

ՕՏՐ ՄԴՅՈՒՆԵՐԸ  
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՎ ՀԱՅԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

4

ИНОЯЗЫЧНЫЕ ИСТОЧНИКИ  
ОБ АРМЕНИИ И АРМЯНАХ



АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР  
СЕКТОР ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

ТУРЕЦКИЕ ИСТОЧНИКИ

III

ЭВЛИЯ ЧЕЛЕБИ

ПЕРЕВОД С ОРИГИНАЛА,  
ПРЕДСЛОВИЕ И ПРИМЕЧАНИЯ  
А. Х. САФРАСТЯНА

ИЗДАТЕЛЬСТВО АКАДЕМИИ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР  
Е Р Е В А Н 1967

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ  
ՎՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՍԵՎՏՈՐ

ԴՈՒՐԲԵՐԱԿԱՆ ԱՂԵՅՈՒՐՆԵՐ

Գ

ԷՎԼԻՅԱ ՉԵԼԵԲԻ

ԴԱՐՊԱՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԲՆԱԳՐԻՉ  
ՄԱՅՐԱՔԱՆ ԵՎ ԾԱՌԱՅԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ  
[Ա. Խ. ԱՆՃՐԱՍՏՅԱՆԻ]

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՀՐԱՏԱՐԱԳՈՒԹՅՈՒՆ  
Ե Ր Ե Վ Ա Ն 1967

## ՄԱՏԵՆԱՇԱՐԻ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Հայկական ՍՍՀ ԳԱ ակադեմիկոսներ՝ Ս. ԵՐԵՄՅԱՆ (գլխավոր խմբագիր), Ա. ՂԱՐԻԲՅԱՆ, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ րդրակից անդամ Լ. ԽԱՉԻԿՅԱՆ, Հ. ԻՆՃԻԿՅԱՆ, Գ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ (գլխավոր խմբագրի տեղակալ), Հ. ՓԱՓԱԶՅԱՆ, Հ. ԲԱՐԹԻԿՅԱՆ (գլխավոր ֆուտուրար) :

## ՄԱՏԵՆԱՇԱՐԻ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԿՈՂՄԻՑ

«Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին» սույն մատենաշարի առաջին երեք հատորները հրապարակվել են առանց համապատասխան համարների: Դրանք են.

1. Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին. թարգմանություն թուրքերեն բնագրից, ներածությունով, ծանոթագրություններով, տեքստային բառարանով և հավելվածով, կազմեց Ա. Խ. Սաֆրաստյան, հատոր Ա., Երևան, 1961:

2. Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին. թարգմանություն թուրքերեն բնագրից, ներածական ակնարկով, ծանոթագրություններով և հավելվածով, կազմեց Ա. Խ. Սաֆրաստյան, հատոր Բ., Երևան, 1964:

3. Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին. կազմեց Հ. Բ. Նալբանդյան, Երևան, 1965:

4. Բյուզանդական աղբյուրներ. դիրք Ա., Պրոկոպիոս Կեսարացի. թարգմանություն բնագրից, առաջարան և ծանոթագրություններ՝ Հրաչ Բարթիկյանի:



## Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն

«Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին» գրքի երրորդ հատորում ընդգրկված նյութերը քաղվածաբար թարգմանվել են XVII դարի թուրք ուղևոր էվլիյա Չելեբիի «Ուղեգրությունից»:

Սույն աշխատության I և II հատորներում զետեղված նյութերը հիմնականում պատմական բնույթի էին: Ներկա հատորի նյութերը, իրենց պատմական, աշխարհագրական, տնտեսական, հնագիտական, ազգագրական և կուլտուր-կենցաղային բնույթով, որոշ չափով լրացնում են թուրք հեղինակների հաղորդած ժլատ տեղեկությունները մեր և հարևան ժողովուրդների սոցիալ-տնտեսական ու կուլտուր-կենցաղային կյանքի մասին:

Էվլիյա Չելեբիին հաճախ անվանում են նաև թուրքական Իբն-Բաթութա կամ «Աշխարհաշրջիկ»:

Էվլիյա Չելեբիի վերաբերյալ շատ սահմանափակ տեղեկություններ են պահպանվել: «Ուղեգրության» մեջ նա որոշ կենսագրական տեղեկություններ է հաղորդում իր մասին: Ծնվել է 1020 թվականին (1611) Կոստանդնուպոլսում: Ղուրանը անգիր անելու (Հաֆըզ) և պապերի սուլթանական արքունիքի հետ ունեցած կապի պատճառով նրա էվլիյա անվանը հետագայում ավելանում է Չելեբի պատվավոր անունը և կոչվում Հաֆըզ էվլիյա Չելեբի:

Էվլիյա Չելեբին նախնական կրթությունը ստացել է իր ծննդավայրում. այնուհետև ուսումը շարունակել է շեյխ-ուլ-իսլամ Համիդ էֆենդիի մեդրեսեում: 1045 թվականին (1636) Այա-Սոֆիայում ծառայել է որպես հաֆըզ: Հետագայում սուլթան Մուրադ IV-ը նրան իբրև զրուցակից հրավիրել է իր արքունիքը:

Էվ. Չելեբին ընդունակություն և մեծ հակում է ունեցել դեպի

\* سیاح عالم

երզն ու երաժշտությունը, որին շատ է նպաստել նրա գեղեցիկ և հրապուրիչ ձայնը: Թե՛ արքունիքում և թե՛ դրսում նա սերտ կապ է պահպանել ժամանակի հայտնի երաժիշտների հետ և զարգացրել իր երաժշտական ձիրքը: Նա զբաղվել է նաև գեղագրությամբ ու նկարչությամբ: Սիրել է նաև ճարտարապետությունն ու երկրաչափությունը, որն ակնհայտորեն երևում է նրա «Ուղեգրությունից»: Էվ. Ջելեբին առանձին ուշադրություն է դարձրել և կենդանի դույններով նկարագրել է ճարտարապետական զանազան կառույցներն ու պատմական հուշարձանները: Նա ուսումնասիրել է նաև դրականությունը, ծանոթ է եղել թուրք և պարսիկ բանաստեղծների երկերին (Ֆիզուլի, Բաքի, Ռուժի, Նեջաթի և այլն):

Սակայն այս ամենի հետ մեկտեղ էվ. Ջելեբին առանձնապես մեծ սեր և հակում է դրսևորել աշխարհագրության ու երկրագիտության բնագավառներում: Դեռևս վաղ հասակից ձգտել է ճանապարհորդել, ծանոթանալ տարբեր երկրների ժողովուրդների լեզվին, կոլտուրային, կենցաղին ու սովորություններին:

1041 թվականին (1631), 21 տարեկան հասակում, էվ. Ջելեբին սկսում է շրջագայել Կոստանդնուպոլսում և նրա շրջակայքում: Մոտ իննր տարի տևող այդ շրջագայությունների և ուսումնասիրությունների արդյունքը լինում է նրա «Ուղեգրության» առաջին հատորը, որը խիստ արժեքավոր նյութեր ու փաստեր է բովանդակում Կոստանդնուպոլսի մասին:

Հետագայում, փոքր ընդմիջումներով, շուրջ 41 տարի նա շարունակում է իր ուղևորությունները: Ջելեբին մերթ իբրև հոգևորական՝ իմամ կամ մյուեզզին, մերթ իբրև բարձրաստիճան անձանց ուղեկցող, զրուցակից, անձնական քարտուղար, իսկ երբեմն էլ իբրև տուրքեր հավաքողի քարտուղար, խորհրդական, բանակի իմամ կամ մյուեզզին, հիվանդապահ, սուրհանդակ, ռազմիկ և այլն, 16 անգամ ճանապարհորդել է տարբեր ուղղություններով:

Այդ պաշտոնների բերմամբ, նա թե օսմանյան և թե օտար երկրներում, գրեթե միշտ պատվով է ընդունվել: Այս հանգամանքը, անտարակույս, հեշտացրել է նրա ուղևորությունները և հնարավորություն տվել առանց արգելքի մուտք գործել պաշտոնական հիմնարկություններ, դիտել և ուսումնասիրել տեսարժան վայրերը, պատմական հնությունները և հուշարձանները, մինչև անգամ ռազմական նշանակություն ունեցող բերդերը: Այս առթիվ էվ. Ջելեբին նշում է. «Ես լայն հնարավորություն ունեցա ամենակա-

տարյալ կերպով ծանոթանալ էրզրումի կենցաղին: Ինձ թույլատրված էր տեսնել բոլոր օրենսդրությունները, արձանագրությունները և հիշատակարանները»:

Նա ճանապարհորդել է բազմաթիվ երկրներում՝ Փոքր Ասիա, Հայաստան, Քուրդիստան, Կովկաս, Սիրիա, Պաղեստին, Միջագետք, Արաբիա, Եգիպտոս, Հաբեշստան, Բալկանյան երկրներ, Հարավային Ռուսաստան, Ղրիմ, Գերմանիա, Դանիա, Հոլանդիա և լեհաստան:

Էվ. Չելեբին մի քանի անգամ եղել է Անատոլիայում ու Հայաստանում և անցել այդ երկրների բոլոր կարևոր քաղաքներով ու գյուղերով: Վերջին ուղևորությունը էվ. Չելեբին կատարել է 1089 թվականին (1678). ենթադրվում է, որ նա մահացել է այդ ուղևորությունից հետո, 1090 թվականին (1679), մոտ 70 տարեկան հասակում:

Անհրաժեշտ է նշել, որ էվ. Չելեբին իր ստացած կրթության և շրջապատի պայմանների բերումով եղել է ջերմ հավատացյալ-մուսուլման և կրոնական ավանդությունների ու առասպելների խիստ սիրահար: Նրա բոլոր հատորներում հիշատակված են բազմաթիվ սրբեր, սրբավայրեր, նրանց հրաշագործությունների վերաբերյալ երբեմն անհեթեթության հասնող սնոտիապաշտական նկարագրություններ:

Էվ. Չելեբին Թուրքիայի ռազմաֆեոդալական վերնախավի ներկայացուցիչներից է: Նա դաստիարակվել, ապրել և գործել է այդ միջավայրում:

Էվ. Չելեբին մոլեռանդ մահմեդական է, հավատարիմ «նվիրական իսլամին», թշնամի «անհավատների»: Այստեղից հասկանալի է, թե ինչու էվ. Չելեբին չի ըմբռնել և չի կարողացել բացատրել Ռուսաստանի, լեհաստանի, Հունգարիայի, Մոլդավիայի, Վալախիայի և Թուրքիայի ժողովուրդների միջև գոյություն ունեցող հարաբերությունների իսկական բնույթը տվյալ ժամանակաշրջանում: Ֆեոդալական պետությունների միջև տեղի ունեցող պատերազմները նա սովորաբար ընկալում է իբրև ընդհարումներ ժողովուրդների միջև: Էվ. Չելեբիի, ինչպես նաև ֆեոդալական դասակարգի ներկայացուցիչների համար, պատերազմական նվաճումները և ավարները հանդիսացել են կյանքի հիմնական նպատակ, և այդ դիրքից նրան բնական են քվում արյունալի «սխրագործությունները, բռնություններն ու ավաբառումները»\*:

\* Эвлия Челеби, Книга путешествия, вып. I, Москва, 1961, стр. 10—11 (ընդգծումը մերն է—Ա. Ս.):



Նա «օրինական» է համարել օսմանյան «փառասպանժ իսլամական բանակի» դեպի արևելք և արևմուտք կատարած արշավանքները (akinlar), հրով ու սրով, արյունով ու կոտորածներով նվաճումները, ֆեոդալական վերնախավի և օսմանյան բանակի համար հարստանալու գլխավոր աղբյուր հանդիսացող ավարառությունները և գերեվարումները... էվ. Չելեբիի հաղորդած տեղեկություններից երևում է, որ նա ինքն էլ հաճախ ակտիվ մասնակցել է օսմանյան բանակի նման «հաղթական» արշավանքներին և ավարառումներին...

էվ. Չելեբիի «Ուղեգրության» առաջին տպագրության կազմակերպիչն ու խմբագիրը՝ թուրք պատմագիր Նեջիբ Ասրմի, «Իգտամ» օրաթերթի 1314 թվականի (1896) 701 համարում հետևյալ կերպ է գնահատում նրան։

«...Օսմանյան երկրներն ամբողջությամբ, իրանն ու եվրոպական երկրների մեծ մասը ճանապարհորդող այս անխոնջ ուղևորը, իր տեսածներն ու լսածները լրիվ գրի է առել, և կազմել 10 հատորից բաղկացած իր «Ուղեգրությունը» ...էվ. Չելեբին իսկական ուղևոր է՝ պահանջվող բոլոր հատկանիշներով, հիանալիորեն նկարագրել է անցած ու տեսած վայրերը և ըստ ամենայնի իրականացրել իր ուղևորության նպատակները։ Այս օսմանցի ճանապարհորդը, պաշտոնի բերմամբ, իր այցելած վայրերի վիճակը նկարագրել է պատկերավոր լեզվով, հավաքել է բերնից բերան անցած ավանդությունները, գրի առել հասարակական շինությունների վրա եղած արձանագրությունները և կազմել ժողովրդի բոլոր տարրերի վիճակագրությունները...»\*։

Նույն «Իգտամ» թերթի 702 համարում պատասխանելով Նեջիբ Ասրմին, թուրք գրականագետ Ահմեդ Միդհատը գրում է. «...Բոլոր քաղաքակիրթ ազգությունների դարավոր գոյության ընթացքում էվ. Չելեբիի նման անձնավորությունները շատ քիչ են... Եթե նա ապրած ու գործած լիներ այնպիսի երկրներում, ուր մեծ մարդկանց հիշատակը հավերժացնելու համար արձաններ են կանգնեցնում<sup>1</sup>, նման մարդկանց շարքում էվ. Չելեբին կլիներ առաջիններից... Ինչ որ զրել է նա իր գրքերում, անպայման անձամբ տեսել ու ստուգել է և կամ այդ հարցերի մասին դրված գրքերից օգտվել և գրի է առել... Նեջիբ Ասրմի ասելով «էվ. Չելեբիին կարելի է դասել համաշխարհային հուշակ վայելող ուղևորների՝ Իբնի-Բատուտայի և Մարկո

\* اولیا چلبی سیاحتنامه سی. در سعادت، ۱۳۱۴، مقدمه دن

Պոլոյի շարքը», գուցե և գերազանցում է նրանց, քանի որ ավելի շատ երկրներում է եղել և այդ մասին գրել. նա ինչ տեսել է, ասում է՝ տեսա և ինչ լսել է՝ լսեցի, իսկ եթե օգտվում է այլ աղբյուրներից՝ այդ ևս հիշատակում է... Նա շնայած XVII դարի ուղևոր և դրող է, սակայն լեզուն վերին աստիճանի պարզ է ու հասկանալի»<sup>\*</sup>: Իր մի այլ հոդվածում շեշտելով էլ. Չելեբիի «Ուղեգրության» նաև սլատմական սլախարհագրության համար ունեցած բացառիկ կարևորությունը Ահմեդ Միդհատը առաջարկում է Նեջիբ Ասրմին պատրաստել էլ. Չելեբիի ուղևորության «գլխավոր երկրների պատմական քարտեզը» (Մերձավոր արևելքի երկրների ու Արևելյան Եվրոպայի): Նեջիբ Ասրմը իր պատասխան հոդվածում համաձայնություն է հայտնում:

Բայց թուրք հեղինակների այդ «գեղեցիկ ցանկությունը» մրնում է միայն ցանկություն:

Հրատարակիչ Ահմեդ Զեդեթին և խմբագիր Նեջիբ Ասրմին 1314—1318 թվականներին (1898—1900) հաջողվում է տպագրել էլ. Չելեբիի «Ուղեգրության» I—VI հատորները միայն, որից հետո նրա երկերի տպագրության գործը ընդհատվում է մինչև 1928 թվականը, երբ «Ուղեգրության» մնացած հատորների (VII—X) հրատարակությանը Ստամբուլում ձեռնարկում է «Օսմանյան պատմության էնցլումենը»<sup>2</sup>:

«Ուղեգրության» VII հատորի առաջաբանից պարզվում է, որ առաջին հրատարակության ձեռնարկողը ու խմբագիրը՝ Նեջիբ Ասրմը, հնարավորություն չի ունեցել օգտագործել էլ. Չելեբիի «Սեյահեթնամեի» գոյություն ունեցող բոլոր ձեռագրերը և բավականացել է միայն Փերթե փաշայի գրադարանում պահվող ձեռագրով: Չնայած այդ թերություններին տպագրված բոլոր օրինակները կարճ ժամանակում սպառվել են. ներկայումս էլ. Չելեբիի հատորները հազվադեպություն են: Նրա աշխատությունը արժանացել է եվրոպական մի շարք գիտնականների ուշադրությանը: Այսպես, հայտնի արևելագետ-թուրքագետ Ֆոն-Համմերը իր բազմահատոր «Օսմանյան պատմության» համար, իբրև կարևոր աղբյուր օգտագործել է նաև էլ. Չելեբիի «Ուղեգրությունը»: Բացի այդ Համմերը էլ. Չելեբիի մի քանի հատորներ թարգմանել է անգլերեն, իսկ VI հատորը թարգմանվել է հունգարերեն (այդ հատորը վերաբերում է էլ. Չելեբիի Հունգարիայում կատարած ուղևորությանը):

\* Նույն տեղում:

«Օսմանյան պատմության էնցյումենի» տեղեկության համա-  
ձայն էվ. Չելեբիի «Ուղեգրության» ձեռագրերից լրիվ պահպանվել  
են միայն հինգը: Եվրոպական գրադարաններում ևս ձեռագրերը  
լրիվ չեն: Վիեննայի գրադարանում կա միայն IV հատորը, Լոնդոնի  
Արքայական ասիական գրադարանում միայն I հատորը և այլն:

VII և հաջորդ հատորները հրատարակվել են բոլոր հինգ ձեռա-  
գրերի համեմատական սկզբունքով, որոշ ծանոթություններով ու  
լրացումներով:

էվ. Չելեբիի «Ուղեգրության» մեջ կարևոր տեղ է գրավում  
պատմական դեպքերի նկարագրությունը: Նա ականատես և նույն-  
իսկ մասնակից է եղել այդ դեպքերից շատերին:

էվ. Չելեբիի առաջին հատորում առանձնապես կարևոր են՝  
1. Կոստանդնուպոլսի բազմաթիվ շինությունների (պալատներ, մրգ-  
կիթներ, բարեգործական հիմնարկներ, աղբյուրներ և այլն), հու-  
շարձանների նկարագրությունը, 2. Սուլթան Սուլեյման Կանունիի  
վարչական, զինվորական օրենսդրությունները և միջոցառումները  
(անհրաժեշտ տվյալներով), 3. Սուլթան Մուրադ IV-ի ֆերմանով  
Ստամբուլում կատարված աշխարհահամարը և կազմակերպված  
հսկա ու հետաքրքիր շքերթը (ալայ), որին մասնակցել են քաղաքի  
զինվորական, վարչական, հոգևորական, առևտրական, արհեստա-  
վորական և բոլոր այլ էսնաֆները, սկսած պետության բարձր դա-  
սերից, վերջացրած ժողովրդական խավերով: «Ուղեգրության» առա-  
ջին հատորում այդ մեծ շքերթի նկարագրությունը բռնում է 150 էջ  
(արաբական տառերով)<sup>3</sup>:

\* \* \*

Սովետական արևելագետներից էվ. Չելեբիի ուսումնասիրու-  
թյամբ հիմնականում զբաղվել են ակադեմիկոսներ Ի. Կրաչկովսկին  
և Վ. Բարթոլդը:

Ի. Կրաչկովսկին այսպես է բնութագրում նրան. «Էվլիյա Չե-  
լեբիի տասը հատորանոց աշխատությունը, որպես հուշեր, իր դա-  
րաշրջանը բնութագրող կարևոր փաստաթղթերից է, առաջնակարգ  
աղբյուր այդ ժամանակի պատմության համար, միաժամանակ  
նույնֆան կարևոր նկարագրություն, որը միակն է Արևելյան գրակա-  
նության մեջ և ամեն տեսակետից կուլտուր-պատմական ուսումնա-



սիրությունների անսպառ աղբյուր է»<sup>\*</sup>։ Իսկ Վ. Բարթոլդը գրում է. «Էվլիյա Չելեբիի «Ուղեգրությունը» թուրքերեն լեզվով ինքնատիպ աշխարհագրական աշխատություն է, որը, հարուստ բազմաթիվ նյութերով (աշխարհագրական, ազգագրական և լեզվագիտական), իրենից շատ է ետ թողնում արաբական դասական աշխարհագրագետների աշխատությունները, թեև մյուս կողմից, պարզասած, բովանդակում է բազմաթիվ մտացածին տարրեր»<sup>\*\*</sup>։

Ի. Կրաչկովսկին նշում է նաև մի կարևոր պատմա-հնագիտական փաստ։ Էվ. Չելեբիին XVII դարում հատուկ ուշադրություն է դարձրել Վերին Միջագետքի և Փոքր Ասիայի հալդական հնության վրա, մի հարց, որը մեծ դեր է խաղացել XX դարի եվրոպական գիտություն մեջ և մասնավորապես մեր երկրում։ Նրան ոչ պակաս զարմացրել են ժայռային ճարտարապետության այն հուշարձանները, որոնք նոր ժամանակների համար անլուծելի հանելուկներ են թվացել։ Նրա ուշադրությունը գրավել են նաև յուրահատուկ ծագում ունեցող թունելները, կամուրջները և կամարները, որոնք հազվագյուտ չեն այդ երկրներում։

Իբրև օրինակ կարելի է նշել Վանի ժայռի (բերդի) և Բիթլիսից մինչև Վանա լիճը հասնող քարաշեն կամարների կենդանի գույներով նկարագրությունը<sup>†</sup>։

Կրաչկովսկին նշելով Էվ. Չելեբիի կրոնասիրությունը, գրում է. «Իր միջավայրի և դարաշրջանի համար միանգամայն բնական է, որ Էվլիյա Չելեբին հատուկ ուշադրությամբ կանգ է առել այցելած երկրների կրոնական պաշտամունքների և սովորությունների վրա։ Գյուղերը նկարագրելիս նա միշտ նշումներ է արել, արդյոք նրանց բնակիչները մուսուլմաններ են, քրիստոնյաներ, թե՞ հայեր։ Քաղաքները նկարագրելիս նա հանգամանորեն կանգ է առնում ուխտատեղիների վրա, պատմում սրբերի հրաշքների և սրբավայրերի ու ժի մասին... երբեմն ոչ պակաս ուշադրություն դարձնելով նաև քրիստոնեական կրոնական սովորություններին։ Չելեբիի արժանիքը պետք է համարել այն, որ նրան հետաքրքրում են մեծ մասամբ ոչ թե վերին դասերի պաշտոնական կրոնը, որին նա շատ լավ ծանոթ

\* И. Ю. Крачковский, Избранные сочинения. М.—Л., 1957, том IV, гл. XXI, Турецкая географическая литература XV—XIX вв., стр. 607 (ընդգծումը մերն է—Ա. Ս.)։

\*\* В. В. Бартольд, История изучения Востока в Европе и России. Л., 1925, стр. 114.

է. այլ ժողովրդական լայն մասսաների կրօնական պատկերացումները»\*:

Իբրև օրինակ հիշենք էջմիածնի (Ուլքիլիսե) կրօնական արաբողոթյունները (մասնավորապես մեռն եփելը)՝ ժողովրդական լայն մասսաների մասնակցությամբ. Մշո սուրբ Կարապետի վանքի ուխտագնացությունը, զոհաբերությունները, աղոթքները և բժշկությունները, Վանի Վարագա վանքի ու Ախթամարի նկարագրությունները և այլն և այլն:

Մի շարք հեղինակներ էվլիյա Չելեբիի և հայտնի ճանապարհորդ Իբն-Բաթութայի միջև զաղափարների և տեսակետների որոշ մերձավորություն են գտնում:

Միջնադարյան թուրք ճանապարհորդ էվ. Չելեբին իր հայրենիքում չի արժանացել այն ուշադրությանը և գնահատականին, որին նա իրավամբ արժանի է եղել: Այդ է պայացուցում այն փաստը, որ նրա «Ուղեգրությունը» մոտ երկուսուկես դար մնացել է ձեռագիր վիճակում: Բացի այդ, էվ. Չելեբիի տաս հատորները հրատարակվել են խայտաբղետ ու մեծ թերություններով:

Վերջերս միայն էվ. Չելեբիի «Ուղեգրությունը» Թուրքիայում որոշ չափով հետաքրքրության և ուսումնասիրության առարկա է դարձել:

Ռեշատ էքրեմ Կոչուն կրճատումներով վերահրատարակել է էվ. Չելեբիի «Ուղեգրությունը»: Ամսագրերում և հանրագիտարաններում լույս են տեսել մի շարք ուսումնասիրություններ: էվ. Չելեբիի «Ուղեգրության» մասին դիսերտացիաներ են գրվել ու պաշտպանվել Ստամբուլի համալսարանի գրականության ֆակուլտետում:

Այնուամենայնիվ, դեռևս անբավարար են էվ. Չելեբիի մասին թուրքերեն կատարված ուսումնասիրություններն ու հրատարակությունները: Մինչև օրս չի հրատարակվել «Ուղեգրության» գիտական լրիվ տեքստը: Բազմակողմանիորեն չեն ուսումնասիրված ստվարահատոր աշխատության մեջ ընդգրկված բազմաթիվ հարցերը:

էվ. Չելեբիի նկատմամբ անհամեմատ ավելի մեծ հետաքրքրություն է ցուցաբերվել Արևմուտքում: Եվրոպական լեզուներով լույս են տեսել մի քանի տասնյակ մենագրություններ, հոդվածներ և գրախոսություններ անգլերեն, գերմաներեն, ֆրանսերեն, իտալերեն, ռուսերեն, բուլղարերեն, ռումիներեն, սերբերեն, հունգարերեն,

\* Крачковский, նշվ. աշխ., էջ 630—631 (ընդգծումը մերն է —Ա. Ս.):



հունարեն և այլ լեզուներով: Այս հարուստ դրականության մեջ էլ. Չելեբիի աշխատությունը ուսումնասիրվում է պատմագրական, աշխարհագրական, լեզվագիտական, հնագիտական և այլ տեսանկյուններից:

Անհրաժեշտ է նշել, որ Բալկանյան ժողովուրդների թուրքագետները առանձին հետաքրքրությամբ են ուսումնասիրել էլ. Չելեբիի «Ուղեգրությունը»: Այդ բացատրվում է նրանով, որ էլ. Չելեբին ճանապարհորդել է Բալկանյան, Հարավային և Արևելյան եվրոպայի երկրները և նրանց մասին հաղորդել է պատմական, տեղագրական և կենցաղային բազմաթիվ հետաքրքիր տեղեկություններ, որոնք կարևոր աղբյուր են հանդիսանում այդ երկրների և ժողովուրդների պատմության ուսումնասիրության համար:

Նկատի ունենալով, որ էլ. Չելեբիի «Ուղեգրության» հատորներում շատ հարուստ տեղեկություններ և նյութեր կան նաև ՍՍՌՄ տարբեր երկրամասերի և ժողովուրդների մասին, Ասիայի ժողովուրդների ինստիտուտը սկսել է էլ. Չելեբիից թարգմանել և հրատարակել Սովետական Միության ժողովուրդներին վերաբերող նյութերը: Վերջերս, անհրաժեշտ ծանոթագրություններով, առաջաբանով և հավելվածով հրատարակվեցին Մոլդավիային և Ուկրաինային վերաբերող նյութերը<sup>\*</sup>: Թարգմանության իմբագիրները նշում են այդ կարևոր նախաձեռնության մասին. «էլ. Չելեբիի «Ուղեգրությունը», որը պատմության և ազգագրության վերաբերյալ բովանդակալից հարցեր է ընդգրկում, կարելի է համարել ամենից ավելի արժեքավոր օտար աղբյուրը ՍՍՌՄ ժողովուրդների անցյալը ուսումնասիրելու համար: էլ. Չելեբիի հաղորդած անթիվ և բազմազան փաստական նյութերը այդ աշխատությունը վեր են ածում բացառիկ կարևոր աղբյուրի՝ նրա տեսած և նկարագրած երկրների ուսումնասիրության համար»<sup>\*\*\*</sup>:

\* \* \*

էլ. Չելեբիի «Ուղեգրությունը» կարևոր աղբյուր է նաև Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների միջնադարյան

\* *См. Эвлия Челеби*, Книга путешествия, вып. I, М., 1961, Библиография на европейских языках, стр. 326—330.

\*\* *Эвлия Челеби*, Книга путешествия, отв. редактор А. С. Тверитинова, вып. I. Земли Молдавии и Украины. М., 1961.

\*\*\* *Эвлия Челеби*, Книга путешествия, стр. 9—11.

պատմության, սոցիալ-տնտեսական, կուլտուր-կենցաղային պայ-  
մանների բազմակողմանի ուսումնասիրության համար:

Պետք է նշել, որ էվլիյա Չելեբիի Հայաստանի մասին հաղոր-  
դած նյութերի մի մասը հայերեն թարգմանվել են դեռևս անցյալ  
դարի կեսերին՝ հայագետ Յ. Քյուրդյանի կողմից: Գիրքը հրատա-  
րակվել է այսպիսի վերնագրով. «Ուղեգրություն էվլիյա էֆենդիի,  
թարգմանած անգլերեն հրատարակութենեն, լույս տեսած Նոնդոն  
1850 թ., թարգմանեց և ծանոթագրեց՝ Յ. Քյուրդեան»<sup>\*</sup>:

Արդեն ասվել է, որ Չելեբիի «Ուղեգրությունը» թուրքերեն լեզ-  
վով (միայն I—VI հատորները) առաջին անգամ լույս է տեսել ան-  
ցյալ դարի վերջերին, Ստամբուլում: Դրանից մոտ 50 տարի առաջ,  
Նոնդոնում լույս է տեսել էվ. Չելեբիի հատորների մի մասի անգլե-  
րեն թարգմանությունը: Քյուրդյանի գրքույկում չի ասված, թե ով է  
անգլերենի թարգմանիչը: Սակայն հայտնի է, որ «Օսմանյան կայ-  
սրության պատմության» բազմահատորյակի (18 հատոր) հեղինա-  
կը՝ Ֆոն-Համմերը իր կապիտալ աշխատությունը գերմաներենից  
թարգմանել է ֆրանսերեն, մասամբ նաև անգլերեն: Հետևաբար,  
կարելի է ենթադրել, որ Քյուրդյանը իր գրքույկը կազմել է Ֆոն-  
Համմերի էվ. Չելեբիի անգլերեն թարգմանությունից:

Քյուրդյանի այն հավաստիացումը, որ նա տալիս է «Հայաստա-  
նի մասը ամբողջությամբ», թյուրիմացություն է, քանի որ նա էվ.  
Չելեբիի «Ուղեգրությունից» թարգմանել է միայն երկրորդ հատորի  
նյութերը, որոնք վերաբերում են, ինչպես նշում է Քյուրդյանը,  
«էրզրումի նահանգապետությանը», նրա սանջաքներին, Երևանին,  
Կարսին, Երզնկային, Շաբին-Կարահիսարին և այլն: էվ. Չելեբին իր  
մյուս III, IV և V հատորներում ևս բավականաչափ տեղեկություն-  
ներ է հայտնում Հայաստանի և հայերի մասին, որոնք այն ժամա-  
նակ անգլերեն թարգմանված չեն եղել և հավանաբար այդ պատ-  
ճառով էլ Քյուրդյանը անտեղյակ է եղել դրանցից: Հիշյալ նյութերը  
վերաբերում են կենտրոնական և արևմտյան Անատոլիային, Կիլի-  
կիային, Սիրիայի և Պաղեստինի հայաբնակ շրջաններին:

Ինչպես իրավամբ նշում է Քյուրդյանը, էվ. Չելեբիի անգլերեն  
թարգմանությունը կատարվել է այն ժամանակ, երբ Թուրքիայում  
դեռևս չէին տպագրվել նրա «Ուղեգրությունները»: Հետևաբար, հա-  
վանական է, որ անգլերեն թարգմանությունը կատարվել է Նոնդոնի  
Արքայական գրադարանում պահպանված էվ. Չելեբիի ձեռագիր  
օրհնակից:

<sup>\*</sup> Գրքույկի վրա չկա հրատարակության վայրն ու թվականը:

Քյուրդյանը ծանոթագրելով էվ. Չելեբիի տեքստը, միաժամանակ քննադատում է այնտեղ տեղ գտած մի շարք պատմական դեպքերի, քաղաքների հիմնադրման ու կառուցման հարցերում առկա անճշտությունները: «Թուրքական աղբյուրների...» ինչպես նախորդ, այնպես էլ սույն հատորում բացարձակ անճշտությունների դեպքում, ծանոթագրությունների բաժնում երբեմն անդրադառնում ենք դրանց, սակայն ընդհանրապես մեր առջև այդ խնդիրը չի դրվել. հրատարակված նյութերում ինչ խոսք, որ զգալի անճշտություններ կան, որոնց գիտական քննությունը թողնում ենք պատմաբաններին:

էվ. Չելեբին ճանապարհորդելիս իր տեսածները և ուսումնասիրությունները գրի է առել օրագրության ձևով: Ահա նրա Հայաստանում և Անդրկովկասում կատարած ուղևորությունների կարևոր երթուղիները:

1050 թվականին (1640) նա Անատոլիայից ուղևորվում է էրզրում, այնտեղից անցնում Թավրիզ, հետո Երևան, Բաքու, Շամախի, որտեղից գնում է Վրաստան: Այստեղից նա Ախալցխայով նորից վերադառնում է էրզրում և ապա Ստամբուլ:

1058 թվականին (1648) էվ. Չելեբին արևմտյան և կենտրոնական Անատոլիայի վրայով գնում է Պաղեստին (Սուրբ Երկիր), հետո Դամասկոսից ուղևորվում է Սվազ, Հալեպ, Ուրֆա, Մարաշ, Կեսարիա:

1065 թվականին (1654) նա Սկյուդարից ուղղություն է վերցնում դեպի Վան, այսինքն կտրում անցնում ամբողջ Անատոլիան, հատկապես կանգ առնելով Վան քաղաքում, նրա բերդի, Վանա լճի շրջակայքում, հետո Վանից մեկնում է Պարսկաստան:

1066 թվականին (1655) էվ. Չելեբին ճամփորդում է Քուրդիստանում, որտեղից նորից անցնում է Վան, այստեղից Բիթլիս և Արճեշի ու Ադիլչևազի (Արծկե) ուղղությամբ՝ էրզրում:

Այսպիսով էվ. Չելեբին տարբեր երթուղիներով ճանապարհորդել է Հայաստանում, Անդրկովկասյան երկրներում, իրանական Ադրբեջանում և Կիլիկիայում: Այդ հսկայական տարածության վրա նա կանգ է առել բոլոր կարևոր քաղաքներում (Երևան, Թիֆլիս, Գյանջա, Բաքու, Թավրիզ, էրզրում, Երզնկա, Սվազ, Կեսարիա, Ամասիա, Թոքաթ, Մարաշ, Ադանա և այլն): Նա չի բավականացել միայն մեծ քաղաքներն այցելելով, կանգ է առել նաև իր ճանապարհին գտնվող բազմաթիվ փոքր քաղաքներում, գավառական կենտրոններում, հաճախ գյուղերում:



Առանց նսեմացնելու էվ. Չելեբիի, իբրև աշխարհահռչակ ուղեգրի, կարևորությունը, որի մասին, ինչպես վերևում նշվեց, այնքան հիացմունքով են խոսում թուրք, օտար և սովետական հեղինակները, անհրաժեշտ ենք համարում մի քանի վերապահումներ անել Հայաստանի պատմության, հայ և հարևան ժողովուրդների կուլտուրայի, կենցաղի և սովորությունների նկատմամբ նրա ունեցած մոտեցման և վերաբերմունքի հարցերում:

Ամենից առաջ պետք է շեշտել, որ էվ. Չելեբիի «Ուղեգրությունում» կարմիր թելի նման անցնում է իսլամական ֆանատիզմը: Հաճախ նա սնտիապաշտ է, երազների, գուշակությունների հավատացող: Անատոլիայի և Հայաստանի ժողովուրդների կենցաղն ու սովորությունները նկարագրելիս, լեզուն ու կուլտուրան ուսումնասիրելիս, կարծես դիտավորյալ մոռացության է տալիս ոչ-մուսուլմաններին՝ հայերին, վրացիներին և այլն: Արևմտյան Հայաստանի բազմաթիվ քաղաքները, նրանց ծագումն ու պատմությունը, կենցաղն ու սովորությունները նկարագրելիս, հաճախ կամ ոչինչ չի ասում հայերի, հայ կուլտուրայի մասին և կամ շատ սահմանափակ տեղեկություններ է հաղորդում: Նշենք մի քանի օրինակ. Չելեբին շատ քիչ է խոսում Ստամբուլում և Անատոլիայի կարևոր քաղաքներում բնակվող հայ արհեստավորության և առևտրականների, հայերի թվի, զբաղմունքների, ապրուստի պայմանների և կուլտուրայի մասին: Թեև հիշատակում է, օրինակ, էջմիածնի, Ախթամարի, Վարազի, Մշո սուրբ Կարապետի վանքերը, սակայն հարևանցի ու անբավարար: Մի շարք կարևոր հայկական քաղաքների վերաբերյալ հաղորդումներից այն տպավորությունն է ստացվում, որ կարծես այդ քաղաքներում հայեր չեն ապրում (օրինակ Վան, էրզրում, Դիարբեքիր, Սերաստիա և այլն): էվ. Չելեբին որոշ ազգությունների և ժողովուրդների ծագման հարցը, լեզվական ստուգաբանությունները փորձում է տալ՝ ելնելով իսլամական ավանդություններից: Պարզ հայկական ծագում և արտասանություն ունեցող հատուկ անուններն ու բառերը ուղղակի աղավաղում է և փորձում է բացատրել և «ստուգաբանել» իսլամական կամ թուրքական ոգով:

Այս և նման հանդամանքները, անտարակույս, որոշ չափով իջեցնում են էվ. Չելեբիի աշխատության նշանակությունը Հայաստանի, հայ ժողովրդի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների պատմությունը ուսումնասիրելու դործում: Պետք է նկատի ունենալ, որ

այդ հատուկ է ոչ միայն էլ. Չելեբիին, այլ նաև այդ դարերի շատ ու շատ պատմագիրների և ուղեգիրների առհասարակ: Չնայած այս թերություններին, էլ. Չելեբիի «Ուղեգրությունից» մենք կարող ենք շատ արժեքավոր տեղեկություններ և նյութեր քաղել Հայաստանի և Անդրկովկասյան մյուս երկրների մասին:

\* \* \*

Ներկա աշխատությունը կազմված է ժամանակագրական կարգով՝ էլ. Չելեբիի կատարած ճանապարհորդությունների տարեթվերին համապատասխան: Այդ պատճառով անհնարին դարձավ աշխարհագրական կապի պահպանումը:

Էլ. Չելեբիի «Ուղեգրության» մեզ հետաքրքրող նյութերը թարգմանվել են քաղվածաբար: Հայ և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների պատմության տեսակետից անհետաքրքիր և անկարևոր մասերը կրճատվել են կամ տրվել է նրանց համառոտ բովանդակությունը: Նման վերարտադրումները, հեղինակային բնագրերից անջատելու նպատակով, շարվել են ավելի փոքր շրիֆտով (պետիտ), տեքստը ավելի հասկանալի դարձնելու նպատակով անկյունային փակագծերի մեջ են առնվել ավելացված բառերն ու նախադասությունները:

Հեղինակի տված իսլամական (հիջրեթի) տարեթվերի կողքին կամ տողատակին գրեթե միշտ տրված է համապատասխան եվրոպական տարեթվերը\*:

Ա. Խ. ՄԱՅՐԱՍՅԱՆ

\* Հիջրեթի տարեթվերը եվրոպականի վերածելու լրիվ աղյուսակը (հիջրեթի 1—1360 թթ.) տե՛ս «Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին» աշխատության առաջին հատորում, Երևան, 1961, էջ 339—348:

The first of these is the fact that the  
the second is the fact that the  
the third is the fact that the

the fourth is the fact that the  
the fifth is the fact that the  
the sixth is the fact that the

the seventh is the fact that the  
the eighth is the fact that the  
the ninth is the fact that the

the tenth is the fact that the  
the eleventh is the fact that the  
the twelfth is the fact that the

the thirteenth is the fact that the  
the fourteenth is the fact that the  
the fifteenth is the fact that the

the sixteenth is the fact that the  
the seventeenth is the fact that the  
the eighteenth is the fact that the

the nineteenth is the fact that the  
the twentieth is the fact that the  
the twenty-first is the fact that the

ԷՎԼԻՅԱ ՉԵԼԵԲԻՒ ՈՒՂԵԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY



## ՀԱՏՈՐ ԱՌԱՋԻՆ

(1041—1050 pp. = 1631—1640 pp.)

### ՍՏԱՄԲՈՒԼԸ ԵՎ ՇՐՋԱԿԱՅՔԸ

Էվ. Չելեբին իր «Ուղեգրության» I հատորն ամբողջությամբ նվիրել է Ստամբուլին<sup>1</sup>։ Հեղինակը տարիներ շարունակ շրջագայել է Ստամբուլում, դիտել և ուսումնասիրել է բազմաթիվ պատմական և օսմանցիների ժամանակաշրջանի հնությունները, շենքերը, պալատները, ջամիներն ու այլ տեսարժան վայրեր։ Այդ պատմական մեծ քաղաքի հիմնադրման և զարգացման վերաբերյալ նա հարուստ պատմական ու ավանդական նյութեր է հավաքել, ուսումնասիրել և գրի առել։

Էվ. Չելեբին սկզբում կանգ է առնում Ստամբուլի հիմնադրմանը վերաբերող մի շարք ավանդությունների վրա, հիշատակում նրա հիմնադիրներին, պարիսպները կառուցողներին։ Այնուհետև նշում է Ստամբուլի անունները<sup>2</sup> տարբեր լեզուներով։ Էվ. Չելեբին գրում է, որ Ստամբուլը ամենից ավելի բարեշինվել է Կոստանդին կայսրի օրոք։ «Կոստանդինի Ջատկի մի օր ներկայացված դեֆթերի համաձայն, նրա ազգաբնակչությունը քառասուն անգամ հարյուր հազար է եղել» (17)։ Խոսելով Կոստանդինի ժամանակաշրջանի քաղաքի շինարարության և ամրությունների մասին, Էվ. Չելեբին գրում է, որ «Բերդից դուրս մինչև Սիլիվրի և Սև ծովի եզերքը՝ մինչև Թերկոսի բերդը, իրար էին միանում 1200 գյուղեր ու գյուղաքաղաքներ՝ իրենց այգիներով ու պարտեզներով...»<sup>3</sup>։

Էվ. Չելեբին շրջագայելով ամբողջ քաղաքում, չափել և հաշվել է նրա տարբեր մասերի, բերդերի, պարիսպների երկարությունը և բարձրությունը քայլաչափով (ադրմ)։ Նա մանրամասնորեն խոսում է քաղաքի ներսի և դրսի բազմաթիվ հանքերի, հանքային ջրերի և այլ բնական հարստությունների ու նրանց ունեցած նշանակության մասին։

Պատմական իրադարձություններից Էվ. Չելեբին հիշատակում է սուլթան Մուհամմեդ Ֆաթիհից առաջ Ստամբուլի տասը պաշարումները՝ սկսած հիջրեթի 43

\* اولیا چلبی سیاحتنامه‌سی. برنجی جلد، ص ۵۵

\*\* նույն տեղում, էջ 59։

թվականից: Այնուհետև մանրամասնորեն կանգ է առնում Ստամբուլն օսմանցիների կողմից գրավմանը նախորդող և հաջորդող դեպքերի վրա:

էվ. Ջելերին բավականաչափ տեղ է հատկացնում սուլթան Մուհամմեդ Ֆաթիհի և սուլթան Սուլեյման Կանունիի գործունեության նկարագրությանը:

Այստեղ քաղվածաբար տրվում են սուլթան Սուլեյման Կանունիի հաստատած վարչական, տնտեսական, զինվորական և այլ կանոնների (օրենքների) այն մասերը, որոնք որոշ չափով կապված են նաև Հայաստանի և անդրկովկասյան մյուս երկրների հետ:

### ՍՈՒԹԱՆ ՍՈՒԼԵՅՄԱՆԻ ՀԱՍՏԱՏԱԾ ՕՐԵՆՔՆԵՐԻ ԵՎ ԿԱՆՈՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

...Թեև սուլթան Մուհամմեդ Ֆաթիհը նվաճեց Կոստանդինյեն (Ստամբուլը), սակայն սուլթան Սուլեյման խանը բարեշինեց (Ստամբուլը) և հատուկ կանոններով (օրենք) Ռումելիում և Անատոլիայում սահմանեց վեզիրությունների, միրմիրանությունների, միրլիվայությունների քանակը: Ինչպես նաև որոշեց ամեն մի էյալեթում և լիվայում կայսերական, վեզիրական, միրմիրանական և միրլիվայական խասերի քանակը: [Սուլեյմանի կանոններով որոշվեց նաև] ամեն մի էյալեթում ազատ զեամեթների և ամեն մի սանջաքում թիմարների և զեամեթների թիվը: Նույն օրենքներով որոշված է նաև ջեբելուների [քանակը], քանի անգամ հազար զինվորների թիվը<sup>3</sup>:

...Ռումելիի 20 էյալեթում Սուլեյման խանի կանոններով, ընդամենը կային՝

176 սանջաք.

3306 զեամեթ.

37.389 թիմար.

40.695 զեամեթ և թիմար (միասին).

30.399 արտոնյալ խասեր:

### ԱՆԱՏՈԼԻԱՅԻ ԷՅԱԼԵԹՆԵՐԸ, ՍԱՆՋԱԲՆԵՐԸ, ՋԵԱՄԵԹՆԵՐԸ, ԹԻՄԱՐՆԵՐԸ ԵՎ ԱՐՏՈՆՅԱԼ ՄՅՈՒՍԵԼԼԻՄՆԵՐԸ

	Սանջաք	զեամեթ	թիմար
Անատոլիայի էյալեթը . . . . .	13	299	8589
Կարամանի » . . . . .	7	68	2211
Իզմիրի » . . . . .	3	108	3699
Մարաշի » . . . . .	4	29	216
Շամի Շերիֆի (Դամասկոս) . . . . .	7	128	1863

Թարաբլուսի Շամի էյալեթը	6	63	215
Ջեդիդի Սեյդայի	4	94	985
Հալեպի	5	99	833
Ադանայի	8	43	1559
Ռեհայի <sup>1</sup>	4 (սանջաք և գեամեթ)		6026
Դիարբեքի	12	926	1926
Էրզրումի	9	132	5159
Տրապիզոնի (Թեքեթ-էֆզոն)	2	56	398
Գյուլիստանի (Վրաստանի)	չկա	—	—
Գարսի	6	1	1263
Ջըլզըրի	13	159	689
Վանի	24	46	2695
Մուսուլի	3	66	1004
Շեհրի Ջորի	31	85	806
Բաղդատի	Թիմար և գեամեթ չունի, տարեկան իլթիզամով <sup>2</sup> է տրվում:		
Բասրայի	սալյանեով <sup>3</sup> է կառավարվում:		
Մըսըրի (Եգիպտոս)	Թիմար և գեամեթ չունի. իլթիզամով է կառավարվում:		
Դեհլի-Ջեդջեյի էյալեթը	Վերին Եգիպտոսի էյալեթն է:		
Թարաբլուսի	սալյանեով է կառավարվում:		
Թունիսի	տարեկան իլթիզամով է տրվում:		
Ջեզայերի (Ալժիր)	տարեկան իլթիզամով է տրվում:		

Վերոհիշյալ օրենքով և սովորություններով կառավարվող էյալեթներում ընդամենը կային 151 սանջաք, 1571 գեամեթ և 41286 թիմար:

...Ամբողջ Փադիշահական երկրի եկամուտը երեք մասերից է կազմված. առաջին—փադիշահական խասերի մասը, երկրորդ—վեզիրների, միրմիրանների և էմիրների (ումերա) խասերի մասը, երրորդ—գեամեթ և թիմարների մասը:

### ՅՈՒՐԱՔԱՆՉՅՈՒՐ ԲԵՅԼԵՐԲԵՅԻՆ ՈՐՔԱՆ ԽԱՍԵՐ ՈՒՆԻ

Ռումելիի միրմիրանների խասերի ընդհանուր զուգարը 11 անգամ 100 հազար ակչե* է: Անառուիային՝ 10 անգամ 100 հազար <sup>1</sup> ակչե			
Կարսի մասի խասերը	660071		»
Շամի	10 անգամ	100 հազար	»
Սիվադի	9	100 հազար	»
Էրզրումի	12	100 հազար և	»
		14600	»

\* Ակչե—փոքր արծաթյա դրամ, այդ դրամը Թուրքիայում գործածական դրամական միավորը, որ հավասար էր ղուրուշի  $\frac{1}{120}$  մասին, իսկ ղուրուշը լիրայի (ոսկի)  $\frac{1}{100}$  մասին:

Դիարբեքիբի խասերը . . . . .	12 անգամ	100 հազար և 660 ակչե
Վանի . . . . .	11 . . . . .	100 հազար և
		32200 . . . . .
Բուդինի . . . . .	8 . . . . .	100 հազար և
		80000 . . . . .
Ջեզայիբի . . . . .		885000 . . . . .
Հալեպի . . . . .		817760 . . . . .
Մարաշի . . . . .		628450 . . . . .
Իսսնայի . . . . .		650000 . . . . .
Թեմշիվարի . . . . .		806790 . . . . .
Կարսի . . . . .		820770 . . . . .
Ջըլդըբի . . . . .		925000 . . . . .
Տրապիզոնի . . . . .		794850 . . . . .
Ռակայի . . . . .		681056 . . . . .
Մուսուլի . . . . .		682000 . . . . .
Շեհրի Ջոբի . . . . .	11 անգամ	100 հազար . . . . .
Թարաբուսի Շամի . . . . .		786000 . . . . .
Էոզի . . . . .		988000 . . . . .
Ղրիմի (սուլթանի) խասերը 12 անգամ 100 հազար ակչե է ստացվում ԲԼՖԵ <sup>3</sup>		
նավահանգստի մարսատնից:		
Քեֆեյի փաշայի խասերը . . . . .		679000 ակչե
Էյրի . . . . .		800080 . . . . .
Կանժայի . . . . .		746000 . . . . .
Մորայի . . . . .		656000 . . . . .
Բաղդատի . . . . .	12 անգամ	100 հազար . . . . .
Բասրայի . . . . .	10 անգամ	100 հազար . . . . .
(վեզիրություն լինելու հետո)		
Էլ Հասեի խասերը . . . . .		888000 . . . . .
(վեզիրություն չէ, բայց կառավարություն է)		
Նվիրական Մեքրայի խասերը—նգիպտոսի շերիֆի սուրբերից <sup>3</sup> է ստանում		
Հաբեշի խասերը . . . . .	10 անգամ	100 հազար 80 ակչե է
նգիպտոսի վեզիրների խասերը . . . . .		487 եզիպտական քիսե*,
Թարաբուսի, Թունիսի, Ջեզայիբի, վեզիր կափուտան փաշայի խասերը 12 ան-		
գամ 100 հազար 700 ակչե է...		

(Էջ 173—178)

### ԷՅԱԼԵԹՆԵՐԻ ՍԱՆՋԱՔՆԵՐԸ\*\*

...Սվազի էյալերը կաղմված է 7 սանջաքից, ունի դեֆթեր քեթ-խուդասի<sup>10</sup>, դեֆթեր էմինի<sup>11</sup> և թիմարի դեֆթերդար<sup>12</sup>, չավուշների

\* Քիսե (քեսե)—դրամապարկ, բսակ, որը բովանդակում էր 500 ղուրուշ:

\*\* Տրվում են թեմայի հետ առնչվող էյալեթները:



քեթխուղա և էմին<sup>13</sup>, ալայի բեյ<sup>14</sup>, չերիբաշիներ<sup>15</sup>: Սվաղ քաղաքը փաշայի սանջաքն է: Սանջաքներն են՝ Դիվրիկի, Չորում, Քեսկին, Բողալուր, Ամասիա, Թոքաթ, Զիլե, Ջանիկ, Արաբկիր: Հետո Զիլեն ղարծե և Վալիդե խասի<sup>16</sup>:

Ադանայի էյալեթը դիվանի ոչ մի ծառայող չունի, որովհետև Հալեպից բաժանվելով էյալեթ է դարձել: Սանջաքներն են՝ Սիս, Թարսուս, Կարադաշ, Սելեֆկե: Ունի բոյբեյիներ<sup>17</sup>: Ապստամբները (ավազակները) շատ են, որովհետև էյալեթը քարքարոտ է:

Դիարբեքիրի էյալեթը կազմված է 19 սանջաքից, կա նաև հինգ հյուբումեթ: Այս սանջաքներից 11-ը, իբրև օսմանյան կալված, կառավարվում են օսմանյան երկրի այլ մասերի նման: 8-ը քրդական բեյերի տիրապետության ներքո են գտնվում, որովհետև (սուլթանը) Սելիմ խանը [այդ երկրները] նվաճելու ժամանակ նրանց (քուրդ բեյերին) յուրթլուք և օջաքլըք<sup>18</sup> է շնորհել: Նշանակումն ու հրաժարականը թողնված է իրենց կամքին: [Բեյերի] մահանալու դեպքում, էյալեթի վալիի հրամանով սանջաքները նրանց որդիներին են տրվում: Մյուս սանջաքների նման, սրանց տներն ու բերքերը նույնպես զրանցվում են դեֆթերում և նրանց հողերի վրա թիմար ու զեամեթներ կան: Երբ փաղիշահական արշավանք (պատերազմ) է տեղի ունենում, ալայի բեյերի զորշակի տակ ծառայություն կատարող թիմարի տերերի զեամեթները և սանջաքները, այլոց նման, տղային կամ ազգականին են տրվում: Սակայն Սելիմ խանի օրենքների համաձայն կառավարության (հյուբումեթ) արձանագրված սանջաքներում թիմար ու զեամեթներ չկան: Բշխողները կառավարում են իբրև իրենց սեփականություն, տներն ու բերքերը նրանց է պատկանում: Օսմանյան սանջաքները հետևալներն են՝ Խարփութ (Խարբերդ), Արղնի, Սևրեկ, Նիսիբին, Հիսնի-Քիֆ, Միղարկին (Միֆարկին), Ակչի Կալա, Խաբուր, Սենջար: Յուրթլուքի և օջաքլըքի կարգով կառավարվող սանջաքներն են՝ Սեղման, Կուլեբ, Մեհրանիե, Թերջիլ, Աթաք, Փերթեք, Չապաքչուր (Ճաբաքչուր), Ջերմիկ: Կառավարությունները հետևյալներն են՝ Էլ-Ջեզիրեի, Էկինի (Էկիլ), Գենչի, Փալույի, Խրույի:

Քուրդիստանի այս սանջաքները մեծ էյալեթների չափ ընդարձակ են: Դիարբեքիրի դիվանը նմանապես ունի ուղնամեջի<sup>19</sup>, մալդեֆթերդարի<sup>20</sup>, թիմար դեֆթերդարի, դեֆթեր էմինի, չալուշների քեթխուղա, էմին և քարտուղար, ալայի բեյ և չերիբաշիներ:

Կարսի էյալեթի սանջաքների թիվը վերը հիշված է, նվաճվելու ժամանակ ենթարկվում էր էրզրումին: Հետագայում, երբ նրան կըց-

վեցին Բասենի սանջաքները՝ էյալեթի վերածվեց։ Դիվանը ծառայողներից շունի մալդեֆթերդարի։ Սակայն ալայի բեյ, շերիբաշի ունի։ Սանջաքներն են՝ Փոքր Արդահան, Հոջոջան, Զարուշատ, Կեջվան, Կաղզվան։ Կարսը փաշայի սանջաքն է։

Չըլդըրի, ալսինքն Սխըկայի (Ախալցխայի) էյալեթը ծառայողներից մալդեֆթերդարի և դիվանի այլ ծառայողներ շունի, սակայն ալայի բեյ և շերիբաշի ունի։ Կազմված է 13 սանջաքից՝ Օլթի, Խերթվիս, Արդանուշ, Հաջրեք, Արդահանի Բյուլյուրք, Փոսխով, Մախշիլ, Աջարա, Փենեք։ Բաղի ալդ, 4 սանջաքը յուրթլուքի, օջաքլըքի և սեփականության կարգով են կառավարվում։ Դրանք են՝ Փերթերք, Լիվանե, Նըսֆի Լիվանե և Շեշատ։ Սակայն սուլթան Մուհամմեդ IV-ի ժամանակ Կարա Մուրթեղա փաշան նվաճելով Քութայիսի բերդը՝ կցեց սանջաքներին։ Թեմեր Սերխանի որդիներն իրենց հպատակությունը հայտնեցին և սանջաքի վերածվեց։

Գյուրջիստանի էյալեթը։ Աշըբբաշիի, Շեշատի, Դադիանիի, Գորիլի, Մեգրելիստանի բոլոր բեյերը քաֆիրներ են։ Սակայն Մուրադ IV-ի ժամանակ բոլորը հպատակվել են և Սեֆեր փաշան՝ վեզիրության կարգով, իշխել և Ախալցխայի բերդը դարձրել է կենտրոն։ Մինչև հիմա էլ ամեն տարի նվերներ են ստացվում։

Տրապիզոնի էյալեթը (Թերեք-էֆլունի, Թերեք-էֆսունի)։ Սա էլ Ռումի երկրի սանջաքներից է։ Գյումուշխանե, Մախչա (Մաշկա), Ռիզև և Գյունիայի շորս սանջաքները միանալով կազմում են Տրապիզոնի էյալեթը։

Վանի<sup>21</sup> էյալեթը ունի 15 սանջաք, դեֆթեր էմինի, շավուշների քեթխուդա, էմին և քյաթիբ, ալայի բեյ, շերիբաշի, թիմարի դեֆթերդար։ Սանջաքներն են՝ Ադիլջևադ, Արջիշ, Մուշ, Բարկիրի (Բերկրի), Կարկար, Քեսանի, Զիրիկի, Սղերտ, Խանի, Աղաքիսի, Էքրատ, Բենի Կոթուր, Բայազիդի բերդը, Բերդա, Ախլաթ։ Այս էյալեթին հպատակ են Ալ-Աբբասյաններից՝ Բիթլիսի խանը, Հեքարիի իշխողը, Մահմուդիի իշխողը և Փինյանիշի իշխողը։ էյալեթում թիմար և զեամեթ չկա։ Սրանց տուրքերը (խարաջ) ամբողջապես Վանի կուլի (զորաբանակի) հետ է կապված։ Տները և բերքերը իբրև սեփականություն իրենց է պատկանում։ Երբ իշխողը մեռնում է, իշխանությունը անցնում է որդիներին կամ ազգականներին։

Էրզրումի էյալեթը 18 սանջաքից է կազմված<sup>22</sup>։ Ունի խազինեի դեֆթերդար, դեֆթերի էմին, դեֆթերի քեթխուդա, շավուշների քեթ-

խուղա, էմին և քյաթիր: Սանջաքներն են՝ Կարահիսար-ի Շարքի, Բուսեն, Իսպիր, Խնուս, Մալաղկերտ, Կուղիջան, Թորթում, Մժընկերտ, Մամուլան: Էրզրումը փաշայի սանջաքն է:

ՍՈՒԼԵՅՄԱՆ ԽԱՆԻ ՕՐԵՆՍԿՐԲԻ ԿԱՆՈՆՆԵՐԸ (ՕՐԵՆՔՆԵՐԸ)  
ՍԱՆՋԱՔԻ ԲԵՅԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ

Ավելի խառ ունեցող սանջաքի ընդ իր ստորադասից բարձր է համարվում: Իսկ եթե մեծ վեզիրությունից հրաժարվի՝ ոչ ոք նրա վրա գերիշխող չի լինի, որովհետև մեծ վեզիրը բացառիկ պաշտոն ունի և գերիշխում է բոլորի վրա: Մի սանջաքի բեյին, ըստ օրենքի նախապես 200 հազար աղչեի բեյություն է տրվում: Այնուհետև, եթե նվիրական պատերազմներում նա փաղիշահին ծառայություններ մատուցի, [այդ գումարը] ավելանում է ըստ իր արժանիքի՝ հազարին հարյուր աղչե ավելի կտրվի: Ծառայությունը որքան արժեքավոր լինի, այնքան մեծ կլինի քերաֆին (առաջադիմությունը, ավելացումը), ի վերջո միամիտան կդառնա: Իսկ եթե փաղիշահական ապարանքի աղաները սանջաքներ գնեն, սկզբից ոչ թե 200 հազար աղչե, այլ ավելի կտրվի: Յուրաքանչյուրի համար օրենքը տարբեր է: Օրինակ՝ ենիչերիի աղային<sup>23</sup> 500 հազար աղչե է: Նիշանջի բաշին<sup>24</sup>, կափուջի բաշին<sup>25</sup>, մեծ միրախորը<sup>26</sup> 400 հազար աղչե կստանան: Ջաշնիգիր բաշին<sup>27</sup>, մյութեֆերիբա բաշին<sup>28</sup>, շաքըրջի բաշին<sup>29</sup>, փոքր միրախորը, սիլահար աղան<sup>30</sup>, աջ ուլուֆեջին<sup>31</sup>, ձախ դուրեբա աղաները<sup>32</sup>, բոլորը 300 հազար աղչեատեր սանջաքի բեյեր են համարվում: Սեքբան բաշին<sup>33</sup>, դեֆթեր քեթխուղասին, թիմարի դեֆթերդարը և յայաբեյերը<sup>34</sup>, եթե 50 հազարից ավելի զեամեթներ ունեն, ստանում են 100 հազար աղչեի սանջաքներ: Օրենքով, երբ մի սանջաք ազատ է մնում, թերաքքիով տրվում է արժանի համարված բեյին: Ենիչերիությունից և զորագնդից դուրս եկած բեյերին՝ սանջաքի բեյ լինելու դեպքում, խասեր են տրվում ազատ մնացած թիմարներից: Փաղիշահական պատերազմի ժամանակ, սանջաքի բեյերը, իրենց տիրապետության տակ գտնվող սանջաքի ղինվորների թվի համաձայն, ըստ խասի յուրաքանչյուր 5000 աղչեին մի կանոնավոր ջեբելու<sup>35</sup> են տալու: Իսկ եթե 200 հազար աղչեի սանջաքի տեր լինի, ցածր աստիճանավորները 140 ջեբելու ղինվորով պատերազմի կգնան, իսկ եթե 500 հազար աղչեի սանջաքի տեր լինի՝ 100 ջեբելու կտա: Նորից ամեն մի 5000-ին (աղչե) մեկ: Փաշան, միրլիվան և զեամեթի ու թիմարների տերերը մեկական ջերելու տալով են մասնակցում պատերազմին:

**ԱՄԵՆ ՄԻ ՍԱՆՋԱՔԻ ԲԵՅԻ, ԴԵՖԹԵՐԻ ՔԵԹԵՈՒԴԱՅԻ, ԹԻՄԱՐԻ  
ԴԵՖԹԵՐԴԱՐԻ ՈՒՆԵՑԱԾ ԽԱՍՆԵՐԻ ՔԱՆԱԿԻ ՄԱՍԻՆ.**

**Զյուլկադերիյե, այսինքն՝ Մարաշի էյալերում**

Մալաթիայի խասերը	.	.	.	.	.	.	500.000
Ույնթարի	»	.	.	.	.	.	145.130
Կարսի Մարաշի (Զյուլկադերիյե)	»	.	.	.	.	.	205.300
Սեմսեմատի	»	.	.	.	.	.	200.000
Մարաշի դեֆթերի քեթխուղայի	»	.	.	.	.	.	870.073
Մարաշի թիմարի դեֆթերղարի	»	.	.	.	.	.	20.300

**Սվազի (Ռում) էյալերում**

Ումասիայի միրիվայի խասերը	.	.	.	.	.	.	300.000
Ջորումի	»	»	.	.	.	.	300.000
Բողոքի	»	»	\	.	.	.	212.750
Դիվրիկի	»	»	.	.	.	.	250.360
Ջանիկի	»	»	.	.	.	.	207.224
Արարկիրի	»	»	.	.	.	.	210.000
Սվազի դեֆթերի քեթխուղայի զեամեթները	.	.	.	.	.	.	80.200
Սվազի դեֆթերղարների	»	.	.	.	.	.	82.550

**Էրզրումի էյալերի էմիրների խասերը**

Կարահիսար-ի Շարքիի խասերը	.	.	.	.	.	.	12.000
Քզիի	»	.	.	.	.	.	20.000
Բասենի	»	.	.	.	.	.	29.400
Իսպիրի	»	.	.	.	.	.	300.000
Խնուսի	»	.	.	.	.	.	588.440
Մալադկերտի	»	.	.	.	.	.	500.000
Թեքմանի	»	.	.	.	.	.	164.229
Կուզիջանի	»	.	.	.	.	.	200.702
Թորթումի	»	.	.	.	.	.	237.000
Մանկերտի	»	.	.	.	.	.	240.900
Սամերվանի	»	.	.	.	.	.	203.000
Էրզրումի խազինեի դեֆթերղարի	.	.	.	.	.	.	142.900
Էրզրումի դեֆթերղարի քեթխուղայի զեամեթները	.	.	.	.	.	.	150.000
Էրզրումի թիմարի դեֆթերղարի	.	.	.	.	.	.	202.000

**Կարսի էյալերի խասերը**

Փոքր Արղասանի խասերը	.	.	.	.	.	.	29.030
Հոջոջանի	»	.	.	.	.	.	153.500



Զարուշատի	»	.	.	.	.	.	.	.	.	240.000
Կաղզվանի	»	.	.	.	.	.	.	.	.	200.000
Կեջվանի	»	.	.	.	.	.	.	.	.	200.000

#### Չըլզըրի, այսինքն Ախալցխայի էյալերում

Օլթիի միրլիվայի խասերը	.	.	.	.	.	.	.	.	.	200.017
Փերթերթի	»	.	.	.	.	.	.	.	.	1.462.190
Արդենիջի (Արդանուշի) խասերը	.	.	.	.	.	.	.	.	.	280.000
Մեծ Արուհանի խասերը	.	.	.	.	.	.	.	.	.	300.000
Շեշատի (օջաքլըթի կարգով) խասերը	.	.	.	.	.	.	.	.	.	656.000
Լիվանեյի (օջաքլըթի, երկու սանջարում) խասերը	.	.	.	.	.	.	.	.	.	365.000
Խերփութի խասերը	.	.	.	.	.	.	.	.	.	200.500
Սեմրեթի	»	.	.	.	.	.	.	.	.	265.000
Փոսխովի	»	.	.	.	.	.	.	.	.	206.500
Մախչիլի	»	.	.	.	.	.	.	.	.	203.229
Փենեթի	»	.	.	.	.	.	.	.	.	400.000

#### Տրապիզոնի էյալերում

Բաթումի դեֆթերի քեթխուղայի զեամեթը	.	.	.	.	.	.	.	.	.	300.000
Բաթումի թիմարների դեֆթերդարի	»	.	.	.	.	.	.	.	.	40.290

#### Դիարբեհի էյալերում

Խարփութի (Խարբերդի) լիվայի խասերը	.	.	.	.	.	.	.	.	.	219.999
Էրդանիի	»	»	.	.	.	.	.	.	.	200.519
Սերեկի	»	»	.	.	.	.	.	.	.	303.043
Աթալի	»	»	.	.	.	.	.	.	.	147.200
Նիսիրինի	»	»	.	.	.	.	.	.	.	200.000
Թերջիլի	»	»	.	.	.	.	.	.	.	445.200
Ջերմիկի	»	»	.	.	.	.	.	.	.	22.140
Հիսնի-Քիֆի	»	»	.	.	.	.	.	.	.	103.955
Լիկինի (Էկիլի, օջաքլըթի կարգով)	»	»	.	.	.	.	.	.	.	89.675
Չեբաքչուրի (Ճաբաքչուրի)	»	»	.	.	.	.	.	.	.	370.000
Չմշկեզեթ (Չմշկաձագ)	»	»	.	.	.	.	.	.	.	334.223
Սեֆաթի	»	»	.	.	.	.	.	.	.	26.905
Սղերտի	»	»	.	.	.	.	.	.	.	223.272
Ակչա Կալայի	»	»	.	.	.	.	.	.	.	200.000
Միաֆարկինի	»	»	.	.	.	.	.	.	.	200.000
Լիսան և Փոզրանի լիվանների խասերը	.	.	.	.	.	.	.	.	.	100.000
Կալերի (օջաքլըթի կարգով)	»	»	.	.	.	.	.	.	.	66.668
Խանչաթի	»	»	.	.	.	.	.	.	.	427.900
Փերթեթի	»	»	.	.	.	.	.	.	.	28.000
Խաթիլի	»	»	.	.	.	.	.	.	.	278.340
Ամիտի խազինեյի դեֆթերդարի խասերը	.	.	.	.	.	.	.	.	.	140.395
Դիարբեհի դեֆթերի քեթխուղայի զեամեթը	.	.	.	.	.	.	.	.	.	100.924
Թիմարի դեֆթերդարի	»	.	.	.	.	.	.	.	.	80.000

Վանի էյալերում

Աղիլչևազի միլիվալի խասերը	.	.	.	.	.	.	450.346
էրջիշի » »	.	.	.	.	.	.	390.000
Մուշի » »	.	.	.	.	.	.	410.000
Բարկիրի » »	.	.	.	.	.	.	200.000
Կարկարի » »	.	.	.	.	.	.	200.000
Քեսանի » »	.	.	.	.	.	.	250.000
էսփաղիրդի » »	.	.	.	.	.	.	250.000
Աղա Քիսի » »	.	.	.	.	.	.	290.000
էքրադի » »	.	.	.	.	.	.	290.000
Վանի Բենի Կոթուրի »	.	.	.	.	.	.	270.000
Բայազդի բերդի »	.	.	.	.	.	.	10.044
Բերդայի » »	.	.	.	.	.	.	200.000
էվեջիբի » »	.	.	.	.	.	.	385.000
Վանի դեֆթերի քեթուդայի զեամեթը	.	.	.	.	.	.	60.189
Վանի թիմարների դեֆթերդարի »	.	.	.	.	.	.	53.370

ՍՈՒԼԵՅՄԱՆԻ ՕՐԵՆՔՈՎ ՅՈՒՐԱՔԱՆՉՅՈՒՐ ԲԵՅԼԵՐԲԵՅՈՒԹՅԱՆ  
ԿԸԼԸՋՆԵՐԻ՝<sup>36</sup> ԲՈԼՈՐ ԶԻՆՎՈՐՆԵՐԻ, ԱՄԵՆ ՄԻ ՍԱՆՋԱՔՈՒՄ ԵՎ  
ԷՅԱԼԵԹՈՒՄ ԹԻՄԱՐԻ ՈՒ ԶԵԱՄԵԹԻ ՔԱՆԱԿԻ ՄԱՍԻՆ

Ռումելիի էյալեթների բոլոր սանջաքներում զեամեթները և թիմարները ընդամենը 9284 կըլըջ են, որոնցից 914-ը զեամեթներ են, մնացածը թեզքերեով և առանց թեզքերեի<sup>37</sup> թիմար են։ Օրենքով, զեամեթի տերերը 5000 ալշեին մի ջեբելու, իսկ թիմարի տերերը 3000 ալշեին մի ջեբելու են տալիս։ 10 հազարից ավելի զեամեթի տերերը երեք ջեբելու են տալիս։ Այսպիսով, ըստ օրենքի, Ռումելիի էյալեթներում զեամեթի և թիմարի տերերը, ջեբելուների հետ միասին, 20.200 զինվոր են տալիս։ Միրմիրանները, սանջաքի բեյերը, դեֆթերի քեթուդան, թիմարի դեֆթերդարը 5000 ալշեին մեկ ջեբելու են տալիս։ Մյուս ջեբելուների թիվը 2500 զինվոր է։ Այսպիսով, Ռումելիի զինվորների թիվը, ըստ օրենքի, ջեբելուների հետ միասին՝ 33.000 ընտիր զինվոր, այլ ծառայողներով՝ 40.000 իսլամական զինվոր է։

Անատոլիայի էյալերներում

Այս էյալեթները 7310 կըլըջից են բաղկացած, որից 195-ը զեամեթներ են, մնացածը թեզքերեով և առանց թեզքերեի թիմարներ են։ 9700 ջեբելուներով ընդամենը 17.000 զինվոր կա։ Յուրաքանչյուր

ասլայի բեյի դրոշակի ներքո այս զինվորները պատերազմի են գնում: Օրենքով, թիմարի տերերի տարեկան եկամուտը՝ 373 անգամ 100 հազար և 17.730 ակչե է:

**ՅՈՒՐԱՔԱՆՉՅՈՒՐ ՍԱՆՋԱՔՈՒՄ ՈՐՔԱՆ ԹԻՄԱՐ  
ԵՎ ԶԵԱՄԵԹ Է ԳՐԱՆՑՎԱԾ**

...Ռուսի՝ այսինքն Սվազի էյալերը 3133 կըլըջից է բաղկացած, որից 900-ը զեամեթ է, մնացածը թեզքերեով թիմար: Օրենքով թիմարի և զեամեթի տերերը՝ ջեբելունների հետ միասին՝ 9000 զինվոր են տալիս: Տարեկան եկամուտը 131 անգամ 187 հազար և 327 ակչե է: Սվազի, Ամասիայի, Չորումի, Դիվրիկի, Ջանիկի, Արաբկիրի լիվանների թիմարներն ու զեամեթները միասին են գրանցված, ավելի կամ պակաս չկա: Սվազի լիվայում 48 զեամեթ, 928 թիմար կա, բոլոր լիվանների թիմարներն ու զեամեթները այս կարգով են:

Մարաշի էյալերը 2169 կըլըջից է բաղկացած, որից 29-ը զեամեթ է, մնացածը՝ թեզքերեով և առանց թեզքերեի թիմարներ են: Հմիրների, զեամեթ և թիմարի տերերի՝ ջեբելունների հետ միասին, զինվորների թիվը 5500 է: Տարեկան եկամուտը 94 անգամ 100 հազար և 23.017 ակչե է: Մարաշի լիվայում 3 զեամեթ, 1120 թիմար կա, Կարսում՝ 2 զեամեթ, 656 թիմար, Այնթաբում՝ 2 զեամեթ, 656 թիմար, Մալաթիայում՝ 8 զեամեթ, 276 թիմար: Բարեշեն լիվա է:

Տրապիզոնի էյալերը 454 կըլըջից է բաղկացած, ջեբելունների հետ միասին 1850 զինվոր ունի: Տրապիզոնի լիվայում 43 զեամեթ, 328 թիմար կա, Բաթումիում՝ 5 զեամեթ, 72 թիմար:

Դիարբեհիլի էյալերը 300 կըլըջից է բաղկացած, ջեբելունների հետ միասին զինվորների թիվը 1800 է: (Սուլթան) Մուրադ խան IV-ի ժամանակ 900 կըլըջ էր: Ամիտի լիվայում 9 զեամեթ, 169 թիմար կա, հարփուլում՝ 3 զեամեթ, 163 թիմար, Արղնիում՝ 9 զեամեթ, 123 թիմար, Սևերեկում՝ 4 զեամեթ, 164 թիմար, Նիսիբիում՝ 4 զեամեթ, 15 թիմար, Թերջիլում՝ 4 զեամեթ, 163 թիմար, Ջերմիկում՝ 8 զեամեթ, 13 թիմար, Հիսնի-Քիֆում՝ 45 զեամեթ և թիմար, Չապաքչուրում՝ 5 զեամեթ, 30 թիմար, Չմշկածագում՝ 2 զեամեթ, 7 թիմար, Կալեբում՝ 44 զեամեթ և թիմար, Սենջարում՝ 6 զեամեթ, 21 թիմար:

Էրզրումի էյալերը 279 կըլըջից է բաղկացած, ջեբելունների հետ միասին 8000 զինվոր ունի: Էրզրումի լիվայում՝ 56 զեամեթ, 2215

թիմար կա, Թորթումում 5 զեամեթ, 49 թիմար, Նամերվանում՝ 4 զեամեթ, 92 թիմար, Քղիում (Քիֆիում)՝ 8 զեամեթ, 229 թիմար, Խնուսում՝ 2 զեամեթ, 425 թիմար, Մալազկերտում՝ 9 զեամեթ, 282 թիմար, Թեքմանում՝ 1 զեամեթ, 253 թիմար, Կարահիսարի Շարքիում՝ 4 զեամեթ, 946 թիմար:

Չըլդըրի էյալերը 656 կըլըջից է բաղկացած, ջերելունների հետ միասին 800 զինվոր ունի: Օլթիի լիվայում 3 զեամեթ, 123 թիմար կա, Արդահանում՝ 8 զեամեթ, 45 թիմար, Արդանուշում՝ 44 զեամեթ, 49 թիմար, Հաջրեքում՝ 3 զեամեթ, 12 թիմար, Խերթվիսում՝ 12 զեամեթ, 35 թիմար, Փոսխումում՝ 1 զեամեթ, 18 թիմար, Փեթեքում՝ 8 զեամեթ, 54 թիմար, Բասենում՝ 9 զեամեթ, 14 թիմար, Լոզիում՝ 9 զեամեթ, 10 թիմար, Օղջեում՝ 8 զեամեթ, 18 թիմար, Ախալքալաքում՝ 32 զեամեթ և թիմար, Ջեթլեում (?) 13 զեամեթ, 14 թիմար, Իսպիրում՝ 1 զեամեթ, 4 թիմար, Փերթեքում 4 զեամեթ, 98 թիմար:

Վանի էյալերում, ջերելունների հետ միասին, զինվորների թիվը 1300 է, սակայն աջ և ձախ թևերի զինվորները միանալով քրդերին դուրս են եկել շահի դեմ: Վանի լիվայում 48 զեամեթ, 35 թիմար կա, Շեերկերում (?) 47 զեամեթ, 33 թիմար, Չոբանլիում՝ 2 զեամեթ, 26 թիմար, Վեդանեում՝ 7 զեամեթ, 61 թիմար, Բայազիդի բերդում՝ 4 զեամեթ, 125 թիմար, Էրջիշում՝ 14 զեամեթ, 68 թիմար, Ադիլջեազում՝ 9 զեամեթ, 101 թիմար, Քորլատեքում (?)՝ 7 զեամեթ, 67 թիմար:

...Սուլթան Սուլեյմանի երջանիկ ժամանակ Ռումելի անունով հայտնի ընդարձակ էյալեթներում զեամեթի և թիմարի տերերի՝ ջերելունների հետ միասին, ընդամենը 74.000 զինվոր կար, իսկ Անատոլիայի էյալեթներում՝ 91.600 զինվոր... Ալ-Օսմանի տիրապետության տակ գտնվող երկրներում հաշվի է առնված ռոճիկ ստացող զինվորական ծառայություն կատարողների թիվը. 5 անգամ 100 հազար պաշտոնի տեր էշքինջի<sup>38</sup> հավատացյալ զինվոր է գրանցված:

\* \* \*

Այնուհետև I հատորում էվ. Չելեբին խոսում է Սուլեյման Կանունիի օրոք կատարված նվաճումների մասին: Դրանցից հիշենք մի քանիսը. հիշրեթի 940 թվականին (1533—1534) դրավում են Ղազվինը, Բաղդատը, Երևանը, Քավրիզը և Համադանը. 941 թվականին՝ Վանի, Ադիլջեազի, Արջիշի, Ախաթի, Բարկիրի (Բերկիրի) բերդերը:

Համառոտակի նշված են նաև սուլթան Սելիմ II-ի, սուլթան Մուրադ III-ի, սուլթան Ահմեդի, սուլթան Օսման II-ի իշխանության տարիների կարևոր դեպքերը: Էվ. Չելեբին մանրամասնորեն անդրադառնում է սուլթան Մուրադ IV-ի իշխա-



նություն տարիների դեպքերին, որոնց ինքը ժամանակակից և ականատես է եղել։ Չելեբին տասնյակ էջեր է հատկացնում իր փաղիշահի (սուլթան Մուրադ IV-ի) հետ ունեցած տեսակցությանը, զրույցին և փաղիշահական շնորհներին ու պարգևներին արժանանալուն։

«Ուղեգրության» այս հատորում կարևոր տեղ են զբաղում նաև Ստամբուլի բազմաթիվ ջամիների, ուխտատեղիների, պալատների և այլ շինությունների նկարագրությունները։

Գրքի հաջորդ էջերում էլ՝ Չելեբին նկարագրում է Կոստանդինյեից դուրս, մինչև Սև ծովի նեղուցը ընկած երեք մեկնիյեթներ<sup>39</sup> շինությունները, ջամիները, մեսիթները<sup>40</sup> և այլ բարեգործական հիմնարկություններ ու տեսարժան վայրեր։ Այստեղ նկարագրվում են Եդի Կուլեն, էյուբը, Նյուզիջեն, Կասըմփաշան, Ղալաթան, Ռուսելի Հիսարը, Սկյուդարը և այլն։ էլ՝ Չելեբին, ըստ իր սովորության, մանրամասնորեն նկարագրում է բոլոր քաղաքամասերը, նրանց բնական պայմանները, բնակչությունը, արհեստներն ու առևտուրը, կարևոր շինությունները, զբոսավայրերը և այլն։

Սույն հատորում կարևոր տեղ են զբաղում Ստամբուլի բնակչության տարբեր դասերին, դրանց թվում նաև արհեստավորությանը վերաբերող նկարագրական և թվական տեղեկությունները։

«1048 (1638) թվականին սուլթան Մուրադ IV-ի ֆերմանով Ստամբուլում տեղի ունեցած ընդհանուր զրանցումը (աշխարհահամար)» վերնագրով հատվածում էլ՝ Չելեբին պատմում է, սուլթան Մուրադ IV-ը շատ է հետաքրքրվել պատմությամբ։ Մի անգամ սուլթանը իր ուլեմաների և վեզիրների հետ՝ տարբեր երկրների և քաղաքների պատմության մասին խոսելիս հարցնում է, թե՞ «Մեր մայրաքաղաք Ստամբուլի նման պատմական անցյալ ունեցող, մեծ ու բարեշեն փառավոր քաղաքի բնութագիրը պատմագիրները գրի առնել են, ուղևորները տեսնել են»։ Ներկաների տված պատասխանները սուլթանին չեն բավարարում և այդ պատճառով նա հրամայում է Ստամբուլում աշխարհահամար կատարեն և արդյունքը իրեն՝ փաղիշահին ներկայացնեն։ Սուլթանի հրովարտակում ասված էր՝

«Ստամբուլում որքան սուլթանական ջամիներ, վեզիրական, ջամիներ, մզկիթներ, մեդրեսեներ, դար-ուլ-կուրաներ, դար-ուլ-հադիսներ<sup>41</sup>, պատանիների վարժապետանոցներ, մենաստաններ, խաներ, բաղնիքներ, քարվանսարայներ, վեզիրների պալատներ, այան և ազնվականների սարայներ, ջրի աղբյուրներ, սեբիլխանեներ<sup>42</sup>, ջրի ծորակներ, ջրհորներ, իսլամական թաղեր, քրիստոնյաների և հրեաների թաղեր, եկեղեցիներ, հացի փոեր, կարկանդակի փոեր, բեքսիմետի փոեր, ձիթաղացներ, ջրաղացներ, կահաններ և վերջապես իմ Ստամբուլ քաղաքում չորս մեկնիյեթներում որքան բարեգործական շինություններ կան, բոլորը պետք է զրանցվեն և ներկայացվեն իմ Երջանիկ Դռանը։ Այդ բոլորը ոչ շարամիտ մարդկանց միջոցով նորից ստուգել պիտի տամ։ Ձեր զրանցման մեջ եթե անճշտություն գտնվի, զրանցողներին չորս կտոր պիտի անեմ»։

Այս մասին մեծ վեզիր Բայրամ փաշային, Ստամբուլի մուլա-

յին, էյուրբի, Ղալաթայի, Սկյուդարի մոլլաներին կայսերական խաթ-թեր ուղարկվեցին:

Վերոհիշյալ փաղիշահական հրամանի համաձայն Ստամբու-լում, Ետի-Կուլեում, էյուբում, Քյաղատխանեում, Սյուտլիջեում, Փիրիփաշայում, Խասքյոյում, Կասրմփաշայում, Ղալաթայում, Թոփ-խանեում, Բեշիկթաշում, Հիսարում, Բողազ Հիսարներում, Բեյքո-զում, Անատոլի Հիսարում, Չենգելքյոյում, Կուզդունջուքում, Սկյու-դարում՝ մինչև Բադրքյոյում, բոլոր շինությունները, այդի և պար-տեզները, խանութներն ու բեզիստանները, բոլոր զինվորները, ար-հեստավորները, այանները երեք ամսում լրիվ գրանցվեցին: Մեծ մի-դիվան կազմվեց, որը կոչվեց «էվսաֆի Կոստանդինիյե» և ներ-կայացվեց նորին Վսեմություն փաղիշահին: Հայտնի պատմագիր Սուլաք Ջադեն գիշեր-ցերեկ փաղիշահի ներկայությամբ կարդաց այդ դիվանը, որից սուլթան Մուրադը շատ գոհ մնաց:

էվ. Չելեբին վերոհիշյալ դիվանի մասին գրում է.

«Աստծո կամքով այդ տարի մեր էֆենդին՝ Մելեք Ահմեդ փա-շան, ղազի Մուրադ խանի սիլահդարության պաշտոնին արժանա-ցավ, իսկ Բաղդատի նվաճումից հետո արժանացավ Բաղդատի և Դիարբեքիի վալիության պաշտոնին: «էվսաֆի Կոստանդինիյե» Մելեք Ահմեդ փաշայի մոտն էր մնացել: Նվաստս նրանից վերցնե-լով մի օրինակը՝ այստեղ գրի առա»:

(էջ 506—509)

էվ. Չելեբիի հետագա մանրամասն նկարագրությունից պարզվում է, որ փա-ղիշահական հրամանով կազմակերպվում է էսնաֆների, զինվորների և այլ ծա-ռայողների պաշտոնական շքերթ (ալայ):

«Այդ կարգը (սովորությունը) մեզ մոտ հնուց ի վեր գոյություն ուներ, — ասում է էվլիյա Չելեբին: — էսնաֆը մեծ հարսանիքներում (արքունական) և այլ հանդիսավոր օրերումն էլ այդ կերպ էր (շքեր-թով) անցնում: Այդ ժամանակ Ստամբուլը բաժանվում էր չորս մեկնություն (կամ կադիություն)՝ Ստամբուլ, էյուբ, Ղալաթա և Սկյուդար»:

Ըստ էվ. Չելեբիի հաղորդած տեղեկության, այս չորս քաղաքամասերում գո-յություն ունեին ընդամենը 1100 էսնաֆներ՝ բաղկացած 57 դասերից: Հաղարից ավելի էսնաֆներից յուրաքանչյուրի մասին էվ. Չելեբին հաղորդում է հետաքրքիր տեղեկություններ:

Ուշագրավն այն է, որ էվ. Չելեբին տարբեր էսնաֆների շարքում հիշատակում է նաև գրպանահատներին, գողերին, խաբերաններին և նման տարրերի, որոնք նմա-նապես իրրե էսնաֆ պետք է մասնակցեին շքերթին:

«Սրանք տուրք են տալիս ասես բաշիին<sup>43</sup> և սուբաշիին<sup>44</sup>,—  
դրում է էվ. Չելեբին,— ման են գալիս Ստամբուլի բազմամարդ  
վայրերում և գողություն անում, գավառներից եկած պանդուխտնե-  
րից մինչև անգամ աչքի սյուրմեն (ծարիր) գողանոյմ»:

Այս շքերթի (ալայ) նկարագրությունը էվ. Չելեբիի «Ուղեգրության» I հա-  
տորում 150 էջից ավելի տեղ է դրավում:

Ավելորդ համարելով այդ նյութերի լրիվ թարգմանությունը, բավականանում  
ենք շքերթի կազմը, մասնավորապես արհեստավորների մի քանի խմբերը համա-  
ռոտակի նշելով: Թեև այդ մասին էվ. Չելեբին գրեթե ոչինչ չի ասում, սակայն  
հայտնի է, որ Ստամբուլի այդքան բազմաթիվ և բազմատեսակ արհեստավորների  
մեջ հայերը բոնում էին, հավանաբար, առաջնակարգ տեղերից մեկը:

Այդ հսկա շքահանդեսին մասնակցել են զինվորական, վարչական, քաղաքա-  
յին և այլ հիմնարկների բազմաթիվ խմբեր: էվ. Չելեբին նշում է շքերթի առջևից  
անցնող և որոշ չափով կարգ ու կանոն պահպանող ալայի շավուշների, սուբա-  
շիների, զինված աջեմի օղլանների<sup>45</sup>, մաքրողների, գերեզմանափորների խմբերը,  
բոլորն իրենց հատուկ տարազով, զենքերով և իրենց աշխատանքի գործիքներով:  
Այստեղ ուշադրավ է այն հանգամանքը, որ խոսելով լաղըմջիների<sup>46</sup> մասին էվ. Չե-  
լեբին գրում է, որ «Սրանց մեծ մասը կեսարացի հայեր են. թվով 5000 մարդ»:  
Այլադղի արհեստավորներից էսնաֆներ էվ. Չելեբին երբեմն հիշատակում է հրեա-  
ներին և հույներին:

Շքերթում այնուհետև անցնում են զինվորական և ոստիկանական խմբերը,  
մինչև անգամ դահիճներն՝ իրենց պաշտոնին համապատասխանող բոլոր գործիք-  
ներով, հետո գողերի խմբերը, ձիապանները, Ստամբուլի գիշերապահները (12 հա-  
զար մարդ) իրենց հատուկ տարազով և գործիքներով: Դրանց հետևում են հոգե-  
վորականները (շարիաթի), վարչական, դատական և այլ պաշտոնյաներն, ինչ-  
պես նաև բանաստեղծները (800 մարդ), արտասանողները, ընթերցողները, սուլ-  
թանի, վեզիրների և այանների ղովք ասողները, որոնք հատուկ պատգարակ-  
ների վրա նստած, ձեռքերում դրքեր, քերթվածներ բռնած, արտասանելով անցել են  
փաղիշահի առջևով: Նույն ձևով անցել են նաև աստղաբաշխները (70 մարդ), աստ-  
ղագուշակները (հատուկ էսնաֆ են) և այլ բազմատեսակ գուշակներ: Այնուհետև  
հոգևորական դպրոցների խոջաները և նրանց բազմաթիվ աշակերտները... Բժիշկ-  
ները (հեքիմները) անցել են պատգարակների վրա ձեռքերում դեղերի շշեր, բժշկա-  
կան գործիքներ և մի շարք հիվանդների պուլսերը բռնած... Վիրաբույժները, ատամ-  
նաբույժները, դեղագործները, հիվանդապահները իրենց հատուկ գործիքներով և  
բազմատեսակ դեղորայքներով:

Ստամբուլի գյուղատնտեսության մասին որոշ տվյալներացում են տալիս  
էվ. Չելեբիի կողմից հիշված մի շարք էսնաֆները: Չորս Մելիկությունում գրանց-  
ված 21 հազար տնտեսություններում աշխատել են 57 հազար շիֆթջիներ<sup>47</sup>, 4395  
այգիներում աշխատել են 43.950 այգեպան, բազմաթիվ պարտիզպաններ. բան-  
ջարամշակներ և այլն: Այս խմբերը շքերթում անցել են իրենց մշակության ար-  
տադրանքներով և ժողովրդին պատուհներ, բանջարեղեն և ծաղիկներ բաժանելով:  
Դրանց հետևել են հացագործները (999 խանութ—10 հազար մարդ) և Ստամբուլի  
բազմատեսակ թխվածքների, քաղցրեղենների էսնաֆները:

Շքերթի հաջորդ խմբից հիշատակության արժանի են Սև ծովի նավատորմի



անձնակազմը (9000 մարդ)։ Անցնում են նաև Ստամբուլի տարրեր մասերի հավա-  
շինարարական աշխատողները, պարանադորձները, կողմնացույցի, ավադի ժամա-  
ցույցի և քարտեզի մասնագետները... Շատ հետաքրքիր է նաև էվ. Չելեբիի տված  
հետևյալ տեղեկությունը.

«Ստամբուլում, Թավուք-բազար թաղամասում էսիր-բազարը  
(ստրուկների շուկա) անունով հայտնի մի տեղ կա, որի վերևի և  
ներքևի հարկերում կան 300 խցիկներ։ Երկաթյա փականքով դռան  
առաջ նստած կառավարիչը տասանորդ է առնում վաճառված ռս-  
տրուկների և ստրկուհիների համար։ Ստրուկների առևտրով ուլարա-  
պող վաճառականների թիվը մոտ 2000 է։ Սրանք կուլկասից, վրաս-  
տանից և Ղրիմից՝ իբրև նվիրական պատեբազմի ապրանք, ստրուկ-  
ներ են բերում և վաճառում»։

Այնուհետև, էվ. Չելեբին ամենայն մանրամասնություններով թվում է հարյու-  
րավոր մեծ և փոքր արհեստավորական խմբեր, որոնց շարքում խիստ կարևոր տեղ  
են գրավում սուլթանական արքունիքին սպասարկող բազմաթիվ արհեստավորները և  
ծառայողները։ Այդ խայտաբղետ, հետաքրքիր, XVII դարի Ստամբուլի իրական  
պատկերը, կենցաղն ու սովորությունները կենդանի և իրական գույներով պատ-  
կերացնող շքերթի մանրամասն նկարագրությունը տալուց հետո էվ. Չելեբին վեր-  
ջացնում է այսպես.

«...Հետո իրենց շեյխերին, նադիրներին ու քեթխուդաներին ա-  
լայներով իրենց տները տարան, բոլորը փաղիշահի համար աղոթք  
անելով իրենց տեղերը գնացին։ Այս ալայի համար Ստամբուլում  
երեք օր և երեք դիշեր բոլոր աշխատանքները դադարեցվեցին, ո-  
րովհետև բոլորը զբաղված էին ալայի պատրաստությամբ։ Այդ ալա-  
յը չի կարելի նկարագրել լեզվով և գրչով։ Նվաստս՝ էվլիան, որքան  
հնարավոր է, աշխատեցի գրի առնել։ Այգապիսի ալայ ոչ մի փաղի-  
շահի ժամանակ չի եղել և ոչ էլ կլինի»։

(էջ 500—669)



## ՀԱՏՈՐ ԵՐԿՐՈՐԴ

(1050—1058 pp. = 1640—1648 pp.)

Ստամբուլից — Սամսուն — Կիրասուն — Տրապիզոն — Մեդ-  
քիլիստան — Ամասիա — Էրզրում — Շուշիկ բերդ — Հասան Կա-  
լա — Խնուս — Ուլքիլիսե (Էջմիածին) — Կարաբաղ — Նախիջևան —  
Պարսկաստան — Թավրիզ — Երևան — Գյանջա — Արեշ — Նիյազա-  
բադ — Շամախի — Բաքու — Շաբուրան — Դերբենդ — Թիֆլիս —  
Ազդուր — Ախալցխա — Չրիզոր — Կարա Արդահան — Էրզրում —  
Հասան Կալա — Կարս — Կալզման — Մաղազբերդ — Զարիշատ —  
Ուլքիլիսե — Երևան — Շորագյալ — Էրզրում — Բայբուրդ — Զան-  
ջա — Իսպիր — Թորթում — Ակչակալա — Էրզրում — Խնուս —  
Մամա-Խաթուն — Քեմախ — Երզնկա — Շաբին-Կարահիսար —  
Նիկհիսար — Լադիկ — Մարզվան — Ստամբուլ:

### 1050 ԹՎԱԿԱՆԻ ՄԵՐ ՌԻՂԵՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԴԵՊԻ ԲԱԹՈՒՄԻ ԵՎ ՏՐԱՊԻԶՈՆԻ ԵՐԿՐՆԵՐԸ

Էվ. Զելերին իր ուղևորության նկարագրությունը սկսում է Ստամբուլից: Հե-  
ղինակը հիշատակում է ծովային ճանապարհի այն բոլոր մեծ ու փոքր նավահան-  
գիստները, որոնց կողքով անցել կամ որտեղ կանգ է առել նա: Այդ նկարագրու-  
թյունների մեջ կան բազմաթիվ աշխարհագրական, պատմական տեղեկություններ.  
Բերդաքաղաքների նկարագրություններ և այլն: Ծովային ճանապարհով անցնելով  
Անատոլիան, նա Սև ծովի եզերքով հասնում է Սամսուն նավահանգիստը:

Սամսուն բերդի բնութագիրը: Հիմնադիրն է Ռում-օղլի Խերդի-  
լի Կալսարը: Հետագայում սուլթան Ալայեղդին-Սելջուկին զբաղե-  
լով այն՝ միացրեց իր կալվածներին: Այնուհետև, անցավ սուլթան  
Յրիզորմ Բայազիդ խանի ձեռքը: Ունի ենիչերիական սերդար, քեթ-  
խուդա, բերդակալ (դիզտար) և բերդապահ զինվորներ: Սակայն  
մյուսֆթի և նվիրական նազիր չունի: Այսպես ու էշրաֆը շատ են:  
Բնակիչները բոլորը նավաստիներ և պարանազործներ են: Ռամիկ-  
ներ (ավամ) չկան, ուլեմաները շատ են: Բոլորը, իրենց կարողու-  
թյան համապատասխան, սպիտակավուն, կապտագույն մաքուր հա-  
զուստներ են հագնում: Քաղաքը գտնվում է Սինոպի արևելքում:

Բերդը ծովի եզերքին է, քարաշեն և ամրակուռ է: Էյրիի՝ զրավման ժամանակ, ուսնեիր այս բերդը նվաճել և որոշ մասերը ավերել են. սակայն հետագայում նորից վերանորոգվել է: Բավականաչափ բերդակալներ և զինվորներ կան: Ունի 70 աշտարակ և 2000 պարիսպի պատվար: Ամասիայի առաջից հոսող Չարշամբա բազարի դետը Սամսունի արևելյան կողմից թափվում է Սև ծովը: Դա անանցանելի մեծ գետ է: Նախապես անցնում է Թոքաթ քաղաքով, հետո Ամասիայի կողքով և ոռոգում է մի շարք քաղաքների հողերը: Այս կապակցությամբ Ամասիայի և Թոքաթի ժողովրդի մեջ որպես ասույթ տարածված է. «Թոքաթը ապականում, Ամասիան խմում է»\*: Սամսունն ունի իր անուշահամ գետակը՝ Գանավքարիդ անունով: Տները կոմիներավոտ են. հաբուս:՝ սուրհենդով և սառուտեռնեռով: Մեղրեսե, իմարեթ (բարեգործական հիմնարկություն) և նման հիմնարկություններ չկան, բայց կան փոքրահասակների 7 դպրոցներ: Նավամատույց (լիման) չունի, բաց տարածություն է, սակայն խորիսխ կարելի է գցել:

Սամսունի գովասանքի արժանի հարստություններ: Լեռներում հայտնի են վայրի խաղողը, նռագույն տանձը և նրա թթուն, որը հաղարավոր տակառներով տարվում է Ստամբուլ: Նավերի համար անհրաժեշտ պարաններ պատրաստելու կանեփի թելը այնքան շատ է, որ կարելի է ասել, թե ամբողջ աշխարհի [կանեփը] այստեղից է գնում: Քաղաքը գտնվում է ծովածոցի մոտ, իսկ նրա հարավային կողմում գտնվող լեռը ծովեզերքին է: Այստեղից ընկերներով նավով Ենիշենդինը ռեպի Ունիաի ռերդը...

Կիրասուն բերդի բնութագիրը: Հիմնել է Ստամբուլի Կոստանդինը: Հետագայում թեև անցել է սուլթան Ուզուն Հասանի<sup>2</sup> ձեռքը, սակայն Ջենովայի ֆրենգները զրավել են այն: Ֆաթիհ<sup>3</sup> սուլթանը այս բերդը զրավելու ժամանակ Մահմուդ փաշային ասում է. «Այս գիշերը բերդի տակը կմտնես»\*\* և ֆերման է տալիս. փաշան մտնելով բերդի տակը զրավում է այն. այդ պատճառով էլ [բերդը] Կիրասուն է կոչվել<sup>4</sup>: Գտնվում է 17-րդ կլիմայական գոտում: Տրապիզոնի էյալեթի սահմանասկզբին՝ փաշայի խաս է: Իշխողը մյուսելլիմ է: Ունի ենիչերիական օջախից սերդար, բերդի բերդակալ, բերդապահ զինվորներ, մաքսատան էմին, մյուսֆթի և նազիր: Ընկած է ծովեզերքում՝ Ջանիկի և Տրապիզոնի միջև: Տրապիզոնը Կիրասունի արևելելքումն է: Ջենովայի ֆրենգների ձեռքում եղած ժամանակ բարեշեն և մեծ քաղաք է եղել: Երևում են այդ ժամանակաշրջանից մնա-

\* Թուրքերեն՝

\*\* Թուրքերեն՝

توقاد صیجار، آماسیا ایچدر  
کبر سن

ցած շինությունների հետքերը և ավերակները: Սակայն Կիրասունը ներկայումս այնքան էլ մեծ քաղաք չէ: Շուկայի մեջ մզկիթներ, ջամիներ, խան, բաղնիք և բաղարներ կան: Բերդը ծովեզերքումն է: Այգիներում և պարտեզներում պտուղները շատ են: Նավահանգիստը շատ լավ խարիսխ է բռնում: Սակայն քամու ազդեցության ենթակա է: Լիմանի արևմուտքում մի փոքր կղզի կա... Այս քաղաքը Տրապիզոնի էյալեթին է ենթակա: Օմար փաշայի զինվորներից շատերը՝ ծովից գզվելով, ցամաքով Տրապիզոն են գնում:

Այստեղից ծովով դուրս գալով դեպի հյուսիս՝ եկանք Փերփոլում՝ բերդը, որը բառանկյունի մի ժայռի վրա հին և փոքր բերդ է ծովեզերքում: Ունի բերդակալ և զինվորներ: Նավահանգիստը լավն է: Գավառը այնքան էլ բարեշեն չէ: Տրապիզոնի նահիյեն է: Ժողովուրդը «չենգալան» հույներ են: Այդտեղից մեկնեցինք դեպի Գորելի բերդը... այնուհետև հասանք Փոփուլի մենզիլը... հետո Գելիյե բերդը... Փորոզ հովանդանի բերդը... Այնտեղից Փոլթա-բաղարը:

Փոլթա-բաղարը: Սա ևս Տրապիզոնին ենթակա նահիյե և սուբաշիուլյուն է: Շրջակայքում մոտ 100 բարեշեն գյուղեր կան և այս հովտում շաբաթը մի անգամ շուկա է կազմակերպվում, որտեղ մոտ 10 հազար մարդ է հավաքվում: Այստեղ գտնվող բարեշինությունը Տրապիզոնում խաթունիյե անունով հայտնի, (սուլթան) Սելիմ խան I-ի մոր բարեգործական էվկաֆն է<sup>5</sup>: Այստեղ կա մի մեծ նավահանգիստ, որը Սև ծովի նավահանգիստների շրջանում հայտնի է Փոլթայի<sup>6</sup> նավահանգիստ անունով: Ութ քամիներից պաշտպանված, խարիսխ բռնող, խոր մի նավահանգիստ է: Այստեղից ավելի առաջանալով հասանք Կալա Թիմանի գետակը, որը սկիզբ առնելով Տրապիզոնի լեռներից, Փոլթա նավահանգիստի մոտ թափվում է Սև ծովը: Այստեղից շարժվելով, հասանք Սերե կոշված վայրը, որտեղ բարեշեն և գեղատեսիլ գյուղեր կան: Բնակիչները մենգեսելե կոշված նավակներով գնում են Տրապիզոն և գալիս են: Ժողովուրդը հույներ և իսլամներ են: Գյուղերը բնակում են Տրապիզոնի հարավային կողմը:

(էջ 69—81)

ՄԵԾ ՔԱՂԱՔ ԵՎ ԼԵՁԳԻ ՎԻԼԱՅԵԹԻ ՀՆԱԳՈՒՅՆ ԲԱՐԵՇԵՆ ԲԵՐԴԻ.  
ԱՅՍԻՆՔՆ ԹԱՐԵԲԻ-ԷՖՁՈՒՆԻ<sup>7</sup> (ՏՐԱՊԻԶՈՆԻ) ՀԱՏԿԱՆԻՇՆԵՐԸ

Առաջին հիմնադիրը Մեծն Ալեքսանդրի դարի մի թագավոր է եղել: Հետագայում, երբ Ադրբեջանի իշխող Ուզուն Հասանը այս քաղաքը ջենովացիներից գրավեց՝ Թաբեբի-գեև<sup>8</sup> անունը ստացավ:



որովհետև այդ ժամանակաշրջանում քաղաքի իշխողը հաճոյասեր մի կին էր: Այնուհետև, Թիմուրի օրոք, երբ սուլթան Ուզուն Հասանը գնաց դեպի Միջագետք՝ Թիմուրին դիմավորելու, Ստամբուլի թեքֆուրը Ռում Կոստանդինը, նպաստավոր առիթ գտնելով, գրավեց այդ կողմերը: Հետո, 878 (1473) թվականին, Ֆաթիհ Մուհամմեդ խանը փաղիշահական նավատորմով Ստամբուլից եկավ Տրապիզոն և իր անթիվ զինվորներով շարժվեց Ուզուն Հասանի վրա: Թերջանի դաշտում տեղի ունեցած պատերազմում սուլթան Հասանի մոտ 40 հազար զինվորներին սրի քաշեց: Իսկ պարտված սուլթան Հասանը փախավ Ադրբեջանի բերդը...

Օսմանցիները սուլթան Մուրադ I-ի մղած Քոսովայի պատերազմից ավելի մեծ պատերազմ չեն ունեցել: Այս նվիրական պատերազմից 13 տարի առաջ, Ֆաթիհը իր անթիվ զինվորներով Տրապիզոնը ծովից և ցամաքից 70 օր պաշարելուց հետո, 865 (1460) թվականին գրավեց հույներից: (Ֆաթիհը) շատ հավանելով քաղաքի օդն ու ջուրը, նրան Թարեբի-էֆզուն անունը տվեց: Իսկապես, որ հաճույքի և ուտել-խմելու վայր է: Քաղաքը կոչվում է նաև Ստորին Բաթում և Լեզգի քաղաք: Ոմանք էլ Թարեբի-էֆզուն են անվանում, բայց հասարակությունը (ավամ) Տրապիզոն է ասում: Մուհամմեդ խանը (Ֆաթիհը) այս քաղաքը գրավելուց հետո՝ մայրաքաղաքի վերածեց ու այնտեղ փող կտրել և խուժբեկարդալ տվեց և երեք տարի այնտեղ ապրելով, նրա հյուսիսային կողմում գտնվող Վրաստանը, Մեդրելիստանը, Աբազիստանը իրեն հսկատակեցրեց ու ենթարկեց. արքայորդի (շեհզադե) Բայազիդ խանին Տրապիզոնի իշխան նշանակեց և ինքը վերադարձավ Ստամբուլ: Իսկ երբ Բայազիդը փաղիշահ դարձավ, իր փոխարեն, Տրապիզոնի իշխան նշանակեց իր որդի Սելիմին: Ավելի ուշ, երբ սուլթան Բայազիդը մեռավ, Սելիմ I-ը ինքնուրույն փաղիշահ դարձավ: Սա եղել է աջեմների դեմ մղվող հայտնի Չրվըրի պատերազմում, հետո գնացել է Եգիպտոսի նվիրական պատերազմին, որոնք առանձին պատմություններ են:

Շեհզադե (արքայորդի) Սուլեյմանն էլ Տրապիզոնում իշխանություն ստացավ: Տրապիզոնը հին քաղաք է և Ալ-օսմաններից չորս փաղիշահի մայրաքաղաք է եղել: (Սուլթան) Սուլեյման խանը 926 (1519) թվականին փաղիշահ դառնալով իր մորը ուղարկեց Տրապիզոն: Քաղաքում աշխարհահամար կատարել տվեց և Բաթումի սանջարն էլ նրան միացնելով՝ մի առանձին էյալեթ կազմեց: Երկու թուղով<sup>9</sup> միմյանից թույլ են: Մուրադ IV-ի և Իրրահիմ խանի իշխանու-



թյան ժամանակ մի շարք թուղավոր վեզիրների շնորհվել է իբրև արփալըք<sup>10</sup>։ Սուլեյման խանի օրենքով փաղիշահի կողմից սահմանված է 30 հազար [ակչեով] խաս։ Սանջաքներում 11 սուբաշի կա։ Ըստ արդարադատության, տարեկան 19 հազար ղուրուշի ընկույզի հկամուտ<sup>11</sup> ունի, իսկ երբ բռնություն գործ դրվի, 30 հազար ղուրուշի կհասնի։

Էյալեթը 5 սանջաքի է բաժանվում՝ հանջա, Ստորին Բաթում, Վերին Բաթում, Գունիա և Տրապիզոն։ Փաշան նստում է Տրապիզոնում։ Ըստ օրենքի՝ թիմարի դեֆթերդար, դեֆթերի քեթխուդա, դեֆթերի էմին, չավուշների քեթխուդա և չավուշների էմին ունի։ Բաթումի լիվայի դեֆթերդարի թիմարների խասերը՝ 42 299 ակչե է։ Տրապիզոնի լիվայում կա 43 դեամեթ և 226 թիմար, Բաթումի լիվայում՝ 13 դեամեթ և 72 թիմար, Տրապիզոնում ընդամենը 454 միավոր է գրանցված<sup>12</sup>։ Ըստ օրենքի՝ ջեբելունների հետ միասին, 13000 անվանի զինվոր ունի։ Իսկ փաշայի ջեբելունները 1000 քաջերից են կազմված։ Ալայի բեյի, շեքիբուշիի և յուզբաշիների հետ միասին ընդամենը 3000 զինված զինվոր ունի։ Պատերազմի ժամանակ այդ բոլոր զինվորները զինված հավաքվում են փաշայի և ալայի բեյի դրոշակի տակ։ Չներկայացած զինվորի դեամեթը ուրիշին է տրվում։ Բոլոր գյուղերը բարեշեն և՛ հարուստ են։

(էջ 81—83)

#### ՍՈՒԼԹԱՆ ՍՈՒԼԵՅՄԱՆԻ ԿԱՆՈՒՆՆԵՐՈՎ ՏՐԱՊԵԶՈՆԻ ՀՊԱՏԱԿ ԵՎ ԵՆԹԱԿԱ ԲՈՅԲԵՅԻՆԵՐԸ<sup>13</sup>

Աբազա աշիրեքնեհն Են՝ Ջաջերը, Արլանը, Չանդալարջիլին, Մեծ Չանդաները (ծովեզերքումն են), Քեչները, Արթերը, Կամըշները, Սուջեները, Բոզոդոքը, Կութասը, Աշըքլին, Յուզարըլին, Ջեմբեն, Սովուք-Սուն և այլն. մոտ 70 ցեղեր և աշիրեթներ, որոնք բուլոն էլ հպատակեցված են և հնազանդ։ Մեզրելիստանի և Վրաստանի բեյերը ևս ենթարկված և հպատակեցված լինելով, ամեն տարի իրենց հպատակությունը և հաշտությունը վերանորոգելու համար 40—50 ղուլամ (պատանի) և ստրկուհի, հազար զույգ բրդյա (թիֆթիկ) դուլպա, փաղիշահական խոհանոցի համար՝ հազար զույգ «րրիշ» աստառի բեղ և այլ բազմաթիվ նվերներ ուղարկելով՝ Տրա-

\* Բնագրում՝ փաշավուա (ջնոց)։

պիզոնի փաշաներին հպատակութիւն են հայտնում և պայմանագիր կնքում:

Տրապիզոնը 500 ակշեով մեկնութիւն է: Ունի 41 նահիյե, բայց շատերը ապստամբված են: Ունի շէյխ-ուլ-իսլամ, նվիրական նուագիբ, սերդարի փոխարեն՝ պատկառելի ենիչերիի շաւուշ, սիփահիթ քեթխուզայի փոխարեն՝ քաղաքի սուբաշի, մյուսթեսիբ-աղա<sup>14</sup>, մաք-սապետ, ձկան էմին, ներկատան էմին, գինու էմին, մոմատան էմին և վերջապէս 17-ի հասնող իշխանավոր պաշտոնյաներ, որոնք իրենց ձեռքում կայսերական հրամանագրեր ունեն: Վիլայեթի բոլոր ավագանիների (այան) ձեռքում եղած փաղիշահական հրամանների մասին, եթե աստված կամեցավ, իր տեղում կգրենք: Այս քաղաքը 17-րդ կիմայական լայնութեան մեջ է: Ռումի քաղաքներից է: Երախտանման գեղեցիկ քաղաք է՝ Սև ծովի արևելյան ափին: Ստամբուլի նեղուցից մինչև Տրապիզոնի նավահանգիստը ընդամենը հազար մղոն է: Տրապիզոնի արևելքում գտնվող Գեզգի լեռան շուրջը ապրող ժողովուրդը կոչվում է Գեզգի ցեղ, որն աղավաղված ձևով լազգի (լեզգի) է կոչվում: Ոմանք թեթևացնելու համար գ և ի տառերը ջնջում և լազ<sup>15</sup> են ասում: Ղազի սուլթան Մուհամմեդ Ֆաթիհը այս բերդը գրավելիս տարբեր ժողովուրդների Տրապիզոն փոխադրելով՝ բնակեցրեց այնտեղ:

Անուններ՝ Ալի ֆեշե, Վելի ֆեշե, Խեթավերթի ֆեշե, Չաֆեր ֆեշե, ֆեշիր ֆեշե, Ֆասիլի ֆեշե, Մեծի ֆեշե, Միսեր ֆեշե, Ֆեխ-րադ ֆեշե, Մեհմեթ ֆեշե:

Ազգանուններ՝ Յըրթուշ-օղլի, Ֆոդուլ-օղլի, Ֆեզարազ-օղլի, Կեշումբուր-օղլի, Կեթրազ-օղլի, Կալաֆաթ-օղլի, Կոսդեհ-օղլի, Փիփուլի, Կաշիդյարի, Սիամի, Ջորկալի, Հաջի Չեշք, Կոթուլ, Մեսլի, Ալի Բեշար, Քյունելի, Ալի ֆեշե:

Կանանց անուններ (իրենց արտասանությամբ)՝ Ումխան, Իսմեխան, Ռափիյե, Ասիյե, Խանֆե, Աֆիֆե, Սանջե, Ֆաթմա, Խոֆեսթի, Թունթի, Գյուլ Շախի, Մեմերմահ, Խևա, Խումա, Ջախլա, Անֆե:

Ստրուկների անուններ՝ Ուսեֆ, ֆետվան, Քանանեն, Ելախ, Կուլի, Ռուսթեմ, Ափարթի, Ջանսի, Խալի և այլ բազմաթիվ նման տարօրինակ անուններ: Բայց եթե ուշադրութեամբ դիտենք, կտեսնենք, որ այս անունները հայտնի խոսքեր են, սակայն լազերը հարմարեցնելով իրենց բարբառին՝ աղավաղել են դրանք:

Տրապիզոնի ժողովուրդը մաքուր վերարկուով և հագուստով կրթված մարդիկ են: Նրանց մեջ մի շարք բանաստեղծներ կան, որոնք արտասանում են և պարսկերեն ղաղելներ ասում: Մեր օրե-

րում՝ իր ճարտասանությամբ նշանավոր Օկչի Զադեն գեղեցիկ լեզ-  
վի տևր բանաստեղծ է և 11 դիվան ունի...

Տրապիզոնի բերդի գովեր: Բող-թեփեյի լանջի և Սև ծովի եզեր-  
քի միջև ընկած երկու մեծ բերդից է կազմված: Բաժանվում է երեք  
մասի. մեկը կոչվում է Ստորին պարիսպ (Աշաղի հիսար), մյուսը՝  
Միջին պարիսպ (Օրթա հիսար), իսկ միջնաբերդը կոչվում է Աշ-  
տարակի պարիսպ (Կուլե հիսար): Բոլորից ավելի ամրակուռն ու  
անառիկը աշտարակի պարիսպի բերդն է, որովհետև գտնվում է  
Բող-թեփեյի վրա: Լեռան կողմից դժոխային անդունդի նմանվող մի  
խոր փոս (խենդեք) կա, որի մեջ 77 մարդ կտեղավորվի: Ամբողջա-  
պես կտրված ժայռ է: Սրա մեջ մի ջամի, բերդապահների տներ,  
մթերանոցներ և ղինանոցներ կան: Հյուսիսային կողմի պարսպից  
մի դուռ է բացվում դեպի միջին պարիսպը, որը դուրս է գալիս  
քաղաք, սա է միակ դուռը: Թեև մի ուրիշ դուռ էլ ունի, սակայն այդ  
դուռը միշտ փակված է և բացվում է միայն անհրաժեշտության  
դեպքում: Միջին պարիսպը երկարածև ամրակուռ բերդապատ է:  
Նախկինում սրա արևելյան կողմի պարսպի մեջ Բերդ (կալա) ա-  
նունով հայտնի և դեպի միջնաբերդը բացվող դռան մոտ նոր Զյումա  
քափուսի անունով մի դուռ կար: Երկրորդ դուռը նույնպես այդ  
պարսպի արևելյան վերջավորությունում է և բոլոր խաղախորդների  
գործարանները (դեպպաղխանե) այս դռնից դուրս են գտնվում: Այդ  
պատճառով էլ այս դուռը կոչվում է Դեպպաղների դուռ: Այդ դռան  
առջևից մի փոքրիկ գետ է հոսում: Արևելքում այս գետը լեզգիները  
լեռներից հավաքվելով, հոսում է խաղախորդների գործարանների  
մոտով և թափվում ծովը: Երբեմն վարարում է: Խաղախորդների  
շուկայում քարաշեն մի մեծ կամուրջ կա, որի հիմնադիրը Ուզուն  
Հասանն է: Ուզուն Հասանը էրզրումի արևելքում գտնվող Հասան  
Կալեի տերն է եղել, հետագայում տիրացել է նաև Տրապիզոնին: Եր-  
րորդ դուռը՝ բերդի արևմուտքում, Զինգանի դուռն է: Բոլոր ոճրա-  
դործները և պարտքերի մեջ թաղվածները այս դռան բերդում են  
բանտարկված: Այս դռնից դուրս՝ նույնպես քարաշեն կամուրջով,  
դնում են Զղանոս: Զորորդ դուռը՝ պարսպի հյուսիսումն է և բաց-  
վում է դեպի ստորին պարիսպը ու կոչվում Ստորին պարսպի դուռ:

Ստորին պարիսպ [բերդի]՝ հյուսիսային կողմի պատը ծովեզեր-  
քում է: Բերդը քառանկյունի է: Սա էլ չորս դուռ ունի: Առաջինը  
Զղանոսի դուռն է. սրա և Զինգանի դռան միջև ընկած, պարսպի  
պատին կպած երկար մի կամուրջ կա: Երկրորդը՝ Սյութխանեի դուռն

է, որից դուրս՝ ծովեզերքում, քրիստոնյաների մի թաղամաս կա։  
Երրորդը Մոլոդի դուռն է։ Փոքր խճաքարերը հունարեն մոլոգ են կոչ-  
վում։ Այս թաղամասի ծովափը ամբողջապես մոլոդ քարերով  
ծածկված լինելու պատճառով, դուռը՝ Մոլոդի դուռ անունն է ստա-  
ցել։ Լազերի լեզվով խարխուլ և հենարաններով պահվող տներին  
մոլոդ են ասում։ Այս դուռը բացվում է դեպի ծովը։ Ստորին պարս-  
պի (բերդի) երկու կողմի պատերը կպած են ծովին։ Մովի մեջ՝ մեկ  
ծայրից մինչև մյուսը, պատեր են կառուցված, որպեսզի ժողովրդի  
և թշնամու մուտքը արդելվի։ Լեյդ դուռն այնքան էլ բանուկ չէ։

Չորրորդը Մումխանիե դուռն է։ Տրապիզոնում մեղրամում և  
ճարպամում շատ կա։ Մումը այս դռան մոտ է պատրաստվում, այլ  
տեղերում թույլ չի տրվում, որովհետև մոմի գործարանը պետական  
լինելով (միրի), առանձին էմին ունի։ Այս բերդերի տարածությունը  
շուրջանակի 9 հազար քաջ է։ Տրապիզոնի տների մեծ մասը նախում  
են դեպի հյուսիս և արևմուտք. բոլոր տները ծածկված են կարմրա-  
շուշն կղմինդրով։

Այնուհետև էվ. Չելերին մանրամասնորեն նկարագրում է Տրապիզոնի ջամիևե-  
րը, մեդրեսները, հոգևորական դպրոցները, բաղնիքները, իսլամական բարեգոր-  
ծական շինությունները և այլն։

Տրապիզոնի շուկան։ Շուկաներից ամենալավը Մումխանեի դուռ-  
նից դուրս գտնվող էսնաֆներն են։ Սրանք դռան ուղղությամբ և ծո-  
վեզերքում բնկած հարուստ և ճոխ խանութներ ունեն։ Բարեշեն մի  
բեղիստան կա, որի վաճառականները (խաչեզի) հարուստ, վեհանձն  
և պատկառելի բազիրդաններ են։ Օրթա Հիսարում կան ամեն տե-  
սակի էսնաֆներ, 70—80 խանութներ, որոնք փոքր շուկա (քյուշուր  
բազար) են կոչվում։

Տրապիզոնի ժողովրդի գույնն ու դիմագծերը։ Տրապիզոնը գրա-  
նրվում է հինգերորդ կլիմայում<sup>10</sup>, նրա օդն ու բնությունը դեղեցիկ  
են, այդ պատճառով էլ ամբողջ ժողովուրդը հաճոյասեր և զբոսասեր  
է, տրամադրված են խմելու և զվարճանալու, անհոգ են և անտար-  
բեր, սիրահարվող են և հավատարիմ։ Նրանց գույնն ու դիմագծերը  
կարմրավուն են։ Կանայք՝ ուրաղա, վրացի և չերքեզ գեղեցկուհիներ  
սպասարկում են իրանի նման գեղեցկուհիներ կան։

Տրապիզոնի բնակչության աշխատանքն ու զբաղմունքը։ Այս  
քաղաքի բնակչությունը վաղուց ի վեր բաժանվում է 7 դասի. առու-  
ջին դասը ալսն և աղնվական դասերին պատկանող բեյեր ու բե-



յորդիններ են, որոնք պերճանքով սամույրի մուշտակ են հագնում: Երկրորդ դասը՝ ուլեմաները, բարեպաշտները և այլ բարեկեցիկ մարդիկ են: Ուլեմաները իրենց հատուկ համազգեստը ունեն և արժանի են հարգանքի: Երրորդը՝ վաճառականներն են, որոնք ղնում են դեպի Ազաբ (Ազով), Կազաբ, Մեքրեբ (?), Աբադա, Չերքեզիստան ու Ղրիմ, առևտուր անում: Կերպասից վերարկու (ֆերաջե) և կոնթուշ, դոլմա և բաճկոնակ (եյեկ) են հագնում: Չորրորդը՝ արհեստավորներն են, որոնք բոլորը կերպասից վերարկու և խալալ են հագնում: Հինգերորդը՝ Սև ծովի նավաստիներն են, որոնք իրենց հատուկ համազգեստն ունեն, հագնում են շատ ուռած՝ դոլմա կոշված համազգեստը, փաթաթում են կտավից սարրքներ, ծովի վրա առևտուր են անում և դրանով էլ ապրում: Վեցերորդը՝ պարտիզայաններն ու այգեպաններն են: Այս քաղաքի Բող-թեփե բլուրը ամբողջովին այգիներով է ծածկված: Ըստ սիջիլի<sup>17</sup> արձանագրության, 31 հազար այգի և պարտեզ կա: Յոթերորդը՝ ձկնորսներն են:

Տրապիզոնի նշանավոր արհեստները և նրանց բնութագիրը: Աշխարհում Տրապիզոնի ոսկերիչների նման կատարելագործված վարպետներ չկան: Մինչև անգամ (սուլթան) Սելիմ I ծնված լինելով այստեղ՝ իր պատանեկության տարիներին սովորում է ոսկեդրոշմարհեստը<sup>18</sup> և իր հոր՝ Բայազիդ խանի անունով Տրապիզոնում դրոշմ<sup>19</sup> փորագրել տալիս: Նվաստս տեսել է այդ դրոշմը: Այդ ժամանակից սկսած ոսկերիչները հռչակ են ստացել: Այնպիսի ձիու սանձեր, բուրվառներ, վարդաջրի ամաններ, սրեր, խոհանոցի դանակներ են պատրաստում, որ նմանները այլ երկրներում չեն գտնվի: Ղոր-ղոր-օլի անունով հայտնի մի տեսակ դանակ են պատրաստում: Տրապիզոնի կացին անունով հայտնի կացինը այլ երկրներում չկա: Շատ լավ ընդունելության արժանացած և գովված են նաև սադաֆից պատրաստված սնդուկը, սեղանատախտակը, դեաթը<sup>20</sup>, ոխքդանը<sup>21</sup>, որոնք միայն Հնդկաստանում և այստեղ են պատրաստում:

Տրապիզոնի ուտելիքներն ու խմիչքները: Գորշագույն լեռների խաղողի հյութը շատ համեղ է լինում և խմողներին բոլորովին չի գինովցնում: Երեք անգամ եռացված և թանձրացած կարանֆիլեն<sup>22</sup>, միսքեթը<sup>23</sup> շատ համեղ են: Ուտելիքներից մասնավորապես պտուղները՝ կեռասը, լեհիջան տանձը, բեյ արմուդին (տանձ), գյուլաբի տանձը, սինոբի խնձորը, համրք խաղողը, մյուլքի խաղողը, ֆրենդի խաղողը շատ ընտիր են: Բազլջան ինջիրի անունով հայտնի թուրայր այնքան համեղ է, որ նմանը Նազիլլիում<sup>24</sup> անգամ չի լինում:

Լիմոնը, նարինջը, նուռը, ձիթապտուղը ամենուրեք հայտնի են:

Յոթը տեսակ ձիթապտուղ ունի: Տրապիզոնի ձիթապտուղի մասնը  
տեսակը՝ դեռ չհասած ուտվում է և սև կեռասի նման է:

Տրապիզոնի խուրմա կոչվածը բնորոշ է այս շրջանի համար:  
Փոռում շորացնում և ուղարկում են մյուս վիլայեթները: Երկու-երեք  
կորիզով շատ համեղ պտուղ է: Տրապիզոնը ունի բազմատեսակ  
ծաղիկներ, մասնավորապես, կարմրագույն մի տեսակ մեխակ կա,  
որը բացված կարմիր վարդի նման նուրբ է և բուրմունքը հիացնում  
է մարդու: Ամեն մեկը 5—6 դիրհեմ ծանրությույն ունի:

Քաղաքի հիանալի եղանակի և կլիմայի հետևանքով լեռներում  
տուսախի (շիմշիր), իսկ այգիներում սոճիի և հունական ընկույզի  
ծառեր են աճում: Տարօրինակ է և սքանչելիք. նրա (Տրապիզոնի)  
հարավում գտնվող էրզրումի լեռներում ձմռան սոսկալի սառնամա-  
նիքների ժամանակ այստեղ ծաղկում են վարդ, շահասպրամ և շե-  
փորուկ: Ձմեռ չի լինում, կամ շատ թեթև է անցնում: Բնակիչները  
լավ վարքի տեր, պանդուխտներին սիրող մարդիկ են: Սակայն չի-  
շո, չըղթան և լեզգի ցեղերի ռայաները վերին աստիճանի կոպիտ են  
և թշնամաբար տրամադրված: Այդ ցեղերը ունեն տարբեր բարբառ,  
խոսքեր ու բառեր, որը բուն Տրապիզոնի ժողովուրդն անգամ չի  
հասկանում: Թարգմանության կարիք է զգացվում...

Այստեղի մարդիկ մեծ մասամբ նավաստիներ են: Ճորոխ դե-  
տով գնում են Մեզրելիստան, գերիներ բերում և փող վաստակում:  
Այստեղ լավ խարիսխ բռնող մի մեծ նավահանգիստ կա: Սակայն  
արևմուտքից բաց է: Եթե 300 մղոն դեպի արևմուտք գնանք, կհաս-  
նենք Ղրիմի Քեֆե<sup>25</sup> բերդի նավահանգստին:

Չկների լավ տեսակները: Շատ համեղ են լեռեք ձուկը և քեֆա-  
յր: Մեկ թզից ավելի երկար կարմրագույն թեքեր ձուկը, ուսկումը՝  
ձուկը և այլ հազարավոր տեսակի ձկներ: Սակայն լազերը բոլոր  
այս ձկներից ամենից ավելի սիրում են խամսի ձուկը, որի առևտրի  
համար պայքարում ու կռվում են: Այս ձուկը խամսինում<sup>26</sup> երևալու  
պատճառով կոչվում է խամսի բալրդը: Խամսիի մասին այսպիսի  
մի ոտանավոր են ասում\*:

\* Այս ոտանավորը էվ. Չելեբին գրի է առել Տրապիզոնի բարբառով՝ լազերին  
հասուկ արտասանությամբ.

طرايز و ندر يريمز، اخچاوتميز الوموز  
خامسى بالوق اولماسه، نيجه اولورنى حالوموز.



Տրապիզոնցիքը երիմիդ,  
Ախշա թութմազ էլումուդ,  
Խամսի փալուք օլմասա՝  
Նիջե օլուրթի հալումուդ:

Մեր տեղը Տրապիզոնն է:  
Մեր ձեռքը փող չի բռնում:  
Եթե խամսի ձուկը չլիներ,  
Ի՞նչ կլիներ մեր վիճակը:

Խամսի ձուկը մի թիզ երկարությամբ. բարակ, կապտավուն և արծաթափայլ է: Այնքան օգտակար է, որ եթե մեկը 7 օր անընդհատ այս ձկով սնվի, նրա սեռական ցանկությունը խիստ կավելանա: Շատ դյուրամարս է: Ծանր հիվանդություն կրած մարդը, եթե այս ձուկը ուտի, կառողջանա: Տան մեջ օձ կամ կարիճ լինելու դեպքում խամսի ձկան գլուխը ծխացնում և փախցնում են նրան: Այս ձուկ ուտելը տրապիզոնցիների սովորությունն է: Նրանից 40 տեսակի կերակուր են պատրաստում՝ խորոված, սուպ, յախնի, բյորեկ, բաբլավա և այլն: Բացի այդ փիլեքի անունով մի տեսակ կերակուր էլ են պատրաստում:

Տրապիզոնի զբոսավայրերը: Զղանոսի դռնից դուրս գտնվում է Կավաքի հրապարակը, որտեղ արձակուրդի օրերին փաշաները զինվորների հետ տեգ (ջիրիտ)<sup>27</sup> են խաղում: Հրապարակը շատ ընդարձակ է, կենտրոնում երեք հարկանի իրար միացած նավակայմեր են տնկված, որի գագաթին մի ուկեզօժ գնդակ կա. խաղի սիրահար սիփահիները վազեցնում են իրենց ձիերը և այդ գնդակին նշան բռնում:

Խոշ Օղլան գետը սկիզբ առնելով Էրզրումի էյալեթի Քերեքտե նահիյեի Յըլան Մեսջիդի անունով հայտնի լեռան ստորոտից, ոռոգում է մի շարք գյուղերի և գյուղաքաղաքների այգիներն ու պարտեզները և Տրապիզոնի մոտ՝ թափվում է Սև ծովը: Գետի ակունքի մոտ, մի լեռան վրա՝ Խոշ Օղլան անունով մի հովիվ բերդ է կառուցել, որը գտնվում է Տրապիզոնի հարավում, երկու մենզիլ հեռավորության վրա: Այդ բերդի տիրոջ անունով էլ գետը կոչվում է Խոշ Օղլանի գետ: Տրապիզոնցիները այդ լեռան Աղաջ բաշի են ասում: Տրապիզոնից Բայբուրդ գնալուց հետո այս լեռով են անցնում. ուրիշ նապարհ չկա...

Այս քաղաքում մի քանի ամիս զբոսնելով ու զվարճանալով, բոլոր հայտնի ուլեմաների ու բարեպաշտների հետ սրտակից զրույցներ ունեցանք և ըստ մեր ցանկության ման եկանք ու դիտեցինք քաղաքը. հնարավորին չափ ծանոթացանք քաղաքի վիճակի հետ: Քեթենջի Օմեր փաշայի քեթխուդան՝ Օմեր աղան, իբրև պատգամավոր, Մեգրեկիստանի վիլայեթին նվերներ էր տանելու: Նվառտս էլ նրան բնկերացավ:

(Էջ 83—94)

ՄԵՐ ՈՒՂԵՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԳԵՊԻ ՎՐԱՍՏԱՆԻ ԵՎ  
ՄԵԳՐԱՆԻՍՏԱՆԻ ՎԻՎԱՅՆԹՆԵՐԸ

Հազարի մենգեսել կոչված 20 նավակներով, 200 հոգով՝ գին-  
ված վիճակում, դուրս եկանք Տրապիզոնից և աստծուն ապավինելով,  
նավարկեցինք Նյուսիս և հասանք Դելիրման Դերե նավահանգիստը,  
որը Տրապիզոնից ոչ հեռու ընկած մեծ նավահանգիստ է։ Նորից գե-  
պի Նյուսիս շարժվելով, հասանք Շանա գյուղը։ Բոլոր լեռները և քա-  
րերը ծածկված են կաղնու անտառներով։ Շանայի կաղինը ամենու-  
րեք հայտնի է։ Այստեղից գնացինք Սյուրմենե։

Սյուրմենե բերդի բնութագիրը։ Սա Տրապիզոնին ենթակա է։  
Գրավել է Ֆաթի՝ Ղաղին։ Բերդը կառուցել են հույները, նրանցից  
գրավել է Հերսեք Զադե Ահմեդ փաշան։ Ունի սուբաշի, 150 ակչեի  
կազի, բերդակալ և զինվորներ։ Սակայն ավագանի չունի։ Պաշտ-  
պանված է վեց քամիներից, լավ խարխալ է բռնում և շատ մեծ նա-  
վահանգիստ ունի։ Սակայն արևմտյան և հյուսիսային քամիներից  
այնքան էլ ապահով չէ, այնպես որ 3—4 խարխալ պետք է գցել։  
Այստեղից առաջանալով հասանք Մահնոզ նահիյեն։ Սա էլ Տրապի-  
զոնի սահմաններում է և 60 բարեշեն ու հարուստ գյուղեր ունի։  
Լեռները ծածկված են պիստակի (ֆրսթրք) և տուսախի (շիմշիր)  
ծառերով։ Այստեղից դուրս գալով գնացինք Ֆենլի Փերեելի գյուղա-  
քաղաքը։ Տրապիզոնին ենթակա մեծ նահիյե է, ժողովուրդն ամբող-  
ջապես շիշոներ են (ցեղ)։ Այստեղից մեկնեցինք դեպի Ռիզե և այն-  
տեղից էլ հուրան գյուղաքաղաքը։ Սա, Տրապիզոնի հողում, ծովե-  
ղերքում ընկած այգիներով ու տարտեգներով գեղեցիկ մի վայր է։  
Ժողովուրդը ամբողջովին չլիթա լազեր են, մի մասն էլ հույներ։ Այս-  
տեղից առաջանալով հասանք Դունիայի բերդը։

Ամրակուռ Գունիա բերդի բնութագիրը։ Տրապիզոնի էյալեթում  
է և Բաթումի սանջաքում։ Փաշան առանձին խասերի, 15 զեամեթի  
ու 53 թիմարի տեր է։ Ունի շերիբաշի և ալայի բեյ։ Ըստ օրենքի,  
պատերազմի ժամանակ՝ շերիլուների հետ միասին, 800 զինվոր է  
տալիս։ Բացի այդ, ինքը՝ փաշան, առանձին 300 զինվոր ունի։ Մեկ-  
րելիստանի ծայրագույն սահմանը լինելով, այդ զինվորները արշա-  
վանքի համար չեն նախատեսված, նրանք պաշտպանում են բերդը։  
Ունի բերդակալ և մոտ 500 բերդապահ՝ զինվոր, մեկ օղա բարձր  
Դերգա՝ի ենիշերիներ. 800 զինվորներ և շորբաչիներ<sup>28</sup> գիշեր-ցերեկ  
պահակություն են անում։ 150 ակչեի գավառ է (կազա), նահիյենե-  
րում ապրում են ապստամբ կիկո լազերը։ Կաղին տարեկան 500



ղորուշի եկամուտ ունի, բայց 700 ղորուշի: Բերդը ծովեզերքում ընկած խիստ ամրակուռ շինություն է... Քաղաքը գտնվում է Ճորոխ գետի եզերքում:

**Չորուխ (Ճորոխ) գետը:** Չորուխը աղավաղված ջուխ-ռուխ բառն է, նշանակում է հոգու գետ: Հավաքվում է էրզրումի արևմուտքում գտնվող Չաղնի Գյուլի-Հիսարի, Շաբին-Կարահիսարի լեռներից և անցնում Բայբուրդ քաղաքով: Երկու կողմում բարեշեն տներ կան: Այնուհետև հոսում է Բայբուրդի կողքով և լազգե վիլայեթի սահմաններում ոռոգում մի շարք գյուղերի ու քաղաքների այգիներն ու պարտեզները և Գունիա բերդի մոտ թափվում Սև ծովը: Այս մեծ գետը անանյանելի է և կամուրջ չի պահում: Լազերը բազմաթիվ նավակներով այս գետով նավարկում են դեպի վեր՝ արևելք ու դեպի Մեգրելիստանի սահմանները և աղ, երկաթ, գործիքներ, զենքեր են բերում և Մեգրելիստանում, Վրաստանում փոխանակում տոսախի (շիմշիր), մեղրի, զտված մեղրի, գեղեցիկ տղա ու աղջիկ ստրուկների հետ և առևտուր անում:

Քաղաքը դիտելուց հետո, Կեմրեք կոչված վայրից Չորուխ գետով մեկ օր դժվարությամբ նավարկելով հասանք Մեգրելիստանի սահմանը: Այս վայրը Խոշ-Աղա անունով մի բեյի սահմանն է: Լեռները ամբողջովին տոսախի ծառերով են ծածկված: Բարեշեն և ընկուզենիների այգիներով հարուստ գյուղեր կան: Մի գիշեր քնեցինք բեյի գյուղում: Մեզ շատ մեծ հարգանք և պատիվ տրվեց: Այստեղից առաջանալով, Մեգրելիստանի վիլայեթում դիտեցինք 70 քաղաքանման գյուղեր և նորից վերադարձանք Գունիա բերդը: Այստեղից բոլոր ընկերների հետ միասին Տրապիզոն եկանք: Նվաստս, Գունիայի աղայի՝ չիչեկջի բաշիի օղայի (զորամաս) հետ միասին նշանակվեցինք Ազաքի արշավանքին:

Ազաքի արշավանքին<sup>29</sup> գնալիս Աբազայի վիլայեթում մեռ իջեվանած մեկզիլները: Տասը լազ մենգեսելե նավակներով 300-ի շափ հրացանածիգ ենիչերիներ և նվաստս՝ 5 վրացի ղուլամների հետ միասին, ճանապարհ ընկանք:

**Մենգեսելե նավակները:** Այս նավակները շինում են Չորուխ գետի եզերքին աճող կոպիտ կաղամախի ծառերի երեք կտորից: Տախտակներից մեկը, իբրև տաշտ՝ տակի մասն է, մի-մի տախտակ էլ կողերին են: Տախտակները շատ մեծ են: Նավերի կողերը հյուսված են երկու մատի հաստություն ունեցող եղեգնից և խսիրի խոտերից: Ծովում, փոթորիկի ժամանակ ջուրը այդ եղեգների արանքից նավի մեջ է լցվում, այնպես, որ այս նավերը փոթորիկի ժամանակ խցա-

նի նման լողում են Սև ծովի վրա: Առաջն ու հետևը միօրինակ, տաշտանման նավակներ են: Այս ծովերում այդ նավակները հայտնի են մենգեսելե անունով, հարյուր մարդու տարողություն ունեն: Մեր բոլոր գործերն աստծո կամքին հանձնելով, այս նավակներով, նպաստավոր եղանակին, հարավային քամու օգնությամբ անցանք Չորուխ գետը: Նորից վերադարձանք Մեգրելիստանի սահմանը և հասանք Սուկարի նավահանգիստը: Սիվրի-խքելե նավամատույցում մի ավերակ ջրաղաց կա: Կա նաև Եավիսեն նավահանգիստ և մի ավերակ բերդ: Մեգրել հովիվները իրենց ոչխարներովն ու այծերովը այս բերդում են ձմեռում: Այստեղից գնացինք Ռաբշե նավահանգիստը, որն ունի մեծ և ավերակ մի բերդ: Այս բոլոր հինգ նավահանգիստները գտնվում են Մեգրելիստանի սահմանում: Բարեշեն վայրեր չկան: Միայն հուլիսին և հնձի ժամանակ վաճառականների նավերը այստեղ են բերում աղ, ամանեղեն, զենքեր և փոխանակում են աղջիկների ու տղաների հետ: Լեռներում այգիներով և պարտեզներով բարեշեն, բայց անհնազանդ մեգրելական գյուղեր կան: Անթիվ զինվորներ էլ որ լինեն, անհնար է բարձրանալ այդ լեռները: 40—50 հազարի շափ հրացանաձիգ ժողովուրդ ունի: Գունիայից 100 մղոն հեռավորության վրա ընկած այս 5 նավահանգիստները մի ցերեկվա և գիշերվա ընթացքում անցնելով՝ հաջորդ օրը հասանք Ֆաշե<sup>30</sup> գետին:

Ֆաշե գետը: Սա Դանուբի պես լայն գետ է. որոշ տեղերում լայնությունը մի մղոնի է հասնում: Ամենանեղ տեղը կես մղոն է: Խորությունը հասնում է 8—10 գրկաշափի (կուլաջ): Մեգրելիստան և Աբաղա վիլայեթներ գնացող նավերը այս գետով են նավարկում և 100 մղոնով վեր են բարձրանում: Գետաբերանը գտնվում է Սև ծովի հյուսիսային (փոյրազ) վերջավորության մի ծովախորշում: Ստամբուլից մինչև այստեղ 1380 մղոն է: Սև ծովի մի ծայրն այս գետն է: Գետը կազմվում է Էլբրուս (Էլբիզ), Օբոր, Սետեշե լեռներից հավաքվող գետակներից և անցնելով Մեգրելիստանի, Վրաստանի, Դաղստանի, Կաբարձայի և Չերքեզիստանի միջով ու հոսելով դեպի հարավ՝ Մեգրելիստանի և Աբաղայի միջով, թափվում է ծովը: Գետի արևելքում գտնվում են մեգրելական ապստամբ գյուղեր: Արևմուտքում՝ աբաղաների շաշեր ցեղի երկիրն է: Երկու կողմումն էլ թփուտներ և անտառներ կան: Մեգրելներից իրեր են գողանում և վաճառում առևտրականներին: Մի քանի պատմագիրներ Ֆաշե գետի մասին ասում են, որ այդ հազերի ծովի, կամ Շիրվան, Գիլան, Դեմիր Կափու ծովերի ճյուղն է, որ թափվում է Սև ծովը:

Սակայն այս Ֆաշե գետը անմահական ջրի նման քաղցր է, իսկ Գիլանի ծովը Սև ծովից ավելի փոքր մի ծով է, որի ջուրը օձի թույնի նման աղի և լեղի է։ Սև ծովի և Խազերի ծովի միջև եղած տարածությունը 15 կոնաք է։ Սակայն հավանական է, որ Խազերի ծովը էլբրուս լեռան տակից ճյուղավորվելով, ստորերկրյա անցնում և հոսում է Սև ծովը։ Սակայն քաղցրության և աղիության տեսակետից այդ ենթադրությունը անհավանական է։ Անցնելով այս գետից, ճանապարհ բռնեցինք դեպի արևմուտք։ Ամբողջ մի օր Սև ծովի եզերքով գնալով, հասանք Աբազա<sup>31</sup> վիլայեթը։

(էջ 94—93)

Շահնագե վիլայեթի, այսինքն Աբազայի երկրի բնութագիրը։ Ամբողջությամբ Սև ծովի հյուսիսային եզերքում ընկած Աբազայի երկիրը սկիզբ է առնում Ֆաշե գետից, իսկ վերջին սահմանը՝ արևմուտքում, 42 կոնաք հեռավորության վրա ընկած Քեֆեի էյալեթի սահմաններում գտնվող Թամանի կղզու (թերակղզու) մոտի Անապա բերդի լիմանն է։

Այնուհետև էվ. Չելեբին արխազական ցեղի ծագումը բացատրելիս, մանրամասնորեն կանգ է առնում ազգերի և ցեղերի ծագման մասին գոյություն ունեցող մի շարք ավանդությունների վրա։ Վերջում ցույց է տալիս, որ արաղաները արաբական ծագում ունեն և կուրեյշական<sup>32</sup> ցեղից են։ «...Չերքեզները, արազաները, լազերը, առնաուտները, Ումանի արաբները, Քիսի արաբները, բոլոր եղբոր զավակներ, կուրեյշիներ են», — եզրակացնում է էվ. Չելեբին։

(էջ 98—102)

Աբազայի վիլայեթում ապրող բաբեկեցիկ աշիրեթները։ Այս հատվածում էվ. Չելեբին հիշատակում և նկարագրում է բոլոր արխազական աշիրեթները՝ Չաչերը, Արլանը, Մեծ Չանդարը, Քեզիլերը, Արթը, Սետեշեն, Կամըշը, Մուզիլերը, Ջումբերը, Բոզոտոկը, Օսովիշը, Աշղիլին, Սողուք-սուն և Կութասը։ Այս բոլոր աշիրեթները ծովեզերքում են։ Բացի այդ, լեռներում էլ ապրում են «տասը ապստամբ աշիրեթներ», — գրում է Չելեբին։ Այս հաշվով ծովեզերքում և լեռներում 25 արխազական աշիրեթներ են կղել։ Այնուհետև, ուղեգիրը նմուշներ է բերում արխազական լեզվից։

էվ. Չելեբին Աբխազիայից գնում է Անապայի բերդը, իսկ այնտեղից Ազաբի բերդը։ Այստեղից գնում է Ղրիմ, որտեղից Սև ծովով դեպի Ստամբուլ նավարկելիս էվ. Չելեբին և իր ընկերները սոսկալի նավաբեկման են ենթարկվում. նավը ընկղմվում է և մի քանի հարյուր ուղևորներ խեղդվում են։ էվ. Չելեբին երեք գիշեր ու ցերեկ՝ մի տախտակի կպած մաքառում է փոթորիկի արհավիրքների դեմ և դուրս գալիս Սիլիսթրիի ծովափը։ Այստեղից գնում է Ստամբուլ։ Այնտեղ որոշ ժամանակ իմամի պաշտոն է վարում։ 1050 թվականին մասնակցում է Մալթայի դեմ կազմակերպված նվիրական ուստերազմին։ Նույն թվականին՝ մաքսատան քարտուղարի պաշտոնով, գնում է էրզրում։

(էջ 102—166)



1050 (1640) ԹՎԱԿԱՆԻ ՌԵՋԵՐ ԱՄՍԻ<sup>33</sup> ՍԿՋՐԻՆ ԴԵՖԹԵՐԴԱՐ-ՉԱԴԵ  
ՄՈՒ ԱՄՄԵԴ ՓԱՇԱՅԻ ՀԵՏ ՅԱՄԱՔՈՎ ԷՐՋՐՈՒՄԻ ԷՅԱԼԻԹԸ ԳՆԱԼԻՍ  
ՄԵՐ ԴԵՏԱԾ ՄԵՆՋԻՆՆԵՐԸ, ԳԱՎԱՌՆԵՐԸ ԵՎ ՄԵԾ ՀՈՒՇԱՐՉԱՆՆԵՐԸ

Այս խորագրի տակ էլ. Չելեբին նկարագրում է իր ուղևորությունը Ստամբուլից էրզրում: Նա անցնում է Սկյուդարով, Կեքրոզեով, Բոլուով, Օսմանջըրով և այլ վայրերով, որոնց մասին տալիս է պատմական և տեղագրական տեղեկություններ: Այնուհետև կանգ է առնում նաև Ամասիա քաղաքում:

Ամասիա բերդի բնութագիրը: Ասում են այս բերդը հնագույն ժամանակներում կառուցվել է Ամեյեքե<sup>34</sup> ցեղի կողմից: Հարյուրավոր մելիքներից մնացած ռումական (հունական) բերդ է: Մի քանի պատմագիրներ ասում են, որ այս բերդը կառուցել է լեռներ խորտակող Ֆերհադը: Հետագայում, 476 (1083) թվականին Ալ-Դանիշ մենտներից՝ սուլթան Մելիք Ղադին, գրավել է ռումերից: Իրանի Ադրբեջանի փաղիշահները քանիցս պաշարել են այս բերդը, սակայն չեն կարողացել գրավել: Հետո Դանիշմենտներից որոշ ժամանակով անցել է սելջուկների ձեռքը, իսկ այս վերջիններից՝ Թիմուրի օրոք, օսմանցիներին: (Սուլթան) Յըլգըրըմ Բայազիդ խանը այս բերդը գրավելուց հետո, Թիմուրի շարագործություններից ապահով լինելու համար այնտեղ իշխող է նշանակում իր շեհադեին՝ Իսա Չելեբին: Դար-ուլ-մելիք<sup>35</sup> և սուլթանների քաղաք լինելով, այստեղ խութբե է կարդացվել և փող է կտրվել<sup>36</sup>, քանի որ շրջակա լեռներում և քաղաքում արծաթի հանքեր կան: Այստեղ կառուցվել են փաղիշահներին բնորոշ խաս սարայներ<sup>37</sup> և դրախտանման այգիներ: Այսպիսով, նա եղել է Ալ-Օսմանի մայրաքաղաքներից: Էբու-էլ-Ֆեթհի ժամանակ գրանցված է էյալեթի սահմաններում իբրև Ամասիայի բելի կենտրոն: Ամասիան խոշոր և կարևոր քաղաք լինելով, մի քանի անգամ արփալըքի կարգով շնորհվել է երեք թուղավոր վեզիրներին: Փաղիշահական կանոնով փաշայի կայսերական խասը 200.000 ազնի է: Սանջաքում 19 ղեամեթ և 42 թիմար կա: Ունի ալայի բեյ և շերիֆաշի, բոլորը պատերազմ գնացող զինված և ընտիր զինվորներ են: 300 ազնի աստիճանով կազա է: Բարեշեն է: Իյնե-բաղարի, Ակ-դաղ, Կեֆալե անուններով նահիյեները խիստ բարեշեն են: Սանջաքում 10 կազա կա՝ Քյոփրյու, Սեմրե, Չ'յթուն, Գյումյուշ, Բուլուկ, Մերզիֆուն (Մարզվան), Քերքեազ, Լատիք, Վերայ, Ջենուն-Արադ: Ամասիայի կադին տարեկան 7000 ղուրուշի եկամուտ ունի, իսկ փաշան՝ արդարադատության կարգով, 70 հազար ղուրուշի եկամուտ: Փաշայի խասը 6 սուբաշիություն է. դրանք



են՝ Բեյ-բազար, Վերայ, Իյնե-բազարի, Ակ-դադ, Սուլու, Օվա: Ունի նաև խասերի սուբաշի, մյուֆթի, նագիր-ուլ-էշրեֆ, ենիշերինների սերդար, սիփահիի քեթխուդա, այաններ և էշրաֆներ, ուլեմաներ և սյուլեհաներ<sup>38</sup>, հարուստ վաճառականներ: Ազնվականներից՝ 500 ակչեի լազմաթիվ մուլաներ, բեյեր, բեյզադեներ, փաշադադեներ կան:

Ամասիա բերդի գավաբանությունը: [Ամասիայի բերդը] դեպի երկինքն է խոյացած. նրա բարձրագագաթ աշտարակներն ու պատ-նեշները մշտապես մխրճված են ամպերի մեջ: Պարզ եղանակին, կեսօրին, երևում են բերդի ջամինների մինարները: Բերդի շրջագծի երկարությունը 9060 քայլաչափ է: Բերդը հնգանկյունի է, նրա ան-կյունները կապված են, քարաշեն է և ամրակուռ: Ունի 41 աշտարակ և 800 պատնեշ: Բերդում եղած տները ինձ հայտնի չեն, սակայն հնուց կառուցված պալատները, ռազմամթերանոցը, հացահատիկ-ների պահեստը և ջրի ավազանները գեղեցիկ են: Ջրի ճանապարհ-ները իջնում են մինչև ներքևից հոսող պետր: Քառակի երկաթե դուռը նայում է դեպի արևելք: Բերդումն է գտնվում (սուլթան) Յըլդըրըմ խանի ջամին: Ունի նաև ստորերկրյա դժոխանման մի բանտ (զըն-դան): Բերդում կան մոտ 70 մեծ և փոքր թնդանոթներ: Երկրի ներ-քին մասում գտնվելու պատճառով բալյեմեզ թնդանոթներ չկան: Բեր-դի տակը բազմաթիվ քարայրներ կան: Ջելալինե<sup>39</sup> Կարա Յազըջիի և Կարա Սայիդի ժամանակ վիլայեթի այաններն ու էշրաֆները իրենց բոլոր թանկարժեք իրերն ու ապրանքները պահել են այս քարայր-ների մեջ: Իրենք ևս՝ իրենց ընտանիքներով ու երեխաներով, ապա-հով կերպով թաքնվել են այստեղ: Խավարյալ Թիմուրը այս բերդը 7 ամիս պաշարել և ուզել է ղրավել, բայց չի հաջողվել: Այս վայրը թեև երկրի ներքին մասումն է, սակայն որպեսզի ջելալինների կողմից պաշարման չենթարկվի, բերդակալ ադան և բերդապահ զինվորնե-րը մշտապես զինված և պատրաստ վիճակումն են:

Քաղաքի ճիշտ մեջտեղից հոսող Թուզանլի գետի ափին գտնը-վող ստորին բերդը ցածր պատերով քարաշեն բերդ է: Տարածու-թյունը ինձ հայտնի չէ: Ունի երեք դուռ. դրանք են դեպի հարավ՝ Միտե-նուս կափուսուն, որը Բայազիդ խանի (սուլթան) կամրջի ճանա-պարհն է. արևմուտքում գտնվող Մեյդան կափուսուն գտնվում է մեծ և տախտակաշեն կամրջի դիմաց, որտեղից գնում են դեպի քա-ղաքի Կյոք Մեդրեսեն: Արևելքում գտնվում է Սերկիշի կամրջի դու-

որ, որտեղից գնում են դեպի քաղաքի դարձրերի ջամին: Այս բերդի շրջակայքում բարեշեն պալատներ և 600 տուն կա, շուկան փոքր է, ունի նաև ջամի:

Բերդի կողքով հոսող Թուզանլի գետը, Թոքաթից վերև գտնվող նույն սանջաքի լեռներից՝ Թուզանլի սարից սկիզբ առնելով, անցնում է Թոքաթի բերդի կողքով և մի շարք այլ վայրերով, ապա Ամասիայով... Ամասիայից հետո այս գետը ստանում է Չարշենբն անունը և անցնելով մի շարք գյուղերով ու քաղաքներով, ոռոգում է այգիներ, պարտեզներ ու արտեր և Սամսունի բերդի արևելքում թափվում Սև ծովը: Չարշենբն գյուղաքաղաքի մոտ այս գետին են խառնվում բազմաթիվ ջրեր: Նիքհիսար բերդի մոտով հոսող Կերքյոք<sup>40</sup> գետը Բողազքեսենում նույնպես միանում է այս մեծ գետին: Այդ գետի վրա կառուցված է սուլթան Բայազիդի մեծ և հոյակապ կամուրջը: Ամասիան՝ գետի երկու կողմում, շարք-շարք լեռների և ձորերի միջև ընկած մեծ քաղաք է: Գետը հարավից մտնում է քաղաք, ոռոգում հազարավոր այգիներ ու պարտեզներ, մի քանի ջրի անիվներ դարձնում և ապա հոսում դեպի հյուսիս: Օսմանյան երկրում նշանավոր են Համա, Ադանա և Ամասիա քաղաքների ջրի անիվները: Գետով երկու արևելյան և արևմտյան, մասերի բաժանված Ամասիա քաղաքը ունի 48 իսլամական և 5 քրիստոնյա թաղամաս: Քաղաքում կան մեծ ու փոքր մոտ 5000 բարեշեն տներ և դղյակներ, որոնցից երկուսը բնորոշ են փաղիշահներին, այսինքն սուլթանական դղյակներ են: Այս դղյակները գտնվում են գետի եզերքին, գեղազարդված են դրախտանման այգիներով ու պարտեզներով, վարդերով ու շուշաններով: Բազմապիսի պտղատու ծառերով հարուստ, անման դղյակներ են: Փաշայի դղյակը կցված է Մուհամմեդ փաշայի ջամիին: Միջնաբերդումն են սուլթան Բայազիդի, Շեմսի փաշազադե Ահմեդ փաշայի, Խոջա Ահմեդ փաշայի, Կելտիք Քանլի Ալի փաշայի դղյակները: Բոլոր դղյակները ծածկված են կղմինդրներով: Բացի դրանցից այլ դղյակներ էլ կան, որոնց մասին կարիք չկա խոսել, որովհետև անկարևոր բաների մասին գրելն ու կարդալը ձանձրալի է:

Ամասիայի ջամիների մասին: Ամենից առաջ պետք է հիշել սուլթան Բայազիդ Վելիի ջամին: Բայազիդ խանը իր շեհզադեյության ժամանակ առաջին անգամ Տրապիզոնում, այնուհետև Ամասիայում եղել է վալի: Այստեղից գնում է պետության մայրաքաղաքը, իր հոր Ֆաթիհ սուլթան Մուհամմեդ խանի մոտ: Վերջինիս Մալթիփեում մահանալուց հետո, փաղիշահ է դառնում: «Ամասիայում

ես իշխանություն վարեցի» ասելով, ժողովրդին ազատում է բոլոր տեսակի սովորական հարկերից և այս ջամին կառուցել տալիս: Շատ հիանալի ջամի է. երկարությունը և լայնությունը 100 քայլ է: Միհրաբն ու մինբերը, մյուեզզինի վայրը շատ գեղարվեստական են: Միակտուր գմբեթը շատ մեծ չէ... կառուցվել է 893 (1487) թվականին:

Այնուհետև էլ. Չելերին թվում է Ամասիայի բազմաթիվ ջամիներն ու մես-չիտները, մեդրեսները, դերվիշների թեքաները, քարվանսարայները, խաները և բաղնիքները:

Շուկաներն ու բազարները: Մոտ 160 տարբեր տեսակի էսնաֆ-ներ կան, որոնք ունեն 1060 խանութ: Շուկաները, ընդհանրապես, Բբուսայի շուկաների նման քարակերտ և ամուր են: Բերդանման, գեղեցիկ գմբեթներով և շորս երկաթյա դռներով բեդիստանը<sup>41</sup> գտնվում է Բայազիդի ջամիի կողմը:

Թաղամասերը: Կա 48 թաղամաս. բերդի կողմից Ջամլարի թաղն է, դիմացից՝ Բայազիդ փաշայի, Մուհամմեդ փաշայի, Դըյակի և Սևաջեի թաղերն են: Վերջինիս բնակիչները հայեր են: Ապա Սոֆիների, Չոփլիջայի թաղերն են: Բերդի տակը՝ Սերգեզի Դերե և Կազիի կամրջի, Թեմնայի, Կըլջիի, Իկաջըթի թաղերն են և այլն:

Այնուհետև, էլ. Չելեբին թվում է քաղաքի նշանավոր մարդկանց անունները, այանները, էշրաֆները և այլն:

Քաղաքի բնակիչների դեմֆի գույնի և աշխատանքի մասին: Ժողովուրդը ընդհանրապես զբոսասեր և զվարթ լինելու պատճառով, դեմքի գույնը մշտապես կարմրավուն է: Բնակիչների մի մասը փաշա, բեյ, զեամեթի և թիմարի տերեր և պաշտոնյաներ են, մի մասն էլ՝ ուլեմաներ, կազիններ, շեյխեր, խաթիբներ, մի մասը՝ վաճառականներ ու արհեստավորներ:

Ուտելիֆներն ու խմելիֆները: Կազլե նահիյեից ստացվում է դանտեռ դևե դիշի ցորենը, որից պատրաստում են սպիտակ լավաշ և այլ տեսակի հացեր: Կա 40 տեսակ տանձ, կարմիր կեռաս, 7 տեսակ խաղող, թուֆ, հայտնի է 7 տեսակ սերկևիլ: Ամբողջ աշխարհում հայտնի է լավ մշակված սերկևիլը, որից նվերներ են ուղարկում փաղիշահներին: Խմիչքներից հայտնի են անուշաբույր և համեղ փեքմեզի շերբեթը, սերկևիլի շերբեթը, որը շատ օգտակար է բաղնիքների տաքության ժամանակ: Խաղողի հյութը շատ ուժեղ է: Թթի գինին՝ յուլտըֆլի գինին իբրև նվեր ուղարկվում է մինչև Աջեմի երկիրը:



Արհեստները: Բոլոր էանաֆներում բազմաթիվ հայտնի վարպետներ կան, բայց ամենից ավելի նշանավոր են դերձակները և քամբակ գզողները... երիտասարդ սափրիչները, հավվաջիները շատ հայտնի արհեստավորներ են:

Անցյալի հուշարձանը: Ամալեքեի ժամանակ Թուզանեի գետը այս քաղաքի կենտրոնով չի հոսել: Ֆերհադ անունով մի երիտասարդ, սիրահարվելով Շիրին անունով մի աղջկա, իր սիրուց մղված գետը հոսեցրել է քաղաքի կենտրոնով. այդ պատճառով էլ շրջակա լեռները կոչվում են Ֆերհադի լեռներ: Ֆերհադի բրիչների հետքերը, մինչև հիմա էլ պարզ երևում են քաղաքի արևելքում գտնվող ժայռերի վրա: Քաղաքի բոլոր աղբյուրների ջրերը այս ժայռից են հոսում:

Նղանակի և օղի մեղմությունը: Քաղաքը գտնվում է հինգերորդ կլիմայում, գետի եզերքին, բլուրների և ձորերի միջև, այդ պատճառով էլ եղանակն ու օդը այնքան մեղմ են, որ երկու կողմերի լեռները ամբողջովին այգիներով են ծածկված. շատ բերքառատ վայր է: Տների պատշգամբները նայում են դեպի արևմուտք և հյուսիս. ձմեռը բավականին խիստ է լինում: Աղբյուրները, որոնք գալիս են վերին Ֆերհադի լեռներից, հիանալի ջրեր ունեն... Կան մոտ 70 զբոսավայրեր: Սրանցից ամենանշանավորը Քանլի փունարն է<sup>42</sup>: Այստեղ մի կախարդ կին Ֆերհադին ասել է, թե «Շիրինը մեռավ, էլ ինչի՞ համար ես աշխատում» և տալիս է Շիրինի լոբման<sup>43</sup>: Ֆերհադը իր ձեռքում եղած բրիչը վեր է գցում և գլուխը պահում տակը: Բրիչի պատճառած վերքից Ֆերհադը մեռնում է: Ահա այդ դեպքի կապակցությամբ էլ այս աղբյուրը կոչվել է Քանլի փունար (արյունոտ աղբյուր):

Այնուհետև էվ. Ջելերին նկարագրում է Ամասիայի սուլթանական և իսլամական ուխտատեղիները: Ամասիայից նա ուղևորվում է Նիքսարի բերդը, որտեղից գնում է Գյուլի Հիսար բերդը. այնուհետև Շաբին Կարահիսարը չհասած, հիշատակում է էնտեր գյուղը, որը «Շաբին Կարահիսարի սահմաններում,— գրում է էվ. Ջելերին,— Ակշարա դաշտում 150 բարեշեն տներով հայկական գյուղ և զեամեթ է»: Ճանապարհին հանդիպում է նաև իսլամ և հայ բնակիչներով Կազի Օզլի և Կարաուշլար գյուղերին. այնուհետև անցնում է Սարիդեղեղ, Քերմլի բարեշեն գյուղերով, որոնք նույնպես հայ ու իսլամ բնակիչներ են ունեցել:

Շարունակելով իր ուղևորությունը, էվ. Ջելերին անցնում է բազմաթիվ գյուղերով և հասնում Թերջանի դաշտը: Նա գրում է.

Այս դաշտը պատերազմական վայր է եղել, ներկայումս գյուղացիները հույժ հերկելիս, գետնից մարդկանց ոսկորներ են դուրս բերում, ինչպես նաև շատ իրեր և հարստություններ:

\* էվ. Ջելերի, Ուղեգրություն, հատ. II, էջ 199—200:



Դյուղերի շարքում նա հիշատակում է նաև Թերջանլի Ալի Աղա դյուղը, իբրև բարեշին հայկական և իսլամական դյուղ։ Այդտեղից մեկնում է և իջևանում Մամախաթուն դյուղում, որն «էրզրումի նահիյեում, ընդարձակ և բլրավոր դաշտում ընկած բարեշին մուսուլման դյուղ է, ազատ է և Ալա աղայի զեամեթն է»։ Այստեղից մեկնում ու անցնում է Հերսի անունով 150 տուն բնակչությամբ հայկական դյուղով, որը էրզրումի դաշտի արևմտյան վերջավորության վրա է գտնվում\*։ Ապա գնում է Ըլըջա<sup>44</sup> դյուղը։

Ըլըջայի ջրի բնութագիրը։ Էրզրումի կաղայի արևմտյան կողմում արտակարգ մի ջերմուկ կա։ Ամեն տարի այս ջերմուկում անպայման մի մարդ պետք է խեղդվի։ Շատ օգտակար է։ Զուրը տաք է, բայց երբ սառը ջուր են խառնում՝ բարեխառն է դառնում։ Շատ օգտակար է բորոտություն հիվանդության դեմ։ Նախորդ փաղիշահներին մեկը այս ջերմուկի վրա կառուցել է տվել մի մեծ կամար և ապակիներով ծածկված մի ավազան։

Օդն ու ջուրը հիանալի են։

Ինչպես վերևում նշվեց էվ. Չելերին էրզրում էր եկել մաքսատան քարտուղարի ու նեղիմի<sup>45</sup> պաշտոնով։ Այս առթիվ նա գրում է. «Երբեմն նեղիմության և երբեմն էլ քարտուղարության պաշտոնով զբաղվելու հետ մեկտեղ, հնարավորին չափ, հետամուտ եղա էրզրումի վիճակի հետ ծանոթանալու և տեղեկություններ ձեռք բերելու գործին. աչքով անցկացրի բոլոր օրինագրքերը և դեֆթերխանեի տոմարները (սիշիլաթ)»\*\*։

(էջ 183—205)

#### ԲԱԽՏԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՎԱՅՐ, ԱՄՐԱԿՈՒՌ ԲԵՐԴ՝ ԷՐՋԵՆԻ ՌՈՒՄ ՔԱՂԱՔԻ, ԱՅՍԻՆՔՆ ԷՐՋՐՈՒՄԻ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ

Ոմանք անվանում են էրզրում\*\*\*։ Ադրբեջանին սահմանակից մի ընդարձակ էյալեթ է։ Մի քանի պատմագիրների ասելով նեշիրվան Ադիլն է կառուցել. սակայն ճիշտն այն է, որ կառուցվել է Ակչակոյունլի<sup>46</sup> փաղիշահներից մեկի՝ էրզեն Բայ բին-Սոկթար-բին Կյունդուզ Բայի կողմից։ Սրա պապերը եկել են Մահանի երկրից, որոնք վանա ծովի եզերքում կառուցել են Ախլաթի բերդը և այնտեղ բնակվել։ Էրզեն Բայի բոլոր պապերը ներկայումս թաղված են Ախլաթում։ Ալ-Օսմանի նվիրական նախնիները՝ էրթուղրուլը և Սուլեյման Շահը, այս Ախլաթի փաղիշահների ցեղիցն են։ Հետագայում

\* Էվ. Չելերի, հատ. II, էջ 202։

\* Նույն տեղում, էջ 205։

\*\*\* Նույն տեղում, էջ 205։

էրզրում քաղաքը և Աղրբեջաւեր անցել են Ուլուն Հասանի ձեռքը, որը կառուցել է իր ամրութեամբ հայտնի Հասան Կալեսին: Հետո, երբ Ֆաթիհը գրավում է Ստամբուլը, նա (Ուլուն Հասան) նախանձում է և տիրանալով Ալ-Օսմանի որոշ սահմաններին, սկսում է խաղաղութեանը հակառակ քայլեր կատարել: Իսկ էրու-էլ-Ֆեթհը ունեւորից գրավելով Տրապիզոնի բերդը և նավատորմով մեծ քանակութեամբ զինվորներ բերելով, Թերջանի դաշտում, 866 (1561) թվականին իր 300 հազար զինվորներով Ուլուն Հասանին պարտութեան է մատնում:

Փաղիշահի կողմից էրզրումի վեզիրի խասը 1.914.600 ալչե է: էյալեթը ունի 12 սանջաք, խազինեի դեֆթերդար, դեֆթերի քեթխուդա, թիմարի դեֆթերդար, շավուշների քեթխուդա, շավուշների էմին: Ունի նաև ալայի բեյ և շերիբաշի: Սանջաքներն են՝ Կարահիսար-ի Շարքի, Քղի, Բասեն, Իսպիր, Խնուս, Մալազկերտ, Թեքման, Կուլիջան, Թորթում, Մոնկերտ, Մամբուլան (Մամբուլան), էրզրում: էրզրումի փաշայի սանջաքն է: Մալ դեֆթերդարի խասը 1.152.900 ալչե է, զեամեթի քեթխուդայի խասը՝ 50.000, թիմարի դեֆթերդարի խասը՝ 20.200 ալչե է: էրզրումի սանջաքում ընդամենը 56 զեամեթ, 2219 թիմար կա: Ամբողջ էյալեթում եղած զեամեթ և թիմարների կըլըջների թիվը 5269 է: (Սուլթան) Սուլեյմանի կանոնով ալայի բեյի՝ Հյուսեյին Աղա-զադեի դրոշակի տակ, ջերելունների հետ միասին 19 հազար զինվոր է հավաքվում, իսկ փաշան, կայսերական խասի կարգով, ջերելունների հետ միասին, 2000 զինվոր ունի: էրզրումի զինվորները ընտրյալ, սպառազեն, քաջ և կտրիճ, հերոս երիտասարդներ են: Նահիյեի հետիոտներից կան ենիչերիների աղա, 7 օղա բարձր Դերգահի ենիչերիներ, մեկ օղա թնդանոթաձիգ, մեկ օղա ջերեջի, որոնք բոլորը ապրում են բերդում: Աբաղա փաշան<sup>47</sup> պատահական կերպով էրզրումում ջելալի է դառնում և մի գիշեր հարձակվելով ներքին բերդի վրա բոլոր ենիչերիներին սրի քաշում: Բերդից դուրս մնալով ազատվում է միայն ենիչերիների աղան:

Աբաղա փաշան տիրանալով էրզրումի բերդին, լրիվ 10 տարի (կառավարության դեմ) թշնամական դրութեան մեջ մնաց: Սերդար Զերքես Մուհամմեդ փաշան, Դիշլենկ Հյուսեյին փաշան, Թիմուր Կազըք Խալիլ փաշան և մի շարք այլ սերդարներ 7 անգամ հարձակվեցին նրա (Աբաղա փաշայի) վրա, սակայն չկարողացան նրա ձեռքից առնել էրզրումը: Ահա այս աստիճան ամրակուռ, անառիկ և սոսկալի մի բերդ է էրզրումը: Ներքին բերդը ևս ամրակուռ է:

Հետադայում առյուծանման քաջ խուսրե փաշան մեծ քանակությամբ զինվորներով եկավ Աբազա փաշայի վրա և նրան առանց շունչ տալու, իր հնարամիտ միջոցներով բերդը քանդեց թնդանոթներով և Աբազա փաշային ստիպեց անձնատուր լինել: Այնուհետև, խուսրե փաշան Աբազային սուլթան Մուրադ IV-ի մոտ տարավ. սրա ոճիրների դեֆթերը (տոմարը) կրակի մեջ այրվեց և նրա հանցանքները ներվեցին: Էրզրումում Աբազայի ապստամբությունից հետո Ալ-Օսմանի [կառավարությունը] հատուկ ուշադրության առարկա դարձրեց այս բերդը և այնտեղ անհաշիվ ռազմամթերք կենտրոնացրեց ու 6 վաշտ աղաներով զինվոր ավելացվեց: Կան 2500 կուլ, բերդապահ և 12 աղաներ: Միջնաբերդում՝ ցորենի ամբարներ, 180 թնդանոթ, Թավրիզի դռան մոտ՝ երկու պարիսպների միջև (սուլթան) Մուրադ խանից մնացած 12 բալյեմեզ թնդանոթ կան: Բերդը կառուցված է էյերլի լեռան ստորոտում, մի թնդանոթ մենզիլի հեռավորության վրա, սեպածե, ժայռոտ մի վայրում: Բերդի հյուսիսային և արևմտյան կողմերում էրզրումի դաշտն է, որը երկարությամբ և լայնությամբ երկուական փարսախ տարածության է հավասար, կանաչադարձ և բերքառատ մի դաշտ է և ունի հարյուրավոր բարեշեն գյուղեր:

Մեծ նփրատ գետի բնութագիրը: Հոսում է էրզրումի դաշտի ճիշտ կենտրոնից: Սկիզբ է առնում վրաստանի արևելքում գտնվող Դումլի Բաբա անունով սուլթանական ուխտատեղիի ժայռի տակից և հոսում դեպի արևմուտք: Էրզրումի դաշտում իր մեջ է ընդունում բազմաթիվ վտակներ... և Քան գյուղի կողքով հոսելով, երրորդ կոնաքում անցնում է Քեմախ բերդի մոտով, այնուհետև Իզուլի քուրդերի շրջանում նփրատ գետին է խառնվում Մուրադ շայր, որը գալիս է Բինգյուլ յայլայից: Հետո ավելի ուժեղանալով հոսում է Մալաթիայի մոտով: Այնուհետև անցնում է Սմիսաթի<sup>48</sup>, Կալայի-էլ-Ռումի<sup>49</sup>, Բիրեջիկ բերդի, Բոմբուջա կամրջի տակով, Բալիսի\*, Ջաբերի, Ռաքվա բերդերի, Ռուհբեյե, Կրրկիսա, Անա, Հատիշե, Հիյե, Աբյար, Թակուկ, խելե Քուֆե կոչված վայրերով, որից հետո Բաթայում, Կուրնե բերդի մոտ խառնվում է Շաթ-էլ-Արաբին: Մովանման, հսկա գետ է: Հնդկաստանից գետի վրայով նավեր են գալիս մինչև Բասրա: Գետ չէ, ծով է: Այս գետի հունը ակունքն ու գետաբերանը 400 փարսախ տեղ են գրավում. անցնում է 400 քաղաքներով և դյուղաքաղաքներով. նրա սկզբնական հոսանքը էրզրումի դաշտում շատ հաճելի է. այդ մասին նվիրական ղուրանում այնք է

\* Բալիս—ներկայումս կոչվում է Մեսքենե (ծանոթ. հրատարակչի):



տրված: Բացի Եփրատից, էրզրումի լեռներից և Դիարբեքի լեռներից սկիզբ են առնում 72 մեծ դետեր, որոնք բոլորը հոսում են դեպի Արաբական և Ռումի Բրաբր...

Տիգրիս գետը: Շաթ-էլ-Արաբի հիմքն է: Սկիզբ է առնում Դիարբեքի լեռներից, Թերջիլի և Միաֆարկինի միջև գտնվող վայրերից և բազմաթիվ վտակներ ընդունելով իր մեջ, անցնում է Հիանի-Քիֆից և այնտեղից հոսում դեպի Զեզիրեի Մուսուլ: Այնտեղից իր մեջ առնելով Վերին Զարի և Ստորին Զարի\* վտակները, հոսում է առաջ: Հայկական գյուղերից այս գետին բազմաթիվ աղբյուրներ են խառնվում. [գետը] երկնքի որոտին նման աղմուկ բարձրացնելով է հոսում, այդ պատճառով էլ Մեջնուն-Զար անունն է ստացել: Այստեղից Տիգրիսը անցնում է Թերթիխով և հետո Բեթալի հոսում թափվում Շաթր...

Հնագույն Իրաքի ժողովուրդները ծանոթ էին Եփրատի բարիքներին և օգուտներին: Գետի երկու կողմում պատնեշներ, ջրամբարներ էին կառուցում և ջրի ողողած բարեբեր հողերը մշակում էին ինչպես հարկն է: Մի շարք հիվանդությունների դեմ այս գետի ջրի օգտակար լինելու մասին տարբեր ավանդություններ կան...

Եփրատ գետի մի ակունքը էրզրումի հյուսիսումն է, այդ պատճառով էլ ձմռանը սառչում է և նրա վրայով բազմաթիվ քարավաններ են անցնում: Իսկ Ռաքքայի հարավային մասի [կլիման] տաք լինելու պատճառով, Եփրատը այստեղ չի սառչում: Էրզրումի բերդի բնակիչների մեծ մասը Եփրատից է խմելու ջուր վերցնում: Էրզրումի բերդում Զեննեթ փունարի<sup>50</sup> անունով մի աղբյուր կա, որի ջուրը շատ վճիտ է ու կենարար:

Էրզրումի բերդի ձևն ու մասերը: Քիչ թեք հարթության վրա, քառակուսաձև, շուրջը քարաշեն երկու կարգ պարիսպներ ունեցող բերդ է. այդ պարիսպների միջև ընկած տարածությունը 10 քաջաշահ է: Կոչվում է Հիսարիջե (Փոքր Հիսար): Շուրջը խրամներ կան: Խրամի լայնությունը 80 քաջ է, խորությունը 20 արշին: Գյուրջի և էրզինգան անունով դարպասների խրամները շատ խոր չեն: Նրանց վրայից կարելի է անցնել կամուրջով: Երկակի երկաթյա դռներ են: Այս երկու դռների միջև են գտնվում Երևանը գրավող 10 հատ բալյեմեզ թնդանոթները: Սակայն Թավրիզ անունով դարպասի կողմը բարձրադիր է և ներքին բերդին կցված պարիսպը թեև մի կարգի է, բայց խիստ ամրակուռ է: Պատերը ոգնու փշերի նման ծածկված են

\* Վերին Զարի, Ստորին Զարի—պետք է լինի Զարի-Քեբիր և Զարի-Սադիր՝ Մեծ Զարի և Փոքր Զարի դետերը (ծանոթ. հրատարակչի):



թնդանոթներով: Բոլոր թնդանոթներն ուղղված են դեպի Դար-Աղաջի թաղամասը՝ Գյումյուշի գմբեթի կողմը: Դրսի բերդի վրա իշխող և երկինք սլացող մինարեի նման մի բարձր աշտարակ կա, որը հայտնի է Քեսիք-Կուլե անունով. ծածկված է տախտակով: Բարձրության վրա 10 թնդանոթ է դրված, որոնցից չի վրիպի անգամ բերդի շրջակայքում թռչող թռչունը: Աշտարակի բարձրությունը 100 արշին է, միջնաբերդի պարիսպների բարձրությունը 60 արշին է. մյուս պատերի բարձրությունը 50 արշին է: Բերդի երկակի պարիսպների վրա 210 ամուր աշտարակ և 2080 պատնեշներ կան, որոնք բոլորը կապարից որմնածակեր ունեն: Բերդում կա ընդամենը 1700 տուն, որոնք բոլորը հողածածկ և հին ձևի տներ են: Էրզրումի էյալեթի մեր դիտած գյուղերի և դյուղաքաղաքների բոլոր տները հողածածկ են:

Թաղամասեր: Ընդամենը 70 իսլամական և 7 հայկական թաղամասեր կան: Վրբտի և հրեաներ չկան: Բոլոր տները քար ու կրից են: Երկհարկանի տները շատ քիչ են, մեծ մասը միհարկանի է: Այստեղ ձմեռը շատ խստաշունչ է, հաճախ տարիներ են լինում, երբ 10—11 ամիս ձյուն է տեղում: Այդ պատճառով էլ տները միհարկանի են, տանիքների վրայի ծխնելույզները ծածկված են մոմլաթով (մուշամպա), դռները՝ թաղիքներով: Աղոթատեղերը բաղնիքի նման են (տաք են): Մի խոսքով այս երկիրը դիտություն ձեռք բերելու վայր է: Եղանակը այնքան էլ լավ չէ:

Էրզրումի պալատների և ջամիների մասին: Այս հատվածներում էլ. Չելեբին մանրամասնորեն կանգ է առնում էրզրումի պալատների, ջամիների վրա, հիշում է նաև մեդրեսները:

Շուկան: Կա մոտ 80 խանութ: Քառակի դռնով, քարուկրե կամարով բեդիստանը բարեշեն է: Հայտնի են այստեղի թամբագործները, մետաքսագործները, ոսկերիչները, դերձակները: Սիփահինների շուկան և պարսպի ստորոտը գեղեցիկ են: Փողերանոցը (զարբխանե) Երզնկայի դռան մոտ է:

Բնակչության դեմքն ու գույնը: Բնակչությունը կազմված է լիւրքերից, քրդերից, թուրքմեններից և հայերից: Կան նաև Գյոքդուլաք աջեմներ: [Բնակիչները] առողջ, մարմնեղ, միջին հասակի աշխույժ մարդիկ են: Տարիքավորներն ու երիտասարդները բոլորը քաջ են և տեսքով: Ընդհանրապես շատ առողջակազմ են: Տասից մինչև քսան տարեկան պատանիները շատ գեղեցիկ են: Դրանից հետո Լրիտասարդները շուտով մորուքավորվում են և շատ մազոտ են լինում: Բայց բոլորը համեստ, մեղմ, ուղղամիտ, ուշիմ և խելացի մարդիկ են:

Բնակիչների հագուստները: Այանները ասվի սամույր և բարձր թրակի կերպասներ են հագնում. ուլեմաներն ու սյուլեհաները դարձյալ ասվի ֆերաշե և խաֆթան են հագնում: Հասարակ դասը, արհեստավորները լինելով, աբա և բեղից խալաթներ են հագնում:

Օղն ու ջուրը: Երեք ամիս շարունակ եղանակը շատ հիանալի է լինում և մարդ կենդանանում է: Զուրը վճիտ է և շատ օգտակար կանանց և ձիերի համար: Հուլիս ամսին Զեննեթ-փունարի ջրից խմողը առույգություն է ստանում: Քաղաքը գտնվում է 13-րդ լայնության կլիմայում և 5-րդ բնական կլիմայում: Ձմեռը խստաշունչ է. հացահատիկները հասունանում և հավաքվում են 60 օրվա ընթացքում: Մեկ քիլո<sup>51</sup> սերմացուն 80 քիլո բերք է տալիս: 7 տեսակի ցորեն կա:

Արհեստները, ուտելիք և խմելիքները: Դերձակներն ու ոսկերիչները լավ վարպետներ են: Շիրեք և Միրեք անունով սուրերը հայտնի են աշխարհում: Ուտելիքներից հավի կարկանդակը (բյորեք), չիրիշ կոչված բանջարեղենի կարկանդակը, շուկայում պատրաստված ընտիր, սպիտակ և յուղալի չյորեքը, մեկ գրկաչափ ընտիր հացը, գաթան, խաշը (փաշա), թոնիրի խորովածը, հարիսան, խմելիքներից՝ տեսակ-տեսակ շերբեթները, հասարակ մարդկանց հատուկ բոզան հայտնի են:

Զբոսավայրերն են՝ Զիրիտի հրապարակը, Բազարբաշի ջրաղացի մարգագետինը, Գյումյուշլի գմբեթի հրապարակը, Ումուտում գյուղը, Աբդուրահման-ղադիի թեքիյեն, Գյուրջի-մեյդանիի զբոսավայրերը:

Էրզրումի շրջակայքի բնութագիրը: Բերդի երեք դռներից դուրս՝ արևելքում, արևմուտքում և հյուսիսում, 3000-ից ավելի ռայանների վարոշի շորս կողմում պատեր չկան, սակայն գլխավոր ճանապարհի վրա Թյուրբեի դռներ կան: Բերդի հարավային կողմում՝ Թավրիզի դարպասից մինչև Երզնկայի դարպասը սկսել են մի կարգի պարիսպի կառուցումը և որոշ տեղերում հասել են մի մարդաբոյ բարձրության, սակայն վերջացնել չեն կարողացել: Այդ պարիսպների կառուցումը ավարտելուց հետո էրզրումը անառիկ բերդ կդառնա: Հարավային վարոշը 7 թաղամաս ունի. սրան է պատկանում նաև Բազարբաշի թաղամասը: Թավրիզի դարպասի վարոշը գտնվում է մի թեքության վրա. մեծ տարածության վրա՝ Աղաջի և Դուլուքների թաղամասերից մինչև Գյումյուշլի ընկած գմբեթը մի վարոշ է: Գյուրջի դարպասի վարոշը գտնվում է բերդի հյուսիսային կողմում: Այստեղ մի քանի հազար տներ, խանութներ և խաներ կան: Ներկա-

յումս բարեշինվում են: Բոլոր վաճառականները այստեղ են ապրում: Այստեղ է նաև մաքսատունը, ուր նվաստ քարտուղարության պաշտոն էր վարում: Չորս կողմում արաբ, աջեմ, հնդիկ, չին վաճառականների տներ կան: Ստամբուլի և Իզմիրի մաքսատնից հետո ամենից ավելի բանուկ մաքսատունը էրզրումի մաքսատունն է, որովհետև վաճառականների հետ արդարացիորեն են վերաբերվում: Երզնկայի դարպասի վարոշը բերդի արևելքումն է, որը Դևե Չեշմեից մինչև Ալիի ջրաղացն ընկած ընդարձակ վարոշ է: Ընդհանրապես այս վարոշներում ապրում են հայ ոայաները, որոնք ունեն 13 եկեղեցի: Սրանց (հայերի) առաջավորները կրոնին համապատասխան հազնում են կապույտ ասվի և գլխներին սրբիչ են փաթաթում: Հասարակները հազնում են շալ հագուստ և ոտքերին բարակ տրեխ կրում: Վերին աստիճանի ռանչպար ոայաներ կան: Հայ կանայք ունեն տափակ գլուխ և ծածկվում են սպիտակ շարսավով: Իսլամ կանայք մետաքսե հագուստ, ոսկյա և արծաթյա թաքիչե են հագնում և ծածկվում սպիտակ շարսավով, իսկ ոտքերին դեղին չիզմե են կրում: Վերին աստիճանի գեղեցիկ են: Սրանց լեզուն ու բառերը շատ կանոնավոր են, ատամները միագույն ու խնամքով պահված, երկար կախված են անուշաբույր մազերը: Օդի (եղանակի) լավության պատճառով տղամարդիկ բարձրահասակ են և երկար են ապրում: Այսպիսի ասացվածք կա՝ «Պատկանելիությունը (հեյբեթ) անցել է, ուժը անցել է, հասակը հարյուրի է հասել»:

Այնուհետև, էվ. Չելեբին էրզրումցիների խոսակցական լեզվից նմուշներ է բերում, (որոնք ավելի մոտ են ադրբեջանական բարբառին): Սակայն «Դիտության տեր մարդիկ,—գրում է Չելեբին,—խոսում են կատարյալ լեզվով ու ճատասանությամբ»:

...Չնայած էրզրումում ձմեռները խիստ են և սառնամանիքային, սակայն այստեղ հիանալի բանջարանոցներ կան, սեխը, ձմերուկը, կաղամբն ու բադրիջանը, շրեշտը շատ առատ են: Հողը բարեբեր է: Վիլայեթը ընդարձակ է և հարուստ. հայտնի են ցորենն ու այլ հացահատիկները, ցանքսերը շատ են, բարիքները լիառատ. ապրուստի միջոցները լավ են և հեշտ: Այս բարեշեն քաղաքը հազարավոր աղբյուրներ և ջրեր ունի: Էժանությունը այն աստիճանի է, որ ուղտի ատամների չափ ցորենի 5 իշաբեռը արժե մեկ ղուրուշ, 2 ձիու կերը՝ մեկ ակչե, մեկ օկկա ծանրությամբ 5 ընտիր սպիտակ հացը՝ մեկ ակչե, ոչխարի մսի օկկան՝ 2 ակչե, կովինը՝ մեկ ակչե, մեկ հավը՝ մեկ ակչե, 100 տիրհեմ յուղալի քաթմեր չյորեկը՝ մեկ



ակշե, 40 հավկիթը մեկ ակշե: Այլ ուտելիքները նույնպես էժան են: Ձմեռվա խստության պատճառով այգիներ և պարտեզներ չկան, սակայն հայտնի են փաշայի պալատի պարտեզը, Հաջի Մուրադի այգին և ծաղկաստանը, Քեֆին-Իյնեսի-օղլիի վարդաստանը, Պետրոսի այգու վարդաստանը և այլ այգիներ ու պարտեզներ: Նշանավոր են վերոհիշյալ պարտեզների մարբա՛ վարդերը: Շատ տարածված են ձմեռային խնձորը, Ախլաթի տանձը: Բայց այլ պտուղներ չկան: Զբոսավայրերում շատ առատ են ուռենիները և բարդիները: Ձմեռը երկարատև լինելու պատճառով ցանում, հնձում, կալսում և հավաքում են երկու ամսվա ընթացքում: Մեր այնտեղ [էրզրումում] եղած տարին, հուլիս ամսին մի սոսկալի փոթորիկ բարձրացավ, անձրև ու ձյուն տեղաց: Մեր ձիերը իրենց կապերը կտրելով փախան շրջակա գյուղերը և 5—10 օր անտեր թափառեցին: Ժողովրդի մեջ մի այսպիսի առած կա. մի դերվիշից հարցնում են՝ «որտե՞ղից ես գալիս». պատասխանում է՝ «ձյան բարիքի երկրից», «այդ ի՞նչ երկիր է», պատասխանում է՝ «ցրտից մարդու համար զուլում եղող էրզրումն է»: «Այնտեղ ամառվա հանդիպե՞ցիր», «ճիշտն ասած, տասնևմեկ ամիս 29 օր այնտեղ ապրեցի. ժողովուրդը միշտ ասում էր, թե ամառը պիտի գա, իսկ ես չտեսա»: Կա նաև այսպիսի մի առած. մի կատու այս կտուրից մի այլ կտուր ցատկելիս, օդում սառել մնացել է. 8 ամիս անց, Խեարիզմ Շահի ներուզին<sup>52</sup> սառույցը քանդվում է և [կատուն] մլավելով ընկնում է գետնին: Իսկապես, եթե մեկը թաց ձեռքով կաշի մի երկաթի կտորի, ձեռքը անմիջապես կսառչի և անհնարին կլինի ձեռքը երկաթից պոկել: Միայն ձեռքի կաշին պոկելով և ծանր ցավեր առաջացնելու գնով կարելի է ձեռքը ազատել: Նվաստս Ազաքում և Կփչաքում անցկացրել եմ ձմեռվա ամենացուրտ ամիսները, բայց այսպիսի սաստիկ ձմեռ չեմ տեսել:

Պտուղների այստեղ բերում են երկու կոնաք հեռու վայրերից՝ Իսպիրից, Թորթումից և Երզնկայից: Դեղձը, ծիրանը, խաղողը ծախվում է օկկան մեկ ակշեով. մի սայլ ձմերուկն ու սեխը ծախվում է 10 ակշեով: Մի խոսքով ուտելիքի կողմից աննման մի քաղաք է: Սակայն վառելափայտ չկա, բոլոր լեռները մերկ են (անտառազուրկ), բայց աստծո կամքով, փայտը էժան է: Երկու կոնաք հեռավորության վրա գտնվող լեռներից նավի սյուների նման ձեռան անունով փայտեր են բերում, որոնց երկարությունը 40 արշին է և ծախում են 40 ակշեով: Մաքսատուն եկող բոլոր քարավանների ուղտերը, ըստ օրենքի, փաշայի համար մեկական անդամ փայտ են բերում: Առանձին փայտի աղա [կառավարիչ] չկա: Մեկ ուղտի բեռ



փայտը կարելի է գնել 30 ակչեով: Բայց որովհետև տեղացիները մեծ թվով ոչխար և սևատավար ունեն, աղքատները աթար են վառում: Աղքատ ռայաների օջախները տան մեջտեղումն են. չորս կողմում անասուններ են ապրում, այդ պատճառով էլ նրանց տները բաղնիքի պես տաք է լինում: Հացն ու հարիսան թոնիրի մեջ են եփում...

Այնուհետև էվ. Չելերին խոսում է իսլամական ուստատեղիների և առասպելների մասին:

(էջ 205—218)

#### ՄԵՐ ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ ԷՐԶՐՈՒՄԻ ԷՅԱԼԵԹԻ ՔՈՒՐԳԻՍՏԱՆԻ ՇՈՒՇԻՔ ԲԵՐԳԻ ՎՐԱ

Ալիխան-օղլի Գենջալի Երևանի խանը, հատուկ պատգամավորի և նամակի միջոցով հայտնել էր, որ Ասրեզ գետի հարավում ընկած լեռներում գտնվող Շուշիք բերդի բնյը ապստամբվել է և խաղաղությանը հակառակ՝ Աջեմի Երևան բերդի շրջակայքում կողոպտել ու թալանել է որոշ վայրեր: Դիվանի բոլոր անդամները խանի նամակը կարդացին և խորհրդակցելուց հետո որոշեցին արշավանք կազմակերպել: Էրզրումի բոլոր սանջաքների միլիվանները, զեամեթների և թիմարների տերերը, բոլոր բերդերի զինվորների կեսը, Բարձրագույն հրամանով պատերազմի կանչվեցին:

Աստիճանաբար հավաքվում են ռազմական ուժերը և կազմվում է 70 հազարանոց մի բանակ: «Աջեմի դեսպանները,—գրում է էվ. Չելերին,—տեսնելով այս մեծաքանակ բանակը, զղջացին Շուշիքի բերդի վերաբերյալ իրենց ներկայացրած դանդաղի համար, վախենալով, որ [այդ բանակը] կարող է պաշարել Երևանը...» Բանակը լրիվ կազմավորվելով անցնում է Դևե Բոյունով [Բաւենի դաշտի սկիզբն է] ու Հասան Արադ բերդի մոտով: Էվ. Չելերին անձամբ մասնակցել է այս արշավանքին ու առիթից օգտվելով նկարագրել ճանապարհին ընկած վայրերը:

Հասան Արադ\* բերդը: Աղբբեջանի իշխող Ուզուն Հասանը վախենալով Ֆաթիհից, վերակառուցել է այս բերդը: Այդ պատճառով էլ բերդը կոչվում է Հասան-Կալասի: Երկինք խոյացող բարձր բերդ

\* Հասան Արադը Էրզրումի սանջաքի Բասեն գավառի վարչական կենտրոն Հասան-Կալան է (Ժանոթ. հրատարակչի):

է Բասենի դաշտում: Հետագայում այս բերդը ուժով ու բռնությամբ գրավվել է Կարա Յուսուֆի քուրդ որդիներից: Էրզրումի էյալեթի Բասենի սանջարում բեյի կենտրոնն է: (Սուլթան) Սուլեյմանի կանոնով բեյի խասը 12.400 աղչե է. ունի 6 զեամեթ ու 225 թիմար: Ունի նաև ալայի բեյ, շերիբաշի և յուլբաշի: Նվիրական պատերազմի ժամանակ՝ ջեբելունների հետ միասին, 1500 զինվոր է տալիս, որի կեսը՝ փաշայի ֆերմանով, օգնության եկան բերդի զինվորների հետ միասին: Աստծո կամքով, երբ վեհաշուք փաշան կանգ առավ այս բերդի տակը, բերդից հրացանների և թնդանոթների համազարկ տվեցին, որից երկինքն ու երկիրը թնդացին, Հասան-Կալան սաղամանդրի<sup>53</sup> նման թաղվեց կրակի մեջ: Աջեմի պատգամավորը դիտելով այս տեսարանը՝ համրացավ...

Այնուհետև, հեղինակը մանրամասնորեն նկարագրում է փաշային և աջեմի պատգամավորին տրված զինվորական պատիվները, խնջույքը և այլն:

Հասան-Կալայի բնութագիրը: Կառուցված է Բասենի դաշտի հյուսիսում, լեռան գագաթին, երկինք խոյացած սեպածե ժայռերի վրա: Մի այնպիսի միջնաբերդ ունի, որի արևելյան կողմից, Ջերմուկից ներքև նախիս մարդ սարսափում է: Կուրծքը դեպի դաշտը դարձած այս հսկա և հոյակապ բերդը քարաշեն է և ամրակուռ: Բերդում բացի բերդակալից, իմամից և մյուսեղիներից, ոչ ոք չկա: Այստեղ ձի և էշ չեն կարող բարձրանալ: Երևանի ֆաթիհ (սուլթան) Մուրադ խան IV-ի համար այստեղ փոքր, բայց գեղեցիկ մի պալատ կա: Մեր էֆենդին՝ Մելեք Ահմեդ փաշան, Երևան գնալիս, այս պալատում սիլահդար և նիշանջի է եղել... Մի գիշեր մոմի բոցից [սուլթան] Մուրադ խանի վերմակի այրվելու պատճառով, [փաշան] պաշտոնազուրկ է արվում...

Միջնաբերդը շուրջանակի 1000 քայլաչափ է. խրամ չունի: Մի դուռ ունի, որը նայում է դեպի արևմուտք: Միջնաբերդը իշխում է հյուսիսի վրա. նրանից ներքև ընկած վարոշը, ռաբաթի բերդը ցածր է, բայց կրկնապարիսպով մեծ բերդ է: Շուրջանակի երկարությունը 1000 քայլաչափ է: Քառանկյունի ձև ունի. քարաշեն է և կարծես սպիտակ կարապ լինի: Պատերը 18 արշին բարձրություն ունեն. կրկնակի են: Երեք կողմի խրամները խոր չեն: Թշնամուց երբեք վախ չկա, որովհետև տեղը ցածր և խոնավ լինելու պատճառով թշնամին չի կարող խրամատավորվել: Մի արշին խորությամբ փորելիս ջուր է դուրս տալիս: Էրզրումի դարսլասը նայում է արևմուտք, երկաթյա փեղկերով մեծ դուռ է: Արևելքում Ըլըջայի դար-

պասն է: [Բերդը] ունի 700 կուլ [զինվոր], բերդակալ, շատ ռազմա-  
մթերք, 60 մեծ և փոքր թնդանոթներ: Նշանավոր Աբազա փաշան  
խորամանկությամբ ու անսպասելիորեն դրավելով այս բերդը՝ ա-  
պրտամբվել է: Հարավից Բասենի դաշտն է, որի երկարությունը 7  
կոնաք է: Բերդում մոտ 590 հողածածկ, քարուկրե տներ կան: Բեր-  
դում կան 7 թաղամաս և 7 մեհրաբ:

**Ջերմուկի բնութագիրը:** Ստորին ռաբաթի հարավում, պարիսպ-  
ների տակը 7 ջերմուկներ կան, որոնց ջրերի տաքությունը չափավոր  
է: Այս ջերմուկները ծածկված են կամարներով: Բացի այդ, կան  
նաև բերանները բաց 8 եռացող ջերմուկներ, որոնցից յուրաքան-  
չյուրը օգտակար է որևէ կենդանու համար, այսինքն ընտանի կեն-  
դանիները եթե որևէ հիվանդություն ունենան և այս ջերմուկներում  
լողանան՝ կառողջանան: Այս ջերմուկների ջուրը ուղտերով տանում  
են, խմեցնում բորոտության ախտով տառապողներին ու առողջաց-  
նում: Շատ նշանավոր ջերմուկներ են:

Այստեղից շարժվելով դեպի արևելք, 3 ժամից հասանք Սեֆեր-  
Աղա գյուղը, որը 100 տնից բաղկացած զեամեթ է: Վերջինից, դար-  
ձյալ դեպի արևելք 3 ժամ ճանապարհ՝ գնալով՝ հասանք Չոբան  
Քյոփրյուսի<sup>54</sup> կոչված վայրը:

**Չոբան Քյոփրյուսի:** Կառուցել է Ալ-Չոբանյան իշխաններից  
մեկը և այդ պատճառով էլ կոչվում է Չոբան Քյոփրյուսի: Արդ՝ գետի  
վրա ընկած ծիածանանման, հոյակապ մի կամուրջ է: Արդ գետը  
սկիզբ առնելով Բինգյուլի յայլայից, հոսում է դեպի արևելք, անց-  
նում Մալազկերտի կողքով, այնուհետև էրթեֆ, ինուս բերդերի  
առջևից, Հալկալի կամրջի տակով, ոռոգում է հարյուրավոր գյու-  
ղեր, ապա անցնում նաև այս Չոբանի կամրջի տակով և Երևան  
բերդի մոտ միանում Ջանգի-Կուր գետին<sup>55</sup> և հետո թափվում Գիլանի  
խաղերի ծովը: Այդ գետը արագահոս է. Բինգյուլի յայլայի ձյունը  
հալելու ժամանակ վարարում է և ծովի նման բարձրանում:

Ամբողջ բանակը անցավ երեք օրվա ընթացքում: Չոբանի  
կամրջով փաշան նույնպես անցավ մեծ շքախմբով: Այնուհետև, ան-  
ցանք Մեծ Արթեֆ գյուղով և կանգ առանք ինուսի սանջաքի 150  
տուն ունեցող հայկական Արթեֆ գյուղում: Այստեղից շարժվելով  
դեպի արևելք, 8 ժամից հասանք Կուզուլի-Բաբա գյուղը, որտեղ  
թաղված է Սուլթանը: Սա էլ է ինուսի սահմանում, որտեղից դուրս  
եկանք և 6 ժամից հասանք ինուսի բերդը:

\* Արզը Արաս (Արազ) գետն է (ժանոթ. հրատարակչի):



Խնուսի բերդը: Կառուցվել է Աղբյուրեղյանի իշխողներից մեկի՝ Ուղուն Հասանի հորեղբայր Շահ Շափուրի կողմից: Հետագայում քրդերը հպատակություն հայտնելով՝ բերդի բանալիները հանձնել են Սուլեյման Շահին: Ներկայումս սանջաքի բեյի կենսությունն է էրզրումի էյալեթում: Փաղիշահի կողմից հաստատված բեյի խասը 484.000 ալլեն է: Լիվայում 2 ղեամեթ և 425 թիմար կա: Զբերվումների հետ միասին 2000 զինվոր ունի: Սրանք եկան բանակ և տեղավորվեցին իրենց վրաններում: Բոլորը Մահմուտի (ցեղի) քրդեր են...

Բերդի բնութագիրը: Ընկած է էրզրումից դեպի հարավ՝ երեք կունաք հեռավորության վրա: Ալթուն Հալքալի կամրջից դեպի բերդը ուղիղ ճանապարհ կա: Խնուսի պարիսպը (բերդը) բարձր ժայռի վրա, քառակուսածե, ամրակուռ մի կառուցվածք է: Գտնվում է ընդարձակ դաշտի ճիշտ կենտրոնում և իշխում է շրջակայքի վրա: Ամեն կողմից շրջապատված է երկինք ցցված սեպ ժայռերով: Բերդի արևելյան կողմի ստորոտում վճիտ ջուր է հոսում: Բերդի պարիսպի տակը, ստորին մասում վարպետը երկաթյա մի ավազան է կառուցել. վերոհիշյալ ջուրը այդ վանդակի մեջ է լցվում և այնտեղից բաժանվում է ու բազմաթիվ բանջարանոցներ ոռոգում: Երկաթյա ավազանի մեջ միայն ջուր է լցվում: Բերդի դուռը այս ջրի ակունքի մոտ է: Այս բերդում 1200 տուն քրդեր են ապրում: Բոլոր տները ծածկված են հողով, կղմինդրներով տներ չկան: Բնակիչները անթիվ ոչխարներ և այծեր ունեն: Ժողովուրդը գնում է դեպի քաղաքի արևմուտքը՝ Բինգյուլի յայլաններ ու այնտեղ կազդուրվում...

Այնուհետև. էվ. Զելերին տալիս է բանակի դասավորությունը և ապա պատմում, որ ինքը 200 հեծյալներով գնացել է դեպի Զիակդղիի բերդը, որը գտնվում է էրզրումի և Խնուսի սահմանի վրա: Այստեղ մի ջերմուկի է հանդիպել, որը բազմատեսակ ջրեր ունի, աղբյուրներից ոմանք եռալու աստիճանի տաք են, իսկ մյուսները սառույցի նման սառը: Այնուհետև նկարագրում է Շուշիքի բերդի պաշարման, կռիվների և բերդի անձնատուր լինելու մանրամասնությունները: Ապստամբ քուրդ բելը գաղտնի փախչում է Իրան: Նրան հետապնդելու համար բանակ է ուղարկվում: Այդ կապակցությամբ էվ. Զելերին գնում է Մակու, այնտեղից էլ նախիջկան: Այս ուղևորության ժամանակ էվ. Զելերին անցնում է նաև էջմիածնով:

(էջ 219—230)

Ուշիլիսեի<sup>56</sup> սֆանչելիքը: Այս վանքի կենտրոնական մասը կառուցվել է Նեշիրվանի կողմից (?): Այստեղ ամեն տարի 40—50 հազար մարդ է հավաքվում: Մինչև անգամ գալիս են Ֆրանգստանից: Այստեղի լեռան ամենաբարձր գագաթի վրա, կանաչազարդ մարգագետնում, նրանք փռում են իրենց հնագույն գորգը: Այդտեղի



լեռներում աճող բոլոր ընտիր տեսակի ծաղիկները, բույսերը և խոտերը հավաքում և լցնում են մի մեծ կաթսայի մեջ: Մի եռոտանի են դնում գորգի վրա և շատ ուժեղ կրակ վառում: Այնուհետև այդ կերակուրը (?) բաժանում են իրար մեջ, շատերը շնորհավորության համար, տանում են մինչև Ֆրանգիստան: Մյուսները տեղն ու տեղը ուտում են և հաճույք ստանում: Նվաստս վարդապետից հարցրեց նկարագրվածի գաղտնիքը: Նա ասաց. «Աստված վկա. Քրիստոսը մոր արգանդից բաժանվել է այս գորգի վրա: Իսրայելացիներից վախենալով թաքնվել են մի քարայրի մեջ, խոտեր հավաքել և սրա (գորգի) վրա մի մեռելի կենդանացրել: Իսրայելի բոլոր որդիներին հրաշք ցույց տալու համար, բաժանել է այս գորգի վրա եփված կերակուրը: Հետագայում այս գորգը ընկել է Բախթ Նասարի<sup>57</sup> ձեռքը, նրանից էլ անցել է Նեշիրվան-Ադիլին. սա այս վանքը կառուցելիս [գորգի] վրա կերակուր է եփել տվել: Մենք ևս, նրա վրա կերակուր եփելուց հետո, այն մաքրում ու սրբում ենք և մեր դիխի նման պահպանում պատատների մեջ: (Սուլթան) Սուլեյման խանը Նախիջևանի արշավանքի ժամանակ այս գորգի վրա երկու անգամ նամազ է կատարել: Ահա այսպիսի տարօրինակ բաներ պատմեց նա: Իբր թե [գորգը] մետաքսից է, բայց ոչ բամբակից է ոչ էլ բրդից. մի տեսակ մոխրագույն, խոշոր գորգ է և շատ ծանր է: Նվաստիս կարճ խելքովը այդ [գորգը] պատրաստվել է Կիպրոս կղզում գտնվող մի տեսակ քարից, այդ քարը թակնով (թոքմաք) ծեծելիս՝ քաթանի նման է դառնում: Հետո դրանից թել են մանում և թաշկինակներ, շապիկներ ու հագուստներ պատրաստում և իբրև նվեր ուղարկում Ստամբուլ՝ փառիշահին և այաններին: Մեր էֆենդիին՝ Կայա Սուլթանին, իր հայրը՝ սուլթան Մուրադ IV-ը ասաց, «Իմ Կայաս, քեզ ժայռից պատրաստված մի շապիկ եմ տալիս», և մի շապիկ ու վարտիք շնորհեց: Կայա Սուլթանը որոշ ժամանակ հագնելուց հետո, երբ շապիկն ու վարտիքը կեղտոտվում են, կրակ է վառում ու զցում է մեջը. շապիկն ու վարտիքը բոլորովին մաքրվում և սպիտակում են: Փորձի համար շապիկը նորից է հագնում և տեսնում է, որ ընտիր ու մաքուր շապիկ է: Այդ շապիկից մեր այաններն ու ազնվականները շատ ունեն: Կոփուդան Հասան-զադեն նվաստիս այդպիսի մի թաշկինակ նվիրեց. երբ կեղտոտվում էր, կրակի մեջ էի զցում: Մեկեք Ահմեդ փաշայի ներկայությամբ կրակի մեջ այնքան այրեցի, որ վարդակարմիր գույն ստացավ: Վերոհիշ-

\* Բախթ Նասարը Քրիստոսից առաջ է ապրել (ծանոթ. հրատարակչի):

յալ գորգն ևս, անտարակույս, Կիպրոսի այդ քարից է գործված, վեսսելամ! նման հրաշք չի կարող լինել:

Այս վայրերը գիտելուց հետո, Ուշքիլիսեից գնացինք դեպի արևելք և անցանք շեն ու հարուստ գյուղերով, բերքառատ վայրերով, մշակված դաշտերով, ինչպես նաև շոր և աղային վայրերով: Հասանք Նախիջևանի սահմանի վրա գտնվող մի գյուղ, որն ընկած է Շելունի լեռան ստորոտում: Այստեղ տասնմեկ մինարե տեսանք, բայց նվաստս, այդ պահին լավ վիճակում չլիներու պատճառով, չկարողացա ինչպես հարկն է դիտել այն... Հաջորդ օրը այստեղից մեկնեցինք. 12 ժամ ճանապարհ գնացինք և հասանք Ջանգի դետի մենզիլը, որը գտնվում է դաշտի հարավում, մի կանաչադարձ վայրում: Մեր վրանները խփեցինք գետի եզերքին: Այս դաշտի շորս կողմի բնակիչները մեծ ուրախությամբ «օսմանլին եկել է» ասելով, նվերներ, ուտելիք և խմելիք բերեցին և մեզ հյուրասիրեցին: Մեր ծառաները լիովի կշտացան: Մեր ձիերն էլ իրենց փորերը ուռեցրին ընտիր առվույտով: Ջանգի գետը հարավից սկիզբ է առնում հարան լեռներից և հոսում դեպի հյուսիս, ճանապարհին հարյուրավոր գյուղեր է ուղղում, Արազ գետն էլ առնում է իր մեջ և թափվում Գիլանի ծովը<sup>58</sup>:

Շարունակելով իր ճանապարհը դեպի արևմուտք էվ. Չելեբին անցնում է Սեդերկի գյուղով, որն Վիմամ Ալի Ռիզայի էվկաֆն է և ազատված է բոլոր տեսակի տուրքերից, 1000 տնից բաղկացած բարեշեն գյուղ է, ունի անթիվ այգիներ և պարտեզներ: Գյուղից դուրս հանդիպել է բարձր կամարներով ծածկված ջերմուկների: Այնուհետև անցել է մի քանի այլ գյուղերով և կանգ առել Կարաբաղլար մեծ քաղաքում:

Կարաբաղլար մեծ ֆաղափի բնութագիրը: Այս քաղաքը սկզբնադրել է Մենուշեհը: Հնագույն քաղաք է: Ներկայումս Նախիջևանի հողում առանձին սուլթանություն է: Մահմուդ III-ի օրոք օսմանցիներին է պատկանել, բայց հետագայում անցել է աջեմներին: Խավարյալ Թիմուրը ևս ձմեռել է այդ Կարաբաղլարում և իր անթիվ զինվորներով հինգ ամիս այստեղ է մնացել: Վերին աստիճանի բարեբեր, բարեշեն և ընդարձակ մի դաշտում է գտնվում: Սուլեյման խանը և շատ սերդարներ բազմիցս այստեղ են ձմեռել: Ներկայումս նորից բարեշինվում և կառուցվում է: Այս քաղաքում մեր ծառաները մոտ 40 մինարե հաշվեցին: Գոհություն ասածո, այս քաղաքի հիանալի օդից և ջրից մենք մեծ բավականություն ստացանք: Ընկերներով ձիերին հեծած սկսեցինք քաղաքը դիտել: Մեզ հյուրընկալողի ասե-

լով, քաղաքում այգիներով և պարտեզներով մոտ 10 հազար տնե-  
կան: 70 մեհրաբ կա, որոնցից 40-ը մինարեններով ջամիներ են:  
Կան նաև խաներ, բաղնիքներ և շուկաներ, որոնց թիվը ներկայումս  
ալելանում է: Ուտելիքների և խմելիքների տեսակետից հարուստ  
երկիր է:

Դեսպանի հետ մի պարտեզում զբոսնելիս, Յըզդան Կուլի անու-  
նով մի պարտիզպան մեզ 26 տեսակի ընտիր տանձեր բերեց. մելե-  
ջե, աբասի, օրդուբադի անունով տանձերը ուտողի բերանում վար-  
դաջրի համ են թողնում: Վարդագույն նոնաթաղիկները, Երևանի  
բրինձը, փլավը և հարիսան շատ համեղ են: Խոհարարները շատ  
մաքուր են և բոլորը մուսուլմաններ են: Իսկապես Աջեմի [երկրում]  
ուտելիք վաճառողների մեջ բնավ հայ կամ հույն չկա: Այս կողմե-  
րում ընդհանրապես հույներ չկան, միայն առևտուր անողներն են  
գալիս ու գնում: Հրեաները, շիի բեթրիաները (?), կարաբիները շատ  
են: Հերետիկոսներ, ջեբիներ, ջաֆերիներ, կադերիներ, հուրու-  
ֆիներ, ջեմինիներ և այլ աղանդավորներ<sup>59</sup> նույնպես շատ շատ են:

Նախշևան, Նաֆշի ջիհան<sup>60</sup> (Նախիջևան) բերդի բնութագիրը:  
Իսկապես, որ աշխարհի բուքալեմուն<sup>61</sup> նկարների քաղաք է: Ոմանք  
Նախշվան, ուրիշները՝ Նախշվան են անվանում: Իրանի քաղաքների  
պարծանքն է: Ներկայումս Ադրբեջանի տերիտորիայում ընկած  
առանձին խանություն է, որի խանը մեծ թվով զինվորներ ունի: Ունի  
նաև պետութայն հավատարմատար, քալանթար, մյունշի<sup>62</sup> և այլ  
պաշտոնյաներ, որոնք բոլորը պետական գործ են կատարում: Կա  
նաև կադի և շեյխ-ուլ-իսլամ:

Այս քաղաքը հնագույն ժամանակներում կառուցել է Շահ-էֆ-  
րասյաբը<sup>63</sup>, որի նախահայրերի գերեզմանների կամարները ներկա-  
յումս էլ երևում են: Նրա իշխանության ժամանակ Նախիջևանը բա-  
րեշեն և հարուստ է եղել, դաշտերում և հարթավայրերում մի թիղ  
անմշակ հող անգամ չի մնացել: Հետո մոնղոլական ցեղերը, ագա-  
հությունից դրդված, եկել են անթիվ զինվորներով և ավերել, քանդել  
այս քաղաքի նաֆշիջիհանները, բերդը հիմնահատակ կործանել և  
հողին են հավասարեցրել: Հետագայում օսմանցի սուլթան Մուհամ-  
մեդ խան III-ի օրոք, երբ քաղաքը օսմանցիների ձեռքում է եղել  
«մուրոյալ շահի»<sup>64</sup> կողմից եկել է Զյուլֆիբար խանը և Նախիջևանը  
գրավել: Այնուհետև, սուլթան Մուրադ խան IV-ի զինվորները եկել  
և Դաբանի Յասը Մուհամմեդ փաշայի գլխավորությամբ գրավել են  
այս քաղաքը: Ահա այսպես են աշխարհի գործերը...

(Սուլթան) Մուրադ IV-ից հետո այս վայրը ավելի է բարեշին-



վել ու հարստացել: [Քաղաքում] 10 հազար 200 հողածածկ մեծ տներ, 70 ջամի և աղոթատեղիներ, 40 մզկիթ, 20 հյուրանոց, 7 գեղեցիկ բաղնիք և մոտ 1000 խանութներ կան: Շինությունների մեծ մասը գեղեցիկ է: Քաղաքը գտնվում է շորրորդ կլիմայի կենտրոնում, օդը բավականին խիստ է, այգիները և պարտեզները քիչ են և պտղատու ծառերն էլ սակավ: Ունի 7 տեսակի բամբակ՝ զադի, մոնլայի, զաֆերանի, լալի, խաս, սպիտակ: Յորենն ու զարին հայտնի են: Արհեստավորները լավ վարպետներ են. փորագրիչներից հայտնի են Բահրամ Յուրին և Դեսթե հանին: Ամբողջ աշխարհում ճանաչում են գտել այդտեղի չթերը: Գարին շատ առատ է և ուժեղ. սև գարու շորս օկկան բավականացնում է մի ձիուն: Բանջարանոցներում ընտիր ձմերուկ և սեխ է լինում: Կանայք սպիտակ և բարեձև գեղեցկուհիներ են: Տղամարդիկ երկար գլխակապ են փաթաթում և գեղեցիկ զարդարուն փեշերով հագուստներ հագնում: Ոտքերին գույնզգույն թաղիքե կոշիկ, կանաչ, կարմիր և նարնջագույն շատեր են կրում: Կանայք սուր-սուր թաթիկներ են դնում [գլխներին] և ծածկվում են սպիտակ սավանով, ոտքերին գույնըզգույն շրջմաներ հագնում: Ընտրյալները բազմատեսակ, բարձրորակ իսֆահանի մուշտակներ են հագնում, ծանրաբարո շարժ ու ձև ունեն, նուրբ ու գեղեցիկ են խոսում և ժողովրդի հետ մոտիկություն ցույց տալիս: Ժողովուրդը շաֆիներ<sup>65</sup> են:

«Մենք Շաֆիի դավանանքին ենք պատկանում», —ասում են և պնդում նրանք, սակայն սուտ է, ջաֆերիներ են: Հետևում են էզանի հինգ որոշյալ ժամերին, սակայն միատեղ են նամազ առնում: Մեծ և հիանալի ջամիներ կան, ինչպես օրինակ՝ Ահմեդ փաշայի, Գյոզել Ալի փաշայի, Ջղալ-օղլիի, հատեմ Ջաֆէր փաշայի ջամիները, որոնք նկարագարող, ֆադֆուրով և շինական ապակիներով զարդարված ջամիներ են: Շատ ջամիների կամարները հախճապակիով են ծածկված...

Նախիջևանի Ռիզա-էդդին խանը եկավ մեզ դիմավորելու և դեսպանին ու նվաստիս մի այգի տարավ: Այգում բոլոր այանների և ազնվականների ներկայությամբ նամականեր կարդաց: Կազմվեց մի մեծ մեջլիս: Խանը բարձրաստիճան, վեհանձն և գեղեցկախոս էր: Պագումով վրացի փեշե<sup>66</sup> է եղել, որը սուլթան Մուրադ IV-ին Բաղդատը հանձնող Շահ-Մեֆիի գլխավոր խազինատարի պաշտոնից հասել է խանության և Արիստոյի (Արիստոտել) նման նախատեսող մի անձնավորություն էր: Ազգականը Դելեթ Միրզա խանն է: Այս անգամ, խնջուքից հետո, Ռեբ փաշայի կողմից ուղարկված պատ-



դամավոր Ալաջա Աթլի Հասան աղային և նվաստիս մի մի պատվոյ խալաթ, տասական թուման բաղնիքի փող ու մի ձի նվիրեց և իր պատգամավորին էլ խալաթ հագցրեց:

Հուրջ և բարեսեր խան է, ունի 40—50 հեռատես մտքի տեր ուղեմաներ, նեղիմներ և զրուցակիցներ: Այս քաղաքի թե ռայաները և թե բերայաները դեհկանների լեզվով են խոսում, սակայն իմաստուն բանաստեղծներ են: Ուշիմ նեղիմները հիանալի խոսում են փեհլևերեն և մոնղոլերեն...

Այնուհետև, էվ. Զեյբին, ըստ իր սովորության, այդ լեզուներից բերում է մի շարք օրինակներ, թվեր, անուններ և գործածական խոսքեր:

...Այս նահիյեներում ապրող թերեքեմե-գյոքդուլաք և մոնղոլական ցեղերը տարբեր բարբառներ ունեն...

Նախիջևանի դաշտի նահիյեներում ապահով և ամրակուռ բերդեր կան: Մենք տեսանք միայն մի քանիսը, բայց որովհետև այդ ժամանակ ավելի շատ որսորդությամբ էինք զբաղված, չկարողացանք ինչպես հարկն է դիտել դրանք:

Բոլոր բերդերից ամենից ավելի ամուրը էլնեջար Վան բերդն է, որը կառուցել է Մոնլա Կութբեդդինը: Կան նաև Սերան, Սոսո-Մարուն անունով բերդեր: Այս վերջինը կառուցված լինելով Միրվան-էլ-Համարի կողմից՝ կոչվել է Սոսի-Միրվան:

(էջ 218—240)

էվ. Զեյբին այնուհետև անցնելով Պարսկաստան, շարունակում է գրի առնել իր ուղևորությունը: Նա նկարագրում է բազմաթիվ քաղաքներ ու բերդեր:

Ց ժամ դեպի հարավ գնալով, հասանք Քեսիքքենդ մենզիլը: Սա հազար տուն ունեցող, այգիներով և պարտեզներով, երեք ջամիով, խանով և բաղնիքով բարեշեն մի գյուղ է... Այստեղից 7 ժամ ճանապարհ գնալով հասանք մեծ Արաս գետին, որը սկիզբ է առնում Վանի էյալեթի Փիթանշի բրդերի լեռներից հոսում է դեպի հյուսիս և խառնվում Զանգի գետին (?): Անգամ ձիով անհնար է անցել այս գետը: Այստեղից շարժվելով, անցանք բարեշեն ու ծաղկազարդ գյուղերի միջով և մեկ ժամ հետո հասանք Կարաբաղ քաղաքը:

Կարաբաղ քաղաքի բնութագիրը: Փոքր Ադրեջանի քաղաքներից է: Այս քաղաքը ավերել է էյրիյի ֆաթիհ սուլթան Մուհամմեդ խանի վեզիրներից մեկը՝ մեծ սերդար Կոջա Ֆերհատ փաշան: Հետագայում նորից բարեշինվել է, սակայն բնակչության անհնազան-

դուժյան պատճառով սուլթան Մուրադ IV-ը Երևանը նվաճելուց հետո, վերադառնում է և դարձյալ ավերում այն: Ներկայումս աստիճանաբար նորից վերաշինվում է: Թավրիզի սահմաններում ընկած առանձին սուլթանություն է: Ունի հազար զինվոր, քաղաք, դարոզեշ, մյունշի, բինբաշի և դիզ-չեոքեն աղա: Ընդարձակ դաշտում ընկած, դրախտանման այգիներով, հազար տուն ունեցող մի քաղաք է: Ունի 7 ջամի, 7 բաղնիք, 3 խան և 600 խանութ: Այս բարեշեն քաղաքի մշակված դաշտերը շատ են, բարեգործական շինությունները բազմաթիվ: Օղն ու ջուրը հիանալի են, գետերը արագահոս, անուշահամ ու վճիտ: Այգիներն ու պարտեզները զարդարում են անսահման դաշտերը: Ուտելիքներից և խմիչքներից հայտնի են տասը տեսակի կարմրավուն և հյութեղ խաղողները, ընտիր գինին, 18 տեսակի համեղ ու հյութեղ նուռը: Գետնի տակից ամեն կողմ են հոսում քեհրիզների ջրերը: Հնագույն ջամիների և մզկիթների սուր գմբեթները գեղազարդ են...

Այս քաղաքի բնակիչները, քաղաքը բարեշինելու պայմանով, ազատված են բոլոր տեսակի սովորական հարկերից: Միայն Պարսկաստանի շահին իբրև նվեր տանում են տարեկան հարյուր ուղտի բեռ օրդուբադի, մալաշա, աբասի տանձերի, ծիրանի, դեղձի, սերկեվիլի չիր, չամիչ և այլ բազմաթիվ պտուղներ: Ադրբեջանում երեք Կարաբաղ կա, որոնցից յուրաքանչյուրը դրախտանման այգիներ ունի:

Այս քաղաքից մեկնելով դեպի հարավ, մեկ ժամ քայլելուց հետո, Երս դետը ժան գետակին խառնվելու վայրում հաղարավոր դժվարություններով անցանք: Այս գետերը Վանի Փիթանշիի և Աբաղալի լեռներից հավաքվելով հոսում են այստեղից և Նախիջևանի դաշտից երեք մերհալե ներքև միանում են Արաղ գետին, սա էլ Կուր գետին, իսկ Կուր գետը միանում է Թերեք գետին<sup>67</sup> և թափվում հազերի Գիլանի ծովը:

Շարունակելով իր ուղևորությունը, էվ. Չելերին իջևանում է Թավրիզի էյալեթի Գերգեզի, Զինուսի գյուղերում և հետո Թեսվի քաղաքում: Այստեղից մեկնում է Մերենտ և այնուհետև Թավրիզ:

Թավրիզում էվ. Չելերին մեծ շուքով ու հանդիսավորությամբ ընդունում է Ալի խանը:

Էվ. Չելերին խանին է հանձնում էրզրումի վեզիր դեֆթերդար Զադե Մուհամմեդ փաշայի գրությունը և նվերները:

Ընծ ֆաղաֆ և հնագույն բերդ Թավրիզի բնութագիրը: Մոնղոլերեն Թիվրիս (تبریز) է կոչվում: Դրի լեզվով՝ Թիվրիզ, Դեհկանով՝

Թաբրիզ, բուն ֆարսերենով՝ Թաբրիզ (تبریز), որ նշանակում է տենդ քափող: Արդարև, որևէ դողացնող այլ երկրներից Թավրիզ գալուն պես, սրա ջրի շնորհիվ նոր հոգի է ստանում և տենդից ազատվում է: Եզրպտական Կահիրեում ևս տենդ չկա:

Թավրիզի հիմնադիրը Խալիֆա-Հարուն-էլ-Ռաշիդն է: Հիշյալի խաթունը՝ Զեբիդեն, հաճելի համարելով այս վայրի օդն ու ջուրը, Մեմուն Խալիֆայով հղի լինելով, ընտրում է այս անարատ հողը և մեծ ծախքեր անելով սկսում է կառուցել այս խոշոր քաղաքը, որը Աբասիդների ֆարս ուլեմաների կողմից Թիբրիզ է անվանվել: Թավրիզի շուրջը կարելի է շրջանցել երեք օրվա ընթացքում: Հետագայում, Աբասյան Խալիֆաներից մեկի՝ էլ-Մյութթեվեքիլ-Ուլալահի օրոք, տեղի ունեցած մեծ երկրաշարժից Թավրիզ քաղաքը ավերվում է և 40 հազար մարդ մնում են ավերակների տակ: Մյութթեվեքիլ Խալիֆան Բաղդատից մեծաթիվ զինվորներով գալիս է Թավրիզ, խոշոր գումար է ծախսում, քաղաքը նորից վերաշինում է և դառնում է նրա երկրորդ հիմնադիրը: Քաղաքի մի կողմը հասել է Ուջան լեռանը, մյուսը Սեհլան լեռանը, մի ծայրն էլ Սենջան լեռանը: Թավրիզի պարիսպը նախկինից ավելի ամուր և հաստատուն է:

Թավրիզի բերդի նկարագիրը: Շրջագիծը ընդամենը 600 քայլ է եղել: Հիմա էլ հետքերը երևում են: Ունի 300 աշտարակ, 300 պատնեշ, 6 դուռ: Դռներն են՝ Դերվազեի-Ուջանը, Բաբի-Սերվանը, Դերվազեի-Սերգուտը, Բաբի-Շամ Ղազանը, Բաբի-Սերուն, Բաբը-Թեբրիզի... Այս դռներից ամեն մեկում 500 զինվոր պահապանություն են անում: Հելաքու խանը այս Թավրիզում հաստատվելով, որպես նրա երրորդ հիմնադիրը, ձգտում էր իշխել բոլոր փաղիշահների վրա...

Հետագայում սուլթան Մուհամմեդ Շահ-Ղազանի արդարադատության և արդարության շնորհիվ այս վայրը բարեշինվում է այս աստիճան, որ Թավրիզը հասնում է մինչև Լիյան, Սենջան, Ուջան ու Սեհլան լեռները և աննման քաղաքի տեսք ստանում: Զորս կողմից պարիսպ է շինվում, որի շուրջը ոտքով շորս օրում հազիվ կարելի լինի շրջել: Աբասիդների օրոք կառուցված բերդում ներքնաբերդ է լինում: Դրանից հետո Թավրիզը մի շարք մելիքների և փաղիշահների ձեռքն է անցնում, երբեմն ավերվում է, երբեմն բարեշինվում: 959 (1551) թվականին Սուլեյման խանը [սուլթան] այստեղի ժողովրդին հպատակեցնում և իշխանությունը հանձնում է Շահ էլկաս Միրզային: Սակայն 961 (1553) թվականին շիինները նորից գրավում են այն և, վերջապես, օսմանցի սուլթան Մուրադ III-ը իր վեզիրներից մեկին՝ էզդեմիր-օղլի Օսման փաշային սերդար է նշա-

նակում ու անթիվ զինվորներով ուղարկում է աջեմների երկիրը... Սա գրավում է Թավրիզը և ամբողջ Ադրբեջանը ձեռք գցելու նպատակով Թավրիզի կենտրոնում 12.700 արշին շրջադժով մի ամրակուռ բերդ է կառուցում: Շահ-Ղազան անունով դարպասի վրա այսպիսի թվական է արձանագրված. «Թավրիզն առավ էոզղեմիր-զադեն, թվական 993 (1585)»: Մի այլ արձանագրության մեջ ասվում է. «Աստծո օգնությամբ Թավրիզը վերակառուցելով՝ դարձավ նրա հինգերորդ հիմնադիրը: Զինվորներով 36 օրվա ընթացքում բերդն ապահովեց բոլոր կարիքներով և նրա պահպանության համար 40 հազար կուլ (զինվոր) նշանակեց...»:

Այդ ժամանակ էոզղեմիր-զադեն մահանում է և նրան իբրև սերդար փոխարինում է Զղալի-զադեն: Ստամբուլից ուղարկված նոր սերդար Զաֆեր փաշան գալիս է Թավրիզ, քաղաքը ավելի է բարեշինում և ճոխացնում: Զաֆեր փաշայի մարդահամարով քաղաքում 300 հազար, էյալեթում 500 հազար բնակիչ է լինում: Սակայն հետագայում, երբ օսմանցի սիփահիները և ենիչերիներն ապստամբվում են, աջեմի շահը առիթից օգտվելով գրավում է Գենջեն, Շիրվանը, Շամախին, Դեմիր Կափուն, Երևանը (Ռևան), Նախիջևանը և Թավրիզը: Հետո մեր էֆենդին՝ սուլթան Մուրադ IV-ը, Շիրվանի, Շամախի, Թիֆլիսի ու Թումանիսի բերդերը գրավելու համար գալիս է Աջեմի երկիրը: 7 օրվա ընթացքում ավերում է Երևանի բերդը, Նախիջևանը, Մերենտը և Կարադաղները, մի շաբաթ մնում է Թավրիզում և վերադառնում է Դարուսեադեթ (Ստամբուլ): Մյուս կողմից Շահ Աբասը իր Իրանի և Թուրանի զինվորներով գալիս է Թավրիզ և քաղաքը վերաշինում: Այս քաղաքը աջեմների ձեռքումն է և Ադրբեջանի մայրաքաղաքն է: Խանություն է: Մի քանի անգամ խանություն է եղել: Ունի 10 հազար զինվոր, մյուսֆթի, շեյխ-ուլ-սադաթ, մոլլա, քալանթար, մունշի, դարուդա, կափուջի-բաշի, դիզենոքեն-ադա, յասաուլի-ադա, էշիկի-ադա և միհմանգարներ<sup>68</sup>: Այս բազմաթիվ աղաները Թավրիզ քաղաքը կառավարում և արդարադատություն են անում: Ոչ ոք չի կարող ուրիշին պատկանող անգամ մի հատիկին ձեռք տալ:

Այնուհետև, էվ. Չելերին նկարագրում է Թավրիզի ջամիները, մեդրեսները, դար-ուլ-հատիները և դերվիշների թևքները:

Աղբյուրները և հոսող ջրերը: Վեց հոսող աղբյուրներ կան, որոնց ակունքները լեռներում են: Բացի դրանցից քաղաքի ներսում և քաղաքից դուրս 900 քահրիզներ կան: Ունի 1100 սեբիլխաններ, որոնք գեղազարդ շենքեր ունեն...



Թաղամասերը: Այս երկրում թաղամասերը դերվագե են կոչվում: Կա մոտ 1070 դերվագե. նշանավորներն են՝ Դեմեշգիյեն, Փելբաղը, Կամրջի թաղը, Մեյխուրան, Ռեզջոն, Շեթերբան, Խիյաբան, Սերխաբը և այլն:

Այանների ղդյակները: 1070 ղդյակներ կան: Ամենանշանավորները՝ Ալլահվերդի, Ռյուսթեմ, Բենդ, Փիրիվդան խանների ղդյակներն են և խանների հատուկ ղդյակն է:

Խջևանատները: 200 իջևանատուն կա: Նշանավորները Զեբիտեի, Շահ-Ջիհանի, Շահ-Իսմայիլի, Փերթուղանի, Դուխտերշահի իջևանատներն են: Կան նաև 110 բեքյար-խաններ<sup>69</sup>:

Շուկան և բեդիստանը: Ընդամենը 7000 խանութ կա: Մեծ մասը Հալեպի ձևով քարուկրե ամուր շինություններ են: Բոլոր ասլորանքները այս շուկայումն են վաճառվում: Մի մեծ բեդիստան կա, ուր առևտուր են անում բազմաթիվ խոջաներ: Այս քարաշեն, մեկ կամարով մեծ բեդիստանի նմանը ոչ մի տեղ չկա: Ունի շորս երկաթյա դռներ, որոնք բացվում են դեպի շուկան:

Ժողովրդի դեմքն ու գույնը: Օղի և ջրի լավության շնորհիվ ծերերն ու երիտասարդները, ամբողջ ժողովուրդը, առողջ և բարեկազմ են, գեղեցիկների դեմքի գույնը ժպտացող վարդի նման կարմիր է, սիրունիկ բերանները փոքրիկ բուքալեմուն տուփի են նման: Իրենք սելվի հասակով, կարմիր այտերով և սև, հաճելի դեմքով մարդիկ են, սակայն հպարտ են ու գոռոզ: Նրանց վարվելակերպը ազնիվ է, խոսեյաձևը քաղցր է և հաճելի:

Ազնվականները և այանները: Ազնվականները՝ էշրաֆները, այաններն են, բայց կան նաև բազմաթիվ ցածր դասի մարդիկ: Շատ են նաև էվլարի, դումդումի, դումիվելի, խելջանի, թերեքեմե և գեոքդուլաքի դասերը, որոնք զբաղված են առևտրով և խիստ հարուստ են: Բոլորը պատկանում են շիի դավանանքին:

Այնուհետև, էվ. Չելեբին գրում է ուլեմաների, սյուլեհաների, գրողների և բանաստեղծների լեզվի և բարբառների մասին:

Բնակչության հագուստը: Այաններն ու էշրաֆներն իրենց գրխին կարմրավուն և կարմիր գլխակապեր են փաթաթում: Կրգրլ-բաշ անունը դրանից է առաջացել: Շատերը աջեմական սպիտակ մեհմեդիից սարք են փաթաթում: Սակայն սրանք իրենց գլխանոցի վրա անպայման կրում են թաջ կոչված սրածայր գլխարկը: Ուլեմաների թաջը երկու թիզից ավելի է: Այանները կապույտ սամույր, իսկ մնացածները ասվի են հագնում:

Նղանակը: Այս երկրում նեսիմ անունով մի քամի է փչում

առավոտյան, որն ամբողջ ժողովրդին նոր կենդանություն է շնորհում, այդ պատճառով այստեղ տենդ բռնկվում էր չկա. Շեյխերն ու ծերերը ապրում են մինչև 170 տարեկան և Արիստոտելի նման մտածող մարդիկ են:

Ջրհորները: Թավրիզում 9 քեհրիզի ջրերից բացի, մոտ 7000 ջրհորներ կան: Քեհրիզի ջրերը հորերի ջրերից ավելի լավն են: Ջրհորների խորությունը 30—40 արշին է: Ձմռանը ջրերը տաք, իսկ ամռանը սառն են լինում...

Հացահատիկներն ու բերքը: Այստեղի դաշտերում մշակված 7 տեսակի ցորենը շատ հատիկառատ է, դարին էլ առատ բերք է տալիս: Ունի 7 տեսակի բամբակ: Մյուս բերքերը նմանապես առատ են: Մի խոսքով հարուստ և բերքառատ երկիր է:

Արհեստները: Այստեղի ներկարարներն ու նկարիչները, ոսկերիչներն ու դերձակները կատարյալ վարպետներ են և ոչ մի երկրում չկան: Այս քաղաքում կան բոլոր տեսակի արհեստավորներ: Մասնավորապես, այստեղ գործված կերպասները, մետաքսյա հագուստները, թավիշը հայտնի են Թավրիզի ղումաշ անունով:

Այնուհետև, էվ. Չելեբին խոսում է Թավրիզի բարեգործական հիմնարկությունների, հայտնի և ընտիր ուսելիքների, պտուղների, խմիչքների և այլնի մասին:

### ԹԱՎՐԻԶԻ ՍՐՏԱՌՈՒՉ ԳՈՎԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Բոլոր առավելություններից մեկն այն է, որ հոսող ջրերը առատ են, գիշեր-ցերեկ մեծ ճանապարհները մաքրում են, ոչ մի փոշի չեն թողնում և հետո ջրում են: Շուկաները, փողոցները այնքան մաքուր և զով են լինում, որ անգամ հուլիս ամսին շուկաներում մարդիկ շոգից չեն նեղվում:

Երկրորդ առավելությունն այն է, որ Մուհամմեդի սերնդի ազնիվ կույսերին ծառա դասակարգին կնության չեն տալիս...

Երրորդ առավելությունն այն է, որ Շեյխ Սեֆիի կանոնի համաձայն, բոլոր շուկաներում գնումն ու վաճառքը բեսի և աբասի ոսկով է կատարվում: Այս երկրում մյուս երկրների դրամները չեն անցնում: 'Իրամ կտրվում է 7 տեղում՝ էրդեբիլում, Համադանում, Բաղդատում, Իսֆահանում, Թիֆլիսում, Նեհավենդում և Թավրիզում: 'Իրամների մի երեսին գրված է՝ لا اله الا الله على . لى الله, մյուս երեսին՝ շահի անունն է: Օրինակ՝ Շահ-Աբասի Թավրիզում կտրած

դրամի վրա գրված է՝ **قاعلام** کلب علی شاه عباسی՝ Կաղիբի՝ դրամների վրա գրված է՝ **ضرب فی تعلیم**، ضرب فی تبریز՝ իսկ մյուս նախաշրջված կողմում, թվականն է փորագրված։ Անցուկ դրամների և էնտադենների ծայրերին, քիլենիրի, դործածվող կերպասների վրա գրված է նվիրական նախադասությունը։ Վայ այն մարդուն, որ այդ նվիրական խոսքին հակառակ առևտուր անի։

(էջ 240—276)

Այնուհետև, էվ. Չելեբին նկարագրում է Թավրիզի մեծ ուխտատեղիները, ինչպիսիք են Կամշի բերդը, Մետաղե քաղաքը, հնագույն Ուջան բերդը, Իրանի հնագույն մայրաքաղաք էրզեբիլը և այլն։

Թավրիզի խանը էվ. Չելեբին տալիս է էրզրումի փաշային ուղղված նամակ և 10 ուղտաբեռ տարբեր նվերներ, որոնց թվում երկու վրացի ղուլամ։ Իրեն՝ էվ. Չելեբին, խանը այլ նվերների հետ միասին տալիս է մեկ վրացի ղուլամ։

Վերջում էվ. Չելեբին գրում է. «Թավրիզում 42 հայկական եկեղեցի կա»։

(էջ 263)

#### ՄԵՐ ՈՒՂԵՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱԴՐԲԵՋԱՆԻ ԹԱՎՐԻԶ ՎԻՒԱՅԵԹԻՅ ԴԵՊԻ ԵՐԵՎԱՆ

Թավրիզից էվ. Չելեբին ուղևորվում է դեպի հյուսիս և անցնելով «Թավրիզի ծաղկազարդ դաշտերով և բարեշեն վայրերով», ճանապարհին իջևանում է Հաջի Հարամի, Սեֆյան գյուղերում, Մեղիտխան մենդիլում, Քերեմիլ գյուղում և ապա հասնում է Խոյ բերդը։

Խոյ քաղաքի և բերդի բնութագիրը։ Աղբյուրների հոդում առանձին սուլթանություն է, որը մոտ հազար նյութերներ ունի։ Ունի նաև կագի և մյուֆթի, նաղիբ և մյունշի, քալանթար և դարուղե, կուրուջի, դիզ-չեոքեն և միհմանդարի պաշտոնյաներ։ Խոյ քաղաքը ընկած է Մենենտի արևմուտքում՝ 10 փարսախ հեռավորության վրա, հարթ դաշտում և քառանկյունի, ամրակուռ մի բերդ է։ Շրջագիծը 20 հազար քայլաչափ է։ Չորս կողմում գտնվող խրամները շատ խոր չեն։ Ունի երկու դարպաս. մեկը հարավում՝ Թավրիզի դարպասը, մյուսը արևմուտքում՝ Մենենտի դարպասը։ Բերդի մեջ 100 տուն և մի ջամի կա։

Բերդի հիմնադիրը եղել է Ֆերհադ փաշան, իսկ հին քաղաքի հիմնադիրը Հայդար փաշան է եղել։ Այս քաղաքը մի քանի անգամ ավերվել և վերաշինվել է։ Քաղաքից դուրս 7000 տուն, 70 ջամի,

• Կաղիբի (قاز بکی) պղնձյա դրամ, այսինքն՝ մանր (ծանոթ. հրատարակի)։

2 բաղնիք, 7 խան և մոտ հազար խանութ կա: Չորս կողմը զարդարված է այգիներով և պարտեզներով: Այս քաղաքի շրջապատը 13 հազար քայլաչափ է: Մուրադ խան IV-ի ավերումից հետո աստիճանաբար վերաշինվում է:

Այս դաշտավայրը բրինձ է տալիս: Եղանակը տաք է: Հայտնի են նաև բամբակն ու հյութեղ խաղողը: Գետը Սալմասի լեռներից հավաքվելով խառնվում է Արազին: Հայտնի են այգիներն ու պարտեզները, վարդաստանները: Պտուղներից նշանավոր է փեյզամբերի տանձը:

Ժողովրդի դեմքն ու գույնը սպիտակ է: Գալառներում 180 բարեշեն գյուղեր կան: Բնակիչների մեծ մասը շաֆիի սյունիներ են:

Այստեղ խոյի խանին հասցեագրված նամակներ հանձնեցի, երկու օր հաճելի և ուրախ ժամանակ անց կացրինք, բազմաթիվ նվերներ և 200 զինված ընկերներ առնելով ուղևորվեցինք և 9 ժամից հետո հասանք Բեհիստուն քաղաքը: Խոյ քաղաքից նշանակված առանձին քալանթար ունի: Նախկինում Թավրիզի նման քաղաք է եղել: Այս քաղաքը ավերել է հելաքու ցեղը: Ներկայումս 1000 տուն ունեցող փոքր քաղաք է... Այստեղից շարժվելով դեպի հյուսիս, հասանք Չորսի բերդը, որ նախիջևանի տերիտորիայում ընկած առանձին խանություն է, ունի 2000 զինվոր ... Քաղաքից դուրս 7000 տուն էլա... ունի նաև շատ բարեշեն պալատներ...

Այստեղից եկանք Մելիի Ռիվան գյուղը, որը Երևանի տերիտորիայում ընկած 500 տնով, այգիներով ու պարտեզներով գյուղ է: Ապա անցնելով կանաչազարդ դաշտերի միջով, հասանք Թուֆ-Ալիմի մենզիլը, որտեղից շարժվելով Արազի գետեզերքով և գետն անցնելով՝ իջևանեցինք Կուֆաջ գյուղում: Սա բրնձի բերքով հարուստ, բարեշեն և գեղեցիկ գյուղ է: Այստեղից գնացինք Օշարի գյուղը, որտեղ ապրում է թուրքմեն օշար ցեղը: Ապա, նորից Արազի եզերքով առաջ շարժվելով եկանք Շորագյալ քաղաքը, որը հնում մեծ քաղաք է եղել, սակայն ներկայումս այնքան էլ չեն չէ: Սուլթանություն է: Այստեղից եկանք Շարաբ-խանի մենզիլը, ապա Սեյֆեզդին գյուղը, որն ընկած է Երևանի տերիտորիայում, Արազի եզերքին և Երևանի խանի խասն է: Սուլթան Մուրադ IV-ը Երևանի պաշարման ժամանակ այս գյուղից 70 հազար մեծ ծառեր է կտրել, Երևան տարել և ամրություններ կառուցել: Այս գյուղից մարդիկ ուղարկեցինք Երևանի խանի մոտ և հաջորդ օրը, վաղ առավոտյան շարժվեցինք դեպի Երևան:



## ՄԵՐ ՈՒՂԵՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԴԵՊԻ ԵՐԵՎԱՆ

Ադրբեջանի Երևան բերդի բնութագիրը: Երբ մենք քաղաք մտանք, 20 թղանոթ արձակեցին և հանդիսավորությամբ տեղի ունեցավ: Շքերթով մտանք խանի պալատը: Պալատում ոչ ոք չկար, դատարկ էր: Պարզվեց, որ խանի քրոջը տվել են հազարի ծովեզերքին գտնվող Բաքու բերդի խանին և տեղիս խանը հարսանիքի է գնացել: Քեթիսուդան մեղ ընդունեց զղյակում, ուտելիք ու խմելիք տվեց և մենք սկսեցինք հաճելի ու զվարճալի ժամանակ անցկացնել... Նվաստս, որ այստեղ պետք է քարավան հավաքեի, մեր կարելիություն սահմաններում, դիտեցի նշանավոր Երևան քաղաքը:

Երևան քաղաքի կառուցման մասին: 810 (1407) թվականին էմիր Թիմուրի վաճառականներից մեկը՝ Խոջա-խան Լեհազանին, ոտք է դնում Երևանի հողի վրա և ի՞նչ տեսնում. մի արգավանդ հող... Իր բոլոր մարդկանց հետ միասին անմիջապես հաստատվում է այստեղ: Զբաղվելով բրնձի մշակությամբ, օրեցօր հարստանում է և այդտեղ մի մեծ գյուղ է հիմնում: Այնուհետև, 815 (1412) թվականին Իրանի Շահ Իսմայիլը իր վեզիրներից մեկին՝ Ռեվան Կուլի խանին, հրամայում է այդտեղ մի բերդ կառուցել: Նա էլ 7 տարվա ընթացքում կառուցում և բերդին տալիս է իր անունը: Զանգի գետի արևելյան եզերքին ընկած, կղմինդրով և քարով շինված գեղեցիկ բերդ է, սակայն միհարկանի է: Հետագայում, 939 (1532) թվականին Սուլեյման խանը (սուլթան) արշավում է Նախիջևանի վրա և գրավում այն: Այնուհետև, իսլամական զորքերի շնորհիվ գրավում է նաև Երևանը, նրա ամուր և փոքր բերդը ամբողջությամբ քանդել է տալիս և մեծ ավարով վերադառնում է իր մայրաքաղաքը: Հետագայում, Մուրադ III-ի օրոք, Աջեմի երկրի վրա սերդար է նշանակվում մեծ վեզիր Ֆերհադ փաշան, որը կողոպտում ու թալանում է Գենջեի, Շիրվանի, Շամախիի, Երևանի և Նախիջևանի կողմերը, Շահի որդու և նրա ենթակաների զղյակները ավերում և քարը քարի վրա չի թողնում: Հետո գալիս կանգ է առնում Երևանի բերդի տակը ու հանգստանում: Երևանը ամբողջությամբ ձեռք բերելու նպատակով խորհրդակցում է մարդկանց հետ և Զանգի գետի եզերքին, Թորմաք խանի Սարայ անունով դրախտանման այգին մեջ առնելով՝ ձեռնարկում է հարավից հյուսիս մի մեծ փոս փորելու աշխատանքին: 150 հազար իսլամական զինվորներ, 45 օրվա ընթացքում եռանդով կառուցում, վերջացնում են բերդը և 40 օրվա ընթացքումն էլ լրացնում են բերդի ռազմամթերքներն ու այլ կարիքները: Առաջին միջ-

միրանությունը՝ վեզիրության աստիճանով, տրվում է Սուլեյման խանի հարգելի ընտանիքում մեծացած ու դաստիարակված Զղալե-զադե Յուսուֆ փաշային:

Ֆերհադ փաշան բերդի պաշտպանության համար այնտեղ 70 հազար զինվոր է թողնում և ինքը գնում է այդ շրջանում գտնվող Շորագյալի բերդը նորոգելու: Վերանորոգումից հետո այնտեղ ևս զինվորներ է թողնում: Այնուհետև նորոգում է նաև Կարսի բերդը և հավատացյալ զինվորներով լցնում: Գրավում է Արդահանը, նորոգում է Ախալցխայի սպիտակ մարգարիտի նման բերդը, մեջը 3000 զինվոր է թողնում: Թեմրիս խան-օղլին, վեզիրության աստիճանով, Ախալցխայի կառավարիչ է նշանակում և ինքը վերադառնում է Ստամբուլ:

Մյուս կողմից արդարադատ Զղալե-զադե Յուսուֆ փաշան իշխում է Երևանի էյալեթում, քաղաքը նորից ձեռք է բերում Սուլեյման խանի ժամանակի բարեշինությունը և յուրաքանչյուր գյուղ վեր է ածվում մի խոշոր քաղաքի: Հետագայում, 1012 (1603) թվականին աջեմները գրավելով Գենջեն ու Շիրվանը, այնուհետև 7 օր անդադար գնդակոծում են Երևանը: Հրդրումից օժանդակություն չհանձնելու պատճառով, բերդում գտնվող մուսուլման ղազիները սոված ու ծարավ են մնում և ստիպված բերդը հանձնում են Աջեմի սերդար Թոքմաթ խանին: Այգտեղից նրանք դուրս են գալիս և հետիոտն հասնում Կարս, այնտեղից էլ հրդրում: Մինչև 1037 (1627) թվականը [Երևանը] աջեմների ձեռքումն է մնում, նախկինից ավելի բարեշեն ու մարդաշատ է դառնում: Սակայն միևնույն ժամանակ [Երևանի] էմիր-Գյոն խանի զինվորները Կաղզվանի, Կարսի, Ախալցխայի և Արդահանի վրա ոտնձգություններ են կատարում:

Ախալցխայի և Վրաստանի բեյերի կողմից հավաքական խրնդրագրեր և օգնություն խնդրող պատգամավորներ են ուղարկվում Ստամբուլ: Անմիջապես Աջեմի շահի մոտ դեսպաններ են ուղարկվում...

Անատոլիայի և Ռումելիի բոլոր միրմիրանները շարժվում են դեպի Երևան: 1044 (1634) թվականին սուլթան Մուրադ խան IV-ը իր անթիվ զինվորներով կանգ է առնում Սկյուտարի դրախտանման այգու սուլեյմանական վրանում: Իրագործվում են օսմանյան կանոնները և արարողությունները, պատրաստվում ու լրացվում են բոլոր պատերազմական հանդերձանքները: [Փադիշահը] 40 հազար ենիչերիների և 22 հազար սիփահիների շատ մեծ նվերներ տալով վերցնում է իր հետ: Իրրև տեղակալ Ստամբուլում թողնում է Բայ-

րամ փաշային: Նույն թվականի նվիրական շեմալ ամսի 5-ին նա Սկյուտարից շատ մեծ արագությամբ գալիս է Կոնիա, ապա Կեսարիա և այնտեղից Սվազ...

Այստեղից անցնելով մի շարք մենզիլներով, էրզրումի դաշտում երկու կողմից բանակին միանում են նոր զորամասեր և բանակի զինվորների ընդհանուր թիվը հասնում է 200 հազարի: Գալիս է նախ Ռումելիի էյալեթի մյութասաթրիֆ Ջանփուլադ-զադե Մուստաֆա փաշայի 30 հազարանոց զորամասը...

էրզրումից երեք օրվա ընթացքում հասնում են Հասան Կալա, այնտեղից էլ՝ Կարսի ճանապարհով, գալիս են Երևան: 21-րդ օրը [Ստամբուլից դուրս եկած օրից] 200 հազարանոց բանակով Երևանի էյալեթում վրաններ են խփում: Բերդից երկարաձև թնդանոթներով աջմենբը զինվորներին նեղություն են պատճառում, սակայն [օսմանյան] զինվորները, ուշադրություն չդարձնելով թնդանոթաձգության վրա, անցնում են Ջանգի գետի մյուս ափը...

Գետն անցնելով, բոլոր զազիները օր-ցերեկով, բոլորի աչքի առաջ, սկսում են խրամատներ փորել: Թավրիզի դարպասի կողմից Ռումելիի էյալեթի զինվորները, Ջանփուլադ-զադե Մուստաֆա փաշան իր էյալեթի զինվորներով և 20 օդա ենիչերիներով, խրամատների մեջն են մտնում: Աջ կողմից Անատոլիայի վեզիր Գյուրջի Մուհամմեդ փաշան, իր էյալեթի զինվորներով և 20 օդա բարձր Դերգյահի ենիչերիներով, նույնպես խրամատներ են մտնում: Սադրազամ Դաբանի-Յասը Մուհամմեդ փաշան, իր կափու-կուլիի զինվորներով և 20 օդա ենիչերիներով, Ռումելիի և Անատոլիայի զորամասերի միջև ընկած տարածությունում, խրամատ են մտնում և սկսում են կռվել: Ենիչերիների աղան՝ Կարա-Մուսթաֆա փաշան, ենիչերիների քեթխուդայի և 10 օդա ենիչերիների հետ միասին, Ջանգի գետի կողմից սկսում է բերդը գնդակոծել 20 թնդանոթով: Մի օր [սուլթան] Մուրադ խանը, անձամբ մտնում է Ռումելիի էյալեթի զինվորների խրամատը, Կարա-բալի կոչված թնդանոթով նշան է բռնում խանի պալատին և թնդանոթի մի արկ դիպչում է նշանին: 20 թնդանոթներ սկսում են որոտալ հինգ կողմից: էրզրումի վալին՝ Քյուլյուկ Ահմեդ փաշան, հյուսիսային կողմից մի բարձր ամրության վրա կանգնած, 50 թնդանոթով տեղերին թռչլ չի տալիս դուխ բարձրացնել և սկսում է քանդել բերդը: Երևանի բերդին նայող Մոհնադի բլուրից, քափուդան Դելի Հյուսեյին փաշան գիշեր-ցերեկ անդադար, շարունակում է գնդակոծել բերդը՝ դրսից և ներսից: Թնդանոթների հարվածներից բերդի ոչ միայն պատվարներում և որմնախորշերում, այլև գետնափորներում մնալն անկարելի է դառնում...



Մի խոսքով բերդի շերտ կողմը, հինգ ժամվա ընթացքում լցվում է մարդկային ծովով: Պահակները սկսում են կողոպտել ու թալանել վիլայեթը: Այլ ելք չունենալով սյուննի աշանները ամեն օր նվերներ էին բերում և աման էին խնդրում: Սակայն [օսմանյան բանակը] բոլոր ջանքերը գործ էր դնում, որ բերդը շունչ չկարողանա քաշել:

Իններորդ օրը, բերդի աշտարակների և պատնեշների վրա Բարձրացած աջեմները՝ «աման, աման, ո՛վ դու ընտրյալ Ալ-Օսման» կանչելով, խանի միջոցով ուղարկում են բերդի բանալիները և աման են խնդրում: Հավատացյալ մարտիկները լցվում են բերդը: Հաջորդ օրը, Մազանդարանի հրացանածիգների աղան՝ Միր Ֆեթթահը, դուրս է գալիս բերդից և փաղիշահի ոտքերը համբուրելու շնորհիւ արժանանում: Պահապան զորամասերը ուղարկվում են դեպի Նախիջևան: Բերդում Մուհամմեդի էզան է կարդացվում և բերդի աշտարակներն ու պատնեշները 7 օր շարունակ զարդարվում են դրոշակներով:

Բերդը 40 օրվա ընթացքում նորից նորոգվում և վերակառուցվում է, Մյուրթեզա փաշան Երևանի իշխող է նշանակվում: Նա 40 հազար մուսուլման ղազիններով մնում է բերդը պահպանելու:

Հետագայում, Աջեմի շահը 100 հազարանոց բանակով գալիս, սկսում է գնդակոծել Երևանի բերդը և մեծ նեղություն է պատճառում [օսմանցիներին]: Դաբանի-Յասը Մուհամմեդ փաշան թշնամացած լինելով Երևանում պաշարված Մյուրթեզա փաշային, Երևանին օգնության չի գալիս: 7 ամսյա պաշարումից հետո բերդում սննդամթերքներն ու վառողը վերջանում են: Մյուրթեզա փաշան կուլ է տալիս իր աղամանդե մատանին և մահանում: Հաջորդ առավոտյան օսմանցի զինվորները աման կանչելով դուրս են գալիս բերդից և բերդը հանձնում են Շահին: Երբ զինվորները դուրս են գալիս, կրգլբաշները նրանց վրա են հարձակվում, մի մասին ոչնչացնում են, մյուսներն էլ իրենց գցում են Արաղ գետը: Գետն ընկածների միայն մի մասն է ազատվում: Նրանք ապաստանում են Կարսի և Բայազիդի բերդերում:

Երբ Սուլթան Մուրադ խանը ստանում է այս դժբախտ լուրը, փութաջանությամբ գոտին երկու անգամ իր մեջքովն է փաթաթում<sup>70</sup> և ջանք է թափում աջեմների ձեռքից ազատել մեր մեծ Իմամի գերեզմանի քաղաքը՝ դրախտաշեն Բաղդատը:

1045 (1635) թվականից սկսած Երևանը աջեմների ձեռքումն է և բարեշինվել ու շենացել է: Սակայն որովհետև բերդը միայն մի պարիսպ ունի, ուժեղ հարձակումների չի կարող դիմանալ: Բերդը:



գտնվում է Զանգի գետի եզերքին, ձգված է հարավից դեպի հյուսիս և շատ նեղ է: Մինչև հիմա էլ նրա պարիսպների և պատվարների վրա երևում են [սուլթան] Մուրադ IV-ի թնդանոթների հետքերը: Ֆերհադ փաշայի կառուցած մասի բարձրությունը 40 արշին է, իսկ Թոքմաք խանի կառուցածը 50 արշին երկարություն ու 20 արշին լայնություն ունի և քարակրով է շինված: Զանգի գետի կողմից խրամներ չունի, բայց որմնախորշերը շատ են: Հարավային, արևելյան և հյուսիսային կողմերում խրամներ կան, բայց որովհետև վայրը ջրառատ է, այնքան էլ խոր չեն: Խրամների որոշ տեղերի լայնությունը հասնում է 150 արշինի: Ունի երեք հաստատուն երկաթե դարպաս: Թավրիզի դարպասը բացվում է դեպի հարավ, Մեյդանի դուռը՝ դեպի հյուսիս: Վերջինս կոչվում է նաև Յալայի դարպաս: Չոբան Մեյդանին այս կողմումն է: Մի դուռն էլ աջեմների Դերվազի-փել կոչված կամրջի դարպասն է: Օսմանցիներից մնացած 100 մեծ ու փոքր թնդանոթներ կան: Այլ ուղղական հանդերձանքների և ուղղամթերքի քանակը անհաշիվ է:

Այս վայրը Ադրբեջանի սահմանում գտնվելով դժվարությամբ է ընկել աջեմների ձեռքը: Մոտ 3000 բերդապահ զինվորներ, 3000 խանի զինվորներ և 7000 էյալեթի զինվորներ ունի: Այս վայրը մի քանի անգամ խաների իշխանության ներքո է եղել: Ունի կադի, մոլլա, նվիրական շերիֆ, քալանթար, դարուղա, մյունշի, յասաուլի աղա, կորուջի-բաշի, էշիրի-աղա, դիզ-չոքեն-աղա, 7 միհմանդար և շահպենդեր:

Քաղաքում կան մոտ 2060 հողածածկ տներ: Ամենալավ շինությունը խանի դղյակն է, որը բարեշինվել է էմիր-Գյոնե խանի կողմից: Այս դղյակի մոտ, ձախ կողմից փողերանոցն է (զարբխանե), որտեղ աբասի և բեսի է կտրվում: Յալայի դռնից դուրս գտնվող մեծ վարոշը կոչվում է էսքի շահիր<sup>1</sup>: Այս վարոշում կա խան, ջամի, շուկա, բազար: Խանի այգին գտնվում է կամրջի ծայրին: Այստեղ էլ ջամի, խան, բաղնիք և շուկաներ կան, կարծես քաղաք լինի: 1045 (1635) թվականին, Աջեմի ձեռքն անցնելուց հետո, արևելյան կողմից դեպի դուրս բերդի շուրջը ավելացվել են երեք շարք քարակրով լցված փոքր պարիսպներ:

(էջ 276—280)

Մեր դիտածները Երևանից Բաֆու ուղևորվելիս: Երևանից հյուսիս, Զանգի-Կուր գետերի<sup>72</sup> ափով, բրնձի դաշտերի միջով անցնելով հասանք Խոջա-բաղի գյուղը, որը Երևանի խանի խասն է: Գյուղն

ունի 500 տուն, ջամի, բաղնիք: Բարեշեն և մեծ գյուղ է: Այնտեղից դարձյալ շարժվեցինք դեպի հյուսիս և հասանք Դեմիրչի Հասան գյուղը: Սա հնագույն ժամանակներում թուրքմենական քաղաք է եղել. ներկայումս, ձմռան ամիսներին, թուրքմեն ցեղերի համար ծառայում է որպես յուրթ: Այստեղից նորից հյուսիս գնալով՝ եկանք Գենջե քաղաքը:

Գենջե մեծ ֆաղափի և բերդի բնույթագիրը: Այս քաղաքը Իրանի Շահ Քահմասը խանից 1014 (1605) թվականին ուժով գրավել է Ֆերհադ փաշան և իշխող է նշանակել Մուհամմեդ փաշային: Սակայն աջեմները մեծաթիվ զինվորներով վեց ամիս շարունակ պաշարել են քաղաքը: Մուսուլման զազիները, օգնություն չստանալու պատճառով, ստիպված են եղել բերդը հանձնել և հեռանալ: Սակայն աջեմները բոլորին ոչնչացրել են: էյրիի ֆաթիհ սուլթան Մուհամմեդ խանը տեղեկանալով այդ մասին, դիմում է որոշ նախաձեռնությունների, որոնք, սակայն անհետևանք են մնում: Ներկայումս [Գենջեն] աջեմների ձեռքումն է և մեծ քաղաք է: Շահը բերդը քանդել է տվել:

Քաղաքն ունի 6000 տուն, այգիներ ու պարտեզներ, ջամի, խան, բարեգործական շինություններ, բաղնիք, բեդիստան և բարեշեն շուկա: Քաղաքը գտնվում է այգիներով ու պարտեզներով հարուստ մի դաշտում, իսկ հարավից լեռներ են: Լեռները ևս ամբողջովին այգիներով են ծածկված: Գենջեի թթի մետաքսը հայտնի է ամենուրեք:

Դաշտերում չորս կողմից տարածվել են 7 նահիյեի գյուղերը, որոնք զբաղվում են բամբակի ու բրնձի մշակությամբ և մետաքսագործությամբ: Հայտնի են Գենջեի ձիու պայտը, երկաթը, ինչպես նաև մետաքսը: Այս քաղաքը իշխանության կենտրոնն է: Ունի 3000 նեոքեր, քարտուղար, քալանթար, դարուղա, կագի և դատավորներ...

Քաղաքում, խանի մոտ երեք օր հյուր մնալուց հետո, հիսուն ընկերներով Գենջեից շարժվեցինք դեպի հյուսիս: Մեզնից առաքելքում, Բորիստանի խանության վիլայեթն էր: Անցնելով նրա սահմանով, հասանք Քելեք Հեզար Ահմեդի մենզիլը: Այս վայրում հնում քաղաք է եղել, ներկայումս 700 տնից բաղկացած, այգիներով ու պարտեզներով բարեշեն մեծ գյուղ է: Սա Գենջեի խանի խասն է, ունի ջամի, խան և բաղնիք: Հայտնի է այստեղի նուրբ մետաքսը: Այստեղից դարձյալ դեպի հյուսիս շարժվելով, 9 ժամից հետո հասանք Մեքուջրուտ<sup>73</sup> գյուղը: Կուր գետի եզերքին ընկած, 7000 տնից բաղկացած, ջամիով և բաղնիքով մուսուլմանական գյուղ է. քյաֆիր բոլորովին չկա: Մետաքսը շատ ընտիր է: Կուր գետի մյուս ափին

Քենդերե անունով հայկական գյուղ կա, որտեղից նրանք [հայ գյուղացիները] նավակներով անցնում են Միքուջրուտ և ձեռնածոթյուններ անում: Այս գյուղերը Գենջեի սահմանի վրա են: Այստեղից դուրս եկանք և Կոշլունջա կիրճից անցնելով, հասանք Արսբերդը:

Մեծ և նշանավոր Արս (Արշ-Արեշ) բերդի ու քաղաքի բնութագիրը: Աջեմի երկրում, Շիրվանի էյալեթումն է: Հին ժամանակ կառուցվել է Քեյմուրաս Շահի կողմից: 995 (1586) թվականին գրավվել է Մուրադ խան III-ի վեզիրներից մեկի՝ Լալա Կարա Մուսթաֆա փաշայի կողմից: Օգնության եկող 40 հազար աջեմի զինվորները բերդը գտել են օսմանցիների ձեռքում: Նրանք անմիջապես բերդը պաշարել են և մինչև կեսօր կռվել ու պատերազմել են: Մուսուլման ղազիները քաջ Լալա փաշայի զլխավորությամբ հարձակվում են նրանց վրա, 30 հազար աջեմներին անարգանքով գետնին են հավասարեցնում, իսկ սրից ազատված թուրքմեններին, վրացիներին... փախուստի են մատնում: Էոզդեմիր-օղլի Օսման փաշայի քեթիուղան, Շիրվանի զինվորներով, հանդիպում է փախչողներին և Կուր գետի եզերքին շատերին կոտորում: Մի մասն էլ, սարսափելով օսմանցիներից, հավաքվում են Կուր գետի կամրջի վրա: Կամուրջը խորտակվում է և զինվորները գետն են թափվում:

Երբ մեծ սերդարը նկատում է, որ այս վայրը Գենջե քաղաքի և Շիրվանի ճանապարհին է ընկած ու խիստ կարևոր քաղաք կարող է դառնալ, հավաքում է բոլոր ղազիներին և քաղաքի այլ կառուցողներին: Այս քաղաքից դուրս, Շահ-Խեյաբանի անունով մի այգու շուրջը երեք դռնով, 17 ամրություններով պարիսպներ է կառուցել տալիս: Շրջագիծը 9000 քայլաչափ է: Սերդարը այս բերդի կառուցումը լրացնում է 40 օրում և միրմիրանության աստիճանով նվիրում սուլթան Մուրադի ընտանիքում մեծացած ու դաստիարակված Կըյթասի բեյին և ինքը վերադառնում է Ասիթանե (Ստամբուլ): Ներկայումս այս գեղեցիկ քաղաքը ընկած է Ռանաշահ լեռան ստորոտում, Բրուսա քաղաքի նման հիանալի օդով, պարտեզներով ու այգիներով, ծաղկաստաններով մի վայր է: Ունի մոտ 10 հազար հողածածկ տուն, մոտ 40 ջամի, որոնցից նշանավորներն են Մուրադ III-ի, Ֆերհադ փաշայի, Կարա-Սինան փաշայի ջամիները և այլն:

Քաղաքի անունը Արս է, սակայն Աջեմի թուրքմենները և Դադրստանի կոմուքները Արշ են կոչում: Հետագայում, սուլթան Մուսթաֆա խանի դահակություն օրոք, աջեմները գրավում են այս վայրերը: [Քաղաքում] 40 փողոց և 40 մեհրաբ կա. ունի մեդրեսե, թե-

Քիչե, 16 բաղնիք, 800 խանութ, 17 սրճարան և վաճառականների խան: Կանայք՝ վրացի, դադիանի, աչք-բաշի և շուշադի ցեղերի աղջիկներից են: Օղն ու ջուրը հիանալի է, այդ պատճառով էլ գեղեցիկները շատ են: Շրջակայքում կան 7 նահիյե, որոնցից յուրաքանչյուրում հարյուրավոր շեն գյուղեր կան: Այսպես, Արսի մոտի Լենետի երկիրը<sup>74</sup>, Սուլթանջըք գյուղը, էոզդեմիր-Ջադե-Օսման փաշայի անցած կամուրջի՝ Մեծ Փելունայի երկիրը, Շալի գյուղը բարեշեն են: Թուրքմեն ցեղերը յայլա բարձրանում են այս քաղաքի մոտ գտնվող լեռը: Այս շրջանի Շեքի բերդը նույնպես բարեշեն է: Դադրստանցիները երբեմն-երբեմն այս կողմերում ոտնձգություններ են կատարում, սակայն բերդը ներկայումս Արսի խանի իշխանության տակ է գտնվում: Արսի խանությունը Դադստանի և Վրաստանի միջև ընկած բարձր խանություն է: Ունի 3020 նեոքեր, կադի և 12 դատավոր: Այս քաղաքում մնացինք երեք օր, խանից նվերներ ստացանք և մազանդարանցի 200 հրացանաձիվ ընկերներով շարժվեցինք դեպի հյուսիս և երկու մենզիլ անցնելով, հասանք Շեքի բերդը:

Շեքի բերդի բնութագիրը: Այս բերդը հնում կառուցել է Վրաստանի Շուշալեի մելիքներից մեկը՝ Ալեքսանդրը: Նրանից անցել է Դադստանի բեյի ձեռքը, ապա աջեմներին: Սակայն սուլթան Մուրադ խան III-ի վեզիրը՝ Լալա Կարա Մուսթաֆա փաշան, գրավելով այս բերդը, նվիրել է Լենետ խան-օղլի էրքելադ բեյին: Հետագայում, սուլթան Մուսթաֆա խանի գահակալության ժամանակ, նորից աջեմների ձեռքն է անցել: Ներկայումս սուլթանություն է: Ունի մոտ հազար զինվոր: Շիրվանի էյալեթում գտնվող ժայռի վրա կառուցված քարաշեն ամուր բերդ է, ունի երկու դարպաս՝ Գենջեի և Շիրվանի դարպասներ անունով: Դադստանի սահմանի վրա ընկած բավականաչափ շեն բերդ է, սակայն Վրաստանի մասն է համարվում, որովհետև հիմնադիրը վրացի է: Ունի 3000 տուն, 7 մահաբաշա: Հայտնի են շուկայի Միրզա Ալի բեյի և բերդում գտնվող Լադոշ-օղլի Ահմեդ բեյի և Մուրադ խան III-ի ջամիները: Ունի նաև խան, բաղնիք և շուկա: Այգիներից և պարտեզներից անմասն մետաքս է ստացվում: Այս բերդից մեկ օրագնաց դեպի արևելք գնացինք և հասանք Կնութ գետին: Այստեղից էլ շարժվելով դեպի հյուսիս, էոզդեմիր-Օսման փաշայի կամրջովը անցանք Կարոդ գետը և հասանք Քոյուն-Գեշիտի կոչված վայրը: Այստեղ, դետնի վրա բլուրների նման մարդկային ոսկորներ էին կուտակված: «Այս ի՞նչ է», — հարցրինք մեր ընկերներից մեկից՝ Ալի Աղայից: Նա պատասխանեց. «Սա կովի դաշտ է. Մուրադ խան III-ի սերդար Լալա Մուս-



Թաֆա փաշան շրջապատելով Իրանի Թավրիզ, Մուզան, Լորի, Նախիջևան, Կարաբաղ և Կազան քաղաքների խաների իշխանության տակ գտնվող 20 հազար զինվորներին, սրի է քաշել։ Մի կողմից հարձակվել է էոզդեմիր-օղլին, մյուս թևից Հալեպի վալի Մուհամմեդ փաշան, մի այլ կողմից Մարաշի էյալեթի մյուսթասարիֆ Մուսթաֆա փաշան և մի վայրկյանում 10 հազար պարսկական զինվորներ են կոտորել։ Մնայած 10 հազար զինվորները Քոյուն-Գեշիտի կամրջից ոչխարի հոտի նման գետն են թափվել ու խեղդվել։ Այդ մեծ պատերազմի ժամանակ 40 հազար շահսեներին Հալա Մուսթաֆա փաշան է սրի քաշել։ Օսմանցիները իրենց գերեզմաններում հանգիստ չմնան։ Ահա այս ոսկորները դրանց նշաններն են»։

Մեռածների համար ֆաթիռն<sup>75</sup> կարդացինք և անցանք... Ընդարձակ դաշտերով շարժվելով դեպի հյուսիս, անցանք նաև Աք-Սուդետը, որին աջեմները Դիլան-չալի են ասում։ Այն սկիզբ է առնում Արսի լեռներից և խառնվում Կուր գետին։ Այստեղից երեք ժամ ճանապարհ գնացինք և հասանք Մուհամուդաբադ նահիյեն։ Մի ընդարձակ դաշտում 200 շեն և հարուստ գյուղեր կան, որոնք տարեկան, ասում են, հազար ուղտի բեռ մետաքս են արտադրում։

Յուրաքանչյուր գյուղը մի առանձին կասաբա<sup>76</sup> է։ Ունեն ջամիներ, բաղնիքներ և շուկաներ։ Ռայաները՝ հայ, գեոք-դուլուբ, թուրք-մեն, մոնղոլ և կոմուք ցեղերիցն են. մի ցեղն էլ իթ-թիլ է կոչվում։

Իթ-թիլ ցեղի վիճակը։ Մշտապես կովի մեջ եղող մի ցեղ է։ Ապրում են սանջաքի լեռներում, Մարզին բերդի մոտ։ ...նթե նրանց հարցնես, կասեն՝ «Մենք վեհափառ Համդեի սերնդիցն ենք»։ Սակայն չգիտեն, թե ի՞նչ է ծոմը, նամազը, հաջը, գեքաթը։ 7—8 տղամարդ ամուսնանում են մի կնոջ հետ։ Այդ կնոջից ծնված ապօրինի զավակի հայրը որոշելն որքա՞ն դժվար է։ Սակայն կադիները դրա դյուրությունը գտել են. երեխային մի խնձոր են տալիս, տղան խընձորը հայրության թեկնածուներից որին որ նետի, նրան համարում են երեխայի հայրը։ Դրանից հետո կինը այդ տղամարդու իշխանությանն է ենթարկվում և ոչ ոք դրան չի կարող խանգարել։ Աջեմի երկրի մում-մաբուդներ անունով հայտնի ցեղը սա է։ Այդպիսի բարքերի տեր ցեղ ոչ մի տեղում չենք տեսել։ Սակայն իրենք խաներին և շահին վերին աստիճանի հնազանդ ու հպատակ են։

Կրթաֆ ցեղի բնութագիրը։ Այս երկրում կա նաև կրթաֆ անունով մի ցեղ, որոնց թիվը հասնում է 20 հազարի։ Ապրում են Դաղըստանի տերիտորիայում։ Երբեմն գնում են Արս և Շեքի քաղաքները՝ առևտուր անելու։ Սրանք ևս վերին աստիճանի յուրօրինակ մարդիկ

են. գլուխները կաթսայի նման մեծ են, կոշտ մազեր ունեն, երկու մատնաչափ լայնությամբ հոնքեր, խիստ լայն թիկունք և կուրծք, բարակ մեջք, հաստ սրունքներ, տափակ կրունկներ, կլոր աչքերով կարմրավուն մարդիկ են: Պատկանում են շաֆիի դավանանքին: Երբ նրանք գնում են Արսի և Շեքիի շուկաները, նախ հետիոտն իջնում են դաշտը, ապա նստում Շեքիի սայլերը, որովհետև ձին ու ջորին շին կարող տանել այդ փղանման մարմինները...

Այնուհետև էվ. Ջելերին օրինակներ է բերում «Մոնղոլ ցեղի մեկ ճյուղից»՝ կրթաքաների լեզվից:

...Սրանք բնիկ Մահանի երկրից<sup>77</sup> եկած մոնղոլներ են, թուրքեր են, բայց խոսում են մոնղոլերեն. մոնղոլներեն նշանակում է թուրքերեն: Այդ ցեղը (մոնղոլ) մենք ուսումնասիրել ենք Մահմուդաբադ երկրում:

Այստեղից նորից դեպի հյուսիս գնացինք և հասանք Դիլան-չայի եզերքին: Շիրվան վիլայեթի տերիտորիայում Դիլան-չայի եզերքին ընկած է 600 տնից բաղկացած Օղուղ անունով թուրքմենական գյուղը: Դաշտերի միջով անցնելով եկանք Նիյազաբադ քաղաքը:

Նիյազաբադ քաղաքի բնութագիրը: Դտնվում է Շիրվանի տերիտորիայում: Կառուցվել է Եզդ Ջիրտ շահի կողմից: Հնում մեծ քաղաք է եղել: Մինչև հիմա էլ պահպանվել են նրա շինությունների ավերակները, ծածանանման բարձր կամարը: Հետագայում Դաղեստանի կոմուքները, կրթաքաները և այլ ցեղեր միացած ու միաբանված, հարձակվել են այս քաղաքի վրա, ավերել և կործանել են այն: Օսմանցիներից Մուրադ խան III-ի մեծ սերդարը՝ Կոջա Ֆերհադ փաշան, ձմեռել է այս քաղաքում: Այնուհետև, դեպի Շիրվան շարժվելուց առաջ բերդը ավերել է: Ներկայումս Աջեմի և Դաղեստանի միջև ընկած ձմեռանոց է: Ունի 40 մեհրաբ և 40 թաղամաս, ջամի, խան, բաղնիք, շուկա: Սուլթանություն է և ունի մոտ 1000 նեոքեր, 12 դատավոր, քալանթար: Այգիներով ու պարտեզներով 6000-ից ավել տուն կա, մեզ այդպես պատմեցին: Երկիրը ընդարձակ է և հարուստ, դեղեցիկները շատ են, բարիքն ու բերքը առատ է: Հոսող ջրերով հարուստ, բարեշեն քաղաք է: Սակայն քաղաքի կենտրոնում գտնվող բերդը ավերված է: Այսպիսի արգավանդ, հիանալի ջրով ու օդով վալրում թեև բերդը շատ անհրաժեշտ է, բայց ավերված է... քաղաքի բնակիչների մեծ մասը պատկանում են հանեֆի դավանանքին, որովհետև գտնվում են Շիրվանի էյալեթի տերիտորիայում, իսկ այդ էյալեթը 78 տարի օսմանցիների ձեռքումն է եղել:

Այս քաղաքից ուղեկիցներ վերցնելով, նորից դեպի հյուսիս գնացինք և հասանք Ֆերեհ-զար, որն Շամախիի տերիտորիայում Աբ-սուփ եզերքին ընկած, 500 տնից բաղկացած մի փոքր քաղաք է։ Ունի ջամի, բաղնիք, խան և փոքր շուկա։ Այստեղից նորից դեպի հյուսիս շարժվելով, ճանապարհին ճաշեցինք Քևոր-խուղարենտե անունով շահի որսատեղում, որտեղից գնացինք Թիլ-չայի գյուղը, որը կոչվում է նաև Գյոթ-սու։ Գետը գալիս է Դաղստանից և թափվում Կուր գետի մեջ։

Այբեթգ (էլբրուս) լեռը։ Այս լեռից բազմաթիվ գետակներ են հոսում և խառնվում Կուր գետին։ Էլբրուսից դեպի հյուսիս հոսող գետերը թափվում են խաղերի ծովը։ Այս լեռան հարավից անցնող գետերը թափվում են Սև ծովը, իսկ հյուսիս-արևելքից հոսող վտակները, ընդհանրապես, խառնվում են Կուրան գետին։ Կուրան գետը՝ Թամանի թերակղզու մոտ, թափվում է Սև ծովը։ Էլբրուսը խիստ բարձր է, մեծ լեռ է։ Չորս կողմում շորս փաղիշահներ կան, իսկ հարավում ապրում են արագա ցեղերը։ Երկարությունը 80 կոնաք է։ Այս լեռան ստորոտում ապրում են Մեգրելիստանի, Վրաստանի, Աչրք Բաշի, Շուշատի, Գուրիելիի և Դագիանիի ժողովուրդները։ Այս ցեղերի գրաված տարածությունը և Վրաստանի երկարությունը 40 մենզիլ է։ Վրաստանի ձմեռանոցի՝ Աջեմի սահմանի վրա գտնվող Թիֆլիսի վիլայեթի և Սերիք էլլան քաղաքի սահմանները հասնում են Էլբրուս լեռան փեշերը, որոնց երկարությունը 19 կոնաք է։ Այստեղից հյուսիս՝ Էլբրուս լեռից հյուսիս՝ չերքեզների երկիրն է, որտեղ ապրող չերքեզները բաժանվում են կաբարթայ, բեսի, բուլիֆայ, խեթուֆայ, մեմսուխ, բոզեդոք, թակա-կազանա, շեֆաքի և այլ ցեղերի և որոնք ապրում են այս լեռան լանջերին։

Երկարությունը 80 կոնաք է։ Այս հաշվով լեռան երկարությունը 240 կոնաք կլինի։ Խիստ մեծ լեռ է. 10 կոնաք հեռավորությունից պարզ երևում է բարձր գագաթը։ Այս լեռը երկրի վրա եղած 148 լեռներից, ամենաբարձր 12 լեռներից մեկն է։ Ոչ ոք չի կարողացել բարձրանալ նրա մինչև կեսը։ Այս լեռան վրա ապրում են բազմատեսակ մարդիկ։

(էջ 286—294)

Մենք կանգ էինք առել Գյոթ-սու գյուղում։ Սա խոշոր գյուղ է, ունի քալանթար և միհմանգար։ Գյուղն ունի 700 տուն, այգիներ և պարտեզներ։ Մետաքսը ընտիր է։ Բնակիչները բոլորը սյունիներ են

և Շահ-Իսմայիլին մորուքի տուրք են վճարել: Մակայն ներկայումս, Շահ Աբբաս II-ի ժամանակից ազատված են բոլոր տեսակի արտուկարգ տուրքերից: Սա, Շամախիի, իր բարեշինությամբ հայտնի, գյուղերից մեկն է:

Այստեղից նորից դեպի հյուսիս շարժվելով, մի ժամ հետո հասանք Աք-սու, որը գտնվում է Շամախիի տերիտորիայում. 10<sup>9)</sup> տնից բաղկացած ջամիով, խանով և բաղնիքով, այգիներով և պարտեզներով շեն գյուղաքաղաք է: Աք-սու գետը անցում է այստեղից և թափվում Կուր գետի Գետի ակունքը Շիրվանի լեռներումն է: Այն Շամախիի դաշտում ոռոգում է բրնձի դաշտերը և հետո խառնվում է Կուր գետին: Այստեղից նորից դեպի հյուսիս գնացինք և հասանք Շամախիի բերդը:

Շամախի բերդի բնութագիրը: Առաջին հիմնադիրը եղել է Իրանի շահ Եզդ Ջիրտը, հետո եղել է բազմաթիվ իշխողների կենտրոնը: Այս վիլայեթում 7 խանություն կա: Ոմանք ասում են, որ Շամախի անունը Շամի Ախիի կրճատված ձևն է և իբր թե առաջին բնակիչները եկել են Շամից: Դադստանցիները ասում են Շեմի, գիլանցիները՝ Շամ-ակի, բայց ճիշտը՝ Շամախի-Շամակին է: 40 խանություն ու 48 կադիություն է, և ունի 40 նահիյե, 70 բերդ և մոտ 1300 շեն գյուղեր: Հին և բարեշեն քաղաք է: Սուլեյման խանի [սուլթան] վեզիրներից Ուլամա փաշան և Կարամանի վալի Փիրի փաշան Սուլեյման խանի հատուկ նամակով եկել են Շիրվան քաղաքը: Այանները, խորհրդակցելուց հետո, բերդի բանալիները հանձնել են Փիրի փաշային և օսմանցիներին հպատակություն ու հնազանդություն են հայտնել: Իբր այս մասին հայտնել են [սուլթան] Սուլեյման խանին, նա բերդի իշխանությունը շնորհել է Փիրի փաշային: Հետագայում Շահ Թահմասբը 7 ամիս պաշարել է այս բերդը: Թեև բերդում գտնվողները աման կանչելով հանձնվել են, բայց [շահը] բոլորին հավաքել տարել է և բերդի իշխանությունը հանձնել իր եղբորը՝ էլկաս Միրզային: Էլկաս Միրզան երեք տարի իշխել է այստեղ: Սակայն իր եղբոր վարվելակերպը նրա մեջ կասկածներ է արթնացրել և մահվան վախից, 954 (1548) թվականի մի զիշեր իր մարդկանց ու ծառաների հետ միասին թողել է Շիրվանը և փախել դեպի օսմանյան երկիրը: 40 օր Հեյհաթի դաշտով<sup>78</sup> քայլելուց հետո, հասնում է Քեֆե, այնտեղից էլ մի նավակով գալիս է Ստամբուլ, որտեղ ընդունվում է խիստ բացառիկ պատվով և հարգանքի արժանանում:

Միրզա էլկասի պատմությունը այս է. «Սուլեյմանի ժամանակ հպատակվեց Միրզա էլկասը, թվական 954»:



էլկաս Միրզան Ստամբուլում ապրել է Փերթե փաշայի պալատում: Այդ ժամանակ էգիրենեում գտնվող սուլթան Սուլեյման խանոմեծ շքերթով վերադառնում է Ստամբուլ և անցնում էգիրենի դռնով: Էլկաս Միրզան այդ շքերթը դիտում է Շեհզադե ջամիի մոտից: Նա դիմելով իրեն պատիվ տվող փադիշահին ասում է. «Ո՛վ Ալ-Օսմանի ընտրյալ, դու այս փառքով և վեհությամբ, ի՞նչպես է, որ դուրս չես գալիս Աջեմի շահ համարվող իմ եղբոր դեմ» և հիանում է տեսնելով փադիշահի զինվորների կարգն ու կանոնը: Հետագայում Սուլեյման խանը, դեպի Վան և Ագրեջան արշավելիս, էլկաս Միրզային էլ իր հետն է տանում... Լալա Մուսթաֆա փաշան Շիրվանի էյալեթի մեծ սերդար նշանակվելիս, էլկաս Միրզային՝ նախապես Շիրվանում իշխան լինելու կապակցությամբ, Թավրիզից տանում է իր հետ: Նրանք միասին քանդում և ավերում են Նախիջևանը, Նրևվանը, Գենջեն և Շիրվանը: Վերադարձին ստացվում է Թահմասբի մահվան լուրը: Հետո պաշարում է Շամախի բերդը, 7 օրվա ընթացքում Շահ Թահմասբի որդուց աման-ով գրավում է բերդը, վերանորոգում և բավականաչափ զինվորներով ու ռազմամթերքով ապահովում է այն: Շիրվանի էյալեթի տերիտորիայում գտնվող Մահմուդաբադի խանությունը տրվում է էլկաս Միրզային: Սիրտը վառված էլկաս Միրզան շատ անգամներ Աջեմի երկրի վրա ասպատակություններ է անում և ավերում է նրանց երկիրը: Այնուհետև, Շիրվանում մի շարք վեճեր են առաջ գալիս: Ի վերջո, Սուլթան Մուրադ III-ի ժամանակ, էոզդեմիր-Ջադե Օսման փաշան ամանով գրավում է Դեմիր Կափուն և այս վայրն ու բերդը նորոգել է տալիս: Դրանից հետո այն նորից աջեմների ձեռքն է անցել, սակայն ազատագրվել է Կոջա Ֆերհադ փաշայի ձեռքով:

Ի վերջո, Աջեմը նորից է գրավել այս վայրերը, որից հետո Դեմիր Կափունի փաշան և իսենդան Ազա-զադեների գերդաստանը եկել են Օսմանյան երկրի մայրաքաղաքը: Այդ ժամանակից սկսած այն գտնվում է Աջեմի ձեռքում և ներկայումս խանություն է: Ունի կազմի, 12 դատավոր: Բերդը գտնվում է Կուր գետի եզերքին, բարձր ժայռի վրա, քարաշեն է և շատ ամրակուռ: Ներկայումս ներքին բերդը շատ ամուր և բարեշեն է, իսկ ստորին բերդը շատ տեղերում քանդված է: Ունի բերդակալ, դիզ-չոքեն աղա և մոտ 1000 բերդապահ զինվոր: Քաղաքում կա մոտ 7000 հողով ծածկված շեն տուն, ամեն տան առջևից ջուր է հոսում, այգիներն ու պարտեզներն անխիղ հեն: Ունի 26 թաղամաս, Մեյդանի և Սաբուրանի թաղերը քաղաքի ամենալավ մասումն են և ունեն շատ բարեզարդ տներ: Կա մոտ

70 մեհրաբ: Դիվ Ալիի ջամին հին շինությունն է... Կան 44 քարուկրով կառուցված քարվանսարայներ, խաներ: Ամեն մի խանի մեջ, վաճառականը առանց փակելու իր սենյակը՝ իր ուզած ապրանքը վաճառում է շուկայում և բազարում. խանի մեջ ապրանքները թողնում է գորգի վրա թափված, որոնց վրա հսկողություն է կատարվում պահապանների կողմից: Շիրվանի երկիրը այս աստիճան ապահով և վստահելի վայր է: Կան մոտ 200 փոքր խանութներ, սակայն քարուկրից կառուցված բեղիստան չկա. կան թանկագին ապրանքներ: Սրճարանները խիստ մաքուր և հաճելի են: Բարերեր հողում աճում են բրինձ, բամբակ, 7 տեսակի խաղող, աբասի և մալաչա տանձնր, ձմերուկ: Եղանակը բարեխառն տաք է, որովհետև քաղաքը գտնվում է 5-րդ կլիմայի վերջում: Գեղեցիկները հայտնի են աշխարհում: Բնակիչների մեծամասնությունը սյուննի դավանանքին են պատկանում, կան շատ ուլեմաներ և սյուլեհաներ:

Այնուհետև, էվ. Չելեբին շարունակելով իր ճանապարհը անցնում է մի շարք դյուղերով և մենզիլներով: Բաբու մտնելիս էվ. Չելեբին ականատես է լինում մեծ հանդիսավորությունների: «Մոսկվայի թագավորի Ազդիրխանի (Աստրախան), Սարայ և Հեմեշդեբ ընդերքից պատգամավորներ էին եկել և հարսանիքի առթիվ նվերներ բերել»: Այսպիսով, 1057 (1647) թվականի մուհարրեմ ամսի առաջին ուրբաթ օրը մտնում են Բաքվի բերդը:

Բաբու բերդի բնութագիրը: Շիրվանի էյալեթումն է ու սահմանակից է Աջեմին: Այստեղ տրված խնջույքից հետո, էրզրումի վալի Մուհամմեդ փաշայի նամակը, նվերների հետ միասին, հանձնեցի խանին: Ուրախությամբ և սրտառուչ նա ասաց. «Բարի՛ եք եկել»: Թավրիզի ու Նախիջևանի խաների նամակներն էլ հանձնեցի և «Զեր հարսանիքը շնորհավոր լինի» ասելով՝ բարեմաղթություններ արի...

Բաքվի բերդը, Մոսկվայի թագավորության դիմաց, հազերի ծովի եզերքին, մի բարձր ժայռի վրա Դարա շահի կողմից քառալուսաձև կառուցված հիանալի բերդ է: Ներքնաբերդը ղեպի արևմուտք բացվող մի դուռ ունի: Շինված է Նախիջևանի երկաթից: Շրջագիծը 700 քայլ է, ունի 70 աշտարակ և 600 պատվար: Պարսպի բարձրությունը 40 արշին է: Կառուցված լինելով ժայռի վրա՝ հրամաներ չունի: Բերդում կան մոտ 70 հին և հողածածկ տներ: Հայգար փաշայի ջամին մինարե չունի, խան, բաղնիք և այլն՝ բոլորովին չկան: Սակայն ծովեզերքի մեծ ռաբաթը\* բարեշեն քաղաք է և ունի մոտ

\* Ռաբաթ—ընդհանրապես քարվանսարայի և հյուրանոցի իմաստ ունի, սակայն այստեղ վարոշ իմաստով է դործածվում (ծանոթ. հրատարակչի):

1000 տուն, այգիներ և պարտեզներ, ջամի, խան, բաղնիք, շուկա և բազար: Երեք կողմից պաշտպանված է պարիսպներով և ունի երեք գարպաս: Գիլանի դարպասը բացվում է դեպի հյուսիս, Բաբ-էլ-էբ-վաբի [Դերբենդ] դարպասը՝ դեպի հարավ, Լիմանի դարպասը՝ դեպի արևմուտք, ծովեզերքում է: Այս ութաթուղ 7 մինարե է երևում, ունի 3 բաղնիք: Միրզա խանի բաղնիքը հաճեյի է: Շուկաներն ու բազարները այնքան էլ ճոխ չեն, բայց որովհետև Մոսկվայի սահմանագլխումն է գտնվում, ունի շահսևեն և դիզ-չոքեն զինվորներ: Շիրվանի էյալեթում առանձին խանություն է: Ունի 3000 զինվոր և 12 դատավոր: Ունի նաև առանձին զադի և 7 նահիյե... Դիմացում, 300 մղոն հեռավորության վրա, Մոսկվայի երկիրն է: Այն տարին, երբ էռզեմիր-գադեն գրավել է այս բերդը և բերդում իշխել է օսմանցիների կողմից նշանակված Կուբար փաշան, աջեմների դրդումով Մոսկվայի կազակները եկել և պաշարել են Բաբլի բերդը, սակայն նրանք և նրանց հետ նաև աջեմները սրի են քաշվել: Մինչև օրս էլ նրանց ոսկորները ծովեզերքի մի ժայռի վրա թափված մնում են:

Քաղաքի օդը տաք-բարեխառն է: Գավառներում բրինձ և քաթան է մշակվում և այգիներ ու պարտեզներ են աճում: Բամբակը շատ ընտիր է, սակայն ջուրը նավթի յուղի հոտ է արձակում: Քաղաքի մոտ, 7 տեղում, նավթահանքեր կան, որոնցից ամեն մեկը տարբեր գույն ունի՝ դեղին, կարմիր, սև և այլն: Միսքերի, Սեդանի, Ռինների յահիյեների բնակիչները մեղրամոմից կամ յուղից պատրաստված մոմեր չեն վառում, նրանք սև նավթի յուղ են վառում ճրագների մեջ: Ժողովուրդը վերին աստիճանի առողջակազմ և մարմնեղ է, բավականին գեղեցիկներ կան: Քաղաքը գտնվում է 18-րդ լայնության կլիմայի սահմանում: Ժողովրդի մեծ մասը սյունիներ են: Այս բերդի և Դեմիր բերդի [Դերբենդ] միջև ընկած տարածությունը՝ ծովեզերքով, 4 կոնաք է: Սրանց միջև գտնվող Միսքեր նահիյեն բարեշեն գյուղեր ունի, բնակիչները քոչվոր թուրք-մեններ են և քոչում են իրենց օբաների հետ միասին: Շաբուրան քաղաքն ընկած է Բաբլի արևելքում, 3 մենզիլ հեռավորության վրա: Շամախի բերդն էլ նմանապես արևելյան (?) կողմն է և 5 կոնաք է: Գիլանն էլ հյուսիսումն է: Բաքուն Շամախիի նախահանդիստն է: Զինաստանից, Խաթայից<sup>79</sup>, Խութենից<sup>80</sup>, Ֆաղֆուրի երկրից<sup>81</sup>, Կալմախի (Կալմըք) և Մոսկվայի երկրներից առևտրական յեղակայացուցիչներ և քարավաններ ապրանք են բերում: Մոսկովուները<sup>82</sup> մշտապես Բաքու են գալիս և այստեղից աղ, նավթ, դաֆե-



ոան ու մետաքս են գնում և տանում Մոսկով։ Մոսկովի պատգամավորները գալիս և մնում են իբրև պատանդ։ Մոսկովայի երկրից, ընդհանրապես Բաքվի միջով, մի մասն էլ Գիլանից՝ Աջեմի երկիրն է գնում սամույր, ձկան ատամ, սկյուռի մորթի, բուլղարական թելաթիւն<sup>83</sup>։ Բաքվի նահիյեներում աղային վայրեր կան. մարդը կամ ձին, եթե ոտքը գետին դնի և մի փոքր կանգնի տեղում, ոտքերը կալվեն։ Քարավան քշողները որոշ տեղերում գետինը փորում են և կաթսան դնում հողի մեջ. գետնի տաքությունից նրանց կերակուրը մի վայրկյանում եփվում է։ Տարօրինակ աստվածային իմաստություն է։

Կուր գետը ծովն է թափվում քաղաքի հյուսիսից...<sup>84</sup> Գետի լայնությունը հավասար է Դանուբի լայնությանը, բայց խորությունը պակաս է...

Բաքվի բոլոր այաններին հրաժեշտ տալուց հետո ճանապարհ ընկանք դեպի հարավ։

(էջ 286—302)

#### ԲԱՔՎԻ ԲԵՐԴԻՅ ՄԵԿԵՈՒՄ ԵՆՔ ՎՐԱՍՏԱՆ

Բաքվի և Երևանի խաներից 100 զինված նյութերներ վերցնելով, անցանք Բաքվի հարավային ծովեզերքի աղոտ վայրերով և դիտեցինք նավթի հանքերը։

Նավթի-յուղի հանքերը։ Գետնի տակից ելալով նավթը դուրս է գալիս մի մասը ծովեզերքում, մի մասն էլ Մեսքերի նահիյեում։ Ընդհանրապես, ջերմուկի ջրերի նման փոքր լճակ է կազմում. նավթի յուղը սեր է կապում հեղուկի երեսին և մնում։ Նավթը առանձին էմանսիթ<sup>85</sup> է և շահին տարեկան 7000 թյումեն եկամուտ է տալիս։ Նավթի էմինի մարդիկ մտնում են այդ լճակների մեջ, նավթը հավաքում և լցնում են այծի տիկերի մեջ։ Այնուհետև, վաճառականները առնում և երկրե-երկիր են տանում։ 8 դույնի նավթ կա, սակայն դեղին նավթը գերազասելի է։

Սև նավթը տառնում են Աջեմի երկիրը, Ուզբեկստան, Հնդկաստան, Իրաք, Քուրդիստան, Վրաստան, Դաղստան և Ալ-Օսմանի երկիրը։ Այդ երկրների բերդերում սև նավթը վառում են և լուսավորում բերդի շրջակայքը։ Երբ թշնամու զինվորների վրա են հարձակվում, նրանց վրա և ոտքերի տակ նավթոտ վերմակներ ու հին շորեր են նետում և այսպիսով կրակ առաջացնում։ [Նավթը] շատ կարևոր է



բերդի և քաղաքի մթերքների համար: Մինչև անգամ շահի պալատում, մայրաքաղաքում վառվող ջահերը Բաքվի նավթով են վառվում: Նավթի վրա գիշեր-ցերեկ հսկող պահապաններ կան: Որովհետև եթե կրակ ընկնի, անընդհատ կայրվի և մարելը անհնար կլինի: Այդ պատճառով նավթահանքերի շրջակայքում լեռնանման հողեր են կուտակված, դրանք պատրաստ պահվում են. եթե նավթի հանքի մեջ մի կայծ է ընկնում, անմիջապես բոլոր ռայաներն ու բերայաները վազում են, կրակի վրա հող ածում ու մարում: Ուրիշ միջոց չկա...

Այստեղից ծովեզերքով նորից դեպի հարավ գնացինք և կանգ առանք Մեսքերի թուրքմենական օբաներում: Այս դաշտերում ձյանը իրենց օբաներով բնակվում և հանգստանում են մոնղոլները, թուրքմենները և կոմուքները: Վերին աստիճանի բերքառատ վայր է:

Խազերի ծովի հսկա կոկորդիլոսի ականջը: Այստեղից շարժվեցինք ծովեզերքով և ճանապարհին, ծովի ալեկոծության պատճառով, ծովեզերք նետված մի ձուկ տեսանք. երկարությունը լրիվ 100 քայլ էր, երկու գլուխ ուներ. մեկը պոչի մոտն էր և նման էր ռձի գլխի, մյուսը՝ մեծ գլուխը, բաղնիքի գմբեթի չափ կլիներ: Կարծես առասպելների մեջ նկարագրված աժդահան էր: Վերին ծնոտի վրա 150 ատամ կար, ստորին ծնոտի վրա 140 ատամ: Ամեն մի ատամի երկարությունը մի արշին էր և մարդու սրունքի հաստություն ուներ: Ականջները փղի ականջների նման էին: Ամբողջ մարմինը ծածկված էր կուղբի մազի նման մազով: Այս ձուկը իսկապես վերին աստիճանի ահարկու և հսկա մի կենդանի էր: Ամբողջ Բաքվի, Շամախիի, Դեմիր Կափուի ժողովուրդն՝ այստեղ հավաքված, դիտում էին այդ կենդանուն: Խազերի ծովի մի ուղևոր՝ խոջա Սատիխանը, այդ մասին պատմեց. «Այս ձուկը հատկապես Խազերի ծովում հանդիպող մի կոկորդիլոս է, որին ծովի նավաստիները նեհենգ փիլ գյուշի<sup>86</sup> են անվանում: Բոլոր ձկները սրանից վախենում են: Այս Խազերի ծովեզերքում եղած տարօրինակ պատյանները, դիակները իսկապես ոչ մի ծովեզերքում չկան: Պատյաններից շատերը բոլորովին նման չեն ծովային կենդանիների. չորս անկյունանի, հնգաձև, կլոր և բարակ պոչով կենդանիներ կան: Սակայն քեփի և մինա անունով ձրկները վերին աստիճանի գեղեցիկ են և մեկ արշին երկարություն ունեն: Լիքաթև և սեբդ, սիհի և այլ տեսակի ձկները շատ համեղ են»:

Խազերի ծովը, ծովայինների ասելով, Սև ծովից ավելի մեծ է, ոչ մի ծովի հետ կապ չունի և առանձին մեծ ծով է: Ալեկոծությունը Սև ծովից ուժեղ է: Երկարությունը վերջանում է Ֆաղֆուրի երկրի սահմանի մոտ, որը յոթերորդ կլիմայի վերջն է:

Արևմտյան կողմում Մոսկովի երկիրն է, արևելքում՝ Աջեմի Գիլանը և էոզբեկ, Բուլղար, Կալմախ (Կալմիկ), Չին, Ֆաղֆուր և Կազակի երկրներն են։ Կազակների և Մոսկվայի երկրների միջև ընկած տարածությունը ձմռան սաստկության պատճառով 7 ամիս սառած է մնում։ Կալմախ թափարներն անցնում են սառույցների վրայով և Մոսկվայի երկիրը կողոպտում ու թալանում են։ Վերցրած գերիները վաճառում են Չին, հաթայ ու հեթեն երկրներում և հարստանում։ Գիլանի, Բաքվի, Դեմիր Կափուի և Թերեքի բերդերի շրջանում հաղերի ծովը երբեք չի սառչում, որովհետև այս վայրերը տաք են։

Բաք-էլ-էբվաք կոչված Դեմիր Կափուից դեպի հարավ մի ծոց կա։ Ծովը վերջանում է Դաղստանի սահմանի, Ավարի երկրի, Թերեքի գետաբերանի, մոսկվացիների Թերեք բերդի մոտ։ Ծովը տարածվում է հարավից դեպի հյուսիս, երկարությունը 4000 մղոն է, խորությունը 300 արշին։ Ծովի վրա մոտ հազար նավ կա...

Անցանք հազերի ծովի եզերքի արևելյան դաշտերով և հասանք Շաբուրան մեծ քաղաքը։

Շաբուրանի բնութագիրը։ Շիրվանի վիլայեթի գեղեցիկ քաղաքներից է, սակայն գրանցված է Դեմիր Կափուի տերիտորիայում։ Հնում կառուցվել է Իսքենդեր շահի կողմից։ Հետադայում, մոնղոլ Հելաթուն եկել, այս քաղաքը ավերել է և կործանել, բնակիչներին ոչնչացրել և տները հողին է հավասարեցրել։ Այնուհետև, նորից վերաշինվել և շենացել է։ Վերջապես Մուրադ խան III-ի վեզիրի էոզդեմիր-զադե Օսման փաշայի կողմից Դեմիր Կափուի գրավման ժամանակ, իրենց հպատակությունն են հայտնել նաև Շաբուրան քաղաքի բնակիչները և քաղաքը սանջաքի բեյի կենտրոնն է դարձել։

Ավելի ուշ, Մուրադ խան IV-ի գահակալության ժամանակ, Շիրվանը գրավող աջեմները, իրենց իշխանությանն են ենթարկել նաև Շաբուրանը։ Ներկայումս Դեմիր Կափուի տերիտորիան սուլթանություն է։ Գտնվում է 5-րդ կլիմայի վերջում։ Իրանում, Թավրիզից հետո, իր օդովն ու ջրովը հայտնի քաղաք է։ Ունի 70 մեհրաբ և 70 թաղամաս։ Նշանավոր ջամիներն են՝ Թոքմաք խանի ջամին, Ուշար խանի ջամին, Ուզուն Հասանի ջամին, որի նմանը ոչ մի տեղում չկա։ Մինչև անգամ էոզդեմիր-օղլի Օսման փաշան ամեն ուրբաթ օրը, Դեմիր Կափուից մեծ հանդիսավորությամբ եկել և այս ջամիում աղոթք է արել։ Դիտելու արժանի հին աղոթավայր է, որի շորս պատերի վրա եղած նուրբ արվեստի բուկալեմուն նկարները, մարմարները ճարտարապետությունից հասկացողներին հիացմունք

են պատճառում: Քաղաքը գտնվում է Մևսերի հովտում, բարերեր մի վայրում: Ունի 7 նահիյե, որոնք կոչվում են 7 մոլորակների անուններով:

Այստեղից քոչվորների միջով անցնելով, եկանք ծովից հեռու մի ընդարձակ դաշտում ընկած Ձերդ գյուղը, որը գտնվում է Դեմիր Կափուի տերիտորիայում և Դադստանի իշխույ Միխալ Շահի խան է: Շահին այն նվիրել է էոզդեմիր-զադե Օսման փաշան: Հետագայում, թեև աջեմների ձեռքն է անցել, սակայն նորից Միխալ Շահի իշխանության տակն է մնացել: Ունի 500 տուն, չամի, բաղնիք, քարվանսարա, շուկա, բազար. փոքր քաղաք է: Բնակիչների մեծ մասը Դադստանի կոմուք ցեղիցն են, շատ փաշազերհներ են ալաստում: Այստեղից դեպի հարավ (?) ղնացիներ և եկանք Դեմիր Կափու բերդը:

Բենդեր-Բաբ, այսինքն Խսենդեր-Ջյուլկարենյեի Բաբ-Է-Էր-վար Բաղաֆի, Դեմիր Կափու բերդի բնութագիրը: Մի քանի այլոթմագիրների վկայությամբ այս քաղաքը կառուցել է աբաբական իշխող (?) Խսենդեր Ջյուլկարենյե [Մեծ Ալեքսանդրը]: Ալեքսանդրը պարսիսպր կառուցել տալուց հետո, եկել է այս Դեմիր Կափուի վայրը և ի՞նչ տեսնի, Դադստանի տերիտորիայում, ծովեզերքում ընկած մի հիանալի վայր...

Իր իշխողների հետ խորհրդակցելով, չափել է տվել Դեմիր Կափուի դիրքի բարձրությունը և գտել, որ հազերի ծովը Սև ծովից ավելի բարձր է (<sup>1</sup>): Այդ պատճառով մտադրվել է հազերի ծովը միացնել Սև ծովին: Գիտնական երկրաչափներ է ուղարկել երկու ծովերի միջև, որոնք երեք օրում հասել են Դադստանի էլբրուս լեռան ստորոտով, Մեղրելիստանի սահմանով դեպի Սև ծովը հոսող Ֆաշե գետի վերջավորությունը: Սրա [Սև ծովի] բարձրությունն էլ չափել են և գտել, որ Սև ծովը հազերի ծովից 20 անգամ<sup>87</sup> ցածր է (?) <sup>88</sup>: Այնուհետև սկսել են անհրաժեշտ գործիքներ պատրաստել, սակայն իմաստունները առարկել են և ասել. «Ո՛վ Խսենդեր, դու նշանակված էիր էջուջի պարիսպը<sup>89</sup> կառուցելու. այս գործը շատ երկար աշխատանք է պահանջում: Թեև այս երկու ծովերի միջև ընկած տարածությունը երեք օրվա ճանապարհ է, սակայն էլբրուս լեռան ստորոտի կայծքարե ժայռերը ծակելու համար մեծ գումար և նույն կյանք է պահանջվում: Իսկ աստղագուշակություն գիտությունը տեղեկացնում է, որ դուք 32 տարի եք սուլթանություն անելու: Կարծում ենք ավելի կարևոր գործեր կան»: Խսենդերը այդ գիշեր մի սոսկալի կորազ է տեսնում և այդ մտքից հրաժարվում է: Հետո Դեմիր Կա-

փութից սկսած, Դաղստանի լեռների միջով, 7 կոնաք երկարություն միջև՝ Սև ծովը, երեք կարգի ամրակուռ պարիսպներ է կառուցել տալիս՝ երեք կարգի խոր խրամներով։ Այս պարիսպը Արևելքում գտնվող Իրանի և Թուրանի երկրների, Արևմուտքում՝ Կրփչաքի դաշտի ցեղերի՝ դեղին ցեղի, Ղրիմի և ռուսական ցեղերի միջև սահման է եղել։ Ներկայումս էլբրուսի, Դարչանի [Դարիալի] լեռներում երեք կարգի պարիսպ, երեք կարգի խրամ կա, որոնք նվաստս՝ էվլիյաս, տեսել է։ Ղրիմից Կոմուքի երկիր զնացող մարդիկ, եթե ուշադրությամբ դիտեն, իրենք էլ կտեսնեն։ Ոմանք ասում են, որ Իսքենդերի կառուցած էջուջի պարիսպը սա է։ Սակայն անհավանական է։ Իբնի-Իսհակի վկայությամբ Իսքենդերի ծնունդից մինչև ռեսուլուլլահ [Մուհամմեդը] 882 տարի է անցել, հիջրեթից մինչև մեր ուղևորության ժամանակը 1057 տարի է անցել։ Այդ դեպքում Իսքենդերից մինչև այս օրը 1939 տարի կլինի։ Այդ պատճառով պարսպի շատ տեղեր քանդվել են և որոշ մասերումն էլ մնացել են միայն աշտարակներն ու պատվարները, իսկ խոր խրամները ավազով են լցվել։ Այս մանրամասները դիտողների համար աննկատ չեն մնում։ Թոհթեի պատմությունը ասում է. «Իսքենդերը գետնի խորքում, 70 օրվա ընթացքում, մի տեղում անցք փորել տվեց և այդպիսով հազերի ծովը թափել տվեց Ֆաշե գետի մեջ»<sup>90</sup>։ Սակայն նվաստս առարկում եմ։ 1050 թվականին, երբ գնում էի դեպի Ազաքի բերդը, իջևանեցի Ֆաշե գետի եզերքին, որի ջուրը կենսատու աղբյուրի ջրի նման մաքուր և անուշ է, իսկ հազերի ծովի ջուրը մահացու թույնից ավելի վատ է. եթե մեկը այս ջրով մաքրվի, իր ծածուկ տեղերը կրակի պես կայրվեն։ Այդ ինչպե՞ս է, որ երկրի տակից Ֆաշե գետին խառնվելով հանդերձ, Ֆաշե գետի ջուրը շաքարից ավելի անուշահամ է մնում։ Սխալ միտք է։ Իսքենդերը իր պարիսպը կառուցել է հազերի ծովի ծայրից մինչև այս Դեմիր Կափուն։ Դեմիր Կափուն լեռան ստորոտում, դեպի ծովն իջնող ամրակուռ մի բերդ է։

Դեմիր Կափու բերդի պատկերը։ Առաջին հիմնադիրը եղել է Իսքենդեր Զյուլկարնեյնը։ Հետագայում, էմեհներից<sup>91</sup> մեկը՝ Յեգիտրին Աբդել Մեկբը, դրավել է օտարների ձեռքից և Դաղստանի բոլոր ժողովուրդները իսլամություն են ընդունել։ Այնուհետև, շատ անգամներ պաշարվել է, երբեմն քանդվել, երբեմն վերաշինվել է և վերջապես 986 (1578) թվականին Մուրադ III-ի վեզիր էոզդեմիր-զադե Օսման փաշան՝ սերդարության աստիճանով, իր անհաշիվ պինվորներով եկել է այս բերդի վրա, նրա իշխողին՝ Զրադ խանին,



կապել ու կաշկանդել է, վիրայով գրավել և իբրև Շիրվանի էյալեթի բարձրապատիվ իշխող, նորոգել և լրացրել է այս բերդը: Մուսուլման ղազինները այս բերդից դուրս դալով գիշերային հարձակումներ են դորժել Շիրվանի երկրի վրա և գրավել են 70 բերդ: Փաշան բերդում 1000 ենիչերի, 4 վաշտ սիփահի, 10 օդա ջեբեջի, 10 օդա բարձր Դերգահի թնդանոթածիգ, 60 թնդանոթ, 500 սնդուկ ռազմամթերք ու այլ հանդերձանքներ է թողել և բերդի պահպանությունը ապահովել է 15 հազար զինվորով: Արդարության և իրավունքի շնորհիվ այս շրջանը շենացել և հարստացել է:

Դրանից հետո Կըփչաքի դաշտի, Չերքեզստանի և Դաղստանի կողմից ճանապարհներ են բացվում և Ղրիմից թաթար զինվորները ռազմամթերքներ և այլ հանդերձանքներ են բերում: Սակայն օդնություն չստանալու պատճառով աջեմները ամառնով գրավում են բերդը: Մուսուլման ղազինները գնում են Դաղստան, ապա Չերքեզստան, իսկ այնտեղից էլ Ղրիմ:

Այս վայրը (Դեմիր Կափուն) շատ բարեբեր է և ներկայումս Աջեմի խանություններից է: Ունի 12 դատավոր, մյունշի, քալանթար, յասավուլ, դիզ-չյոքեն և շիյ-իյեն աղաներ, 2000 դիզ-չյոքեն թուլունգ և 9000 նյոքեր: Ես տեսնվեցի բերդի խանի հետ և նրան հանձնեցի Երևանի, Գիլանի ու Բաքվի խաների նամակները: Ծովեզերքում, Կայթաք-խան հրվանդանի մոտ, մեզ ծովափնյա մի մեծ պալատ հատկացրին և լավ հյուրասիրեցին...

Դեմիր կոչվելու պատճառը: Իսքենդերը իր կառուցած պարսպի մեջ մի երկաթե դարպաս է դնում և այնտեղ պահպաններ կանգնեցնում: Մինչև նեշիրվանի<sup>92</sup> ժամանակներն այս երկաթե դարպասը հաստատ մնում էր իր տեղում, այդ պատճառով էլ բերդը Դեմիր Կափու է կոչվում: Երկրորդ հիմնադիրը նեշիրվանն է, երրորդը՝ Յեզդ Ջերդ շահը, չորրորդը՝ Շահ Իսմայիլը, հինգերորդը՝ էոզդեմիր-օղլի Օսման փաշան:

Բերդի արևմտյան կողմը գտնվում է հազերի ծովեզերքում և ծովի ափքները հարվածում են նրա պարսպի հիմքին: Այս պարիսպները Յեզդ Ջերդ շահից հետո վերաշինվել է հազերի Շահի կողմից և այս մասին ծովեզերքի Իսքեն Կափուսիի վրա ֆարսերեն ոտանավորով թվական է դրված: Ծովի կողմից երևում է նաև Իսքենդերի կառուցած պարիսպը: Որքա՞ն հսկա և լայն պարիսպ է: Իշխողները, եթե կամենան, այդ պարսպից մինչև բերդն ընկած վայրը կարող են նավահանգիստ շինել: Ներկայումս աշտարակներն ու պատ-

վարները ծովի մեջն են: Պարսպի երկարությունը ծովեզերքի վրա մեկ նետի մենզիլ է: Բերդը շինված է մի ժայռի վրա, հնգանկյունի ձևով: Նվաստս, թեև շատ ուղևորություններ եմ կատարել, բայց այսպիսի ամրակուռ բերդ չեմ տեսել: Հեռատես վարպետ երկրաչափը այս բերդը կառուցել է երեք մասից և երեք ամուր ու պինդ եռհարկանի դարպաս է կանգնեցրել: Բերդի մի մասը արևելքից նայում է լեռան կողմը, երկրորդ դարպասը բացվում է դեպի քաղաք: Արդանայի պարսպի մեջ երկու դարպաս կա: Կան նաև երկու ամուր դարպասներ, որոնք բացվում են քաղաքի ստորին կողմի վրա: Մեկը Մեսքուրի դարպասն է, որը արևելքից բացվում է դեպի Մեսքերի նահիյեն: Այս դարպասից իրենց սայլերով ու ձիերով դուրս եկողները գնում են դեպի Շամախի բերդը: Իսկ մյուս՝ հարավային կողմի, դարպասից գնում են Կրփչաքի դաշտը, Ղրիմ և Չերքեզստան: Սակայն դեպի Դաղստան ձիու սայլ չի աշխատում, այն աշխատում է միայն մոսկովցիների Թերեք բերդի, Կազանի և Կրփչաքի դաշտի կողմերում: Բերդի երրորդ մասը ծովի կողմն է ընկած, որը այնքան էլ բարեշեն չէ: Վերջերս Կարչաջայ խանը բերդի պահապանների և դիվ-չոքենների համար տներ է շինել: Գիլանի և Բաքվի կողմից եկող վաճառականների ձիերն ու սայլերը բերդի այս մասից են ներս մտնում: Ծովի կողմից էլ այստեղ շատ նավեր են գալիս: Այդ պատճառով բերդը արժեքավոր և կարևոր է:

Բերդը քառակուսի ձև ունի, շրջագծի երկարությունը 11,060 քայլ է, ունի 70 խոշոր աշտարակներ, որոնցից յուրաքանչյուրի վրա մեկ մզկիթ և մեկ մեդրեսե պիտի լինի: Աշակերտների համար Բաքվից սև նավթ են բերում ու ճրագներ վառում... Բերդի շրջապատում 7060 պատվար և որմնախորշ կա: Ամեն գիշեր բերդը լուսավորում են նավթի յուղով, որովհետև բերդը 7 ոխերիմ թշնամիներ ունի. մեկը կազակներն են... սրանք պարսպին չեն մոտենում, որովհետև ծովեզերքում 70 բայլեմեզ թնդանոթ կա: Այս թնդանոթները օսմանյան թնդանոթներ են. այնքան փայլուն են, որ մարդ իր դեմքը տեսնում է նրանց մեջ, ինչպես հայելիի մեջ: Մյուս թշնամիները օսմանցիներն ու Ղրիմի և Կալմրքի թաթարներն են: Հարավից թշնամին Չերքեզն է, հարավ արևելքից՝ Դաղստանի Կոմուքի ցեղը, արևելքից՝ Վրաստանի Թեմրիս խանի երկիրն է: Ահա այս պատճառով բերդում կանոնավոր պահպանություն կա, և հարձակում լինելու դեպքում կրակ են վառում և իմաց են տալիս բերդի բնակիչներին:

Այնուհետև, էվ. Չելերին մանրամասնորեն նկարագրում է Դեմիր Կափու բերդի շինությունները, նշում, որ բերդում կա 1200 հողածածկ տուն, պալատներ, ջամիներ, խանութներ և այլն: Վարդում՝ մոտ 1000 տուն, շրջապատում այգիներ և պարտեզներ կան: Նկարագրում է նաև իսլամական ուստատեղիները:

(էջ 302—312)

### ՈՒՂԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ ԴԵՄԻՐ ԿԱՓՈՒԻՑ ԴԵՊԻ ՎՐԱՍՏԱՆ

էվ. Չելերին իր ուղևորությունը շարունակում է Դադստանի միջով, կանգ է առնում Ավարների երկրում, Սերիք էլլան քաղաքում, Խեթենի երկրում և այլ վայրերում և ապա մտնում է Վրաստան:

Սահմանային Օտետի բերդը Աջեմի իշխանությանն է ենթարկվում: Մենք բերդը թողեցինք ձախ, անցանք Շեքիի բերդի սահմանով և հասանք Ձոխուրիե գյուղը, որը գտնվում է Վրաստանում, Թեմրիս խանի տերիտորիայում: Թիֆլիսի խանին ենթակա մեծ գյուղ է: Խայաները վրացի ազնավորներ, հայեր և գյոթ-ղուլաքներ [աջեմ] են: Այստեղից շարունակելով ճանապարհը, եկանք Կախեթ քաղաքը, որը Վրաստանում է, սակայն Աջեմի իշխանությանն է ենթակա: Առաջին հիմնադիրը Նեշիրվանն է: Ժամանակի ընթացքում բերդի որոշ մասերը քանդվել են. շրջագծի երկարությունը 14 հազար քայլ է: Ունի 170 աշտարակ և 3 դարպաս: Բերդում 2000 բարեշեն տուն կա: Ունի նաև ավերված ջամիներ, խան և բաղնիքներ, շուկա և բազար: Զուրը հիանալի է: Գետը սկիզբ է առնում էլբրուս լեռան 9-րդ շերտի ստորոտից և, Կախեթի այգիներն ու պարտեզները ջրելուց հետո, խառնվում Կուր գետին: Օղը քիչ սառը լինելու պատճառով մետաքսը ընտիր չէ: Բնակիչները հայեր, գյոթ-ղուլաքներ և վրացիներ են: Իշխողն առանձին սուլթանն է. ունի հազար նյոթեր, 12 դատավոր և կազի:

Շահ Իսմայիլը [սուլթան] Սելիմ խանի հետ ունեցած Չըլդերի պատերազմից առաջ, հալանելով այստեղի կլիման, 3 տարի ապրում է այս քաղաքում: Բերդից դուրս, սաթրանջաձև փողոցներում մի մեծ վարդ է կառուցել տալիս, որը նման է Միջին Մաջարիստանի<sup>93</sup> Կաշե քաղաքին: Պատերազմի ժամանակ Շահի 100 հազար զինվորները սրի քաշվեցին և միայն ինքը կարողացավ փախչել Ադրբեջանի երկիրը: Այնուհետև, օսմանցի և վրացի զինվորները գալիս են այս քաղաքը և կողոպտում ու թալանում են: Հետագայում այնքան էլ չի բարեշինվել... Ֆերհադ փաշան էրս [Արեշ] բերդը վերակառուցելիս, սրա քարերը սայլերով փոխադրել է տալիս այնտեղ:



Սուլթանը նվաստիս, իբրև պատիվ, մի օրագնացի համար ուղեկիցներ տվեց: Շարժվելով դեպի հարավ, իջևանեցինք Իուտերայ խանի գյուղում: Կուր գետի եզերքին, 1000 տնից բաղկացած, ջամի, խան և բաղնիքով մի գյուղ է: Այստեղից էլ եկանք Թիֆլիսի բերդը:

Թիֆլիսի բնութագիրը: Իրանի երկրի պատմագիր «Շերեֆնամեհ»<sup>94</sup> հեղինակի վկայությամբ այս քաղաքը հիմնել է Իսքենդեր Ջյուլկարենյնի խաղինեղար Բիթլիսը, որը միաժամանակ կառուցել է նաև Վանի էյալեթի Բիթլիսը: Հետագայում, այն պաշարել են հարյուրավոր ավազակներ, թագավորից թաղավորի է անցել և, ի վերջո, անցել է Վրաստանի իշխող Դավիթ խանի իշխանությանը: Դավիթը, վախենալով օսմանցիներից, ապաստանում է Աջեմի շահի մոտ, թագ է հագնում և իր երկրի վրա խան նշանակվում: Բավական երկար ժամանակ իշխում է և նեշիրվանի նման արդարադատ է լինում, [երկիրը] բարեշինում և հարստացնում է:

Վերջապես, սուլթան Մուրադ III-ի օրոք լալա Ֆերհադ փաշան, անհամար զինվորներով Վրաստանի վրա է գալիս և գրավում Չըղըրի բերդը ու 70 այլ բերդեր: Երբ Դավիթ խանը լսում է, որ մեծ սերդարը գալիս է Թիֆլիսի վրա, Թիֆլիսում իբրև պաշտպան 40 հազար զինվոր թողնելով՝ պատրաստվում է կովի: Մյուս կողմից [օսմանցի] զինվորները մենզիլից մենզիլ անցնելով իջևանում են Շիրվանի դաշտում: Սերդարը նախապես նամակ է ուղարկում Թիֆլիս և առաջարկում է հավատացյալ դառնալ՝ «կամ իսլամական կրոնը ընդունեցեք, կամ բերդը փաղիշահին հանձնեցեք և բերդից դուրս խարջ վճարող ռայաներ դարձեք: Հակառակ դեպքում, նվիրական կրոնի անունով, ձեզ բոլորիդ սրի կանցկացնեմ, ձեր ընտանիքներին ու երեխաներին գերի կտանեմ»: Նամակը ստանում, ծանոթանում են բովանդակության հետ և բոլորը հավաքվում են խորհրդակցության: «Օսմանյուն թող իր ուզածից ետ չկանգնի» ասելով՝ պատգամավորին վռնդում են և փակվում բերդում: Սակայն նախազգալով հետևանքները, նորից են խորհրդակցում և համոզվելով, որ օսմանյան բանակի հարձակմանը չեն դիմանա, բոլորը հեռանում են երկրից և բերդը ամայի թողնում: Երբ մեծ սերդարը իմանում է այդ մասին, իսլամական բանակով հետապնդում է նրանց: Թիֆլիսի մոտ անցնում է Կուր գետը և մի գիշեր ու ցերեկ արագ գնալով, Ջեքեմ բերդի մոտ հասնում է Թիֆլիսի խանին: Նրանք իրենց ընտանիքներով ու երեխաներով ապաստանել էին անտառում: Մուսուլման դադիները հարձակվելով՝ վրացի կղզրւրաշների գլուխները բաժանում են նրանց մարմիններից: Մեծ հարստություն են ձեռք գցում, դին-



վորներից ամենահետինը մի վահան լիքը ոսկու է տիրանում: Հաղթական սերդարը անմիջապես ենիչերիների աղային՝ 7 օդա ենիչերիներով, ուղարկում է Թիֆլիսի բերդը գրավելու, իսկ ինքը իսլամական բանակով գնում է Զեքեմի բերդը գրավելու: Բերդը գրավում է ամանով և մեջը զինվորներ թողնում: Այդտեղից շարժվելով դեպի հյուսիս, պաշարում է Քերիմ բերդը: Բերդը չդիմանալով օսմանյան հարձակմանը, ամանով հանձնվում է մեծ սերդարին: Բերդում եղողները փախչում են իրենց դժոխքը:

Նվաստ Զեքեմի բերդը շտեմա: Սակայն երբ անցնում էի Կախեթի բերդի դաշտով, Քերիմի բերդը տեսա, բայց ներս չմտա: Օսման փաշան, որսի ելած առյուծի նման, 27 մեծ ու փոքր բերդ գրավեց այս էյալեթում և բոլորի մեջ զինվորներ ու պահապաններ թողեց: Հետո մենզիլները անցնելով մտավ Թիֆլիսի բերդը, որտեղ մեծ հանգիսավորություններ տեղի ունեցան: Ապա մեծ սերդարը բերդը ամրացրեց և էյալեթում աշխարհահամար կատարեց: Միրմիրանություն կարգով կառավարությունը հանձնեց Կասթեմունի էյալեթի մյուսթասարիֆ Սուլաք Ֆերհատ փաշա-զադե Մուհամմեդ փաշային: Այլ կարիքների ու ռազմամթերքի հետ թողեց նաև 20 օդա ենիչերի, 5 օդա թոփչի՝ 170 ավերված բերդերից...<sup>95</sup> Վրաստանի մյուս շրջաններն էլ կարգի բերելուց հետո, գնաց պետության մայրաքաղաքը:

Մյուս կողմից, աջեմներն ու վրաստանի քյաֆիրները 7 ամիս պաշարում են Թիֆլիսի բերդը: Բոլոր մուսուլման ղազիները անութության ու սովի են մատնվում և վերին աստիճանի տանջվում: Ստիպված ուտում են իրենց ձիերին, շներին և մինչև անգամ իրենց նահատակվածների դիակները: 7000 աղչեով գնում են Սու-բաշի անունով մեկի շունը և ուտում: Չնայած այդ վիճակին՝ քաջաբար դիմադրում են թշնամու մի շարք տեղերում կատարած հարձակումներին: Աստվածային կամեցողություն: Երբ էրզրումի վալին՝ Մուսթաֆա փաշան, իր անթիվ զինվորներով շտապ կերպով գալիս է բերդը պաշարող սերդարը՝ Իմամ-Կուլի խանը, փախչում է և անսահման քանակությամբ հարստություն, ավար և պաշարեղեն է թողնում պատերազմի վայրում: Բերդում պաշարված ղազիները հարստանում են շատ առատ բարիքներով: Երբ Մուսթաֆա փաշան մոտենում է բերդին, հավատացյալ զինվորները նորից ոգևորվում են: Երկրորդ անգամ մեծ վեզիրի որդին՝ Հյուսնի փաշան, 3000 ուղտի բեռ ցորեն և այլ հացահատիկներ է պահում բերդի ամբարներում: Ներկայումս էլ փոքր բերդում (Քյուչուք Կալա) ամբարներ կան:

Սուլթան Մուրադ III-ի ժամանակից մինչև սուլթան Մուսթաֆայի գահակալությունը այս բերդը [Թիֆլիս] Ալ-Օսմանի ձեռքումն է եղել: Հետո վրացի քյաֆիրները աջեմների հետ միանալով, անսպասելիորեն հարձակվել են և բերդում եղած մուսուլման զորքին լրջաբար կանչելով բերդը շահին են հանձնել և դուրս են եկել այնտեղից: Այդ ժամանակից սկսած [Թիֆլիսը] Աջեմի ձեռքումն է, շատ բարեշինվել ու շենացել է:

Թիֆլիսի բերդի նկարագիրը: Կուր գետի եզերքին, սեպ ժայռի վրա, մեկը մյուսի դիմաց կառուցված երկու բերդ կա, որը Բիթլիսի (?) Թիֆլիս է կոչվում: Կուր գետը հոսում է [բերդերի] միջով: Մի ժայռից դեպի մյուս ժայռը խոշոր կամուրջ է գցված, այնպես, որ հեշտությամբ մի բերդից կարելի է անցնել մյուս բերդը: Մեծ բերդը [Կալայի քերի] Կուր գետի հարավումն է, փոքր բերդը [Քյուչուք կալա] հյուսիսումն է:

Կուր գետը: Մեծ բերդի դաշտահայաց կողմից, բախվելով պարսպի պատերին, հոսում է Փոքր բերդի դռան առջևից և յոթևորդ կոնաքում, Բաքու բերդի և Դիլան քաղաքի միջև ընկած վայրում, թափվում է Խաղերի ծովը: Չրլըրի վիլայեթի լեռներից սկիզբ առնելով, անցնում է Կարա Արղահանից, դիպչում Ախալցխա և Ազդուր բերդերին, ապա հոսում է Թիֆլիսի միջով և թափվում Խաղերի ծովը: Շատ մեծ գետ է: Իրանի պատմագիրները ասում են, որ սրա մեջ մոտ 1060 հոսող ջրեր են թափվում: Այս գետի եզերքին, սեպաձև ժայռի վրա Բիթլիսի կառուցած Մեծ բերդի շրջագծի երկարությունը 6000 քայլ է: Սակայն հին շինություն է: Պարսպի բարձրությունը 60 արշին է, ունի 70 աշտարակ, 3000 պատնեշներ և մի կամրջով դուռ, խրամ չունի: Կուր գետի վրա կա ջրի աշտարակ, պաշարման ժամանակ այնտեղից ջուր են խմում: Պարսպների միջև 600 հողածածկ տուն կա: Խանի պալատը այս բերդումն է: Ունի նաև ջամի, խան, բաղնիք և փոքրիկ շուկա: Փոքր բերդը կառուցվել է ավելի ուշ՝ Յեզդ Ջրդ շահի կողմից, որը սեպաձև մի ժայռի վրա, քառակուսաձև փոքրիկ բերդ է: Կամրջի ծայրին մի փոքր դուռ ունի: Բերդում 300 տուն և ջամի կա, սակայն բեդիստան և այլ շինություններ չկան: Այս բերդը ընկած է Մեծ բերդի հյուսիսում: Բայց Փոքր բերդի պարսպները ավելի ամուր են: Աշտարակների վրա 3000 պահապաններ են լինում: Ամեն դիշեր, մթնով, պահապանները խուղա-խուր<sup>96</sup> են ասում և կանչում: Բնակիչների մեծամասնությունը սամանցիների ժամանակից մնացած սյունիներ են և հանեֆի ու շաֆիի դավանանքներին<sup>97</sup> են պատկանում: Ուլեմաները շատ են:

Բարիքներից հայտնի են հատիկ-հատիկ ցորենը, ընտիր Թիֆ-  
չիսի սպիտակ հացը, սպիտակ և կարմրավուն դեղձը, բամբակն ու  
բուրդը, խաղողը: Կուր գետը բերքատվությամբ ոչ մի օգուտ չի տա-  
լիս. Բերքը հասունանում է անձրևով: Կուր գետը իր ակունքից  
սկսած, շնայած անցնում է 150 գյուղաքաղաքներով, ոչ մեկին օգուտ  
չի տալիս, այդ պատճառով Քյոր (կույր) է կոչվել: Մոնղոլները  
այս գետին Օուր (Уур) են կոչում, որ նշանակում է անօգուտ: Ջուրը  
անուշահամ է, բայց որովհետև շատ ցածրից է հոսում, բարձր տե-  
ղերը չի ոռոգում: Բաղնիքները լավը չեն, որովհետև քաղաքում  
ջերմուկ կա:

Թիֆլիսի ջերմուկի բնութագիրը: Մեծ բերդի արևելյան կողմում  
բնական հոսող տաք ջուր կա, որի մեջ կարելի է ոչխարի գլուխն ու  
ոտները եփել: Կամարածածկ, օգտակար ջերմուկ է:

Ախտատեղիներից հայտնի են Իմամ Հեսամ էֆենդիի, Ֆերհադ  
փաշայի բեթխուղա՝ Ռիդվան աղայի և Ջեմ Ալի էֆենդիի ուխտատե-  
ղիները:

Թիֆլիսը Կախեթի բերդից 5 մենզիլ հեռու է, Արսի բերդից՝ 4  
կոնաք, Գենջեի բերդից՝ 4 կոնաք:

Այստեղից 200 ընկերներով 3 թյումեն ճանապարհածախս վերց-  
րինք և նեղ ճանապարհով դեպի հարավ 4 ժամ ճանապարհ գնալուց  
հետո հասանք Քոսխեթի [Կվիշխեթի] բերդը:

Սեպածև ժայռի վրա կառուցված քառակուսածև փոքր բերդ է:  
Աջիմի իշխանության տակ է, Թիֆլիսի նահիյեն է: Մեզանից աջ, մի  
բարձր ժայռի վրա երևաց լորի բերդը: Բերդին մոտ չգնացինք,  
միայն ետևից դիտեցինք ու անցանք: Այստեղից եկանք Սուրան  
[Սուրամ] բերդը: Թիֆլիսի խանի իշխանությանն է ենթակա, գտնը-  
վում է մի ժայռի վրա և փոքրիկ բերդ է, սակայն վերին աստիճանի  
անմատչելի, ամրակուռ բերդ է, որի աշտարակներն ու պատնեշները  
վերասլաց են: Առաջին հիմնադիրը նեշիրվանն է եղել: Վրաստանի  
հնագույն բերդերից է: Բնակիչների մեծ մասը վրացիներ, գյոթ-  
ղուլաքներ և հայեր են: Այստեղից դուրս եկանք և 4 ժամ դեպի  
արևմուտք գնալուց հետո հասանք Աղդուր բերդը:

Հնագույն Ազդուր բերդի բնութագիրը: Կոչվում է Ալեքսանդրի  
Ղուր: «Շերեֆնամե»-ի պատմության վկայությամբ Վրաստանում  
կառուցված առաջին բերդը սա է: Կառուցվել է Մեծ Իսքենդերի կող-  
մից: Մարմար քարերով կառուցված այս մեծ և չորս անկյունանի  
բերդը ցույց է տալիս, որ Իսքենդերի կառույցներից է: Քառակուսի,  
հին բերդ է: Վրաստանում, Ախալցխայի տերիտորիայում ընկած



նայիրություն է<sup>98</sup>։ Դեպի հարավ նայող մի դուռ ունի։ Աղան է իշխում։ Ունի մոտ 200 ղինվոր, նաև ջամի, խան, բաղնիք և 40—50 խանութ։ Այգիներն ու պարտեզները շատ են։ Այս վայրը գտնվում է Վրաստանի շեշատ ցեղի տերիտորիայում, բնակիչները վրացիներն են խոսում։

Այնուհետև էվ. Ջելերին մի քանի օրինակներ է բերում շեշատցի վրացիների լեզվից, տալիս է գործածական իրերի անունները։

Վրաստանի քաղալուրների սերունդը։ Նեմրուդին<sup>99</sup> հակառակվող ազգերից առաջինը եղել են հրեաները, հետո վրացիների դադիանի և շեշատ ցեղերը։ Ավելի ուշ գուրիելի, աչք-բաշի, մեգրել ցեղերը։ Սրանք բոլորն առաջացել են հրեաներից՝ Դավիթի ժողովրդից, սակայն հետագայում բնդունելով քրիստոնեությունը առաջնորդվել են Ավետարանով։ Այս ցեղերը 12 լեզվով են խոսում, բարբառները հատուկ են իրենց և չեն հասկացվում։ Իրենց սխալ կարծիքով շեշատ և դադիանի ցեղերի լեզուները ամենաուղիղ լեզուներից են։ Մոսկվացիների [արքայական] գերդաստանը վերջանալու դեպքում, Վրաստանից տանում են մեկին և թագավոր նշանակում։ Ազնվական ցեղ է։ Վրացի վարդապետները իրենց նախահայրերին հասցրելում են մինչև Քեյքավուսը և նրա միջոցով՝ մինչև վեհափառ Դավիթը։ Այդ մասին պատմում են այսպիսի մի տարօրինակ ավանդություն։ Վրաստանում մի թագավոր / լինում, որին իրեն թագավոր հաջորդում է իր աղջիկը՝ Թեմրեղը (تيمور)։ Սա սկսում է կառավարել հորից ժառանգած երկիրը։ Թագուհին իր աղջկան, արքունիի հասնելուց հետո, տալիս է Բեյդիվան անունով իշխանազունին։ Այդ աղջիկը երեք որդի է ունենում, որոնք մեծանալով՝ Վրաստանը բաժանում են իրենց մեջ։ Մարալե անունով մեծ բեյ-զադեն վերցնում է Քութայիսի երկիրը, որի իսկական անունը Աչք-բաշիի վիլայեթ է։ Այս աչք-բաշի ցեղի սերունդը սկիզբ է առնում վերոհիշյալ բեյ-զադեից։ Միջնակ որդուն՝ Սիմոնին, տալիս են Թավրիզի երկիրը, փոքր որդուն՝ Դադիանիին՝ տալիս են Բաղթի (بغث) վիլայեթը։ Դադիանի ցեղի սերունդը սկսվում է այս Դադիանիից։ Դադիանի բեյը աշխարհաշեն, արդարադատ մի արքա լինելով՝ ամբողջ Վրաստանը հպատակվում է նրան։ Ներկայումս Վրաստանում բոլոր վրացիները Դադիանի և Աչք-բաշի բեյերին, ինչպես իրենց գլխավոր վարդապետների, հարգանք են մատուցում։ Երբ թագավորները գահ են բարձրանում, նրանց սրերը այս Դադիանի և Աչք-բաշի բեյերի ձեռքով են կապվում։



Սուլթան Սելիմ առաջինը, Տրապիզոնում եղած ժամանակ, լավ հարաբերության մեջ է եղել Քուլթաշիսի բերդի Աշըք-բաշի բևյի հետ, և փաղիշահ եղած ժամանակ Աշըք-բաշի երկիրը ազատել է խարաջից և սովորական տուրքերից: Մինչև այսօր էլ ազատված են: Միայն ամեն տարի պետության մայրաքաղաքն են ուղարկում գերիներ, րացառիկ գեղեցիկ վրացուհիներ, բազե և սպունգ:

Այստեղից [Աղղուրից] դուրս եկանք և անցնելով բերքառատ վայրերով՝ հասանք Ախալցխա: Այս վայրի անունը Ախասխա է, սակայն նրա շորս կողմում բնակվող ցեղերը իրենց բարբառով են կոչում: Օրինակ, Ախսկա, Ախրկասե, Ակասկա: Սակայն փաղիշահական դեֆթերխանեում գրվում է՝ «Ջըլդըրի էյալեթի մյուսթասարիֆ ալսինչ փաշան»:

Բերդի առաջին հիմնադիրը Նեշիրվանն է: Նեշիրվանը ամեն տարի՝ վեց ամիս, յալլաշի օրերն անց է կացրել Ախալցխայում: Հետագայում շատերի ձեռքն է անցել «Շերեֆնամեի» սլաամության վկայությանը, էմեի Հեշամ-բին Աբդյուլ Մելիքը Շամից եկել է բազմաթիվ զինվորներով, և գրավելով Հալեպի, Այնթաբի, Մարաշի, Մալաթիայի, Դիարբեքրի, էրզրումի և այլ բերդեր, անցել է Վրաստան և գրավել է նաև Ախալցխայի բերդը: Թիֆլիսը և Վրաստանի ու Դաղստանի քաղաքները հպատակեցնելուց հետո, վերադարձել է իր մայրաքաղաքը՝ Շամր: Հետո վրացիները ապստամբել և ամբողջովին հրաժարվել են իսլամությունից ու հպատակությունից: Հետագայում, Ադրբեջանի թագավոր Կարա Կոչունի<sup>100</sup> Կարա-Յուսուֆը գրավել է այս վայրերը, սակայն երբ հանդես է եկել Թիմուրը, Կարա-Յուսուֆը չի կարողացել դիմանալ և ապաստանել է Ալ-Օսման Յըլդըրըմ Բայազիդ խանի մոտ: Հետո այս բերդը անցել է Ուզուն Հասանի ձեռքը: Թիմուրը շարժվել է Ուզուն Հասանի վրա, սակայն Ուզուն Հասանը խելացիությամբ համբուրել է նրա ասպանդակը և այդպիսով իր վիլայեթը ազատել է կողոպուտից ու թալանից: Դրանից հետո անցել է Ադրբեջանի պետության Շեյխ Սեֆիի որդի, Իրանի Շահ Իսմայիլի ձեռքը: Սա Ախալցխան յալլաշի վերածելով, ամբողջ Վրաստանի ցեղերը հպատակեցնում և ենթարկում է իրեն: Բայազիդ խանի օրոք նա ավերելով ու քանդելով Ալ-Օսմանի վիլայեթը [երկիրը], հասնում է մինչև Արփա Ջուքուրի (Սվազ) և 7 էյալեթ առնում է իր տիրապետության տակ: Այդ ժամանակ Սելիմ խան առաջինը Տրապիզոնի իշխողն էր: Սա, առյուծի նման հասնում է այս շարագործ շահի բանակի հետևից և բոլորին սրի քաշում: Իսկ երբ փաղիշահ է դառնում՝ նվիրական պատերազմի

հերթը [հասկալի է] ասելով, իր բաղադրով զինվորներով գնում է Շահ Իսմայիլի վրա և Զրլղըրի դաշտում տեղի ունեցած պատերազմում Աջեմի 100 հազար զինվորներին սրի է քաշում: Ահա Շահ Իսմայիլի անհեռատես կերպով մինչև Սվազ հարձակվելու արդյունքը: Այդ պատերազմում շահը հաղթել կարողացավ իր անձն ազատել և Աղրը-բեջան փախչել: Այս պատերազմից հետո Սելիմ խանը ամբողջ վրաստանը իրեն հպատակեցրեց և իր հրամաններին ենթարկեց: Հետագայում սուլթան Սելիմ խանը [Ախալցխան] մի մեծ էյալեթի վերածեց և շնորհեց իր վեզիրներից մեկին:

Զրլղըրի էյալեթը 13 սանջաք ունի. ունի նաև մալ և թիմարի դեֆթերդար, դեֆթերի չավուշների էմիններ, չավուշների քեթխուդա և չավուշների քարտուղար:

Սանջաքներն են՝ Օլթի, Խըրթիշ [Խերթվիս], Արտենշ [Արտանուշ], Հաջրեք, Արդահան, Փոսխով, Մախշիլ, Ախալցխա (փաշայի սանջաքն է): Փերթերք, Լիվանե, Նըսֆ-Լիվանե և Շեշատ սանջաքները յուրյուք ու օջաքլըք են և ժառանգվում են իբրև սեփականություն:

Խաւեր [աւելով]. Օլթի — 910.017, Փերթերք — 462.190, Արտանուշ — 260.000, Արդահան — 300.000, Շեշատ — 65.000, Լիվանե — 65.000, Խերթվիս — 200.500, Հաջրեք — 365.000, Փոսխով — 206.500, Մախշիլ — 20.322, Աջարա — 200.000, Փեթեր — 400.000:

Բոլոր սանջաքներում եղած զեամբները և թիմարները: Ընդամենը 656 զեամբ և թիմար կա: Օրենքով, ջեբելուների հետ միասին 800 զինվոր ունի Փաշայի զինվորների հետ միասին՝ 1500 զինվոր: Օլթիում 3 զեամբ և 123 թիմար կա, Մեծ Արդահանում՝ 8 զեամբ և 87 թիմար, Արտանուշում՝ 4 զեամբ և 42 թիմար, Հաջրեքում՝ 2 զեամբ և 72 թիմար, Խերթվիսում՝ 13 զեամբ և 35 թիմար, Փոսխովում՝ 12 զեամբ և 68 թիմար, Փեթերում՝ 8 զեամբ և 54 թիմար, Սասինում՝ 7 զեամբ և 4 թիմար, Լորիում՝ 9 զեամբ ու 10 թիմար, Ախալցխայում՝ 10 զեամբ և 17 թիմար, Զաքլեքում՝ 11 զեամբ և 32 թիմար, Խաթլեում՝ 18 զեամբ և 7 թիմար, Իսպիրում՝ 4 զեամբ և թիմար: Պատերազմի զնալու դեպքում 1060 գյուղից տարեկան 320 քիսե եկամուտ է ստացվում, որը ստանում են զեամբի և թիմարի տերերը: Սուլթան Սելիմը փառավոր թուրքայով այս էյալեթը շնորհեց իր սանջաքի փաշային և նրան էրզրումի, Սվազի, Մարաշի, Ադանայի էյալեթների և Զրլղըրի վալիների վրա հրամանակատար [ֆերմանբեր] նշանակեց: Օրենքով նրանք ամեն տարի պարտավոր են դիմել նրա պաշտպանությունը նախա-

պես 500 ակչևով մեկնությունը գավառը շնորհվեց էսքիլի Ռամա-  
զան էֆենդիին: Ներկայումս 300 ակչևով շերիֆի կաղա է: Կաղին,  
ըստ օրենքի, տարեկան 7 քիսե եկամուտ է ստանում, փաշան՝ 80  
քիսե: Ունի սուբաշիություն: Չըլդըրի միրմիրանի փաղիշահական  
խասը 400.000 ակչե է: Ունի մոտ 2000 կուլ զինվորներ, բերդի աղա-  
ներ և 7 օղա փաղիշահական դերգահի ենիշերինների, ջեբեջինների և  
թոփջինների աղաներ:

Այն ժամանակ, երբ [էյալեթը] ամեն տեսակետից բարեշեն վի-  
ճակումն էր, 1044 (1634) թվականին կըզըլբաշը, առիթը գտնելով,  
գրավեց [այս էյալեթը]: Հետագայում, սուլթան Մուրադ IV-ը, Երե-  
վանը Աջեմից գրավելուց հետո, Ախալցխան էլ գրավեց: Ներկայումս  
վերաշինվում և բարեշինվում է:

Ախալցխա բերդի նկարագիրը: Սեպածե ժայռի վրա կառուցված  
քարաշեն, ամրակուռ և հաճելի բերդ է: Երկու դարպաս ունի: Բեր-  
դում մոտ 1100 հողածածկ, առանց այգիների ու պարտեզի տներ  
կան: Մի դարպասը բացվում է դեպի արևելք, մյուսը՝ արևմուտք:  
Ունի 28 մեհրաբ: Վերին բերդում կառուցված սուլթան Սելիմ I-ի  
ջամին հողածածկ հնագույն շինությունն է: Այս քաղաքում կապարով  
ծածկված շինություններ չկան: Այդ գեղեցիկ ջամիի մինարեն խոր-  
տակվել է: Քունբեթ-օղլիի ջամին հողածածկ է և առանց մինարենի:  
Ստորին բերդում գտնվող հալիլ Աղայի ջամին նույնպես հին շի-  
նություն է, մեծ թվով հասարակություն ունի. սրտառուչ և զվարթ  
ջամի է:

Վիլայեթի ժողովուրդը իսլամ է, բոլորը հավատացյալ, կրո-  
նասեր մարդիկ են: Օրվա հինգ ժամից բացի, յուրաքանչյուր ջա-  
միում Ղուրան և այլ գիտություններ են կարդացվում: Առանձին դար-  
ուլ-թեղրիս, դար-ուլ-հադիս և դար-ուլ-կուրաններ<sup>101</sup> չկան, բայց գի-  
տության ծարավ մարդիկ շատ են:

Բերդից դուրս գտնվող վարոշը նմանապես շատ բարեշեն է: Խա-  
ներից նշանավորներն են՝ Դելի Մուհամմեդ խանը, էքմեքջիի և  
Իսա Աղա-օղլի խաները: Գեղեցիկ բանջարանոցները շատ են, այգե-  
գործությունն ու բերքը առատ է: Վճիտ գետը սկիզբ է առնում Օղե-  
լեններից և քաղաքի ցանքատարածությունները ջրելուց հետո, հո-  
սում է դեպի էրզուն բերդը և ապա Քոսխեթ բերդի մոտ՝ խառնվում  
Արազ գետին: Այս բերդից դուրս գտնվող խրամը կամրջով են անց-  
նում: Դրսի վարոշի շուրջը պարիսպներ չկան: Այս վարոշում մոտ  
300 փոքր խանութ կա: Բեդիստան չկա: Եղանակը բավականին  
խիստ լինելու պատճառով ժողովուրդը առողջակազմ է, քաջ և ան-

մանի: Մասնավորապես վիլայեթի վալի՝ վեղիր Սեֆեր փաշան, որ ծագումով վրացի է, խելացի, հնարամիտ և քաջ անձնավորություն է: Նրա քեթխուդան՝ Դերվիշ-Աղան, նմանապես վրացական ծագումով, բարեսեր և պատվասեր անձ է: Սեյֆի և մյուս ազնվականները հնարագետ և վեհանձն մարդիկ են:

Ախալցխայից դեպի արևելք 6 կոնաք հեռավորության վրա ընկած է Երևանը: Նրանց միջև Կարսի բերդն է: Ախալցխայից մինչև Թիֆլիս 6 մենզիլ է և կարելի է այնտեղ գնալ թե արևելքից և թե սարևուտքից: Այստեղից մինչև Գենջե դարձյալ 6 մենզիլ է:

#### ԶԸԼԴԸՐԻ ԷՅԱԼԵԹԻ ԶՈՐՍ ԿՈՂՄՈՒՄ ԳՏԵՎՈՂ ՎՐԱՍՏԱՆԻ ՀՊԱՏԱԿ ԵՎ ՀՆԱԶԱՆԴ ԲԵՐԴԵՐԸ

Զըլդըրի մոտ գտնվող խերթվիս բերդը 986 (1578) թվականին գրավել է Լալա Մուսթաֆա փաշան: խերթվիսի մոտի Ախալքալաքի բերդը նույնպես Լալա Մուսթաֆա փաշան է գրավել: Փերքանի և Մեծ Վալե բերդերը ընկած են երկու բարձր լեռների արանքում: Բարձր ժայռի վրա կառուցված փոքրիկ բերդեր են: Բուն Վրաստանում գտնվող Քուսթայիսի բերդը Զըլդըրից 2 մենզիլ հեռավորության վրա է և Ալքը-բաշ վիլայեթի մայրաքաղաքն է: Սա Բրիրաթ լեռան մոտ է և բարեշեն է: Վրաստանի արքայանիստ քաղաքն է: Սելիմ խանի խալիֆայության ժամանակ այս վայրը օջաքլըքի կարգով հյուրում-մեթ է եղել: Խասը 606.000 աղչե է: Հաջրեքի բերդը ընկած է Ախալցխայի ու Արդահանի միջև և Զըլդըրի էյալեթի բարեշեն լիվաներից է. միրլիվայի կենտրոնն է: Գրավվել է Լալա փաշայի կողմից: Բեյի խասը 365.000 աղչե է: Ունի ալայի բեյ և կագի: 500 զինվոր է տալիս: Շեյթանի բերդը 990 (1582) թվականին գրավել է Ֆերհադ փաշան, որը Զըլդըրի մոտ, մի ժայռի վրա կառուցված ամուր բերդ է: Կրզլար կալասին նույնպես Զըլդըրի մոտ, Ջաղ գետի եզերքին, սեպածև ժայռի վրա կանգնած աննման բերդ է: Ալթուն կալասին քարակերտ է և Կրզլար կալասիից 3 ժամ հեռավորության վրա է: Օդուրիա բերդը Ախալցխայից ոչ հեռու ընկած մի փոքրիկ բերդ է: Ալ բերդը Ախալցխային մոտ է: Փոսխով բերդը Ախալցխայի էյալեթում է և սանջաքի բեյի կենտրոնն է. խասերը, զեամեթները և թիմարները վերևում հիշվեցին: Լալա Մուսթաֆա փաշան այն գրավել է 986 (1578) թվականին: 150 աղչեով կազա է: Ունի ալայի բեյ և շերիբաշի: Նախկինում Շեշատի երկրում 2 թուղով միրմիրանություն է եղել: Զըլդըրից 7 ժամ տևող հեռավորության վրա է:



Շեշատի բերդը օջաքլըքի կարգով հյուքումեթ է, կագի շունի: Շեշատի երկիրը ապստամբների վայր է: Խարբերի բերդը՝ Արտանուշի բերդի մոտ, մի ձորի եզերքին ընկած անառիկ բերդ է: Արտանուշի բերդը գտնվում է Չըլդըրի էյալեթում և սանջաքի բեյի կենտրոնն է: Բեյի խասն ու զեամեթը վերևում հիշվեց: Ավխեթի բերդը սանջաքի բեյի կենտրոնն է: Դեֆթերի-խաքանիում<sup>102</sup> արձանագրվում է որպես Մախչիլ: Անառիկ բերդ է: Բեյի խասը հիշվեց վերևում: Չաղիսմանի բերդը Չըլդըրի մոտ գտնվող անառիկ բերդ է: Ուրիշ բերդեր էլ կան:

Ախալցխայից մինչև Էրզրում ընկած վայրերը: Ախալցխայից վաղար յայլայով անցանք և 4 ժամից հետո եկանք Քինավա բերդը: Նորից դժվարին ճանապարհով շարժվեցինք դեպի արևմուտք և հասանք Կարա Արդահան բերդը:

Կարա Արդահանի բերդը գրավվել է Սելիմ խան 1-ի կողմից: Չըլդըրի էյալեթում է և սանջաքի բեյի կենտրոնն է: Բեյի խասը 300.000 ալկե է: Սանջաքում 8 թիմար և 87 զեամեթ կա: Ունի ալայի բեյ, շերիբաշի, բերդակալ և 200 բերդապահ՝ զինվոր: Բեյը, ջեբելունների հետ միասին, մոտ 1000 զինվոր կարող է տալ: 150 ալշեով շերիֆ կաղա է: Նագիբ շունի, մյուֆթին Ախալցխայումն է: Բերդն անառիկ մի ժայռի վրա է. ունի քառակուսի ձև և ամրակուռ է: Ասիթանեի կողմից մեկ օղա ջեբեջիններ ունի: Այս քաղաքում հայտնի է Կիյա փաշայի խրամը:

Արդահանի մոտ եղած բերդերը: Վալեի բերդը 987 (1579) թվականին գրավել է Հալա Մուսթաֆա փաշան: Ախարիսի բերդը մոտ է Օլթիին: Փերթեքի բերդը, Հեմազարի բերդը, Մամրվանի բերդը, Նեզերբար բերդը, Ղազի Սեֆեր փաշայի բերդը, Քենզեի բերդը, Կեզանի բերդը և այլ բերդեր, բոլորը գրավել է Հալա Մուսթաֆա փաշան:

Այս [Արդահանի] բերդը ցուրտ կլիմա ունի և այդ պատճառով այգիներ ու պարտեզներ չկան: Պտուղները ստացվում են Աջարա բերդից և Թորթումից: Արդահանի բնակիչները հավատացյալ մուսուլմաններ են: Կրոնասեր և պանդխտասեր մարդիկ են: Մեծ մասը զբաղվում են երկրագործությամբ, մի մասն էլ վաճառականներ են: Հեռներում աճում է ֆյուֆեմ կոչված հիանալի պտուղը: Այս բերդը էրզրումի հյուսիսումն է և նրանից հեռու է 5 մերհալեով: Արդահանից մինչև Կարս մեկ կոնաք է:

Այստեղից քարքարոտ վայրերով նորից դեպի արևմուտք գնացինք և հասանք Քոլե բերդը: Ախալցխայի տերիտորիայումն է և

կառուցել է Վրաստանի բեյ Լևենդ խանը: Չըլդըրի էյալեթում է և սանջաքի բեյի կենտրոնն է: Փաղիշահական կանոնով բեյի խասը 300.000 ալշե է: Ունի ալայի բեյ, շերիբաշի, բերդակալ և բերդապահ զինվորներ: Բերդը գրավվել է Սելիմ խանի կողմից: Գտնվում է անմատույց ժայռի վրա: 150 ալշեով կաղա է: Ունի ջամի, խան և բաղնիք:

Այստեղից նորից դեպի արևմուտք գնացինք և 8 ժամից հետո հասանք Ինեբի բերդը: Կառուցվել է այդ անունով վրացի իշխանի կողմից:

Չըլդըրը սանջաքի բեյություն է: Բեյի խասը 400.000 ալշե է: Ունի ալայի բեյ, շերիբաշի: Ըստ օրենքի, ջեբելունների հետ միասին, 1000 զինվոր է տալիս: Բնակիչները բարեպաշտ մարդիկ են, ապրում են երկրագործությամբ և խնայողությամբ: Ջուրը շատ լավ է, կան հայ, գյոք-դուլաք և վրացի ռայաներ:

Այստեղից շարժվեցինք դեպի հյուսիս-արևմուտք և 2 ժամից հետո հասանք Մամրվան բերդը: Կառուցվել է վրացի բեյերի կողմից: Գրավել է Լալա Կարա Մուսթաֆա փաշան: Նախկինում սանջաքի բեյի կենտրոն է եղել: Ներկայումս էրզրումի էյալեթում է և սանջաքի բեյի կենտրոն է: Բեյի խասը 203.000 ալշե է: Ունի շերիբաշի և ալայի բեյ: Բեյը, ջեբելունների հետ միասին, 500 զինվոր ունի, 150 ալշեով շերիֆ կաղա է: Ունի բերդակալ, աղաբ-աղասի և բերդապահ զինվորներ: Բերդը ամրակուռ և քառակուսի ձևով է կառուցված: Դեպի հարավ նայող մի դարպաս ունի: Ընդամենը 800 տուն կա: Բնակիչները մուսուլմաններ են և Նակշբենդի<sup>103</sup> միաբանությանը պատկանող կրոնասեր մարդիկ: Ունի ջամիներ, բաղնիք, խան և փոքր շուկա:

Այստեղից դարձյալ դեպի արևմուտք գնացինք և հասանք էյդ գյուղը, որը Մամրվանի նահիյեում ընկած մուսուլմանական և հայկական գյուղ է: Ապա շարժվեցինք դեպի արևմուտք և հասանք Կարա Գյունեք գյուղը, որը էրզրումի էյալեթի նահիյեներից է: Բարեշեն գյուղ և զեամեթ է: Անցնելով Վրաստանի լեռնանցքով, եկանք կանաչազարդ Ումուդում-Դեդե գյուղը: Մի բարձր լեռան ստորոտում, 100 տնից բաղկացած բարեշեն գյուղ է: Գտնվում է Եփրատ գետի ափունքում: Նշանավոր Եփրատ գետը բխում է այս գյուղի մոտի մի մեծ քարայրից: Գետում մի արշին երկարությամբ ձկներ կան, որոնք վերին աստիճանի համեղ են: Այստեղ է թաղված Ումուդում-Դեդեն, որի գերեզմանը հայտնի և կարևոր ուխտառեղի է: Այդ պատճառով ոչ ոք չի համարձակվում այդտեղ ձկներ որսալ:

Սակայն մի փարսախս ներքև որսում են: Մարդ այս ձուկը ուտելիս նրա համեղությունից ու անուշահոտությունից հիանում է: Որքան էլ ուտես, ոչ տաքություն կունենաս և ոչ էլ ծանրություն կզգաս: Ումուղում-Դեղեի ուխտատեղին նվիրական վայր է. շեյխը՝ Իբրահիմ էֆենդին, նույնպես նվիրական և բարձր անձնավորություն է:

Այստեղից նորից էրզրումի դաշտով գնացինք և ողջ ու ապահով հասանք էրզրումի բերդը: Առանց մեր հազուստը փոխելու, մեր փաշա էֆենդին ներկայացանք և Երևանի խանի նամակն ու նվերները հանձնեցինք... Այստեղ մի շաբաթ մնացինք: Այդ ժամանակ Երևանի խանից նամակներ ստացվեցին: Խանը գրում էր. «Ձեր Կարսի կուլերը մեր զորականներին նեղություն են պատճառում: Խնդրում ենք ձեր կուլերից մի աղա ուղարկեք, որ զա այստեղ և քարավանները էրզրում տանի»: Տասներորդ օրը նվաստիս նորից Աջեմի երկիրը ուղարկեցին:

(էջ 325—328)

#### 1057 (1647) ԹՎԱԿԱՆԻ ՄԵՐ ԵՐԿՐՈՐԴ ՈՒՂԵՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԴԵՊԻ ԵՐԵՎԱՆ

էրզրումից արևելք 11 ժամ գնալուց հետո հասանք Հասան Կալա բերդը, որը նախապես նկարագրել ենք: Բասենի դաշտով նորից դեպի արևելք գնացինք և եկանք Բատելջանլի գյուղը, որ հայկական գյուղ և զեամեթ է: Ապա, 9 ժամ հետո կանգ առանք Մեյտանջեքում, որը Բասենի դաշտում ընկած շեն գյուղ է: 10 ժամից հետո հասանք Մժնկերտ բերդը: էրզրումի էյալեթում է և Խերասան բեյի իշխանության տակ: Բերդը կառուցված է սեպաձև ժայռի վրա, ունի բերդակալ, 150 բերդապահ զինվոր և 200 տուն: Բասենի կաղայում նայիրություն է: ...Այստեղից դեպի արևելք գնալով, անցանք էրզրումի սահմանի վրա գտնվող Խանի ձորը և մտանք Կարսի էյալեթի տերիտորիան: Եղի-Քիլիսե ավերակ վանքը և լեռնանցքը անցնելով, 6 ժամից հետո հասանք Բարդուզ բերդը:

Բարդուզի բերդը Կարսի իշխանության մեջ է. կառուցվել է Ակ Կոյունլի էլ-Մելիք Իզզեդդինի կողմից...

Այստեղից գնացինք Քեջկվան-դուդման բերդը:

Քեջկվան-դուդման<sup>104</sup> նկարագիրը: Փիժենի, Սեֆաքի, էֆրես-յաքի պատերազմների պատմության մեջ մի քանի պատմագիրների կողմից հիշված այս բերդը, Աբբասի խալիֆ էլ-Մուսթենսեր Բալ-

լահի իշխանության օրոք, եկել է մոնղոլ ցեղի Հելաքու խանը, քաղաքը ավերել է և ժողովրդին սրի ու կրակի մատնել: Հետագայում այս բերդը Կարա-Կոյունլի Կարա-Յուսուֆի շնորհիվ վերաշինվել ու շենացել է, սակայն Թիմուրի ձեռքով նորից ավերվել է: Սուլթան Սուլեյմանի Նախիջևան ուղևորվելու ժամանակ, օսմանյան բանակի առաջապահի հրամանատար Լալա Կարա Մուսթաֆա փաշան գրավել է նաև այս վայրերը: Ներկայումս Կարսի էյալեթի իշխանության մեջ առանձին սանջաքի բեյի կենտրոն է: Բեյի խասը 153.300 ակչե է...

Այստեղից շարժվեցինք դեպի արևելք և հասանք Ալ-Օսմանի ահմանի ծայրամասը կազմող Կարսի բերդը:

Կարսի բերդի նկարագիրը: Օսմանյան երկրում Կարս անունով երեք սանջաք կա. մեկը Կարա Դաշլըքի Կարսն է՝ Սելեֆքեում, երկրորդը՝ Մարաշի Կարսը, երրորդն էլ այս Կարսն է:

Սուլթան Մուրադ III-ի օրոք, Լալա փաշան որպես սերդար, իր հետ վերցնելով Անատոլիայի վեզիր Ջաֆեր փաշային, Շամի վեզիր Թոփալ Մուհամմեդ փաշա-զադե Հասան փաշային և Բլանլի Ալի փաշային, 100 հազարանոց բանակով գալիս է և կանգ առնում Կարսի հողում: Նա անհրաժեշտ է համարում վերաշինել ու շենացնել աջեմների ավերած Կարսի բերդը և ձեռնարկում է այդ աշխատանքներին: Ռումելիի փաշան, Մահմուդ փաշայի ձեռքով, քառանկյունի սպիտակ մարմարի վրա արաբերեն լեզվով ու ջելի տառերով գրել է տալիս հետևյալ գրությունը և ամրացնում ստորին վարոշից դեպի հարավ նայող դարպասի վրա. «Հիմնեց այս նվիրական բերդը թագավորների մեծը՝ Ֆիրուզ Ագայը: Մեծն Աստված օգնի նրան: Մեր տերը՝ սուլթան Մելիք-Բզեզդին Բյզուլլահի իշխանության օրոք, անվանի Սուլթան Քերիմ-էդդինի աղջկա օժանդակությամբ կառուցեց: Աստուծո լույսը նրա գերեզմանի վրա լինի»:

(է, 330)

Երկրորդ հիմնադիր Լալա փաշան այս հնագույն հուշարձանը մեծ խնամքով իր տեղն է դնում և ցույց է տալիս բարեգործ մարդ-

انشاء هذه القنعة المباركة آصف الملوك فيروز آفای اعز الله \*  
انصاره في ايام مولانا السلطان الملك عز الدين ابدالله دولة  
باعناية بنت السلطان كريم الدين المعرفة نور الله قبرها و مرقدھا.



կանց: Բերդը 70 օրվա ընթացքում վերակառուցում և հոգում է բոլոր ռազմամթերքների և այլ հանդերձանքների կարիքը...

Այնուհետև, էվ. Ջելբին պատմում է մի առասպելական սրբի զերեզմանի մասին, որի վրա կառուցված է Հասան-Հերգանիի ջամին:

...Կարսի էյալեթում աշխարհահամար է կատարվում: Ներկայումս օսմանցիների ձեռքումն է և փաղիշահական հրամանները գրվում են այսպես. «Կարսի էյալեթի մյութասարրիֆ իմ վեզիր այսինչին»: Աջեմի սահմանի վրա է: Քանիցս արփալքի կարգով վեզիրներին է շնորհվել: Ներկայումս փաշան 600.000 ալշեի փաղիշահական խաս ունի: Նախկինում եղել է էրզրումի սանջաքը: Դեֆթերի քեթխուդա, դեֆթերի էմին և այլ պաշտոնյաներ չկան: Սանջաքները հետևյալներն են՝ Փոքր Արդահան, Խոջուջան, Զարեշատ, Քեջվան, Վրիշան: Կարսի փաշայի կենտրոնն է: 7 զեամեթ և 102 թիմար կա: Զեբելունների և փաշայի զինվորների թիվը 3000 ընտիր զինվորների է հասնում: Քանիցս դուրս է եկել Աջեմի 7—8 խանությունների դեմ: Ունի ալայի բեյ և շերիբաշի, 300 ալշեով կազա, բերդակալ, 7 աղաբի աղաներ, 3 օդա ենիչերի, մեկ օդա ջեբեջի և մեկ օդա թոփչի: Զորբաջիները իրենց մարդկանցով միասին էրզրումումն են մնում: Կա 1500 բերդապահ զինվոր: Վանի, Կարսի և Ախալցխայի կուլերը (զինվորները) սահմանի վրա են գտնվում և հայտնի են իրենց քաջությամբ ու համարձակությամբ:

Եփրատ գետի ափին, Բիրեջիկի բերդի առաջ գտնվող գետանցքի նավերի եկամուտը, ինչպես նաև Հալեպի էյալեթի Սրուջ և Մենբեջ գյուղերի եկամուտները արձանագրված են իբրև Կարսի բերդի զինվորների օջաքը: Այնպես, որ այդ տեղերից տարեկան 70 բեռ ալշե ոռճիկ են ստանում: Կարսի էյալեթը 10 կադա ունի: Իսկ ամեն մեկ կադան՝ 8 նահիյե: Ունի նաև շեյխ-ուլ-իսլամ, նագիբ, այաններ և էշրաֆներ:

Կարսի բերդի նկարագիրը: Կառուցված է հյուսիսային կողմում, մի թնդանոթի մենզիլի հեռավորության վրա գտնվող բարձր լեռան գագաթին: Այս բերդի միջնաբերդը գտնվում է լեռան ստորոտում, մի ժայռի վրա: Ստորին պարիսպը գտնվում է մի հարթության վրա: Ընդամենը հինգ կարգի ամուր պարիսպներ ունի: Բերդի դարպասը նայում է դեպի արևելք: Վերին բերդ կոչված միջնաբերդի դարպասը բացվում է դեպի արևմուտք և երկաթե ամուր դարպաս է: Պարիսպների միջև բերդակալի տուն և 200 լեենդների տներ կան: Ռազմամթերքը առատ է և կանոնավոր: Միջնաբերդում շուկա, բազար, խան

և բաղնիք չկան: Այս բերդից ցած գտնվող վարոշը պարսպի նման է: Երկու կարգի ամրակուռ պատեր կան: Երկաթե երեք դարպասներ ունի: Դարպասներից ներս լիքը հրացաններ և բազմատեսակ ռազմական գործիքներ կան: Դռնապաններն ու հսկողները միշտ պատրաստ են: Այս դարպասներից մեկը բացվում է դեպի արևմուտք՝ էրզրումի կողմը և կոչվում է Սու-Կափուսու, մյուս դարպասը բացվում է դեպի Կաղզման և կոչվում է Օրթա-Կափու: Երրորդը բացվում է դեպի արևելք՝ Երևանի կողմը և կոչվում է Բահրամ փաշա-Կափուսու: Բերդի պատերի վրայի պահակատներից բերդապահները գիշեր-ցերեկ պահակություն են անում և մութ գիշերներին ջահերով լուսավորում են բերդի պարիսպներն ու դարպասները: Վարոշի պատերը այնքան էլ բարձր չեն, բայց շատ ամուր են և քարաշեն: Ստորին բերդի շրջապատի խրամի տեղում լիճ է: Այն գրավում է Բահրամ փաշայի տնից մինչև Օրթա-Կափուն ընկած տարածությունը: Զուրը հիանալի է: Այս կողմից բերդին տիրանալը անհնարին է: Բերդի շրջապատում 220 խիստ ամրակուռ աշտարակներ կան, ինչպես նաև 2080 պատնեշ և պատվարներ: Այս մեծ ռաբաթի շրջագծի երկարությունը 5700 քայլ է:

Շինությունները: Այս բերդում մոտ 3000 ալանի, էշրաֆի և արհեստավորների տներ, 47 մեհրաբ, ջամի և մզկիթներ կան: Դրանցից միայն ութի մեջ ուրբաթի սալավաթ է կարդացվում: Ամենահինը Հալա փաշայի կողմից կառուցված Շեյխ Հասան-Հերգանի ջամին է... հետո Վայիզ էֆենդիի ջամին է՝ ջրի դռան մոտ, Սուլեյման էֆենդիի ջամին է... Հյուսեյին քեթխուդայի ջամին, որը Կըզըլ Քիլիսե անունով մի մեծ վանք է եղել, և փադիշահի ֆերմանով ջամիի է վերածվել ու խավարից ազատվել:

Հողը բարեբեր է և բերքառատ: Քարուկրից կառուցված բեդիստան չկա, բայց 200 խանութ կա: Հինգերորդ կլիմայի կենտրոնում գտնվելու պատճառով ձմեռը շատ խստաշունչ է լինում. այդ պատճառով էլ այգիներ ու պարտեզներ չկան: Սակայն բերքը, հացահատիկը շատ առատ է: Բնակիչները շատ առողջ են և վաճառականությամբ ու երկրագործությամբ են ապրում: «Հռչակը փորձանք է» ասելով, բնակվում են հասարակ, միահարկանի, փայտաշեն տներում: Ուլու ջամիի մոտի փաշայի պալատը բարեզարդ է. այս պալատի մոտ մի շարիաթի դատարան կա...

Էվ. Չելերին Կարսից գնում է Ախալցխա և այստեղ էրզրումի փաշայից իր բերած նամակը հանձնում է տեղի փաշային: Փաշան և իր ալանները հերքում են աշխների քարավանների կողոպտելու մասին Երևանի խանի գանգատը և այդ հա-

մարում աջեմների ու կաղզվանցիների կողմից կազմակերպված զրպարտություն: Այստեղից էլ. Ջեյերին մի կոնաք ճանապարհ գնալուց հետո, անցնում է Արազ գետը և կանգ առնում Կաղզմանում:

Կաղզման բերդի բնութագիրը: Գտնվում է Արազ գետի հարավային կողմում, որը համարվում է Ադրբեջանի տերիտորիան: Արազ գետը սկիզբ առնելով արևմուտքից՝ Բինգյուլի լեռներից, անցնում է բազմաթիվ քաղաքներով ու բերդերով և հոսում դեպի արևելք: Արփա-շայր Փիլեազդի լեռան մոտ միանում է Արազ գետին:

Կաղզման բերդը թեև գտնվում է Ադրբեջանի տերիտորիայում, սակայն Ալ-Օսմանի էյալեթն է: Կառուցված լինելով նեշիրվանի աղջիկներից մի անարատ կույսի կողմից, կոչվել է նրա անունով: Շատ արքաների ձեռքն անցնելուց հետո, անցել է Ուզուն Հասան շահին, նրանից էլ գրավել է Շահ Իսմայիլը: Հետագայում [սուլթան] Սուլեյման խանին հպատակություն է հայտնել և Կարսի էյալեթում առանձին սանջաք է եղել: Ունի ալայի բեյ, շերիբաշի, 900 զինվոր: 150 ակչեով կազա է: Ունի նաև բերդակալ և 300 բերդի զինվորներ: Սահմանված ոռճիկները ստացվում են աղահանքից:

Բերդի արևմտյան կողմում կա մի մեծ և հարուստ աղահանք: Կա նաև հազվագյուտ ջրաղացի քարի հանքավայր, որտեղից ջրաղացի քարեր են տանում Աջեմի երկիրը, էրզրում և այլ երկրներ: Այդ քարը Կաղզմանի լեռներից է ստացվում:

Այս լեռներից է ստացվում նաև վիբե քարը, որը վիրաբույժները մերհեմի<sup>105</sup> են վերածում և վերքերի վրա դնում: Այս լեռներից են ստացվում և պատրաստվում նաև ոսկերիչների խողովակ, սափրիչների սրելու քար և այլ տեսակի քարեր: Երկու տեղում ոսկու և արծաթի հանքեր կան: Բայց որովհետև ծախսը եկամտից ավելի է, առայժմ չեն շահագործում:

Բերդը կառուցված է մի հարթավայրում, բայց ամրակուռ, քառակուսի ձևով փոքրիկ բերդ է: Վերևում և ներքևում 700 տուն կա... Թեև առևտրական քաղաք չէ, բայց սահմանի վրա է: Երևանի արևմուտքում գտնվող և երևացող Աղրի-դաղը Կաղզմանի մոտ է: Աշխարհում նշանավոր և բարձր լեռներից մեկն էլ այս է: Թուրքմենների յայլան է:

Արազի եզրին գտնվելու պատճառով Կաղզմանի կլիման տաք է: Ամենուրեք այգիներ ու պարտեզներ կան: Բնակիչները ուղղամիտ, հանդարտ, հնազանդ մարդիկ են, զեղեցիկները շատ գրավիչ են: Հաճոյասերները ընդհանրապես աջեմի երգեր են երգում, լավ ձայն ունեն, հաճելի բնավորությամբ մարդիկ են:

(էջ 323—325)

## ԵՐԵՎԱՆԻ ՃԱՆԱՊԱՐՀԻՆ ՄԵԶ ՀԱՆԳԻՊԱԾ ՄԵՆԶԻՆԵՐԸ

Մաղազ բերդը Վրաստանի տերիտորիայում է։ Կարսի էյալեթի իշխանության մեջ, ըստ հին օրենքի, մերլիվայի կենտրոն է եղել։ Ներկայումս Կարսի նահիյեներից է։ Բերդը կառուցել է Իրանի շահ Մուղազ խանը։ Հետո անցել է Ակ Կոյունլի սուլթանների ձեռքը։ Նրանցից գրավել է Շահ Իսմայիլը։ Հետագայում գրավել է սուլթան Սուլեյման խանը։ Բերդակալը բերդի իշխողն է, ունի 150 բերդապահներ...

Բերդի կողքով հոսում է Արփա-չայը։ Այս գետը հոսելով Վրաստանից, անցնում է այստեղից և Թեքելի գյուղի մոտ խառնվում է Արաղին։ Այս Մաղազբերդը սահմանակից է Աջեմի Շորագյալ բերդին։ Սակայն Շորագյալ բերդը Աջեմի ձեռքում է, իսկ Շորագյալի բոլոր նահիյեները մնացել են Կարսի իշխանության տերիտորիայում։ Երկուսի միջև Արփա-չայը սահման է կազմում։ Դիմացի՝ արեւելյան, կողմը Աջեմին է պատկանում, իսկ արեւմտյան կողմը Կարսի հողումն է։ Այս բերդի ետևում, մի մենզիլ հեռավորության վրա, գտնվում է Ան [Անի] բերդը, որը Կարսի իշխանության մեջ է։ Մի ժայռի վրա ընկած, քառակյունի, ավերված փոքրիկ մի բերդ է։ Ասում են, որ նեշիրվանն է կառուցել։ Բերդի ներքևում բարեջեն մի գյուղ կա, որը զեամեթ է։ Ռայաները հայեր են։ Այս Ան բերդի ու Կարսի միջև է գտնվում Իթի-Նեխի լեռը, որը Կարսի ետևումն է և նրանից մի կոնաք հեռու է։

Այս բերդից դուրս գալով, անցանք ընդարձակ, կանաչազարդ վայրերով և հասանք Զարիշադ բերդը։

Զարիշադ բերդի բնութագիրը։ Կառուցվել է Իրանի շահերի կողմից։ Այստեղ մեծ թվով աջեմներ խիստ մեծ դառնություն\* են անցկացրել, այդ պատճառով էլ այս բերդը կոչվել է Զարիշադ։ Ներկայումս Կարսի էյալեթում է և սանջաքի բեյի կենտրոնն է։ Ունի ալայի բեյ և շերիբաշի։ Նվիրական պատերազմի ժամանակ 1200 զինված զինվոր կհավաքի... Բերդը գտնվում է մի բարձր ժայռի վրա, քառակյուն, ամրակուռ բերդ է։ Ներսում և դրսում ունի 300 տուն... Ընկած է Կարսից արևելք, Երևանի ճանապարհի վրա և մի կոնաք հեռու է։

Այստեղից նորից դեպի արևելք շարժվեցինք և 9 ժամ ճանապարհ գնալուց հետո հասանք Խալըշ գյուղը, որը Աջեմի տերիտորիայում և Երևանի իշխանության տակ է գտնվում։ Այստեղից գնա-

\* Թուրքերեն — (زارشاد) — գարի շեդիդ։



ցինք Կարա-Թիբի գյուղը, ապա 12 ժամ ճանապարհ գնալուց հետո հասանք Ուլքիլիսեի մենզիլը: Ասում են, որ Ռումի կայսրն է կառուցել: Այս երեք վանքերից մեկում հայ աղջիկներ (կույսեր), մյուսներումն էլ հույներ և հայերն են ապրում: Աջեմի երկրի այս Ուլքիլիսեի հնագույն վանքը, մեկ էլ նախիջևանի ճանապարհի վրա գոտնըվող Յետի-Քիլիսեի տաճարը նշանավոր են: Սակայն սրանում [Ուլքիլիսեում] երեւելի հուշարձաններ չատ կան: Այս վանքումն է պատրաստվում միւրում-յաղը (մեռոն), որն իսկապես տարօրինակ է: Մի մետաքսյա գորգի վրա գնում են կաթսան, տակը կրակ են վառում և եփում են կաթսայի մեջ լցված բույսերն ու ծաղիկները: Կրակը գորգի վրա չի ազդում և նույնությամբ մնում է: Հետո այս բույսերի ջուրը, այսինքն յուղը լցնում են հատուկ ամանների՝ կումկումների (գյուզյում) մեջ և իբրև շնորհավորանք տանում են Ֆրենդիստան, իսկ այնտեղից ուխտի են գալիս այս վանքը: Այդ յուղը գործ են ածում տարբեր հիվանդությունների, վերքերի համար: Նրանց սխալ կարծիքով ունենում է ազդեցություն:

Տարօրինակ բան: Այս վանքի բակում, բարձր կամարի տակ, օդում կախված մի հաստ երկաթ կա: Միշտ այդպես մնում է պարապության մեջ և ոչ մի կողմից ոչ մի բանի չի կաշում ու ոչնչի վրա չի հենվում: Քրիստոնյաների սխալ կարծիքով այդ ուղղահայաց երկաթը մնում է [օդում] առաքյալ Շմավունի հրաշքի շնորհիվ: Ուրոշ մուսուլմաններ տեսնելով այդ հավատում են դրան, որովհետև այդ ուղղահայաց երկաթը սոսկալի քամիների ժամանակ տատանվում է: Որպեսզի ոչ ոք դրան ձեռք չտա, վարդապետները նրա շուրջը ծառի ճյուղերից ամուր ցանկապատ են շինել: Նվաստիս կարծիքով սա հրաշք չէ, այլ հնարագիտություն:

Ուղղահայաց երկաթի հնարագիտությունը: Շենքը կառուցող վարպետը այս երկաթե փոքրիկ սյունի վրա նախապես բարձր կամար է կապել: Ամենաբարձր գագաթի կենտրոնում մի մեծ մագնիսական քար է դրել: Մի ուրիշ մագնիսի քար էլ՝ երկրաչափական հաշվով, դրել է այդ գագաթի վրա և դիմացը: Այս փոքր երկաթե սյունը երկուսի միջև է գտնվում: Երկու մագնիսական ուժեր հավասարազոր են, այդ պատճառով էլ սյունը այդպես օդի մեջ կախված է մնում: Այնպես, որ այստեղ ոչ առաքյալների, ոչ Շմավունի հրաշքը կա և ոչ էլ թիլիսման: Բոլոր դիտողները հիանում ու ապշում են: Ես՝ նվաստս, իմ կարճ խելքով, այդպես մտածեցի: Աստծով, կարծում եմ, որ չեմ սխալվել:

Վանքը ունի մոտ 500 վարդապետներ: Աջեմի և Ալ-Օսմանի

կողմից ամեն գիշեր 500—600 ձիավորներ են գալիս այստեղ իջևանելու: Վարդապետները կարպետներ ու պարկեր են հանում և հյուրասիրում են եկվորներին: Յուրօրինակ քրիստոնեական մեծ վանք է:

Այստեղից նորից շարժվեցինք դեպի արևելք, Արազ և Զանգի գետերն անցանք և երկրորդ անգամ եկանք Երևան:

...Երևանի բերդի խանից նամակներ վերցնելով նորից ուղևորվեցինք դեպի էրզրում:

### ՄԵՐ ՎԵՐԱԴԱՐՁԸ ԵՐԵՎԱՆԻՅ ԷՐԶՐԱՌԻՄ

Երևանից դուրս եկանք 700 մարդուց կազմված քարավանով և 5 ժամ հետո հասանք Աբղալլար գյուղը, որը 100 տնից բաղկացած, այգիներով ու պարտեզներով աջեմական գյուղ է: Գրավման ժամանակ Կարսի տերիտորիայում էր, ներկայումս ենթակա է Աջեմին: Այդտեղից 4 ժամ դեպի հյուսիս գնացինք և հասանք Աբարան գյուղը: 500 տնից բաղկացած Գյոքդուլաքի գյուղն է: Այդտեղից կանաչազարդ վայրերով դեպի արևմուտք գնացինք և հասանք Շարաբ-խանե գյուղը, որը մի ժայռի վրա գտնվող, ուխտատեղիով, 300 տնից բաղկացած, անթիվ այգիներով ու պարտեզներով բարեշեն գյուղ է: Կարսի տերիտորիայում զեամեթ է: Այդտեղից դարձյալ դեպի արևմուտք գնացինք, 4 ժամ լեռան ստորոտով ճանապարհ անցանք և հասանք Բեքեմ գյուղը: Հնում Ուզուն Հասան շահի աղջկա գյուղն է եղել և նրա անունով էլ Բեքեմ է կոչվել, որովհետև աջեմները շահերի աղջկան բեքեմ են ասում: Կարսի տերիտորիայում գտնվող 300 տնից բաղկացած գյուղ է, բնակիչները հայեր և վրացի ազնավորներ են: Թուն մեծ քաղաքը խավարյալ Թիմուրը ավերել է և ներկայումս Արփա-չայի եզերքին պարզ նրկում են շինություն հետքերը: Այդ շինությունների մեջ 7 բարձր գմբեթներ կան, որոնց մեջ են նաև Ակ-Կոյունլի շահեր՝ Մեջենդի խանի, Ուշար խանի, Օթֆիբայ խանի, Գյուլնուզ-բայ խանի արձանները իրենց գահերով. որը պառկած է, որը նստած, կարծես կենդանի լինեն: Յուրաքանչյուր գերեզմանաքարի վերևում փորագրված է անունն ու պատկերը, մահվան պատճառը և թվականը: Այս ավերակ քաղաքի շրջապատում մեծ յայլաներ կան: Այստեղից նորից դեպի արևմուտք գնացինք, անցանք մադաոտ, ճահճոտ և աղոտ վայրերով և հասանք Շորագյալ բերդը: Շորագյալ բերդի բնութագիրը: Սուլթան Հյուսեյին Բայկարան<sup>106</sup> այս քաղաքի կողքով հոսող Արփա-չայի շրջանի օղը շատ է հավա-

նել և իմաստուն Շորագերի խորհրդով կառուցել ու բարեշինել է այս բերդը: Հետագայում, Կարա-Յուսուֆի տիրապետության օրոք, Թիմուրը ավերել է այն: Հետո նորից վերաշինվել է, սակայն Նախի-ջևանի վրա արշավելիս սուլթան Սուլեյման խանի բանակի առաջապահները ավերել են այս բերդը: Ներկայումս Արփա-չայի եզերքին երևում են Թիմուրի կողմից ավերված բազմաթիվ կամարների և մեծ գմբեթների հետքերը:

Ինչպես պատմագիր Թոհթեն է գրում, երաժշտական գիտության 48 բարդություններից մեկը՝ շուրագերի թերթիբը, այդ գիտնականը հորինել է քաղաքը բարեշինելու ժամանակ և իր անունով Շորագեր<sup>107</sup> անվանել:

Այս քաղաքի ամբողջ ժողովուրդը, մեծ թե փոքր, իսկապես զբոսասեր և հաճույասեր մարդիկ են, աջեմի ձևով շուրագեր և սրտաուռ երգեր են երգում:

Քաղաքը այնքան էլ բարեշին չէ, բերդը ավերված է: Ունի 300 տուն: Նահիյեների մեծ մասը ընկած լինելով Արփա-չայի մյուս ափին, մտնում են Երևանի խանության մեջ, իսկ այս ափինը՝ Կարսի: Այստեղ ևս Վրաստան է համարվում, քանի որ Արաղ և Զանգի գետերից հյուսիս՝ 40 կոնաք տարածությամբ [երկիրը], սկսած էլբրուսից մինչև խազերի ծովը, Դաղստան և Վրաստան է համարվում: Արևմուտքից սահմանակից է էրզրումին:

Այստեղից շարժվեցինք դեպի արևմուտք և 5 ժամվա ընթացքում 6 գետ անցանք: Բոլորը փոքր գետեր են, որոնցից մի քանիսը Վրաստանից, մի քանիսն էլ բխում են Աղզուրի լեռներից, անցնում են այս գյուղերով և թափվում Արաղ գետի մեջ: Ճանապարհների մի մասը ճահճոտ է: Մենք հասանք Քեշդի նահիյեն: Ունի մի գետ, որի անունը հայտնի չէ: Սուլթան Մուրադ խանը Երևան գնալիս, անցել է այս գետով և իր փաղիշահական տաղաձարի մոտ մի սոֆա<sup>108</sup> է կառուցել տվել, որի հետքերը մինչև հիմա երևում են: Կարսի այանները նրա շորս կողմը լավ ծառեր են տնկել և վեր են ածել նամազավայրի: Ճանապարհորդների իջևանելու համար կանաչազարդ մի վայր է: Այստեղից դեպի արևմուտք գնացինք և հասանք Բուլաք գյուղը, որը Կարսի ղեկավար տերերից մեկի՝ Չալըք Սեֆի աղայի ազատ ղեկավարն է: Ունի 300 տուն: Այստեղից եկանք Կարսի բերդը: Մի գիշեր դիզտար Ալի Աղայի մոտ հյուր մնացինք և առավոտյան բոլոր բարեկամներին հրաժեշտ տալով շարժվեցինք դեպի արևմուտք և անցնելով բերքառատ վայրերով՝ հասանք Դուշ Կիյա մեն-գիլը, որը Կարսի տերիտորիայում է և 800 տնից բաղկացած ղեկավար

գյուղ է: Այդտեղից անցանք վերելքներով ու վայրէջքներով, եղևնու անտառներով ծածկված բարձր վայրերով և եկանք Վերնիշան մեն-զիլը, որը Կարսի տերիտորիայում է, անցյալում սանջաք է եղել: Գրանցված է Արաղ գետի դիմացի ափի, Վանի էյալեթի Բայազիդ բերդի տերիտորիայում: Ներկայումս Կարսի ալայ-բեյը այստեղ է նստում: Գյուղը 300 տուն ունի: Այստեղից դեպի հյուսիս, երկու մենզիլ հեռավորության վրա Ախալցխան է:

Այստեղից դաշտերի միջով դեպի արևմուտք գնացինք և եկանք Զինխան բերդը: Կարսի տերիտորիայում 200 տնից բաղկացած գյուղ է: Այստեղից անցնող թիմարատերերից տուրք են առնում: Կարսի փաշայի սուբաշիությունն է: Բերդը քառանկյունի է, հիմնադիրը ինձ հայտնի չէ: Հարցրի բերդի բնակիչներին, նրանք էլ չգիտեին: Փոքր բերդ է: Բնակիչները շատ համառ մարդիկ են:

Դարձյալ դեպի արևմուտք գնացինք, անցանք եղևնու ծառերով պատված ճանապարհներով և հասանք Սողանլի-Բելի անունով մեծ դերբենդը: Ռումում, Աջեմում, Բելիում և Բուխարայում հայտնի մի քաղաք է, որտեղից անցնող վաճառականների և ուրիշների մեջքը կոտրվում է: Հազար ու մի տանջանքով այստեղից էլ անցանք և եկանք Կոմի-Դամի գյուղը: Բասենի սանջաքի տերիտորիայում, Արաղ գետի եզերքին ընկած 150 տուն ունեցող գյուղ է: Այգի ու պարտեզ չունի: Այստեղից դաշտերով նորից դեպի արևմուտք գնացինք և հասանք Բասեն գյուղը: Ունի 300 տուն, էրզրումի վիլայեթի գրանցողի՝ Ջաֆեր էֆենդիի զիամեթն է: Այստեղից առաջացանք, անցանք Արաղի վրայի Չոբան-Քյոփրյու կոչված կամրջով և հարթ դաշտերով շարունակելով մեր ճանապարհը, նորից եկանք Հասան-Կալա բերդը: Այստեղից դեպի արևմուտք գնացինք և ապահով կերպով էրզրում մտանք...

Այնուհետև, էվ. Զելեբին պատմում է, որ որոշ ժամանակ անց էրզրումի վալին փաղիշահական հրովարտակ է ստանում, որով հրամայվում է բոլոր զինվորական ուժերը հավաքել և Կարսի դաշտում պատրաստ լինել պատերազմի: Այս կապակցությամբ փաշան էվ. Զելեբին ուղարկում է Զանջայի և Թորթումի սանջաքները:

(էջ 338—348)

#### ՓԱԴԻՇԱՀԱԿԱՆ ՀՐԱՄԱՆՈՎ ՄԵՐ ՈՒՂԵՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

ԴԵՊԻ ԲԱՅՐՈՒՐԴ, ԶԱՆԶԱ, ԻՍՊԻՐ, ԹՈՐԹՈՒՄ

ԵՎ ԱԿԶԱ-ԿԱԼԱ

Մեր փաշա էֆենդիից վերցնելով փաղիշահական հրամանը և բերդերի աղաներին հասցեալոված նամակները, 9 ծառայողներով գնացինք զինվոր հավաքելու:



էվ. Զելեբին, իր սովորութեանը համաձայն, հիշում է իր անցած բոլոր գյուղերն ու վայրերը: Նշում է նաև, որ «էրզրումի էյալեթի՝ Քղի սանջաքի լեռներում երկաթի հանքեր կան, որից թնդանոթի գնդակներ են ձուլում: Այդ բարձր լեռնով հարյուրավոր հոսող ջրեր են անցնում երկաթի հանքերի միջով և թափվում Եփրատ գետը: Այդ պատճառով այդտեղից հետո Եփրատի ջրի համը փոխվում է»:

Զելեբին կանգ է առնում Ակչա-Կալայում:

(էջ 324)

Ակչա-Կալայի բնութագիրը: Թորթումի սանջաքում է և Վրաստանի հողում: Վրաստանը իր իշխանութեան տակն առնելու համար կառուցել է Ուլամե փաշան: Սակայն ժամանակի ընթացքում բերդը ավերվել է: Բերդակալ և բերդապահներ չունի: Գտնվում է Թորթումի հյուսիսում: Ունի 600 տուն, ջամի, խան, բաղնիք, փոքր շուկա: Բայազիդ-Վելին իր շեհզադեութեան շրջանում, Տրապիզոնում վալի եղած ժամանակ պաշարել է այս բերդը և զրավելիս դժվարություններ է կրել: Գրավելուց հետո որոշ տեղեր ավերել է...

Այստեղից եկանք Զաթջա՝ Գյումյուշխանե, քաղաքը... Վիլայեթի բոլոր այսանները հավաքվեցին և փաղիշահի հրամանը կարդացին: «Լսում ու հնազանդվում ենք», ասացին բոլոր կուլերը: Բերաթով ապահարկ մյուսելիմները (տապարակիրներ) պատրաստվեցին Երևանի արշավանքին: Մենք էլ սկսեցինք քաղաքը դիտել: Այս քաղաքում Մեծ Իսքենդերի իմաստուն Ֆիլկոս-Յունանին արծաթի հանքեր է գտել և Իսքենդերին խորհուրդ է տվել քաղաքը բարեշինել: Հետո քաղաքը անցել է վրացիների ձեռքը: Ավելի ուշ Ադրբեջանի արքայի՝ Ուզուն Հասանի ձեռքն է անցել: Ուզուն Հասան շահը էբու-էլ-Ֆեթհի<sup>109</sup> հետ Թերջանի դաշտում տեղի ունեցած պատերազմում պարտության է մատնվում և բերդը անցնում է սուլթան Մուհամմեդ Ֆաթիհի ձեռքը: Այդ ժամանակ այստեղ գտնված արծաթի հանքի նմանը ոչ մի երկրում չկար: Քաղաքը այդ ժամանակ կոչվել է Գյումյուշ-խանե, սակայն Ալ-Օսմանի արքունական դեֆթերում գրանցված է որպես Զաթջա: Ամբողջ բնակչությունը ազատված է ամեն տեսակի տուրքերից: Փոխարենը պարտավոր են արծաթի հանքերը մշակել: Քաղաքը ներկայումս օսմանցիների ձեռքում է, ունի մոտ 70 արծաթի հանքավայր, որոնց մի մասը մշակվում է, մի մասն էլ անգործության է մատնված: Օսմանյան երկրի արծաթի հանք ունեցող մյուս վայրերն են՝ Անատոլիայում՝ Կադզմանը, Հեքարին, Բինգյուլը, Սենջակը, Աքարը, Եգիպտոսը, Շամի երկրում՝ Զեբել-Լիբնան, Մուան-օղլի լեռը, Մերզիֆոն (Մարզվան) քաղաքը և այլն: Ռումիլիում՝ Բոսնայի տերիտորիայում գտնվող Սերբերենիչեն է, Իսկյուբի մոտ՝ Կարաթովեն է, Փերշեթնի մոտ՝ Նովեբուր-

դեն է և Սելանիկի մոտ՝ Սիտերկիփսին է և այլն։ Սակայն Գյումուշ-խանեի հանքի շերտերը մարդու բազուկի հաստությամբ 7 շերտից են բաղկացած և ամբողջն առանց կապարի մաքուր մետաղ է։ Քաղաքում, էմինի թաղում փողերանոց (զարբ-խանե) կա, որը ներկայումս չի աշխատում։ Զաթջայում կտրված մի քանի ակշե պահում եմ ինձ սոտ...

### ԱՅՍՍԵՂԻՑ ԴՆԱՑԻՆՔ ԲԱՅՐՈՒԹԻ ԲԵՐԴԸ

Հնագույն Բայբուրք բերդի բնութագիրը։ Ալ-Օսմանի մեծ նախահայրերը և Մահանի երկրից եկած Ակ-Կոյունլիները ապրել են այս քաղաքում։ Յայլաները բարձրանալու ժամանակ, գտել են Գյումուշխանեի մեծ հարստություն պարունակող հանքերը և հարստացել են, որի պատճառով էլ այս քաղաքը Բայ-բուրթ\* է կոչվել։ Հետո աղավաղվել և Բայբուրտ է դարձել։ Ուզուն Հասանի ձեռքից գրավել է Ֆաթիհի վեզիր Մահմուդ փաշա-Աթիկը։ Ներկայումս, համաձայն Սուլեյման խանի աշխարհահամարի, էրզրումի վեզիրի փաղիշահական խասից անջատված սուբաշիություն է։ 150 ակշեով կազա է։ Կադին տարեկան 6 քիսե եկամուտ ունի...

Բայբուրք բերդի նկարագիրը։ Բարձր ժայռի վրա, հնգանկյունի ամրակուռ մի բերդ է։ Պարիսպների բարձրությունը 40 արշին է։ Խրամ չունի։ Պարիսպներից ներս հնում կառուցված մոտ 300 տներ կան, շուկա, խան, բաղնիք չունի։ Երկու դարպաս ունի... Դարպասից ներքև մոտ 1000 հողածածկ տներ կան։ Քաղաքում 19 մուսուլմանական և 7 հայկական թաղեր կան։ Հրեաներ և գնչուներ չկան։ Մովեզերքը 3 մենզիլ հեռավորության վրա է, որտեղ շատ հույներ կան։ Բնակչության մեծ մասը թուրքմեններ և քրդեր են։ Ֆաթիհ Թիրե քաղաքը գրավելուց հետո, այնտեղից մոտ 3000 մարդ է փոխադրել այստեղ։ Բնակիչների մեծ մասը այդ թիրեցիների սերունդն են։ Կրոնասեր և բարեպաշտ մարդիկ են...

Այնուհետև, էվ. Չելերին նկարագրում է Բայբուրթի ջամիները, մեդրեսները, բաղնիքները, շուկաները և բեդիստանը։

...Գործվածքներից հայտնի են Բայբուրթի կարպետները, սեջադենները, որոնք շատ ընտիր են և տարվում են շատ երկրներ։

Քաղաքի կլիման սառն է և պտուղները առատ չեն... Մերերը ապրում են մինչև 150 տարեկան հասակը... Կանայք վերին աստի-

\* Բայ՝ թուրքերեն հարուստ է նշանակում. բուրթ՝ տեղ, վայր իմաստն ունի, այստեղից էլ Բայբուրթ՝ հարուստ վայր է նշանակում (ծանոթ. հրատարակչի)։

ճանի համեստ, բարեկիրթ, գեղեցկախոս են: Քաղաքը էրզրումի հյուսիսում է և 2 կոնաք հեռավորության վրա է: Տրապիզոնը գտնվում է հյուսիսում, ճանապարհը դժվարին է:

Ճորոխ [Չորուխ] գետը սկիզբ է առնում էրզրումի լեռներից, ոռոգում է բազմաթիվ քաղաքներ ու գյուղեր և հոսելով Բայբուրթի բերդի կողքով՝ Գունիայի մոտ թափվում է Սև ծովը: Ոմանք ասում են, որ Ճորոխ անունը Ջուի-ոուհի աղավաղված ձևն է: Այդ դեպքում իմաստը կլինի՝ հոգու գետ: Բայբուրթցիները լեռների վրայի անտառներից փայտեր են կտրում և Ճորոխ գետն են նետում:

Հետո քաղաքում գտնվող թմբի մոտ ամեն մարդ գտնում է իր նշան արած փայտը և տուն տանում...

Այնուհետև, էլ. Չելեբին նկարագրում է Բայբուրթի իսլամական ուխտատեղիները:

Թորթում բերդը հիմնել է Վրաստանի շահ Մարուլը: Հետո անցել է Ուզուն Հասանին և սրանից էլ՝ Ֆաթիհին: Ավելի ուշ վրացիները նորից գրավել են: Երբ Սուլեյման խանը իմանում է [Թորթումի] գրավման մասին, անմիջապես երկրորդ վեզիր Ահմեդ փաշային սերդար է նշանակում և ուղարկում բավականաչափ զինվորներով: [Ահմեդ փաշան] գալիս մտնում է խրամատները և յոթ օր ու յոթ ժամ պատերազմելուց հետո, բերդը գրավում է: Բերդում անհրաժեշտ քանակությամբ պահապաններ, ռազմամթերք, թնդանոթ, պաշարեղեն և այլ հանդերձանքներ թողնելուց հետո, իր զինվորներով հարձակվում և ամանով գրավում է նեջախ և էմիր-Ախոր բերդերը: Այդ բերդերումն էլ բավականաչափ զինվորներ է թողնում: Այդտեղից շարժվում է Ակչա-Կալայի վրա ու 7 օրվա ընթացքում գրավում է այն և նրա աշտարակի վրա կարդալ է տալիս Մուհամմեդի էզանը: Դրանից հետո գնում է Նիքերդ, Աշերդ, Քյուլյուք-Ակչե բերդերի վրա, որոնց բեյերը ամանով հպատակություն և հնազանդություն են հայտնում: Ապա գնում է Դատանլի նահիյեի վրա, որի 60 գյուղերից 15-ը հպատակվում են, մնացածները ավերվում: Թեքհիս, Ակչա Կալա, Դիվանե Դերեսի բերդերը գրավելուց հետո, բանակը գալիս է Թորթում: Թորթումը գրանցվում է իբրև սանջաքի կենտրոն: Ներկայումս էլ այդպես է: Ունի ալայի բեյ, շերիֆաշի: Պատերազմի ժամանակ ջեբելունների և բեյի զինվորների հետ միասին 60 հազար<sup>110</sup> (?) ընտիր զինվոր է տալիս: Ըստ օրենքի փաշան տարեկան 12—13 հազար ղուրուշի եկամուտ ունի: Մեր արշավանքի գնացած տարին, Սեյդի Ահմեդ փաշան, մի փոքր բռնություն գործեց և Թորթումի սանջաքի եկամուտը հասցրեց 24 հազար ղուրուշի: Երբ նվաստս, կայսերական հրամանով փաշայի մոտ էի, սանջաքի



զեամեթների և թիմարների տերերից բացի, մինչև անգամ ձեռքում բերաթ ունեցող իմամներին և խաթիրներին՝ «Դուք էլ պարտավոր եք պատերազմի գնալ» ասելով՝ նրանց վրա ճնշում գործադրեց և 10 հազար ղուրուշ առավ։ Նվաստիս էլ բնակեցրեց իր պալատում և քաղաքը դիտել տվեց։ 150 ակչեով կաղա է և 9 նահիյի ունի։ Նշանավորներն են՝ Յուվանե, Դատանլի, Բսպիր։ Այս նահիյիներից կազին տարեկան 3000 ղուրուշ եկամուտ ունի։ Ունի շեյխուլ-իսլամ, նազիր, այան և էշրաֆ, բերդակալ, բերդապահ զինվորներ, ենիչերիների սերդար և քաղաքի սուբաշի։

Թուրքում բերդի նկարագիրը։ Բարձր ժայռի վրա է, կառուցված է քառակուսի ձևով և մի երկաթյա դարպաս ունի։ Պարիսպների ներսում 18 տուն և փոքր ջամի կա։ Ունի նաև մի ամբար։ Ստորին վարոշը բարեշեն և գեղեցիկ շենքեր ունի, որոնց թիվը հասնում է 700-ի։ Ունի 7 թաղամաս և 7 մեհրաբ... զանազան տեսակի էսնաֆների հատուկ խանութներ... բոլոր տներն ունեն այգիներ և պարտեզներ, օդը լավ լինելու պատճառով պտուղները խիստ առատ են։ Հայտնի են խաղողը, տանձը, կարմրավուն դեղձը։ Քաղաքը էրզրումից 2 կոնաք հեռավորության վրա է և վաճառական դասը իրենց պտուղները սնդուկներով էրզրում են տանում։ Էրզրումի էյալեթում, Երզնկայից հետո իր դրախտանման այգիներով նշանավոր և բարեզարդ քաղաքը Թորթումն է։ Ժողովուրդը անկեղծ, պարկեշտ և պանդուխտներին սիրող մարդիկ են։ Թորթումում բորակ է ստացվում։ Քաղաքը ձորամիջումն է։

Այնուհետև, էվ. Չելեբին նկարագրում է, թե ինչպես կազակները հանկարծակի հարձակվել են Գունիա բերդի վրա և գրավել այն։ Սեյդի Ահմեդ փաշան բանակով օգնության է գնում բերդին։ Չելեբին ևս մասնակցում է այդ արշավանքին։ Այս առթիվ նա գրում է.

«...Գունիայի սահմանին մոտ մի վայրում հանդիպեցինք Մեդրելիստա-ի զինվորներին։ Սրանք ներկայացան Սեյդի Ահմեդ փաշային. բոլորին պատիվներ տրվեցին։ Եկան նաև մոտ 3000 զինված, երկաթի մեջ թաղված, նժույզներով, դատաստանի օրվա տարբեթ<sup>13</sup> կենդանուն նմանվող մեզրեի ազնվականները և մոտ հազար հետիոտն հրացանածիգներ և վրացի առաջավորներ։ Սրանք դեմքով էլ իրար նման չէին. ոմանք խառն մազերով էին, ոմանք էլ պատրույգածև մազերով։ 40—50 տարեկանները ածիված էին և տարօրինակ դիմագծերով մարդիկ էին։ Սեյդի Ահմեդ փաշան նրանցից յուրաքանչյուրին առանձին-առանձին խոստումներ տվեց և խոսքեր ասաց։ Այդ գիշեր մենզիլները անցնելով, առավոտյան վաղ հասանք Սև ծովի եզերքին ընկած Գունիա բերդը»։



էվ. Զելեբրին մանրամասնորեն նկարագրում է բերդի վրա ցամաքից, ծովից կատարված հարձակումը: Նշում է նույնպես, որ այդ կռիվներին մասնակցել են նաև Վրաստանի և Մեդրելիստանի ազնավորները: Բերդի շուրջը կռիվը խիստ կատաղի է լինում: Ի վերջո օսմանցիները հաղթում են կազակներին, կոտորում և նորից տիրանում բերդին: Այս արշավանքի կապակցությամբ Անատոլիայի տարբեր մասերից հսկայական թվով զինվորներ են հավաքվում Գունիայի շրջանում: Այլ մանրամասնություններից բացի էվ. Զելեբին հիշում է, որ հաղթանակից հետո, ծովի կողմից 40—50 լադ՝ մենզեսիլե նավակներով և վրացի «ապստամբ» ազնավորները գալիս են կազակներին օգնության: Նրանք տեսնելով մեծաթիվ օսմանյան բանակը, փորձում են ետ դառնալ ու փախչել: Բայց օսմանցիների ուժեղ կրակից ստիպված հանձնվում են: Նավերը զրավվում են, իսկ ազնավորներին գերի են վերցնում:

Հաջորդ օրը գալիս է նաև Զելզերի էյալեթի մյուսթեսարիֆ վեզիր Կոչա-Սեֆեր փաշան, որը էրզրումի վալիի հրամանով, 6000 կտրիճ վրացի զինվորներով և Բեմրես խան-օղլի, Հեհնտ խան-օղլի, Ալեքսանդր խան-օղլի վրացի զխավորներով Ախալցխայից շտապ կերպով մեկնում է Գունիային օգնության: Սրանց դիմավորում են բացառիկ հանդիսավորությամբ: Վրաստանից, Մեդրելիստանից, Բաթումից, Հադիստանի սանջաքներից բանակի համար սկսում են հացահատիկ ուղարկել:

Այնուհետև, փաշան Գունիա բերդը վերանորոգելու համար շրջակայքից ճարտարապետներ և վարպետներ է բերել տալիս: Խրամները մաքրում և պարիսպները ամրացնում են: Բերդի պահպանության համար 6000 զինվոր է թողնվում:

Էրզրումի ճանապարհին Սեյդի Ահմեդ-փաշան մուսուլման ղազիներին խորհրդակցության է հրավիրում: Նա հայտնում է, որ «Մեդրելիստանը Տրապիզոնի էյալեթի իշխանությանն է ենթարկվում և փոխանակ մեզ օգնելու, կազակներին է օգնել և այդպիսով ապստամբել է փադիշահի դեմ... Մեզրել քյաֆիրներից ի՞նչ կերպ վրեժ լուծենք, որ այսքան սոսկալի տանջանքներ կրող հավատացյալ զինվորները ապրանք և հարստություն ձեռք բերեն»: Խորհրդակցությունը որոշում է արշավանք հաղմակերպել:

(էջ 341—356)

## ՄԵՐ ԳԻՇՆԵՐԱՅԻՆ ՀԱՐՁԱԿՈՒՄԸ ՎՐԱՍՏԱՆԻ ՎԻԼԱՅՆԹԻ ՎՐԱ

Բանակը պատրաստվում է արշավանքի: Տասնյակ հազարավոր զինվորներ, իրենց պարագլուխ փաշաներով և բեյերով, գնում են Մեդրելիստանը թալանելու, ավերելու և գերելու:

...Այդ օրը 10 ժամ ճանապարհ գնալուց հետո իջևանեցինք Բաթումի սանջաքի և Մեդրելիստանի միջև ընկած Զար-չայիրի վայրում: Վաղ առավոտյան անցանք ճորոխ գետի գետանցքով: Սեֆեր փաշան Վրաստանի զինվորներով կողոպտեց ու թալանեց Մեդրելիստանի Դերանիյե նահիյեն: Այս բանը տեսնող մեդրելները սկսեցին փախչել դեպի լեռները: Մեր էֆենդին՝ Դեֆթերդար-զադեն, իր մարտիկներով մտնելով անմատչելի լեռների մեջ, պաշարեց

մեզրելիների Բեջնեն\*։ Համազարկ կրակով Բեջնեում գտնվողների հետ ուժեղ կռիվ բռնվեցին։ Կեսօրից հետո Բեջնեն գրավվեց և այնտեղից 700 գերի վերցրին։ Զինվորները մեծ ավարի տիրացան ու հարստացան։ Այս կռիվում ղազիններից 7 կտրիճ նահատակվեցին։ Բակը փաշան մեծ ավար ձեռք բերեց, հարստացավ և միացավ իսլամական բանակին։ Մուսուլման ղազիններին ազատություն տրվեց։ Նրանք խումբ-խումբ շտապեցին դեպի լեռները, ձորերը և հասան մինչև Մերվե բերդը։

Այս բերդի շուրջը մեծ կռիվներ են տեղի ունենում և ի վերջո բերդը գրավվում է 300 մենզրել սպանվում և 300-ը գերի են ընկնում։

...Օսմանցի զինվորները թաղվեցին ավարի և բարիքների մեջ։ Կռիվ ժամանակ գերի վերցված ղուլամներին և ստրկուհիներին հանձնեցին հաղթական սերդարին։ Այստեղից անցանք անտառներով և հասանք Բողտա դաշտը։ Մուսուլման ղազինները գիշերային հարձակումներ գործեցին շրջակայքի վրա... Հետո մտանք Թեմրիս խանի երկիրը։ Պարզվեց, որ այս վայրը ենթակա է Ախալցխայի վիզիր Սեֆեր փաշային։ Թեմրիս խան-օղլին 3000 վրացի կտրիճներով և 2000 հետիոտն հրացանաձիգներով եկավ և կանգնեց բանակի մի կողմում։ Իր նվերները հանձնեց սերդար Ղազի Սեյդի Ահմեդ փաշային։

Այս Թեմրիս խան-օղլին մի շարք վրացական աշիրեթներից վշտացած էր։ Առաջնորդելով օսմանյան զինվորներին՝ գրավեց Փերնաք, Կումլե, Սևմարգե նահիյեները։

Երևք օր հետո կանգ առանք Ախար բերդի առաջ, այս բերդն էլ հպատակվեց։ Քեթֆուջ փաշայի զորամասը երկու գեղեցիկ կույս աղջիկ էր վերցրել, որոնց նմանը չի ճարվում անդամ Շամի շրջակայքի հուրիների մեջ... Սեյդի Ահմեդ փաշան այս [գեղեցկուհիներին] հազարական ղուրուշով գնեց Քեթֆուջ փաշայից և 20 ուրիշ աղջիկների հետ ուղարկեց սուլթան Բրահիմ խանին։

Այդ ժամանակ Մեզրելիստանի բեյի հորեղբորորդին գերի էր ընկել։ 100 գերի, 1000 գլուխ կենդանի, մի քանի բեռ ասեղնագործ իրեր և մի քանի բեռ կտորեղեն տալով ազատվեց։ Այս հաղթական արշավանքի ժամանակ մի կռիվ կես ղուրուշով, մի ոչխար 5 ակչեով վաճառվեց։ Աչք-Բաշի բեյը սերդարին 5 ստրուկ և 5 ստրկու-

\* بجنه — հավանաբար բերդի անունն է։

հի նվեր ուղարկեց, նվաստիս էլ մի ստրուկ, մի ստրկուհի նվիրեց...<sup>112</sup>,

Այստեղից հաղթական բանակով գնացինք դեպի արևմուտք, արշավեցինք Նախաջի, Ակչա-Կալա, Զիքի, Նիքերդի, Քյուլյուր-Կալա բերդերի վրա...

Վերջապես Վրաստանը և Մեգրելիստանը ամբողջովին հպատակություն հայտնեցին: Բեյերը նվերներով ներկայացան Ղազի Սեյդի Ահմեդ փաշային: Մեր բանակը ծայր աստիճան հարստացավ գերիներով և ավարով: Յուրաքանչյուրի ուժերից վեր էր տանել ձեռք գցածը: Այսպես անցանք Ճորոխ գետի եզերքով և նորից իջևանեցինք Գունիա բերդի մոտ: Ավարը տարան Տրապիզոն և օգուտով վաճառեցին:

(էջ 356—359)

Այնուհետև, էվ. Չելերին մեգրելական լեզվից բերում է նմուշներ:

...Մեգրելիստանում յուրաքանչյուր ցեղ (աշիրեթ) յուրօրինակ առանձին բարբառ ունի: Մեծ երկիր է: 70 տեսակի բերք ունի: Շատ է ոչխարը, այծը, խոզը, լեռներում՝ վայրի եզը, վայրի այծը: Ունեն նոթյգներ: Սակայն Թաթարիստանում, Վրաստանում և Մեգրելիստանում ջորիներ բուրրովին չկան: Այս երկրներում շատ է սկյուռը, ինչպես նաև աղվեսը, վայրի կատուն, գայլը, հավը: Յորեն ու գարի քիչ են ցանում և բերքը քիչ է: Եղիպտացորենը շատ առատ է: Բարձր լեռների վրա աճում են ընկույզի, սամշիտի, եղևնու ծառեր: Գյուղերը հաստատաբնակ են, չեն քոչում: Գյուղերն ու բերդերը ունեն այգիներ ու պարտեզներ, եկեղեցիները բարեշեն են: Որովհետև սրանք հնագույն ազգ են և նրանց երկիրը մեծ երկիր է:

Այնուհետև, էվ. Չելերին մանրամասն նկարագրում է իր ուղևորությունը դեպի էրզրում: Էրզրումում հաղթական բանակին դիմավորում են մեծ հանդիսավորությունով: Չմեռվա սառնամանիքների պատճառով մեծաթիվ բանակը ցրվում է:

(էջ 359—361)

#### ՄԵՐ ՈՒՂԵՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԷՐԶՐՈՒՄԻՑ ՍՏԱՄԲՈՒԼ 1057 (1647) ԹՎԱԿԱՆԻ ԶԻԿԱՏԵ ԱՄՍԻ 18-ԻՆ՝ ՉՄԵՌՎԱ . ՍԱՍՏԻԿ ՅՐՏԻՆ

Էվլիյա Չելերին վերադառնալով էրզրում, շարունակում է ըստուղարություն անել մաքսատանը: Քիչ ժամանակ անց իր էֆենդի վեզիր Մուհամմեդ փաշայի հետ մեկնում է Ստամբուլ: Այս ուղևորության ժամանակ էվ. Չելերին նկարագրում է այն վայրերը, որոնք չէին նկարագրվել նախորդ ուղևորության ընթացքում:



էրգրումից նա գնում է Ըլըջա, Խնուս, Մամա-Խաթուն, Քեթուր: Այստեղից փաշան նրան ուղարկում է Քեմախի բերդը:

Դարի-Ֆելլահի<sup>113</sup>, այսինքն Քեմախ բերդի բնութագիրը: Բերդը հին կայսրերից մեկն է կառուցել: Հետո անցել է Ուզուն Հասանի ձեռքը: Թեև Թիմուրը պաշարել է, բայց բերդը դիմադրություն է ցույց տվել: Հետո սուլթան Սելիմ I-ը, Տրապիզոնում իր շեհադետության ժամանակ, մի կերպ այս բերդը գրավել և մեջը զինվորներ է թողել: Այնուհետև այս բերդը իր իշխանությանն է ենթարկել Շահ Իսմայիլը: Հետո սուլթան Սելիմը փաղիշահ դառնալով, Աջեմին առաջին անգամ նվիրական պատերազմ հայտարարելով, իր անթիվ զինվորներով եկել է Անատոլիայից և պաշարել այս Քեմախ բերդը: Բերդը Բըլըբլի Մուհամմեդ փաշայի միջոցով գրավելուց հետո, գրավել է նաև ուրիշ շատ բերդեր և ուղղակի շարժվել Աջեմի երկրի վրա:

Բերդն ըստ Սուլեյմանի աշխարհահամարի էրգրումի տերիտորիայում է և Կուրու-չայի վոյեվոդության իշխանության տակ է: Էրգրումի փաշայի խասն ու սուբաշիությունը 300 ազնեով նայիբություն է: Քերջաս, Կուրու-չայ և Շեհեր անունով նահիյեններից կազին տարեկան ստանում է 3000 ղուրուշ: Ժողովուրդը նվիրական շարիաթին հպատակ և հնազանդ է: Բերդի դիզգարը նույնպես իշխողներից է: Բերդն ունի 500 բերդապահ, որոնք աղահանքից որոշ հատկացումներ են ստանում: Ունի ենիշերիների սերդար, սիփահիի բեթխուդա, նագիր, այաններ և էջրաֆներ: Եփրատ գետի դիմացի ափին, մեկ ժամյա հեռավորության վրա ընկած, 700 տնից բաղկացած Քյոմուր գյուղում նստող աղահանքի էմիրն նույնպես իշխողներից է համարվում: Շատ հայտնի է ձյունից սպիտակ և Կըրշեհի-րի աղից ավելի համեղ աղը: Ամբողջ Քուրդիստանից և Թուրքմենիստանից Բինգյուլի յայլանները բարձրացող ցեղերը իրենց անհրաժեշտ աղը Քեմախ քաղաքից են գնում: Այս քաղաքի հայտնի արտադրությունից մեկն էլ այստեղ պատրաստվող նուրբ և ամուր վրանի բեղն է, որի նմանը ոչ մի երկրում չի կարելի գտնել... Ժողովրդի բերանում առած է դարձել. «Քեմախի բեղը, Երզնկայի ընկույզը և Բայբուրթի աղջիկը»: Քյոմուր գյուղի կողքով այգիների միջից հոսող Քյոմուրի գետակը սկիզբ է առնում Քերջասի լեռներից, անցնում Քեմախի բերդի մոտով, մեկ օրյա հեռավորություն կտրելով՝ սուլթան Մելիք Ղազի թեքիյեի մոտ, խառնվում է Եփրատ գե-

کماخ بری، ارزنجان قوزی، بابیو، ت قیزی\*



տին: Սրա դիմացը Մյուբարեք գյուղն է, որը բարեշեն է և էրզրումի կուլերի խասն է:

Աստվածային իմաստություն: Այս Մյուբարեք գյուղի քարայրների միջով հոսող վճիտ ջրերը հուլիսին սառչում և սառույց են դառնում, իսկ ձմռան օրերին բաղնիքի ջրերից ավելի տաք են լինում: Տարօրինակ աստվածային իմաստություն է: Ամբողջ վիլայեթի բնակչությունը կաթրֆ-փենիրի անունով պանիրը պահում է այս քարայրներում. լավ սառնարան է...

Քեմախ բերդի նկարագիրը: Հնգանկյունաձև ամրակուռ բերդ է: Աշտարակներն ու պատվարները կառուցված են մեծ քարերով: Էրզրումի տերիտորիայում նման բերդ չկա... Երեք ամուր երկաթյա դարպասներ ունի: Առաջին դարպասի մոտ և ձախ կողմում երկուական թնդանոթ կա, որոնց երկարությունը 27 թզաչափ է և 3 կանթար ծանրությամբ գնդակներ են արձակում: Զարմանալին այն է, որ թե՛ վերցնելու և թե՛ իջեցնելու համար խիստ դժվար եղող այսպիսի սոսկալի ծանր թնդանոթները ի՞նչպես են բարձրացրել ու դրել այս անմատչելի ժայռի վրա...

Ներքին բերդում 600 հողածածկ տուն կա, որոնք ընկած են նեղ փողոցների վրա և այգիներ ու պարտեզներ չունեն: Բերդի մեջ անմշակ և ազատ հողեր չատ կան: Այդ ազատ հողերում հինգ ցորենի ամբար կա, որոնք [սուլթան] Սելիմ խանի ժամանակից լիքն են բրնձով և կորեկով: Տեսնողը կարծում է, թե հենց նոր են կալսել և լցրել ամբարը: Պաշարման ժամանակ զինվորները սնվում են այս հացահատիկով: Դարպասից ցած, ժայռի մեջ փորված ջրի ճամփա կա, որը իջնում է մինչև գետը: Պաշարման ժամանակ այդտեղից ջուր են բերում ու խմում: Ներքևում, իրար կողքի երեք ջրամբար կա...

Այս քաղաքի գեղեցիկները շատ հայտնի են: Քաղաքը գտնվում է էրզրումի տերիտորիայում: Բնակիչները թուրք են:

Այնուհետև, էվ. Չելևրին անցնում է մի շարք վայրերով և գալիս է Երզնկայի բերդը:

Երզնկայի [Էրզինջան] բերդը էրզրումին է պատկանում: Այս դրախտանման վայրը ձեռք բերելու համար հազարավոր իշխողներ մեծ ջանքեր են գործադրել: Վերջապես 855 (1451) թվականին սրա փաղիշահը՝ սուլթան Ջահրեղդինը, տեսնելով, որ սուլթան Յըլգըրմ Բայազիդ խանը կայծակի նման հաղթում է իր շուրս կողմի թշնամիներին, Ամասիայի բերդի գրավման օրը գալիս է Ամասիա և իր Երզնկա բերդի բանալիները հանձնում է Յըլգըրմ Բայազիդին:

Վեհափառ փառիշահը մեծ վեհանձնություն հանդես բերելով, Երզնկայի գահը շնորհում է նորից սուլթան Զահրեդդինին: Սակայն խութբեն կարդացվում է Յըլդըրմ Բայազիդի անունով և փողը կտրվում է նրա անունով: Այս դեպքից երեք տարի անց սուլթան Զահրեդդինը մեռնում է և նրա երկիրը անցնում է Կարա-Կոյունլի շահ Կարա Յուսուֆի ձեռքը: Սա 7 տարի իշխելուց հետո՝ երևան է դալիս խավարյալ Թիմուրը: Կարա Յուսուֆը վախից իր գահն ու հանգստությունը թողնում և փախչում է Բաղդատի իշխող սուլթան Ահմեդ Զելայիրի ու Յըլդըրմ Բայազիդ խանի մոտ և ապավինում նրանց հովանավորությանը: Թիմուրը Յըլդըրմից պահանջում է Կարա Յուսուֆին, սակայն մերժում է ստանում: Թիմուրը ասում է՝ «Քաղաքիցդ ու երկրիցդ հրաժարվիր»: Սակայն Յըլդըրմ Բայազիդ խանը Թիմուրի այդ խոսքին կարևորություն չի տալիս: Այս դեպքը պատճառ է դառնում զժտության Թիմուրի և օսմանցիների միջև: Երբ Թիմուրը իր անթիվ զինվորներով գալիս է Յըլդըրմ Բայազիդ խանի վրա, Կարա Յուսուֆը և սուլթան Ահմեդ Զելայիրը Ատալիայից նավով փախչում են Եգիպտոս և ապաստանում սուլթան Բերկոկի մոտ: Մյուս կողմից Ուզուն Հասանը տիրանում է Երզնկային և այստեղ խութբեի և փողի դրոշմի տեր է դառնում: Նրա փողերանոցը ներկայումս էլ Մեղիխանեի մոտ է: Յըլդըրմ Բայազիդը մահանում է և Ուզուն Հասանը Երզնկայում անկախություն է ձեռք բերում: Յըլդըրմ խանից հետո, նրա շահզադեների՝ Մուսա, Իսա, Սուլեյման և Շահ-Պադե Մուհամմեդ Զելեբիների օրոք Անատոլիան խառնակ դրության մեջ է ընկնում և ի վերջո Զելեբի Մուհամմեդը անկախ փառիշահ է դառնում: Այն ժամանակ Ուզուն Հասանով զբաղվելու հնարավորություն չլինելու պատճառով, Ուզուն Հասանը մինչև Ֆաթիհի ժամանակը ոտնձգություններ է կատարում օսմանյան պետության դեմ: Վերջապես 878 (1473) թվականի հայտնի կովում Ֆաթիհը Ուզուն Հասանին պարտության է մատնում և սմբողջությամբ գրավում է էրզրումի և Երզնկայի շրջանները և այս վայրերի երկրորդ ֆաթիհն (նվաճող) է դառնում: Ավելի վաղ, Բայազիդ խանի օրոք, երբ սուլթան Սելիմը իբրև շահզադե Տրապիզոնում վալի է լինում, Շահ Իսմայիլը գրավում է Երզնկան: Հետագայում, երբ սուլթան Սելիմը փառքով և պատվով բարձրանում է օսմանյան գահը, բանակով գնում է Երզնկայի դաշտը՝ Շահ Իսմայիլի վրա: 921 (1515) թվականին առանց պատերազմի՝ ամանով, գրավում է Երզնկան, որով Երզնկայի երրորդ ֆաթիհն է դառնում:

Երզնկան ըստ Սուլեյման խանի աշխարհահամարի էրզրումի տերիտորիայում է, փաշայի խասից անջատված է և իշխողը սուբա-շի է: 150 աղջնով շերիֆ կազա է: Ունի նահիյեներ և գյուղեր: Կազին 6 քիսե եկամուտ է ստանում: Հյուքումեթ է: Ունի շեյխ-ուլ-իսլամ, նազիր, սիփահիի քեթխուդա, ենիշերիներ Սերդար, 150 բերդա-պահներ: Սրանք առևտրական են: Բերդը գտնվում է մի ընդարձակ և բաց դաշտի կենտրոնում: Քառանկյունի ձևով փոքր բերդ է: Չորս պատերը շատ ցածր են և շրջապատի աշտարակները ամուր չեն և բերդը հին է: Շրջապատի խրամներն էլ ցածր են: Երբ Աբազա փաշան ապստամբում է էրզրումում, Երզնկայի խրամները, աշտարակ-ներն ու պատվարները նորոգում և ամրացնում են: Սակայն չկարողանալով ազատվել Աբազայից, ստիպված են լինում բերդը նրան հանձնել: Ունի երկաթյա դարպաս: Դրսի վարոշից կարելի է քաղաք մտնել խրամի վրայի կամրջով: Բերդում 200 տուն կա, որոնք այգի ու սլարտեզ չունեն: Կա նաև մի ջամի, այլ շինություններ չկան, որովհետև բերդի ներսը նեղ է: Դրսի վարոշում 1800 տուն կա, երկ-հարկանի տները հազվագեպ են: Կա մոտ 70 մեհրաբ, 7 ջամի, 7 դերվիշական թեքիյեներ...

Գեղեցիկները շատ են, կանայք վերին աստիճանի պարկեշտ են և ամբողջովին ծածկվում են... Քաղաքում քարուկրից կառուցված փոքրիկ բեդիստան կա, որտեղ ամեն տեսակ թանկագին ապրանք-ներ են վաճառում: Շուկայում 50—100 փոքր խանութներ կան: Քաղաքի կլիման բավականին տաք է: Արևելքից էրզրումն է և լեռներով անցնելու դեպքում՝ երկու կոնաք հեռավորության վրա է: Այստեղ ձյուն տեղում է, բայց երեք օրից ավելի չի մնում: Ամառ ու ձմեռ բանջարեղենը անպակաս է: Հացահատիկների բոլոր տեսակները շատ առատ են: 70 տեսակի հայտնի տանձեր կան: Փաշային այս-տեղ 7 տեսակի հայտնի տանձեր տվեցին: Օնեք անունով խաղողը պահվում է մինչև նոր խաղողի հասունանալը: Հայտնի են ծիրանի, տանձի, սպիտակ և դեղին թթի շիրը, ինչպես նաև սև թուֆը: Շուկաներում և բազարներում չոր թուֆը վաճառում և բեռներով այլ երկրներ են ուղարկում, համեմունքներով տեսակ-տեսակ թթի պեք-մեզներ են պատրաստում: Մի բաժակ խմողը նորից կյանք է ստա-նում: Երկու օրվա ընթացքում պտուղները էրզրում են հասցնում: Այս քաղաքն է էրզրումին պտուղ մատակարարում:

Այսուհետև, էվ. Ջևեբին նկարագրում է Երզնկայի իսլամական ուխտատեղիե-րը: Երզնկայից հա դնում է Շերին-կարահիսար:

(էջ 373—383)



Շեքին-Կարահիսարի բնութագիրը: Կարահիսար-ի Շարքին կոչվում է նաև Շեքին-Կարահիսար: Երկու Կարահիսար կա՝ մեկը այս էրզրումի Կարահիսար-ի Շարքին է, մյուսը՝ Անատոլիայի Աֆիոն-Կարահիսարն է, որը Կարահիսար-ի Սահիբ էլ է կոչվում: Կարահիսար կոչվելու պատճառը բերդի պատերի քարերի սև լինելն է: Առաջին իշխողը եղել է Հայկանի (Հայկազյան) մյուլուք Կիամեկերը\*, հետո անցել է Տրապիզոնի հայերի ձեռքը:

Հետագայում գրավել է Ֆաթիհը: Սելիմ խանի օրոք աշխարհահամար է կատարվել և առանձին սանջաքի բեյի կենտրոն է եղել: Բեյի խասը 13.000 ակչե է: Լիվայում 32 ղեամեթ և 94 թիմար կա: Փաշայի ղինվորների հետ միասին 1000 ղինվոր ունի: Փաշան տարեկան 40 քիսե եկամուտ ունի: Մի քանի անգամ արփալըքի կարգով շնորհվել է երեք թուղավորի [փաշայի]: Այս վայրը շնորհվել է նաև Ախալցխայի վեդիր Սեֆեր փաշային և ասում են, որ մյուսեւլիմը՝ Դերվիշ Աղան, այստեղից 50 հազար ղուրուշ է ստացել: 150 ակչեով շերիֆ կաղա է:

Կաղին տարեկան 4000 ղուրուշ եկամուտ է ստանում: Ունի շեյխ-ուլ-իսլամ, նազիր, այաններ և էշրաֆներ: Սիփահիի քեթխուդան Թեփան Ահմեդ Աղան է: Ունի նաև ենիչերիի սերդար, սուբաշի, մյուֆթի, կափանի էմին, բերդակալ և 150 թիմարով բերդապահներ:

Շեքին-Կարահիսար բերդի բնութագիրը: Դեպի երկինք վեր խոյացած, մի բարձր լեռան ամենաբարձր գագաթին կառուցված յոթանկյունաձև մի բերդ է: Առաջին հայացքից կարծես առանց կայմերի պալիուն նավ լինի: Յոթ կողմից պատերի բարձրությունը 70 արշին է: Ունի 70 աշտարակ և 100 պատվար: Շրջագիծը 3600 քայլ է: Զորս կողմում դժոխանման խոր ձորեր կան, այդ պատճառով խրամի կարիք չի զգացվում: Ունի եռակի ամուր երկաթյա դարպասներ: Գիշեր-ցերեկ հսկում են պահապանները, որովհետև Սև ծովի մոտի գյուղերի բնակիչները վախենալով կաղակներից, իրենց թանկագին ապրանքները այս բերդում են պահում: Բերդի ներսում մոտ 70 նեղ տներ կան: Զրի պակասության պատճառով ժողովուրդը նեղվում է ծարավով: Զուրը էշերի միջոցով բերում են ներքևի գետից: Զրի ճանապարհներ կան, որոնք զործում են միայն պաշարման ժամանակ: Բերդի մեջ ջրամբարներ և ցորենի ամբարներ կան: Այս ամբարներում հարյուրամյա կորեկ, բրինձ է պահվում: [Բերդը] երկրի ներքին մասումն է, այդ պատճառով էլ ռադ-

\* Բնագրում՝ ملوك هايكائى دن قيامه لر



մամթերքը և մեծ ու փոքր 50 թնդանոթները, բերդի համեմատությամբ քիչ չեն:

Բերդապահ զինվորների կեսը մեր էֆենդի Դեֆթերդար-զադեի թիմարի հետ միասին տարվեց Գունիա բերդը: Բերդում կա էքուէլ-ֆեթհի փոքր ջամին: Մյուս շինությունները ստորին վարոշումն են:

Վարոշը: 9 թաղում 1600 հողածածկ տուն կա: Տներն ու պատըզ-գամբները նայում են դեպի հյուսիս: Ընդամենը 42 մեհրաբ կա, 3 թեքիյե, 2 բաղնիք, 4 խան, 7 կրոնական դպրոց և մոտ 750 խանութ: Շուկան այնքան էլ բարեկարգ չէ, սակայն Թափան Ահմեդ Աղան քարուկրից բեդիստան է կառուցել: Խումուններ կան: Կենտրոնում լայն, վերևից ծածկված ճանապարհ կա: Երկու կողմից ամուր դռներ ունի, որոնք գիշերները փակվում են. ունի պահապաններ:

Մի առյուծ: Բեդիստանի քաղաքին նայող դռան ներքին մասում, խոշոր տախտի վրա մի առյուծ է դրված, մորթին լցված է բամբակով, աչքերի փոխարեն խոշոր նարինջներ են դրված, բերանը բացված է յոթ գլխանի աժդահայի նման և լեզվի փոխարեն կարմիր թաղիքի կտոր են դրել: Ատամները շատ խոշոր են. ամեն մեկը նման է թուրքմենական դաշույնի: Քթից մինչև պոչի ծայրը 45 թղաշափ է: Այս առյուծը շատ կատաղի է եղել: 7 տարի ապրել է լեռներում, ոչխարներ, այծեր և եղներ է ոչնչացրել: Այդ կենդանիները ուտելով ուտել է: Երբեմն գյուղերի վրա է հարձակվել, ջորիներ, էշեր, ուղտեր և մինչև անգամ մարդիկ որսացել: Վերջապես ուժեղ բազուկով մեկը երկճյուղ գնդակով այս առյուծին գլխից խփել սատկեցրել է: Առյուծի կաշին հանել և տարել են Թափան Ահմեդ Աղային: Նա էլ բոլորին ցույց տալու նպատակով, բեդիստանի դռան մոտ, տախտի վրա է դնել տվել: Աստված վկա, այդ առյուծը տեսնողը կարծում է, թե կենդանի է... Սակայն այս առյուծը Բաղդատի, Հալեպի, Կարնայի առյուծների նման սրտառուչ չէ... Այս լեռներում նման առյուծ բոլորովին չի հանդիպել... Կարահիսարի անմատչելի լեռներում շատ կան վագր, վայրի ոչխար, նապաստակ, վայրի եզ, գայլ, աղվես, շախկալ, բորենի և կուզ:

Կարահիսարի շիրք: Լեռներում մի տեսակ կարմիր շիբ կա: Ասում են, որ ոսկերիչներն են օգտագործում: Տանում են տարբեր երկրներ: Լեռներից հանվում է քառակուսի, հնգանկյունի, վեցանկյունի ձևերով: Ոսկերիչները այս շիբով սպիտակացնում են արծաթը:

Վերաբերյալները սպեղանի պատրաստելու համար են գործածում։  
Ուրիշ մի շարք հատկություններ էլ ունի...

Այստեղից էլ. Չելեբին շարունակում է իր ուղևորությունը։ Հատկապես նկա-  
րագրում է Հաջի-Մուրադ, Նիքսար, Հատիք և Մերդիֆուն (Մարգվան) բերդերը։ Հա-  
ջի-Մուրադ բերդից հետո հիշում է Ջավար հայկական գյուղը, որը զենամեծ է։

Հատիքը հնագույն քաղաք է և բերդ — գրում է էլ. Չելեբին —  
Ալլահի վակֆ լինելով չի ավերվել... էյալեթի վալիից բացի ոչ ոք  
չի կարող միջամտել այս քաղաքի գործերին։ Բնակիչները տուրքե-  
րից ազատված են... Քաղաքում կղմինդրով ծածկված, այգիներով  
և պարտեզներով 3020 տուն կա... վեզիրների և ալանների 41 պա-  
լատ։ Միջին դասի մարդիկ վաճառականներ և արհեստավորներ են...  
Հատիքից մեկուկես ժամ հեռավորության վրա, փոքր գետի եզեր-  
քին խելեզ անունով մի ջերմուկ կա... Բոլոր նահիյաներից հազա-  
րավոր մարդիկ սայլերով գալիս են ջերմուկում լողանում և ազատ-  
վում են բորոտությունից ու քոս հիվանդություններից։ Ջերմուկին  
[Ըրջա] արաբները համամ են ասում, աջեմները գերմաբ, Հատիքում  
և Ամասիայում՝ կոգե, Խաթարիստանում՝ իլիսի, մոնղոլների լեզվով՝  
բերենտես. Թուրքեստանում՝ իլիջե, ռումերի կողմերում՝ կայնաբ-  
ջա, Բոսնայում և Ռումելիի որոշ վայրերում՝ յանաբ են ասում\*։

Հատիքի լիճը գտնվում է Հատիքի արևելյան կողմում։ Նրա շուր-  
ջը կարելի է շրջել մեկ օրում։ Ջուրը հիանալի է։ Լճում 11 տեսակ  
ձկներ կան, որոնք բոլորն էլ շատ համեղ են...

Մարգվան (Մերդիֆուն) բերդի բնութագիրը։ Հիմնվել է Դանըշ-  
մենդիների կողմից։ Հետագայում, Յըլգըրմի օրոք գրավել են օս-  
մանցիները։ Ներկայումս Սվադի էյալեթում, Ամասիա սանջաքի տե-  
րիտորիայում ընկած, կղմինդրով կառուցված բերդ է։ Քաղաքը Փիր  
Դետե-Սուլթանի էվկաֆն է։ Ներկայումս իշխողը Կըզլար աղասին  
է<sup>14</sup>։ 300 ակչեով շերիֆ կաղա է։ Կազին տարեկան 6 քիսե եկամուտ  
ունի։ Բերդը հողաշեն է և բերդապահներ ու բերդակալ չունի։ Ունի  
շեյխ-ուլ-իսլամ, նադիր, սիփահիի քեթխուդա, ենիչերիի սերդար,  
մյուհթեսիբ, նայիր։ Մոտ 300 բարձր աստիճանավոր կադի-էֆենդի-  
ներ, սյուլեհաներ, էշրաֆներ, աղաներ և փաշայության արժանի  
քեթխուդաներ կան։ Բնակիչները վերին աստիճանի բարեպաշտ և  
ուղղամիտ մարդիկ են։ Քաղաքը բարեշեն է և հայտնի է իր բեր-

\* Անատոլիայի որոշ շրջաններում՝ կափուջա և կուտրեթ համամի են ասում  
(ծանոթ. հրատարակչի)։

քառասունթյամբ և էժանությամբ: Գտնվում է Դեշան լեռան ստորոտին և ունի կղմինդրով ու հողով ծածկված 4000 տուն: 44 թաղ և 74 մեհրաբ կա...

Այնուհետև հիշատակում են Մարզվանի ջամիները, թեթիյենները, մեդրեսենները, բաղնիքները և այլն:

Քաղաքի օդն ու ջուրը լավ են, բնակիչները առողջակազմ: Բազմաթիվ բեյեր իրենց ընտանիքներով գնում են Մարզվանի ետևում գտնվող Դեշան լեռը և այնտեղ ամառը 6 ամիս անցկացնում թուրքմեն ցեղերի հետ: Այս յայլան Մահանի երկրից եկած Դեշան-օղլիներին են տվել Դանիշմենդիներն ու օսմանցիները և այդ պատճառով էլ մինչև հիմա ժառանգական մյուլք է...

Այս քաղաքով բազմաթիվ վճիտ ջրեր են հոսում և նրանց մի մասը ոռոգում է Մարզվանի այգիներն ու պարտեզները: Որքան անձրև տեղա, միևնույն է, այս հովիտը առանց ոռոգման բերք չի տալիս: Ցանված մի քելե սերմից 80 քելե բերք է ստացվում: Այս հովիտը ոռոգելու համար ջրերի միջին-աղա կա: Դեշան-օղլիները նրան բաժին են տալիս իրենց առատ եկամտից: Լավ աղայություն է: Եթե դետը հսկող աղաներ չլինեն, Մարզվանի ժողովուրդը միմյանց կկոտորի: Հիմա էլ շատ կռիվներ են տեղի ունենում: Ջրի մի մասն էլ հոսում է դեպի Լատիք քաղաքի հովտում ընկած Կավզե կազիուլյան նահիյեները: Մյուս մասը հոսում է դեպի Օսմանջիքի դաշտերը և ոռոգում է այգիներն ու պարտեզները: Մարզվան քաղաքը գտնվում է Դեշան լեռան ստորոտում: Ամասիան այս քաղաքի հարավումն է և 15 ժամյա հեռավորության վրա է: Լատիքը՝ 12 ժամյա հեռավորության վրա է, Օսմանջիքը՝ 16 ժամյա, Գյումյուշ քաղաքը՝ 10 ժամյա, Քերեբեքան կազան՝ 8 ժամյա: Դեշան լեռան հյուսիսային կողմի ստորոտում, դեպի Քյոփրյու քաղաքը ընկած է Կոջա-Կալափին: Այստեղից երեք մենզիլ հեռավորության վրա է Սամսունի բերդը, որը սրա նավահանգիստն է: Լինում են Սինոբի նավահանգիստ գնացողներ, բայց Սամսունը ավելի մոտ է:

Ուտելիֆները, խմիչֆները և առնեստները: Հայտնի են Այնթապի ուրբի (բեքմեզ) նման լավ ուրբը, համեղ խաղողը: Փիր-դետե թեթիյեի շրջակայքում և այլ վայրերում 600 խանութ կա: Շատ են ներկարարների խանութները, որտեղ ավելի լավ են ներկում, քան Աջի-մի ներկարարները: Հայտնի է կապույտ ներկը: Վաճառականները ամեն տարի այստեղից հազարավոր թոփ բամբակի բեզ են Ղրիմ տանում և գերիների հետ փոխանակում: Ղրիմի ժողովրդի ֆարաջ-

ներն ու հագուստները կարվում են Մարզվանի բեղից: Հայտնի է նաև բամբակի թելը: Աչքի են ընկնում շեթի բեղից պատրաստված ներքնակները, գույնզգույն բարձերը, ծաղկավոր ու գեղեցիկ վերմակի երեսները, վարագույրները: Ամենուրեք ճանաչված են այստեղի գեղեցիկները:

Այնուհետև էվ. Չելերին նկարագրում է Մարզվանի իսլամական ուխտատեղիները:

(էջ 373—398):

Իր «Ուղեգրության» II հատորի հետագա էջերում էվ. Չելերին նկարագրում է ճանապարհին Մարզվանից մինչև Ստամբուլ պատահած քաղաքները և բերդերը: Առանձնապես կանգ է առնում Չորումի, էնդյուրիի [Անկարա] վրա: 1058 (1648) թվականի Ջեմադիլ-աիւրին վերադառնում է Ստամբուլ:



## ՀԱՏՈՐ ԵՐՐՈՐԴ

(1057—1060 pp. = 1647—1650 pp.)

Ստամբուլից Շամ (Դամասկոս) — Ադանա — Մսիս — Իսքենդերուն — Անթաքիա — Մարաշ — Զյուլկադերիեի Կարս — Կեսաբիա — Սվազ — Դիվրիկի — Էգիւն (Ակն) — Խարբերդ — Փերթեք — Զմշկածագ — Փալու — Զեպաքչուր — Գենչ — Աթակ — Մուշի դաշտ — Մուշ — Մշո սուրբ Կարապետի վանքը — Բինգյուլի յայլան — Սվազ — Ստամբուլ:

1057 (1647) թվականին էվլիյա Զեյնրին Սկյուդարից դեպի Շամ (Դամասկոս) ուղևորվելիս կանգ է առնում մի շարք քաղաքներում, որոնց թվում նաև Ադանայում:

Ադանա բերդի նկարագրությունը: Առաջին հիմնադիրը հավատացյալներին գլխավորող Մեհմեդ-Բին Ռիշարն է, որը իմամ եղած ժամանակ, Սիհուն գետի եզերքին կառուցել է քարաշեն մի փոքր բերդ և անվանել Դարհեմա...

Այստեղ մնացինք երկու օր: Երրորդ օրը այստեղից դուրս գալով անցանք Սիհուն գետի 16 աչքանի մեծ կամուրջով և շարժվեցինք դեպի հարավ, հասանք Մսիս բերդը, որը կառուցել է Զաֆեր էլ-Մեսուրը: Հետագայում անցել է իսպանացիների\* ձեռքը և վերածվել մեծ քաղաքի: Ունեցել է հազար շուխայի արհեստանոցներ: Գտնվելով հաջիոթյան գնացողների ճանապարհի վրա, այս վայրի ապահովության համար, Բայազիդ-Վելին գրավել է այն և բերդում մեծ քանակությամբ զինվորներ թողել: Հետագայում իսպանացիները Նավիրով եկել և ավերել են ծովեզերքի օսմանյան բերդերը: Նրանք ավերել են նաև Մսիս բերդը...

(էջ 41)

\* Պետք է լինի վենետիկցիներ (ծանոթ. հրատարակչի):

Չեղերին Աղանայից մեկնում է Փիյաս, Խաբենդերուն (Ալեքսանդրելի), Անիս-  
քիա, Համա, Հոմա և Շամ (Դամասկոս) քաղաքները:

1059 (1648) թվականին էլ. Չեղերին միանալով Դուրգիստանի երկրի վրա ար-  
շավանքի ղեկավար Դամասկոսի էյալեթի բանակին, լինում է մի շարք քաղաքնե-  
րում, որոնց թվում նաև Մարաշում:

Մարաշի նկարագրությունը: Նոր Մարաշի հարավային, ներկա-  
յումս այգիներով ծածկված, կողմում հն գտնվում Հին Մարաշ մեծ  
քաղաքի ավերակները... Ավերման սլառաճառն այն է, որ նորին վսե-  
մություն Օմերը, իր խալիֆայության ժամանակ, ինքը անձամբ  
նվաճելով Երուսաղեմը, գալիս է դեպի Հալեպ, Այնթապ և Մարաշ:  
Մարաշի կայսր Զեմիշիմին և բնակիչներին գրում է. «Այս նամակը  
ստանալուն պես, դուք պետք է ընդունեք նվիրական [խալամական]  
կրոնը, բերդը հանձնեք և խարաջը ընդունեք»: Երբ նամակը կար-  
դում են, Մարաշի բնակիչները թողնում են քաղաքը և փախչում Շիրի  
լեռները: Ահա այս պատճառով է ավերվել հին Մարաշը: Հետագա-  
յում Ալ-Ջուլկադեր Ալա-Ուդդուլեն տիրանալով Մարաշին, քաղաքը  
բարեշինել է և ինքը իշխել է այնտեղ:

Շիր լեռներից դեպի քաղաք հոսում է մի աղբյուր, որը կոչվում  
է Փինար-բաշը: Այստեղ զբոսավայր է. քաղաքի բոլոր երեւելիները  
այստեղ են զբոսնում: Այս ջուրը մտնելով քաղաք աշխատեցնում է  
16 ջրաղաց... Քաղաքի մի կողմում կա մի բարձր սար, որը հիա-  
նալի յայլա է: Այս յայլայի ամենաբարձր մասում Կարա-գյուլ անու-  
նով ծովանման մեծ ավազան կա, որի մոտ կա նաև մի մեծ ջրամ-  
բար: Սրա երկարությունն ու լայնությունը 400-ական քայլաչափ է:

Հին ժամանակներում Զեմիշիմե կայսրը վերահիշյալ յայլայում  
և Քյոթսին յայլայում ունեցել է 70 հազար զուլխ ոչխար և այծ, գո-  
մեշ և կով: Նրա հովիվները այս կենդանիներին կթել ու կաթը լցրել  
են այդ ավազանի մեջ: Կաթը այդ ավազանից գետնի տակով սպի-  
տակ մարմարից կառուցված անցքով երեք ժամյա ճանապարհ է  
անցել և հոսել է դեպի Զեմիշիմեի պալատը ու այնտեղ լցվել է ավա-  
զանների մեջ, իսկ ավազաններից՝ բաժանվել է ժողովրդին: Կաթի  
մնացած մասն էլ դործածվել է խոհանոցում և կաթնասույուրը բաժան-  
վել է անցորդներին: Այս Զեմիշիմե կայսրը այնքան հարստությամբ  
տեր է եղել, որ մեկ օրում նրա խոհանոցում, այլ կարիքների և ոչ-  
խարենների համար իբրև թե 70 ջորու բևռ աղ է գործածվել... Նրա  
օրոք Մարաշը այնքան է բարեշինվել, որ աքաղաղը քաղաքի մի  
ծայրից մինչև մյուսը տանիքից-տանիք է ցատկոտել... Ներկայումս  
էլ [Մարաշը] բարեշեն ու գեղեցիկ քաղաք է<sup>1</sup>:

Քաղաքի արևելքում գտնվող լեռների ետևում էլբիստանի դաշտըն է։ Այդ դաշտով հոսում է Ակ-սու գետը։ Մարաշի ու Այնթաբի բամբակի և բրնձի բերքը ստացվում է այս գետի եզերքին տարածված հողից։ Գետի մի կողմում Մարաշն է, մյուսում՝ Այնթաբը... Քաղաքների միջև Շիր լեռների շղթան է, որը հասնում է մինչև Արֆաթե լեռները։ Այս լեռներում և քաղաքներում ապրում են թուրքմեն ցեղերը։ Նրանք եկել են Բուխարայի երկրից և իրենց հետ բերել են իրենց լեզուն։ Թուրքմեն [ցեղերը] խոսում են 12 լեզուներով։ Այս ցեղերը դուրս գալով Մավերաուննահից<sup>2</sup>, Դանիշմենդի, Ակ-կոյուն-լու և սելջուկ անուններով, առանձին-առանձին եկել են Ռումի երկրորդ և յուրաքանչյուրը դրավել է առանձին տարածություն։ Լեզուները տարբեր են. թուրքմենական լեզուն առաջացել է թաթարական լեզվից։

Մարաշ քաղաքը լավ դիրքի վրա է, շարժվեցինք դեպի արևմուտք և հասանք Մարաշի կամ Զյուլկադերիեի Կարսը։ Օսմանյան երկրում երեք Կարս կա. մեկը՝ էրզրումի մոտի Կարսն է, մյուսը՝ Սև-լեֆկեի սանջաքի Կարա-Քաշքի Կարսն է, որն ավերակ է, երրորդը՝ Մարաշի Կարսն է, որը Մարաշի շրջանում սանջաքի բեյի կենտրոնն է։ Ունի ալայի բեյ, շերիբաշի։ Նվիրական պատերազմի ժամանակ փաշան արշավանքի է դնում իր 800 զինվորներով։ 150 ակազեով կազա է։ Ունի սիփահիի քեթխուդա, ենիչերիի սերգար, մուհթեպիսի։

Բերդը քառակյունի է, քարաշեն և ամուր։ Բերդում տներ, ջամի, շուկա և բազար չկա, ստորին մասը այգիներով ու պարտեզներով, դրախտանման ջրերով բարեշեն բենդ է<sup>3</sup>։ Բնակչության մեծամասնությունը թուրքմեն մշակներ են։

Այստեղից դուրս գալով եկանք Գյոքսուի յայլայի լեռներ։

Այս լեռների մասին էվլիյա Չելերին տալիս է շատ հետաքրքիր տեղեկություններ, որոնցից համառոտակի բերվում են մի քանիսը։

Էվ. Չելերին կրկնում է երկրագնդի վրա 140 բարձր լեռների մասին իր «Ուղեգրություն» մեջ ասածները։ Նրա կարծիքով այս Գյոքսուի յայլայի լեռները ևս այդ բարձր լեռներից հեն։

Այնպիսի բարձր յայլա է, որի վրա ապրում են 12 անգամ 100 հազար մարդիկ և 100 անգամ 100 հազար կենդանիներ։ Կոնիայի և Մարաշի էյալեթների ժողովուրդները և բազմաթիվ Բոյ բեյի թուրքմենները իրարից անտեղյակ ապրում են այս յայլայում։ Այս բարձր լեռները շատ հարուստ են բազմատեսակ խոտերով և դեղաբույսերով։

Էվլիյա Չելերին այս յայլան նմանեցնում է Բինգյուլի յայլային...

Ապա շարժվելով դեպի արևմուտք անցնում են Դեյիրման-Բողազի անունով 500 տուն և մի վանք ունեցող հայկական գյուղով և հասնում են Կեսարիա քաղաքը:

Նորին վսեմություն Հաքարիայի օրոք առաջին հիմնադիրը եղել է կայսր էրջիշենն: Շատերի ձեռքն է անցել: Օմերի խալիֆայության օրոք խերքի կայսրը նորոգել և երբեմն այնտեղ է ապրել: Սկզբնական շրջանում Կեսարիան ավելի բարեղեն ու բարեզարդ է եղել, քան Մարաշն ու Սվադը: Ունեցել է անթիվ զինվորներ, որոնք բոլորը հույներ են եղել: Նորին վսեմություն Օմերը անձամբ գրավելով Երուսաղեմը մեծ սերդար է նշանակել խալիդ-Իբնի-Վելիտին, 80 հազարանոց բանակով գրավել է Կեսարիան ու այնտեղ զինվորներ թողել...

Կայսրը իմանալով այդ, բերդը պաշարում է և նրանում գտնվող մուսուլման ղադիներին ոչնչացնում: Այն պահին, երբ բերդը լրիվ պետք է գրավվեր, բերդի ետևից մեծ քանակությամբ զինվորներ են երևում և կոտորում են բոլոր քյաֆիրներին... Դրանից հետո ոչ ոք չի համարձակվել վերականգնել Կեսարիան և մինչև օրս էլ մնացել է ավերված վիճակում...

Երբ խերքի կայսեր որդին Հունաստանի կայսր է դառնում, բոլոր իսլամական երկրները նվաճելու անմիտ նպատակով, գրավում է սաա Կեսարիայի շրջանը և սկսում է վերանորոգել նրա բերդը: Շամում իշխող էմեի գերիշխողներից մեկը՝ Մուավիյեն, 80 հազարանոց բանակով բռնությամբ գրավում է այս բերդը: Հետագայում Կեսարիան ձեռքից-ձեռք է անցել և ի վերջո Ալ-Օսմանի տիրապետությանը ենթարկվել...

[Ծուլթան] Սուլեյմանի գրանցումով Կեսարիան փաշայի սանջաքի կենտրոնն է: Ունի ալայի բեյ, շերիբաշի: Փաշան ընդամենը ունի 1500 լավ զինված զինվորներ: Փաշայի տարեկան եկամուտը 40 հազար ղուրուշ է: Մի քանի անգամ իբրև արփալըք շնորհված է երեք թուղով վելիրների... Բոլոր նահիյեները բարեղեն են: Ունի շեյխ-ուլ-իսլամ, նագիբ, մյուհթեսիբ, շահբենդեր, բարձր Դերգյահի ենիշերիների սերդար, բերդապահ ու բերդի զինվորներ:

Կեսարիա բերդի նկարագիրը: Քաղաքի հյուսիսային կողմում գտնվող էրջիս<sup>4</sup> լեռան ստորոտում, բարձր ժայռի վրա այս փղանման ամուր բերդը քարերով կառուցել են ուում մեկիքները: Հետագայում վերանորոգել է Ալ-Դանըշմենդը<sup>5</sup>: Սակայն մեր նկարագրած հին Կեսարիայից 8 հազար քայլաչափ հեռու գտնվող նոր Կեսարիան ներկայումս էլ բարեղեն և մարդաբնակ մի քաղաք է: Այս բերդը հին



Քեզ հետևողները ամբողջությամբ են նրա արևելքում, հինգ մեկուկես հեռավորության վրա, գտնվում է Սվադը (Սեբաստիան)։

Դարպասի (բերդի) կամարի վրա, դեմ-դիմաց ու կողք-կողքի մի առյուծի և մի վագրի քանդակ կա։ Դարպասից ներս հացահատիկների ամբարներ կան, որոնք նվաճման օրից սկսած լիքն են ցորենով, կորեկով, բրինձով և պաքսիմատով։ Կան նաև անհաշիվ զենքեր և ռազմամթերք։ [Բերդի] ներսում վեց հարյուր տուն կա։ Հայտնի են Մոլա-խանեի, Կազանջիլերի, Կըզ-կափուի փողոցները։ Բերդից դուրս փերեզակների, սափրիչների, հին կոշիկի խանութներ կան։ Բերդակալի դռան առաջնամասը բարեզարդված է պարտեզներով ու շատրվաններով։

Քույն ֆաղափի գովաբանությունը։ Ստորին բաղաբը հարթ և ընդարձակ տարածության վրա ընկած, քառակյունի, սրբատաշ բերդով շինված, հին բերդով մի մեծ վարոշ է։ Քաղաքի կողքով հոսող գետը կոչվում է Գեզերլեր-սույու։ Վարոշում կղմինդրով ծածկված մոտ հազար երկհարկանի և միհարկանի լավ կառուցված տներ կան։ Շրջապատված է հին պարսպով։ Ունի հինգ դարպաս։ Բոյաջի կափուսին<sup>6</sup> և Քեշի կափուսին<sup>7</sup> նայում են դեպի հարավ։ Դառարանի մոտի Ասար-էոնի դարպասը բացվում է դեպի արևելք։ Փղուն-բազարի դարպասը նայում է հյուսիս։ Աթ-բազարի դարպասը բացվում է դեպի հյուսիս և գտնվում է փաշայի ապարանքի մոտ։ Պարսպի շուրջը խրամ է փորված։ Ձմռանը այս խրամը լցվում է մեծ քանակությամբ ջրով, իսկ գարնանը խրամում բանջարեղեն են ցանում։ Լավ բանջարեղեն է ստացվում։

Փողոցները։ Նշանավորներն են՝ Բյուրեք-չեշմեն և Քյուլյուկ-չեշմեն [գտնվում են մյուսֆթիի բաղնիքի դիմացը], Իսհակ Չելեբին, Սայեջին, Կաթըրջի-զադեն, Օդունջին, Ֆրունջին, Թեքյե-Օվասի-բազարին, Հյուսեյնին, Քյուրդլերը, Հաջիֆելեջը, Հասիրը, Դաբադլարը և Հաջի Ավեզլերը։

Ապարանքներն են՝ Աթ-բազարի մոտի Փաշա-սարային, որն ավելի մեծ է, քան խանը. սրա բակը ջրիդղի հրապարակի շափ ընդարձակ է, ունի բազմաթիվ ուռենիներ, այստեղ դրախտանման աղբյուրներ կան։ Այնուհետև, Դելավեր փաշա սարային, Քերս փաշա սարային, Քյուլյուք Հասան փաշա սարային, Ալի Չավուշ սարային, Չիք Դելի-զադե սարային։

Ջամիները։ Ուլու Ջամին Կեսարիայի ամենահին և մեծ ջամին է։ Այնուհետև գալիս են Շեյխ էմիր սուլթանի, Լալա փաշայի, Փսման փաշայի և Հաջի փաշայի ջամիները։ Այս վերջին երեք ջամի-

ները Սուլեյման խանի վեզիրների ջամիներն են և կառուցվել են հայտնի (ճարտարապետ) Միմար Սինանի<sup>8</sup> կողմից:

էվ. Ջելբին նկարագրում է նաև այլ բազմաթիվ ջամիներ, մեդրեսներ, թեփեներ, աղբյուրներ և խաներ, որոնց վրա կանգ չենք առնի:

Շուկաները (շարշը) և բազարները: Ինչպես Բրուսան և էդիրենն, Կեսարիան էլ երկու տեղում քարաշեն բեդիստան ունի, մեկը ոսկերիչների վաճառանոցն է, որտեղ կարելի է գտնել աշխարհի թանկագին ու շքեղ գոհարեղենները, կան նաև ուշագրավ ու գեղեցիկ ամանեղեններ: Գոհարավաճառ ոսկերիչները պատրաստում են գոհարեղեններ:

Մեծ բեդիստանում խիստ հարուստ խոջաները առևտուր են անում քիսեններով՝ և վաճառում են բազմատեսակ թանկագին կերպասներ: Գլխավոր շուկաներից շատ բարեկարգ է Ուզուն շարշըն, որը գտնվում է Աթ բազարի մոտ և ամբողջովին հագուստեղեն վաճառողների շուկա է: Սրա աջ կողմում գտնվում է ալյուրի շուկան, որտեղ վաճառվում է սպիտակ և նուրբ ալյուր: Զարմանալին այն է, որ այս քաղաքում ալյուրը սլարկի մեջ լցնելուց հետո, եթե տասր տարի էլ պահվի՝ բոլորովին չի փշանա: Այդ ալյուրից կարելի է ընտիր և սպիտակ հաց թխել:

Ներքնաբերդի դարպասից դուրս գտնվում է փերեզականների շուկան: Այստեղից անցնողները բազմատեսակ համեմունքների անուշահոտ բույր են առնում: Փերեզականներից ցած, հաճելի և մաքուր սափրիչների խանութներում աշխատում են մաքրասեր երիտասարդ սափրիչները: Սրանցից ներքև գտնվում են կոշիկներ և հողաթափներ նորոգողների խանութները: Դրանցից հետո, գլխավոր փողոցի երկու կողմերում, մինչև Կարա Բեզիրի խանութը՝ դերձականների խանութներ են: Այդ խանութներից հետո գալիս են նպարավաճառների մաքուր խանութները: Այստեղ է գտնվում նաև մյուսթեսիբի<sup>9</sup> խանութը, բոլոր վաճառականները սուլթանական կշիռից մեկ դիրհեմ անգամ պակաս չեն կարող տալ: Սրանից հետո գալիս են մսավաճառների խանութները... Ավելի ներքև գտնվում են ընտիր հացի և կարկանդակի խանութները: Այստեղ թխվում են տեսակ-տեսակ, նշով ու սուսամով (կնջութ) հացեր և սերով կարկանդակներ: Մյուսթեսիբ Աղայի խանութից հետո սկսվում է Արփաջըլար շարշըսին, Կազանջիլեր բազարին, որից հետո արդեն ներքին բերդն է: Ձախ կողմում Մելիկների<sup>10</sup> պարտեզի դուռն է. այս պարտեզը հասնում է մինչև Ուզուն շարշըն...

Հասակավորների և երիտասարդների դեմքն ու դույնը: Այս հնադույն քաղաքը գտնվում է էրջիս լեռան ստորոտում: Օդը բավականին ցուրտ է, բնակիչները ընդհանրապես առողջ են: Ոմանք մեռնում են հարյուր, ոմանք էլ հարյուր վաթսուն և հարյուր յոթանասուն տարեկան հասակում: Սև ցրված պիսակներով ցորենագույն դեմք ունեն: Ընդհանրապես, թե՛ երիտասարդները և թե՛ հասակավորները շատ քաջ են ու արի: Տղաները շուտ են մորուքավորվում, հակամետ են որսորդության ու ձկնորսության:

Ավագանին և սյատվավոր անձինք: Հայտնի են Դիլավեր փաշա-յադե Մուրադ փաշան, Մյուֆթի էֆենդին, նագիր էֆենդին, Ալի շավուշը, Զեկի-զադեն, Ակ-Բաշ աղան և այլն:

Վարսյետ բժիշկները և վիրահատները (ջերահ): Շատ կարող բժիշկ և վարպետ արյուն առնող է էլ կայրրան-օղլին, որն մասնավորապես պուլսի արվեստում հայտնի է: Այս քաղաքի թուրքերը բժշկին էլ-կայրահ են ասում:

Հագուստները և լեզուն: Ավագանին հագնում է սայա կոշված տսվի, սամույրի, աղվեսի մորթուց պատրաստված մուշտակներ և ատլասից կաֆթաններ: Միջակ դիրքի մարդիկ հագնում են Սկյուտարի և Լոնդոնի կերպասից կարված կաֆթաններ: Կանայք սուր դղակ են կրում և փաթաթվում են մի տեսակ ղենջակով: Քաղաքի կրթված մարդիկ խոսում են արաբերեն և պարսկերեն: Բայց ժողովրդական լեզուն թուրքերենն է: Քրդերեն և հունարեն չգիտեն:

Քաղաքը էրջիսի ստորոտում գտնվելու պատճառով տների ճակատները դարձած են դեպի հյուսիս, այնպես, որ վաղ առավոտյան օդ ներշնչողները, կարծես թե դրախտային ղեփյուռ են շնչում: Ըստ Բեթլեմյոսի [Պաղոմեոսի] քաղաքը գտնվում է երրորդ կլիմայում և 17-րդ սովորական կլիմայական դոտու կենտրոնում... Այդ պատճառով էլ ամեն տարի շատ առատ բերք և բանջարեղեն է ստացվում: [Քաղաքում] երեք հազար ջրհոր կա, ամեն մի տուն անպայման՝ մեկ կամ երկու ջրհոր ունի: Քաղաքի շորս կողմում 117 գետեր և գետակներ կան, որոնց մեծ մասը սկիզբ են առնում էրջիսի յայլաններից: Այս գետակները քաղաքի այգիները և պարտեզները ջրելուց հետո թափվում են Կըզըլ Ըրմաք գետը:

Կըզըլ Ըրմաք գետը Բաֆրա գավառի մոտ թափվում է Սև ծովը: Կըզըլ Ըրմաք գետով, քաղաքի արևմտյան կողմից մի ժամ հեռավորության վրա, երկու ժայռի միջև Գյոզ-Քյոփրու անունով աննման մի կամուրջ է գցված, որը սուլթան Սուլեյմանի օրոք կառուցել է ճարտարապետ Սինանը: Վարպետ-ճարտարապետը իր կյանքի քա-



նի թանկագին տարիներն այստեղ է անցկացրել և իր ամբողջ կարողությունը գործադրել է ծիածանանման այս աննման կամուրջը կառուցելու համար: Ամեն մի ուղևոր ակամա և մեծ հիացմունքով է դիտում այս կամուրջը և վարպետին գովաբանում...

էվ. Չելերին այնուհետև հիշատակում է Կեսարիայի բազմաթիվ բաղնիքները, այդ թվում միջնաբերդում գտնվող Եյուրջի համամին. այնուհետև, ճարտարապետ Սինանի կառուցումներից՝ Հյուսեյին փաշայի բաղնիքը և այլն: Դուռն առաջ երկու հնագույն վանք կա՝ Մելիկի խանեի մոտի հունական մի վանքը: Այնուհետև, նշվում է, որ կաթոլիկական (ֆրենկ) եկեղեցի չկա, իսկ հրեաները ունեն մի տաճար...

Արհեստներն ու արտադրությունը: Աշխարհի արարչի շնորհիվ այս քաղաքում ձմռանը առատ ձյուն է տեղում և հողը ոռոգում այնպես, որ 77 օրվա ընթացքում աճում են 77 տեսակի բանջարեղեն և բուսականություն: Մասնավորապես հայտնի են ցորենն ու գարին: Այս քաղաքում բոլոր տեսակի արհեստները զարգացած են և նրանց արտադրանքը հայտնի է:

Լեռներում առատ է գխտորը. խաղախորդները այծի կաշին մշակում են գխտորով. ոսկու նման փայլուն դեղին կաշի է ստացվում: Ժողովրդի մեջ ասացվածք է դարձել՝ «Կեսարիայի կաշվի նման կըջրը-կըջրը երգում է»: Այդ կաշվից կարված կոշիկները, հողաթափները և դեղին ջիզմենները ոչ մի տեղ չկան: Դրանցից նվեր են ուղարկվում բոլոր վեզիրներին:

Ուտելիքները: Ընտիր և սպիտակ հացը, լավաշը, ծալ-ծալ չոքերը, համեմունքներով պատրաստված կարկանդակը, համեմունքներով ու քեմոնով կովի մսից պատրաստված Լահմի-կատիտ անունով հայտնի բաստրման և անուշահամ սուջուղը (երշիկը) ոչ մի տեղում չկան: Այս բոլորից իբրև նվեր ուղարկվում է Ստամբուլ: Հենում այս քաղաքում 40 բարեգործական հիմնարկություններ են եղել, որոնք օգնել են հարուստներին և աղքատներին հավասարապես: Դրանցից հիմա էլ մնում է Խունդի խանրմի իմարեթը:

Այնուհետև էվ. Չելերին մանրամասնորեն նկարագրում է Կեսարիայի 103 զբոսավայրերը:

Էրջիս [Էրջիաս] լեռան տարօրինակ հատկությունները: Այս լեռան վրա օձ, կարիճ և այլ թունավոր սողուններ չկան: Ասում են, թե այս բարձր լեռը անհայտ ազնվականների բնակավայր լինելու հետևանքով է, որ այստեղ սողուններ չեն եղել: Մի ուրիշ ավանդություն համաձայն, ընտրյալ նվիրական անձերից մեկը՝ Բաբարթեն



Հինգին, այստեղ շատ երկարատև կյանք է անցկացրել և այս լեռան վրա սողունների բացակայությունը նրա աղոթքների շնորհիվ է։ Այս լեռան վրա ներկայումս էլ Բարարթեն-բադի անունով մի այդի կա, որտեղ զանազան տեսակի ինքնաբույս ծառեր են աճում և պտուղ տալիս։ Այս Բաբարթենը այդեպանների փիրն է եղել։ Նրա նվիրական անունը էբու-Ջենդ Հինգի է։ Նա ճգնավորական կյանք է անցկացրել. գերեզմանը Հնդկաստանումն է։

Մի ուրիշ ավանդության համաձայն, նվիրական Յահյայի օրոր, երբ էրջեշ կայսրը այս քաղաքը կառուցելիս է լինում, հին իմաստուններից մեկը՝ Ֆելասեկե անունով իմաստունը, բարձրանում է այս բարձր լեռը, ուղղահայաց ձևով 70 տեսակ սողուններ փորագրում, յուրաքանչյուրին առանձին-առանձին թալիսման է անում և դրա համար էլ այս լեռան վրա թունավոր կենդանիներ չկան։ Այս լեռան վրա ամառ-ձմեռ սառույցն ու ձյունը անպակաս են։ Ասում են, որ գայլ կա, բայց մենք չտեսանք։

Այնուհետև էվ. Չելերին նկարագրում է Կեսարիայում գտնվող շենիերի և այլ անձանց գերեզմանները և այդ կապակցությամբ պատմում է մի շարք առասպելական դեպքեր։ Ուղևորությունը շարունակելով նա անցնում է Բոր քաղաքով ու բերդով, ապա Ակսարայով և մի շարք այլ վայրերով, հետո վերադառնում է Կեսարիա։ Այստեղից գալիս է Մարաշի տերիտորիայում գտնվող էրիստանի գավառը և այնտեղից էլ Սվադ։

(էջ 177—195)

#### ՄԵՐ ՈՒՂԵՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԴԵՊԻ ՍՎԱԶ (ՍԵՐԱՍՏԻԱ)

Հնագույն և բաբելոնյան Սվազի բնութագիրը։ Նվիրական Ջեքերի-յեի օրոք Մարաշի կայսր Ջեմիշիմեն կառուցել է Մարաշը, իսկ նրա եղբայրը՝ Սվազը։ Մի քանի պատմագիրներ ասում են, որ այս քաղաքը կառուցել է Քեյմուրաս Շահը<sup>12</sup>, իսկ մի քանիսն էլ՝ Ջեհակ Մարիին<sup>13</sup> են վերագրում։ Քեյմուրասը թաղված է Սվազում։ Նրա օրոք Սվազում շմշակված տեղ չի մնացել։ Մինչև Կըզըլ Ըրմաքի դետեղերը եղել է բարեշեն ու մշակված։ Հետագայում [Սվազը] անցել է մի շարք մելիքների ձեռքը։ Ի վերջո, Բազդատի խալիֆա Հարուն-էլ-Ռաշիդի օրոք, Սեյդ Ջաֆեր-Ղազիի շնորհիվ անցել է իսլամների ձեռքը։ Ավելի ուշ, Ալ-Դանըշմենդներից Նիկհիսարի նվաճող սուլթան Մելիք-Ղազին Ալ-Սելջուկների օգնությամբ նորից դրավում է այն։ Իսկ հետագայում, թուրքմեններից խել է Ալ-Օսման Յըլդըրըմ Բայազիդ խանը։ Սակայն Թիմուրի արշավանքի ժամանակ, առա-

ջինը Սվազն է նրա դեմ ելել: Բնակիչներից հազարավոր պատանի աշակերտներ նվիրական ղուրանը կրծքներին դրած, ղուրս են եկել Թիմուրին դիմավորելու, սակայն այդ երկաթասիրտ ու խավարյալ զզվելի կատաղած ձիերը նրանց ոտնատակ են արել: [Թիմուրը] յոթը օր մնացել է այստեղ ու բնակիչներից և ուլեմաներից 70 հազար մարդ է սրի քաշել, բերդը ավերել է և քանդել: Այդ ավերակները հիմա էլ հրեում են: Ժողովրդի մեջ առած է դարձել «Քեզ հետ այնպիսի բան պիտի անեմ, որ Թիմուր-լենգը Սվազին չի արել»: Թիմուրի և Նասրեդդին խոջայի տեսակցության ժամանակ, խոջան Թիմուրին հարցրել է. «Ինչու Սվազում 40 հազար երեխաների և դեռահասների թաթարական ձիերի ոտքերի տակ զցեցիր և 70 հազար աստծո ստեղծածներին կոտորեցիր»: Թիմուրը պատասխանել է. «Աստված վկա, սվազցիները նվիրական ղուրանը ստեղծված է (սարքված) ասելով, մերժված (ջնջված) այեթներին սարքովի խոսքեր հարմարեցնելով, ղուրանը ղուրանությունից ղուրս են բերել [աղավաղել են]: Նրանց երեխաները՝ ապօրինի երեխաներ են [պոռնկորդիներ], ծերերը՝ ընդունել են շիի, հուրուֆի, ջեբրի, կադերի դավանանքները: Աշխարհը կարգի բերելու համար նրանց վրա շարժվեցի և նրանց քաղաքը ավերեցի, բայց քո սիրու համար քաղաքը քեզ պարգևեցի: Մի վախենա, չեմ ավերի»: Այնուհետև նա կռվել է Յրլդրրում խանի դեմ, որի մանրամասնությունները տրված են 2-րդ հատորում\*:

Հետագայում, երբ Ջելեբի սուլթան Մուհամմեդը<sup>14</sup> փադիշահ է դառնում, ձեռնարկում է Սվազի նորոգմանը և բարեկարգմանը: Նա երկու բերդ է կառուցում: Այնուհետև, Բայազիդի<sup>15</sup> օրոք, Աջեմի շահը, Էրզրումի, Քեմախի, Սվազի և Թոքաթի շրջանները իր ժառանգական կալվածները համարելով զրավում է: Ավելի ուշ, 921 (1515) թվականին այս վայրերը ետ են խլվում Աջեմի ձեռքից:

Երբ վեզիրության աստիճանով Սվազը տրվեց մեր էֆենդիին՝ Մյուրթեզա փաշային, շորս ամսվա ընթացքում նվաստ ուղևորություն կատարեց Ուրֆայի, Ռաքայի, Հարանի, Մարաշի և Կեսարիայի շրջաններում և Սվազ դալով նրա քաղցր խոսակցությանն արժանացավ:

Սվազի իշխանությունները: Սուլեյմանի օրենսգրքով Սվազի վեզիրի փադիշահական խասը 9 անգամ 100 հազար ալչե է: 48 ղեամեթ և 928 թիմար ունի: Սվազի էյալեթում կան հետևյալ սան-

\* Տե՛ս II հատ., էջ 40 (ծանոթ. հեղինակի):

ջաքները՝ Ամասիա, Չորում, Բոզոք, Դիվրիկի, Ջանիկ, Արաբկիր և Սվազ։ Սվազը սանջաքի փաշայի կենտրոնն է։ Գանձարանի դեֆթերդար շունի։ Դեֆթերի քեթիսուդայի խասը 80200 ալշե է։ Թիմարի դեֆթերդարի խասը՝ 62550 ալշե է։ Ունի շավուշների քեթիսուդա և շավուշների պետ։

Բուլոբ սանջաքների զինվորները 3133 կըլըջ են։ Ջեամեթների և թիմարների տերերի զինված զինվորների թիվը, օրենքով, 10 հազար զինված և ընտրյալ զինվոր պետք է լինի։ Բուլոբ այս զինվորների տարեկան եկամուտը 131 անգամ 100 հազար 7327 ալշե է։ Նահիյեներից՝ մուլլայի եկամուտը 6 հազար ղուրուշ է։ Վեզիրը օրենքով 40 հազար ղուրուշ ունի։ Հանեֆի դավանանքից կա շեյխուլ-իսլամ։ Ունի նաև սիփահիների քեթիսուդա, ենիչերիների սերդար, քաղաքի նախիբ, մուհթեսիբ, բաջտար և կափանջի։

Սվազ բերդի նկարագիրը։ Քաղաքի հյուսիսային կողմի լեռների կոշվում են Սիբ-նիշան<sup>16</sup> և Թուզ-Ասար։ Այդ բարձր լեռների լանջերին է գտնվում այս մեծ քաղաքը։ Բուլոբ տների ճակատները նայում են դեպի հարավ՝ Սվազի դաշտում գտնվող էյրի կամուրջի կողմը։

Թիմուրի ավերած ստորին բերդը գտնվում է հարթության վրա, որը 10 հազար հինգ հարյուր քայլ տարածություն է զբաղում։ Ավերակ բերդի վրա կա 803 (1400) թվականի հիշատակությունը։ Բերդը թեև ավերակ, բայց շատ ամրակուռ է, քարակրով է լրացված։ Խորասանի քարերով կառուցված մի մեծ բերդ է։ Ամեն կողմից ունի պարիսպներ և աշտարակներ։ Բայց որոշ տեղեր քանդված են, որոնք սակայն հեշտությամբ կարող են վերանորոգվել։ Այս քանդված բերդը հինգ դարպաս ունի։ Արևմուտքից Կայսերի դարպասն է, արևելքից՝ Փալաշի դարպասը, նորից արևելքից՝ Թոքմաքի դարպասն է, հյուսիսից՝ Ջան-Ջունի դարպասը, հարավից՝ Սիլփորի դարպասը։ Այս բերդը դռան կարիք չունի, սայլեր կարող են ներս մտնել։ Ստորին բերդի վարոշում առանց այգիների ու պարտեզների ընդամենը 4800 տուն կա։ Սրանք զրախտանման ջրեր ունեն։ Քառասուն փողոց կա։ Կայսերի դարպասի թաղամասը հայկական է. սա նոր թաղամաս է։ Կա նաև հույների թաղամաս։ Նշանավոր թաղամասերն են՝ Աղջա-Յուքե, էորթյուլու, Փեյքար, Քյոհնե-Ջիվան, Չարշր Մեյդան, Օղլան Չավուշ, Աղա դեյիրմանի, Բերգեջի-թարլասի, Բալդըր Բաղայր, Սրբ-չոբան, Կալեարդը, Հաջի Ջահիդ, Ուլու ջամի, Փուլուր-թեփե։ Երկու բերդերը իրարից հեռու են մի նետի թռիչքի տարածությամբ։ Մեկը հարա-

վային կողմի վերին բերդն է, որ Չելեբի սուլթան Մուհամմեդն Է կառուցել: Քառակուսի ձևով է, առանց խրամի, միհարկանի, երկու դարպասով և գտնվում է մի հողաբլրի վրա: Գործող դարպասը հարավում է, ստորին քաղաքին է նայում: Իսկ դեպի արևելք բացվող դարպասը միշտ փակ է մնում: Այստեղ երկու հարյուր բերդապահի համար բնակարաններ, մի ջամի, պաշարեղենի ամբար, ջրի ավազաններ, ռազմամթերանոց և 40 փոքր շահի թնդանոթ կան: Այս բերդը նայում է ամբողջ քաղաքին: Ավելի բարձր է, քան փաշայի բերդը: Միջնաբերդը փաշայի բնակավայրն է: Ամբողջ Ալ-Օսմանի երկրում միմիտրաններն ու վեզիրները մշտապես միջնաբերդում են ապրել: Սակայն Դիարբեքիրում և Սվազում փաշաների միջնաբերդում ապրելը սահմանված է օրենքով: Սվազում փաշայի կողմից բնակեցված ստորին բերդը նայում է վերին բերդին: Եթե փաշան ապստամբվի, վերին պարսպի թնդանոթներն, առանց ամառ տալու, փաշայի պարիսպը քարուքանդ կանեն: Փաշայի այս բերդը, Թիմուրի կողմից ավերվելուց առաջ, 586 (1190) թվականին նորոգել էր սուլթան Ալանդդին Քեյկուբադ Սելջուկին: Երկու հարկանի սրբատաշ քարերով կառուցված մի ամուր բերդ է: Շրջագիծը 1500 քայլաչափ է: Ունի խոր խանդակ, որ շրջապատում է բերդը: Ունի ընդամենը 20 աշտարակ և 600 ատամնավոր պարսպապատ: Պարիսպների բարձրությունը 27 արմունկաչափ է: Ունի միայն 2 դարպաս, մեկը՝ դեպի հյուսիս, որ դուրս է գալիս դեպի լեռնային ճանապարհը և Շեհզադեների գերեզմանատունը: Երկու շերտ երկաթյա դարպաս է: Դարպասի ներսից պահպանություն են անում բերդակալ աղան և բերդապահ հսկիչները: Մյուս դարպասը նայում է դեպի հարավ և ուղղված է դեպի ստորին քաղաքը: Այս բերդի մեջ անպարտեզ և անայգի, բայց լավ շինված ընդամենը 300 հողածածկ տուն կա: Փաշայի պալատը այստեղ է: Նախկինում սա մի հասարակ դղյակ է եղել: Մեր էֆենդին, Մյուրթեզա փաշան բազմաթիվ սենյականեր, դիվան-խանե, ներքին ղուլամների համար սենյականեր ու բաղնիք շինեց և դղյակը բարեզարդեց: Բերդում կանակ մի բաղնիք, մի ջամի և մի մեդրեսե: Կա մոտ 10 խանութ:

Ստորին բերդը, վերին և ներքին բերդերից ավելի բարեշին և զարդարված է: Քանի որ փաշան այստեղ է ապրում, շաբաթական շորս անգամ մեծ դիվան է լինում և շատ մարդիկ են հավաքվում: Այս բերդը գտնվելով լեռան լանջին, ունի դրախտանման ջրեր: Սակայն վերին բերդը մարդկանց ճանապարհից դուրս է և ոչ ոք



այնտեղ չի գնում: Սակայն ջելալիների և ջեմալիների վախից, քաղաքի ավազանիք իրենց ունեցած բոլոր թանկագին իրերը պահում են այդ վերին բերդում: Սվաղ քաղաքը իր երկու ներքին բերդերով, ստորին՝ Թիմուրի ավերած բերդով և վարոշով, ներսում և դրսում ընդամենը 6060 տուն ունի:

Սվաղի ջամիները: Ստորին վարոշի բեդիստանի մոտի Ուլու ջամին՝ երկարությամբ և լայնությամբ, երկու հարյուր ոտնաչափ է: Հնագույն ջամի է: Կառուցել է սուլթան Կըլըջ Արսլանը: Ունի մեկ մինարե, որը հողածածկ և լավ կառուցված շինություն է: Կան նաև Կըզըլ ջամին, Սիվաս էֆենդի ջամին, Մուսա էֆենդի ջամին, Քիլիս ջամին և այլն...

Դար-ուլ-թեդրիսի բնութագիրը<sup>17</sup>: Այս մեգրեսեն հայտնի է Կըզըլ Մեդրեսե անունով: Իսլամական երկրներում գիտության այսպիսի վայր ո՛չ կառուցվել է և ո՛չ էլ կկառուցվի: Երբ Թիմուրյ տեսել է այդ հույակապ շենքը՝ հիացել է: Բերդի դարպասի նման մի բարձր դուռ ունի, որը տեսնողին հիացմունք է պատճառում: Այս դռան աջ և ձախ կողմերի աստիճանների վրա վարպետը բարձրրյալն Աստծո ամենակարող ձեռքով ստեղծված այնպիսի ծաղիկներ է նկարել, որ նայողին թվում է, թե այդ ծաղիկները քամելիոնի նման տարբեր գույներ ունեն: Դռան վրա գրված է [կառուցման] թվականը. «Բին-Կըլըջ Արսլան-բին Մեսուդ, տարի 569» (1173—1174): Ժամանակի ընթացքում մի քանի տեղեր ավերվել են: Այս մեդրեսեն արժանի է դիտման և բոլոր ուղևորները նրա մասին գովասանքներ են գրել: Մեդրեսեի վերնահարկում և ստորին հարկում 80 խցիկ կա: Գիտություն ձեռք բերող էֆենդիները ձմռանը ստորին հարկում, իսկ ամռանը վերնահարկում են սովորում: Ժամանակին այնպիսի հարուստ կալվածներ է ունեցել, որ իր վագֆների շնորհիվ ուսանողներին օրեկան երկու անգամ ճենապակյա պնակներով ընտիր կերակուրներ են տվել: Սակայն ներկայումս ուսանողները զրկանքներով ապրող խեղճ մարդիկ են...

Այնուհետև էվ. Չելերին նկարագրում է Սվաղում եղած 140 դպրոցները, դեր-վիշական թեթյանները<sup>18</sup> և փոքր խաները, հարյուրից ավելի բաղնիքները և մոտ 45 աղբյուրները:

Շուկան և բազարը: Ուլու ջամիի մոտի բարեշեն և հարուստ բեդիստանը ունի հազարի չափ խանութներ: Ունի խաղախորդարան, ոսկերիչների և կոշկակարների արհեստանոցներ:

Սվազի կլիման հիսնալի է: Բնակիչները ցորենագույն են և մարմնապարար: Ավագանին հագնում է թանկագին հագուստներ: Միջակ կարողության տները՝ լոնդոնի կերպասից և գույնզգույն բեղերից հագուստներ: Խոսում են քրդերեն և թուրքերեն: Տղամարդիկ շուտ են ծերանում: Աղջիկները շատ գեղեցիկ են և բարեկազմ: Զուրը շատ ընտիր է: Օդը շատ խիստ լինելու պատճառով այգիներ և պարտեզներ չկան: Լեռները ծառազուրկ են և մերկ: Քաղաքը գտնվում է չորրորդ գոտում և 17-րդ սովորական կլիմայում: Բերքերից շատ առատ են ցորենը, գարին, սիսեռն ու ոսպր: Մեկ քիլոն<sup>19</sup> 40 քիլո բերք է տալիս: Մեկ օկկա<sup>20</sup> հացը, վեց օկկա կշռող մի ձիու կերը արժե մեկ ակչե: Շատ կան վանդակաձև բանջարանոցներ: Տնայնագործական արտադրությունից կարևոր է շատ նուրբ և սպիտակ բամբակի կտավը: Մի զույգ հողաթափը և շուտ տը արժե 15 ակչե: Պատրաստվում են շատ լավ վերմակի երեսներ, չլե գեղեցիկ վարագույրներ:

Ուտելիքներից և խմելիքներից ընտիր և սպիտակ հացը, գաթան, հավի մսից պատրաստված կարկանդակը ոչ մի տեղ չկան: Նուրբ գալիս է Մարաշից, ուրբը [դոշաբ]՝ Այնթափից, խաղողի շիրեն՝ Ամասիայից:

Այս քաղաքը փաղիշահին ամեն տարի հազար հարյուր քիսե եկամուտ է տալիս, երկու հարյուր քիսե էլ վեզիրի եկամուտն է: Բոլոր պատմագիրները Սվազ քաղաքն անվանել են Մայր-քաղաք: Արդարև մայր-քաղաք է: Եթե Արաբիայում կամ Ռումի երկրում և Հունաստանում սով լինի, այս քաղաքի հացահատիկը բոլորին կբավարարի: Կարիքի դեպքում նրա հացահատիկը Մակեդոնիային էլ կփրկի: Ամբողջ ժողովուրդն ուրախ է, երկիրը հարուստ և բարեշեն, ցանքսերը շատ առատ, բերքն ու առատությունն անհաշիվ, ժողովուրդն էլ շնորհալի: Բնակչությունը վերին աստիճանի հյուրասեր է: Պանդոկներում ապրող պանդուխտներին ամեն գիշեր հրավիրում են իրենց մոտ և պատվում: Այս քաղաքն ամեն տեսակետից գովասանքի արժանի մի սրտաբաց քաղաք է: Սվազ քաղաքի արևելքում գտնվում է էրզրում քաղաքը, որը նիկսարի կողմից 8 կոնաք հեռավորության վրա է: Հյուսիսում՝ Ամասիան է, Մերզիֆունը (Մարզվանը) և Լադիկը շորս կոնաք հեռու են: Արևմուտքում գրտնրվում է Թոքաթ բերդը, որը 3 կոնաք հեռու է:

Այնուհետև, է.վ. Զելերին երկար նկարագրում է իսլամական ուխտատեղիները, նվիրական գերեզմանները և այդ առթիվ պատմում մի շարք առասպելներ:

## ՈՒՂԵՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ ՍՎԱԶԻՅ ԴԻԱՐՐԵՔԻՐ

ԷՎ. Չելեբին Սվազից մեկնում է դեպի Դիարբեքիր և նկարագրում այդ ճանապարհին պատահած վայրերը:

Դիվրիկի բերդի բնութագիրը: Ըստ ինձանի պատմության, առաջին հիմնադիրը եղել է վեհափառ Սուլեյմանը: Դիվրիկ անունով մի դև է եղել: Բյուզնյսեն Այդրնջը քաղաքում մի մեծ պալատ կառուցելու ժամանակ, այս Դիվրիկը շի ցանկանում ծառայել և Դիվրիկ կոչված ժայռի մի քարայրում կապկպված վիճակում տարիներով բանտարկված է մնում: Հետագայում, վեհափառ Զեքե-րիայի օրոք Սվազի բերդի տերը այստեղ բերդ է կառուցում և Սուլեյմանի բանտարկած դևի անունով կոչում է Դիվրիկ: Այնուհետև մի մեծիքից մի այլ մեծիքի ձեռք է անցնում և ի վերջո, Ալ-Դանըշ-մենդիի օգնությամբ վեհափառ Օմարի որդիները և Մալաթիան նվաճող էմիր Ումրան-Նոկմանը գրավում են վերջին մեծիքի ձեռքից: Հետագայում, թեև նորից նրանց ձեռքն է անցնում, սակայն 487 (1094) թվականին ենթարկվում է Ալ-Սելջուկիների տիրապետությանը: Ավելի ուշ Ալ-Օսմանի Չելեբի սուլթան Մուհամմեդ խանը իր ուժեղ բազուկով գրավում է այս շրջանները և իր իշխանության տակն առնում: Սակայն Բայազիդ Վելիի օրոք Աջեմի շահը նվաճում է մինչև Սվազ և Թոքաթ ընկած վայրերը: Ի վերջո, Չրլորի ճակատամարտից վերադարձող Սելիմ խանը [այս վայրերի] բնակչությանը իրեն ենթակա և հպատակ է դարձրել:

[Դիվրիկը] Սվազի վիլայեթում սանջաքի բեյի կենտրոնն է: Փաշայի զինվորների հետ միասին ընդամենը երկու հազար զինվոր ունի: Ունի ալայի բեյ, շերիբաշի, յուզբաշի, շեյխ-ուլ իսլամ, նագիր-ուլ էշրեֆ: Փաշաներից և բեյերից բաղկացած ավագանին շատ է: Ունի սիփահիի քեթխուդա, ենիշերիի սերդար, քաղաքի նայիր և բազմաթիվ ուլեմաներ և սյուլեհաներ: Կազին գյուղերից տարեկան վեց քիսե, իսկ փաշան, օրենքի համաձայն, 30 քիսե եկամուտ ունեն: Ժողովուրդը վերին աստիճանի հնազանդ և հպատակ է:

Դիվրիկի բերդի նկարագիրը: Եփրատ գետի եզերքին, դեպի երկինք սլացած սեպածև ժայռի վրա հնուց կառուցված մի աննման բերդ է: Վանի, Մակուի, Շինի, Մարդինի բերդերից հետո [իր ամրությամբ] գալիս է այս Դիվրիկի բերդը: Այնպիսի բարձր մի բերդ է, որ պաշարելիս՝ միայն ամառն խնդրել տալով կարելի է գրավել: Այլ ձևով, մի կողմից ականապատելով կամ ստորերկրյա անցքեր փորելով՝ անկարելի է գրավել: Միակ միջոցը բերդում սով ստեղծելն է: Սակայն ինչ էլ լինի, բնակչությունը ջրի կարիք չի զգա,



որովհետև վերին միջնաբերդի ժայռի գազաթից մինչև Եփրատ գետը իջնող մի ջրի ճանապարհ կա, երկու հազար աստիճան ունեցող, քարից կտրված արհեստական սանդուղքով, որը չի կարելի լեզվով բացատրել և գրիչով նկարագրել: Ջրի գնացողների և ջուր բերողների համար առանձին-առանձին ճանապարհներ կան: Բացի այդ, բերդում կան անձրևի ջրի համար ջրամբար, ցորենի շտեմարաններ, ռազմամթերանոցներ, 300 հողածածկ տուն և մի ջամի: Բերդը դեպի արևմուտք նայող և դեպի ստորին քաղաքը բացվող երկաթյա մի դարպաս ունի: Բերդը քառանկյունի է և քարաշեն: Աշտարակներն ու պարիսպներն ամրակուռ են: Ընդերքիական օջախից բերդակալ և բերդապահ զինվորներ կան: Չնայած երկրի ներսումն է և սահմանի վրա շատնվելու պատճառով ապահով վայր է, բայց ջելալիների և ջեմալիների վախից, բավականաչափ ռազմամթերք և շանի լավ թնդանոթներ ունի: Տոնական և նվիրական օրերին թընդանոթներ են արձակում և քաղաքն աղմկում է: Բերդի ներսում շինությունների հետք անգամ չկա: Պարսպի տակով ջրիղի հրապարակից կամուրջով անցնում ենք Եփրատ գետը և գալիս ենք Դիվրիկի պարսպի մոտ գտնվող Քեսթիֆան բերդը, որը Դիվրիկին հավասար կարևոր և ամուր բերդ է: Կառուցել է կայսրի աղջիկներից Քեսթիֆան անունով մատաղ մի կույս: Գտնվում է Եփրատ գետի մյուս ափին, արգավանդ և մաքուր հողի վրա: Դիվրիկի և այս բերդի արանքով հոսում է գետը, որը Եփրատի վտակն է: Այստեղից հոսում է դեպի էգին բերդը, այնտեղից դեպի Արաբկիրի ու Ջըմըշ-կածազի բերդերը, ապա՝ Չաթ անունով վայրում, խառնվում է Եփրատին: Գետն այնքան էլ մեծ չէ, հուլիս ամսին կարելի է ձիով անցնել: Դիվրիկի բնակիչները խմում են այդ գետի ջուրը:

Մտորին վառոշը: Բերդից դուրս բոլոր տները դարձած են դեպի արևմուտք: Եփրատի եզերքին ընկած այգիներով ու պարտեզներով և 46 փողոցով մի քաղաք է: Նշանավոր փողոցներն են՝ Ալի-փաշա, Խամսի աղա, Բեքիր շավուշ, Գիվան և այլն: Ապարանքներն են փաշայի շուկայի ծայրում գտնվող, ձորի դիմացը՝ Ալի փաշայի, շուկայի մյուս ծայրում՝ Մուհամմեդ աղայի ապարանքները: Դատարանը գտնվում է Ուլու Ջամիի մոտ:

Ջամիները: Ամենահինը Ուլու Ջամին է, որն ունի երեք դուռ և մեկ հիանալի մինարե. կառուցել է Ալ-Սելջուկներից սուլթան Ալանդդինը: Այս Ջամիի պատի վրա գրված է այսպիսի պատմություն. «Երա շինության համար ծախսվել է 7 ուումի խարաջ»<sup>21</sup>: Վարպետն այս Ջամիի վրա այնպիսի աշխատանք է թափել, պատերի



վրա այնպիսի բուքալեմուն նկարներ է նկարել, որ այս ջամիին չի կարող հավասարվել ոչ Այա-Սոֆիան, ոչ Բրուսայի Ուլու-ջամին, ոչ Սինոպի նախշուն մինբերը<sup>22</sup>, ոչ Հունաստանի Աթենքի էբու-էլ-ֆեթհ<sup>23</sup> ջամին և ոչ էլ Բուդինի<sup>24</sup> տերիտորիայում գտնվող էսթերզան բերդի ջամին։ Մի խոսքով լեզուն անկարող է տալ այս ջամիի գովաբանությունը։ Այս աղոթարանում գիշեր-ցերեկ հոծ բազմություն է լինում...

Բնակիչները։ Այաններն ու ազնվականները շատ են։ Առհասարակ բնակիչները հյուրասեր են։ Ոչ մի գիշեր առանց հյուրի չեն կարող մնալ։ Ժողովուրդը բաղկացած է ում ուսաններից, թուրք-մեններից, քրդերից և այլն։

Մալաթիան գտնվում է Դիվրիկի հարավում՝ մեկ մենզիլ հեռավորության վրա։ Դիվրիկի շրջապատում ապրող ուսանների և բերայի<sup>25</sup> սովորական հարկերը<sup>26</sup> ամբողջովին հավաքում է Մալաթիայի հարկահավաքը։ Դիվրիկը գտնվում է Եփրատ գետի եզերքին։ Յուսուֆ անունով մի տեսակ կարճ և հաստ փայտ կա, որը կտրում և պատրաստում են վերին Եփրատի լեռների վրա։ Ամեն մարդ իր նշանն է դնում այդ փայտերի վրա և ապա փոխադրում են Եփրատ գետով։ Քաղաքի ծայրամասում գտնվող թմբերի մոտ այդ փայտերը կանգնեցնում են և ամեն մարդ իր նշանով փայտը վերցնում է և փոխադրում։

Փարե բերդի, այսինքն էգին (Ակն) ֆալաֆի բնութագիրը։ Այս քաղաքը էգին է կոչվում, որովհետև կառուցվել է Կասրոխին (?) կայսրի էգին (կամ էկին) անունով աղջկա կողմից։ Այս քաղաքը գրավել է վեհափառ Օմերի որդիներից էմին Օմեր Բին-Լուկմանը։ Հետագայում քաղաքն անցել է քաֆիրների ձեռքը, բայց Հարուն-էլ-Ռաշիդի օրոք Սեյդ Ջաֆեր Բաթալ Ղազին նորից գրավել է այն։ Ավելի ուշ քաֆիրները նորից են նվաճել, Ի վերջո այս քաղաքը գրավել է Ալ-Սելջուկ սուլթան Ալանդդինը։ Սելջուկների իշխանության վերջում, նորից անցել է քաֆիրների ձեռքը։ Թիմուրի դեպքից հետո սուլթան Ջելեբին քաֆիրներից գրավել է ամանով։

Մինչև հիմա մոտ 300 քրիստոնյաներ ազատված են սովորական տուրքերից։ Բերդը գտնվում է Եփրատ գետի եզերքի մի ժայռի վրա և կառուցված է քառակուսի ձևով։ Գտնվելով երկրի ներսում՝ այնքան էլ բարեկարգ չէ։ Դեպի Եփրատ ջրի ճանապարհ ունի։ Կան բավականաչափ ամրություններ։ Քաղաքը, [սուլթան] Սուլեյման խանի աշխարհագրով մտնում է Սվազի էյալեթի մեջ։ Ունի սիփահիի քեթխուդա, ենիչերիի սերդար, բերդակալ և բերդապահ՝ զինվորներ, մյուհթեսիր և քաղաքի նայիր։

Մալաթիան այստեղից մեկ կոնաք հեռավորության վրա է և գյուղերում ապրող ռայաների սովորական տուրքերը գանձում է Մալաթիայի հարկահավաքը: Քաղաքի շինությունների մեծ մասը ժայռերի վրա է, իսկ այգիները ցածում են՝ Եփրատ գետի եզերքին: Քաղաքի մոտ, Եփրատ գետի վրա մի կամուրջ կա, որ կոչվում է Բուրմա-Քյուփրյու: Բերդում և ստորին քաղաքում հողածածկ, բայց լավ շինված մոտ 1000 տուն կա: Կան նաև բավականաչափ ջամի-ներ, մզկիթներ, 3 մեդրեսե և 40 դպրոց: Արտադրանքից հայտնի է էգինի աղեղը, բազարում լիքն են աղեղնագործները: Բնակիչներն ընդհանրապես նետածիգ լինելու պատճառով՝ այս քաղաքը ստացել է նետածիգների վայր անունը: Բոլոր զինվորները լավ աղեղածիգ-ներ և գոռոզ ու րմբոստ քաջեր են:

Այստեղից շեն վայրերով շարժվեցինք դեպի արևելք և 7 ժամ հետո հասանք Արաբկիր քաղաքը:

Արաբկիր քաղաքի բնութագիրը: Առաջին հիմնադիրը հայտնի չէ: Երբ վեհափառ Մարգարեն 7 տարեկան է լինում, արաբ Հաթեմ-Դային ձանձրացած նեշիրվանի հոգսից, Մեդինեից գալիս է Մեքքա, տեսնվում իր պապի՝ Աբդյուլ Մեթալիբի հետ, և նրա տված արտո-նություններով գալիս է և բնակություն հաստատում Արաբկիրում: Այստեղ զինվորներ է հավաքում և հաղթելով նեշիրվանին, իր ձեռք բերած ավարով բարեշինում է այս քաղաքը: Այդ պատճառով էլ քաղաքը կոչվել է Արաբկիր<sup>2</sup>: Մի շարք իշխողների ձեռքից-ձեռք անցնելով, ի վերջո անցնում է սելջուկներին, իսկ ամենից հետո գրավում է Զեյբեի սուլթան Մուհամմեդ խանը:

Ըստ սուլթան Սուլեյմանի աշխարհահամարի Սվազի էյալե-թում սանջաքի կենտրոն է: Ունի ալայի բեյ և շերիբաշի: Նվիրա-կան պատերազմի ժամանակ 2 հազար զինված զինվոր կտա: Փա-շան, օրենքի համաձայն, 10 հազար զուրուշ, իսկ կադին՝ տարեկան 2 հազար զուրուշ եկամուտ ունեն: Ունի շեյխ-ուլ-իսլամ, նագիրե-ուլ-շերիֆ, քեթուդա, ենիշերիի սերդար, բերդակալ և բերդապահ զինվորներ, մյուհթեսիր և քաղաքի սուբաշի:

Արաբկիրի բերդի բնութագիրը: Բերդը շենացրել է Հաթեմ-Դա-յին, որն իշխել է 7 տարի: Սա հարստացրել է երկրի ժողովրդին, ապահովել շնորհներով ու բարիքներով, բանակով նորից զուրս է եկել նեշիրվանի դեմ: Երբ հասել է Շամի մոտի Մեզիրեբ գյուղը, լուր է ստացել, որ նեշիրվանը և Աբդյուլ Մեթալիբը Մեքքայում մա-հացել են: Ինքն էլ մահանում է Մեզիրեբի մոտ: Աբդյուլ Մեթա-

լիբի, նւնշիրվանի և Հաթեմի մահը տեղի է ունեցել մի շաբաթվա ընթացքում:

Եփրատ գետը հոսելով Արարկիւրի մոտով, ամբողջապես ոռոգում է այդ դաշտը, որի շնորհիվ էլ շեն ու հարուստ է դարձել:

\* \* \*

Այստեղից շարժւեցինք դեպի արևելք և իջևանեցինք Դուլիլիս գյուղում: Եփրատի եզերքին ընկած շեն գյուղ է: Այստեղից այն կողմ սկսվում է Դիարբեքիւրի էյալեթը և Չմշկեզեքի [Չմշկածագի] տերիտորիան: Այդտեղից հարթ դաշտավայրով դարձյալ դեպի արևելք գնացինք, նավակներով անցանք Մուրադ գետը և դիմացի ափին նորից եկանք Դիարբեքիւրի էյալեթի Բշիվան բերդը:

Խարփութի [Խարբերդ] տերիտորիայի մի վայրում Եփրատ և Մուրադ գետերը իրարից մոտ են հոսում և մեկ մենզիլ հեռավորութուն անցնելով, Չաթ կոչված վայրում միանում են: Այդ պատճառով, մեկ օրվա ընթացքում անցանք Եփրատն ու Մուրադը: Անցնելով Բաղինկ գյուղով, 8 ժամից հետո հասանք Խարփութի [Խարբերդ] բերդը:

(էջ 214—216)

Խար-բիդ, այսինքն՝ Խարփութի [Խարբերդի] բերդի բնութագիրը: Հստ Մուկադդեսի<sup>28</sup> պատմության, վեհափառ Ջեքերիյեի դարում կառուցել է Բախտ-ուլ-նասրը<sup>29</sup>: Մի քանի քրիստոնյա ազգեր էլի պաշտամունք են ունեցել, որի համար այս քաղաքը պարսկերեն լեզվով կոչվել է Դար-ի Խարփութ<sup>30</sup>: Մի ուրիշ ավանդությամբ այստեղ աշակերտների վրա ստվեր գցող մի փշոտ ուռենի է եղել և այդ պատճառով էլ կոչվել է Խարփութ<sup>31</sup>: Մի ուրիշ բացատրությամբ՝ հողում փշեր աճելու պատճառով Խար-բերդը (այսինքն՝ փուշ աճեցնող) է կոչվել: Ալ-Օսմանի դեֆթերխանեում արձանագրված է Հասան-Ջիյադ էուֆեսի<sup>32</sup> [Հասան Ջիյադի երկիր]:

Կայսերական արշավանքի ժամանակ, հսկա բազմությամբ բանակի մեջ, որևէ քաղաքի բնակչի նկատի ունենալով կանչում են պայմանական անուններով, օրինակ՝ Հալեպի քաղաքացիներին կանչում են ուլ էհեդ, սվազցիներին՝ ոռումոում, դիարբեքիցիներին՝ ամեդ-ամեդ, իսկ խարփութցիներին՝ հասան-գադե:

Այս բերդը ժամանակի ընթացքում մի մելիքի ձեռքից անցել է մյուս մելիքին, և ի վերջո, Ջըղըրի գրավումից հետո, սուլթան Սիլիմի բարձր վեզիրը՝ Բըյըբլի վեզիր Մուհամմեդ-փաշան, սերդար



նշանակվելուց հետո, Դիարբեքիւրը գրավելու ժամանակ հարստութիւն էլ է նրան հպատակվել և բերդը ամանով հանձնվել է: Ներկայումս Դիարբեքիւրի էյալեթում սանջաքի բեյի կենտրոնն է: Ունի ալայի բեյ. շերիբաշի և յուզբաշի: Պատերազմի ժամանակ, բեյի զինվորների հետ միասին, ընդամենը 2 հազար 200 զինված զինվոր է տալիս: Կազին նահիյեններից տարեկան 6 քիսե եկամուտ է ստանում: Սանջաքի բեյը 20 կազայից 18 հազար ղուրուշ եկամուտ է ստանում: Ունի մյուֆթի, նազիր-ուլ-էշրեֆ, սիփահիի քեթխուդա, ենիշերիի սերդար, քաղաքի սուբաշի և մյուհթեսիւր:

Խարբեղի բերդի նկարագիրը: Ներքին բերդը դեպի երկինք խոյացող մի տարօրինակ սեպածև ժայռի վրա կառուցված քառակյունի քարաշեն և ամրակուռ մի բերդ է: Ունի մի դարպաս: Բերդում մաքուր հողով ծածկված մոտ հազար տուն կա: Ունի նաև հին, մեկ մինարետով ջամի: Զրամբարները և հացահատիկի շտեմարանները նմանապես այստեղ են: Ունի բերդակալ, քեթխուդա, բերդապահ զինվորներ, նվադախումբ, բավականաչափ ռազմամթերք, շահի լավ թնդանոթներ: Թիմուրն առաջին անգամ չի կարողացել գրավել, բայց հետո վերադարձի ժամանակ պաշարել է և ամանով գրավել: Վերին աստիճանի ամուր և բարձր մի բերդ է: Թեև շրջակայքում բարձր լեռներ կան, սակայն դրանից վնաս չի կրում, որովհետև միջնաբերդը կառուցված է սեպ ժայռի վրա և շրջապատում խրամներ ունի: Բերդի դարպասի մոտի բաղնիքի շենքը մաքուր և գրավիչ է:

Արտաքին բերդը: Սա ներքին բերդի համար հանդիսանում է վարոշ, որը հին ժամանակ նույնպես ամրակուռ բերդ է եղել: Ներկայումս վերանորոգման կարիք ունի: Երկու դարպաս ունի, մեկը դեպի արևմուտք, մյուսը դեպի հարավ: Բերդում գտնվող ավազանու տները խիստ բարեշեն և ճոխ են: Բերդում աչքի են ընկնում Մենդեր-զադեի, Քյոսե-զադեի ապարանքները:

Այնուհետև էվ. Զելերին նկարագրում է Խարբեղի ջամիները, մեդրեսները և բաղնիքները:

Շուկան և բազարը: Աճուրդի բազարում ընդամենը 600 խանութ կա, որոնք շատ ճոխ և բարեկարգ են: Ամենից լավ թամբագործների խանութներն են, որտեղ շատ գեղեցիկ թամբեր են պատրաստում: Քաղաքը գտնվում է Քուրդիստանի մոտ: Օդի և եղանակի լավ լինելու պատճառով մարդիկ երիտասարդ են մնում: Ժողովուրդը խոսում է քրդերեն և թուրքերեն: Ռայանների մեծամասնությունը քրդեր և թուրքեր են:



Ուտելիքները և խմիչքները: Հայտնի են այստեղի սպիտակ Երնտիր հացը, չորեքը և կարկանդակը: Այգիներում հեղարի անունով խնձոր է աճում, որ շատ հայտնի է և Ստամբուլի մոտի Կոջալիի սանջաքի մեսֆեթե խնձորի նման անուշաբույր և կլոր խնձոր է: Խաղողի այգիներում աճող էղևրի խաղողը Շամի գիւնի խաղողից ավելի համեղ է:

Խարբերդի լճի հատկանիշները: Քաղաքի արևմտյան կողմում, քաղաքից երկու ժամվա հեռավորության վրա այգիներով և պարտեզներով շրջապատված մի լիճ կա: Երկու մարդ մեկ օրում կարող են արագորեն անցնել նրա շրջապատը: Օձի թույնի նման դառը ջուր ունի: Մի քանի պատմագիտներ ասում են, որ այս լճի ակունքը Վանա ծովն է [լիճը], որտեղից ջուրը հողի տակից հոսելով թափվում է այստեղ: Եվ իսկապես, Վանա ծովի ձկներից այս լճումն էլ կան... Այս լճում մի կղզի կա և կղզու վրա՝ մի գյուղ: Մոտավորապես 300 տնից բաղկացած այս գյուղի բոլոր բնակիչները ներկարարներ և դերձակներ են: Հիշյալ լճի շրջակայքի Հաբուս և այլ գյուղերից ժողովուրդը նավակներով դայիս և դիտում է այս կղզին: Կղզու վրա մի վանք կա: Պաշտամունքի արժանացած էջը այստեղ է մեռել և պատրիարքն ու վարդապետները էջի դիակը մումիա են դարձրել և գաղտնի պահել վանքում՝ գետնի տակ: Այդ մասին վանքի ծառայողներն անգամ չգիտեն:

Մեզ ասացին՝ «Զորքոտանին իր ամբողջ մարմնով մինչև հիստակենդանի է, աչքերը փայլում են գիշերային ճրագի նման: Ոսկեփայլ քուրձով մի ավանակ է»: Բայց նվաստս չտեսա: Պատմում են, որ հնում քրիստոնյա ազգերը այդ ավանակին պաշտել են:

Տարօրինակ սփանչելիք: Խարբերդի հարավային կողմում, այգիների մեջ, սեպածե ժայռերի վրա մեծ քարայրներ կան: Հուլիս ամսին այստեղից հոսող ջրերը սառչում և սառույց են կապում: Սաստիկ շոգի ժամանակ ժողովուրդը այդ սառույցը օգտագործում է և սրտերը հովացնում, իսկ երբ ամառվա ամիսները անցնում են և սկսվում են ձմռան սառնամանիքները, այդ սառույցը ամբողջովին հալվում է և ջուրը բաղնիքի ջրի պես տաք է լինում: Քարայրների ներսում այնքան տաք է լինում, որ բազմաթիվ օտարականներ գնում են այնտեղ և բաղնիքի նման օրինական դուլ<sup>33</sup> կատարում: Տարօրինակն այն է, որ սաստիկ շոգերի ժամանակ սառն, իսկ ձմռանը տաք է լինում...

Մի այլ սփանչելիք: Քաղաքի մոտ գտնվող դաշտով մի աղբյուր է հոսում: Ամեն տարի, մոտ և հեռու տեղերից հարուստներ, պան-

դուխտներ են գալիս և ապրում են այս դաշտում, իրենց վրանների մեջ: Սկզբում, երեք օր աղի և ծանր կերակուրներ չեն ուտում, և պաս են պահում: Չորրորդ օրը, վաղ առավոտյան երբ մի փոքր բաժակ խմում են այդ աղբյուրի ջրից, երեք անգամ փորները քշում է: Մի փոքր բաժակ էլ են խմում՝ նորից փորները 3 անգամ քշում է: Այսպես տասը բաժակ խմող ամուր կազմվածք ունեցող մարդիկ անգամ 30 անգամ դուրս են գնում: Մի քանիսը սիրտ են թափում և ամեն տեսակ ցավից, ախտից ու զանազան հիվանդություններից բոլորովին ազատվում են: Այս պատճառով հարբերդի ժողովուրդը առողջակազմ, կարմրադեմ և փահլևանի նման առողջ մարդիկ են: Շնորհիվ այդ ջրի, նրանք բժիշկների կարիք բոլորովին չեն զգում: Խարբերդ քաղաքից մեկնեցինք դեպի արևելք և բարեշեն գյուղերով ու քարքարոտ վայրերով, Մուրադ գետն էլ նավակով անցնելով, հասանք Փերթեք հնագույն քաղաքը (Պերտեք):

(Էջ 216—220)

Փերթեք քաղաքի պատկերը: Փերթեք է կոչվել, որովհետև մոնղոլական լեզվով արծիվը կոչվում է Փերթեք: Այս քաղաքի բերդի վրա մի բռնկաձուլ արծիվ է եղել: Ամեն տարի ներուզին արծիվը երգել է և ամբողջ քուրդ ժողովրդին բազարում հավաքվելու նշան տվել: Այս պատճառով էլ քաղաքը կոչվել է Փերթեք: Մարգարեի հիշրեթի 9-րդ դարում հալիդ բին-Վելիդը գրավելով այս բերդն ու Դիարբեքի շրջանը, այդ թուլունի քանդակը խորտակել է: Մինչև հիմա էլ հայտնի է այդ կախարդական թուլունի տեղը բերդի գագաթին: Առաջին հիմնադիրը Աքասերեսենն է եղել: Հետագայում, մի մելիքի ձեռքից անցել է մյուս մելիքին: Մուլա Իդրիս-ի Բիթլիսիի օժանդակությամբ Փերթեքի իշխանը Սելիմ խանին սկզբում հպատակություն է հայտնել և բերդը Բըյքլի Մուհամմեդ փաշային հանձնելուց հետո, նորից մշտապես տրվել է իշխանին, որպես յուրթլու և օջախլու: Ներկայումս բեյի սեփականությունն է: Երջանիկ Ասիթանեից ուղարկված փաղիշահական հրամանագրերում բեյին մեծաշուք ջեմ<sup>34</sup> տիտղոսն է տրվում և միջոցով չի գրվում, որովհետև հյուբումեյ է: Բերքից ստացված եկամուտները նրան ևն հատկացվում իբրև խաս և խասերի համաձայն՝ զինվոր հավաքելով, պատերազմի է գնում: Երբ բեյի գերդաստանը վերանում է, Օսմանյան պետության կողմից սանջաքը ուրիշին է շնորհվում: Սուլեյմանի օրենքով խասը 380.000 ազն է: Նվիրական պատերազմի ժամանակ բեյը 800 զինվոր է ունենում: Օրենքի համաձայն բեյի

տարեկան եկամուտը 10 քիսե է: Ունի քեթխուղա, սերդար, մյուֆթի. նագիր և այլն շունի, բայց քաղաքի սուբաշի ունի: Բերդը գտնվում է Մուրադ գետի եզերքին, սեպածե ժայռի վրա և քառակուսի փոքր բերդ է: Բերդակալը և բերդապահ զինվորները, ռադամթերթը փաղիշահի կողմից չեն նշանակվում, բայց է տնօրինում: Այստեղից նորից շարժվեցինք դեպի արևելք և քարքարոտ, դժվարին ճանապարհներով մի մենդիլ տարածություն անցնելով, հասանք Սաղմանի բերդը:

Սաղմանի բերդի նկարագիրը: Խալիֆ Իդրիսի ասելով Աբբասիների օրոք Կարա Ահմեդը, այսինքն՝ Դիարբեքիրի մելիքը, այս ժայռերի վրա կաքավ որսալիս, մի ժայռի կողմից կովի (սաղմալ) ձայն է լսել: Մելիքն այդ ժայռի վրա զոհեր է մատուցել և ժայռը երկու մասի է բաժանվել: Մի օր և մի ցերեկ Թակիանոսի ոսկիներ են հոսել և մելիքն այդ հարստությամբ կառուցել է այս բերդը և անունը Սաղման է դրել (այս բառը սաղմալ բառի աղավաղված ձևն է): Իսկ Բիթլիսի Աբդալ խանի ասելով այս բերդը կառուցել է Սաղման անունով մի քուրդ բեյ: Աբդալ խանի պապերից մեկը՝ Շերեֆ խանը, այստեղ խանություն է արել: Այդ մասին ավանդություն կա:

Այս բերդը նվաճել է Խալիդ բին-Վելիդը և 922 (1516) թվականին Մուլա Իդրիսի և Բըյբլի Մուհամմեդ փաշայի ձեռքով հպատակվել է Սելիմ խանին: Այս բերդը նմանապես Դիարբեքիրի էյալեթում է և իբրև յուրթլուֆ և օջաֆլըֆ գտնվում է սանջաքի բեյի իշխանության տակ: Թիմարներ և զեամեթներ շունի: Օրենքով բեյի խասը 367.057 ալշե է: Ունի 850 զինվոր, մյուֆթի, նագիր, քեթխուղա, ենիչերիի սերդար: Բոլորը Դիարբեքիրումն են: 150 ալշեի աստիճանով կազի և քաղաքային մյուսթեսիբ ունի: Բերդապահը նշանակվում է բեյի կողմից: Պարիսպը գտնվում է Մուրադ գետի եզերքին, սեպածե ժայռի վրա:

Այստեղից դուրս գալով եկանք Չմշկեզեք [Չմշկածազ] բերդը:

Ջեմշիդի ղուլամներից մեկը փախչում և ապաստանում է այս անառիկ երկրում ու մեծ քանակությամբ հարստություն է ձեռք բերում: Ջեմշիդի վախից նա կառուցում է այս բերդը և անվանում Չմշկեզեք, որը Ջեմշիդ Քենզեքի (?) աղավաղված ձևն է:

Հետագայում անցել է մի շարք մելիքների ձեռքը: Ի վերջո բնակիչները հպատակվել են Սելիմ խանին:

Դիարբեքիրի էյալեթում սանջաքի բեյի կենտրոնն է: Բեյի խասը 334.223 ալշե է. ունի երկու զեամեթ և 8 թիմար, ալայի բեյ



և չերիբաշի: Պատերազմի ժամանակ բեյի դրոշակի տակ ընդամենը հավաքվում է 100 հազար<sup>35</sup> զինված զինվոր: 150 ակշեով կազա է: Ունի մյուֆթի, նադիր և մյուհթեսիր, ինչպես նաև բերդակալ և բերդապահ զինվորներ: Մուրադից [զետից] հետո ընկած Օաջըբ նահիյեի Մենզեր Բաբա-Ազիզի լեռներից սկիզբ առնող մի փոքր գետ խառնվում է Մուրադ գետին: Այս գետն ամեն տարի, սկսած օգոստոսից, 40 օր դառն և 40 օր անուշահամ ջրով է հոսում: Դե-տում կա շատ համեղ կարմրախայտ ձուկ: Ձկնորսները՝ ուխտա-տեղիից ցած, որսում են այդ ձուկը: Իսկ եթե ուխտատեղիից վերև որսան, այդ ձկները չեն եփվի: Գետի հյուսիսում մի լեռ կա, որի վրա Մենզեր Բաբան մի ծառ է տնկել. ով այդ ծառը կտրի, կվնասվի...

Այստեղից դուրս դառնվ եկանք Փալուի բերդը:

Փալուի բերդի նկարագիրը: Սրա բեյը 921 (1515) թվականին հպատակվելով Սելիմ խանի վեզիրին՝ Բեյբլի Մուհամմեդ փաշա-յին, երկիրը նորից շնորհվել է նրան: Ներկայումս Դիարբեքիրի էյա-լեթում մշտական հյուբումեթ է: Հրամաններում սրանց էլ մեծա-շուրջ օգն տիտղոսն է տրվում: Էյալեթի եկամուտը նրանց հատկաց-ված է իբրև կալսերական խաս: Այս իշխանություն մեջ թիմար, զեամեթ, ալայի բեյ և չերիբաշի չկա: Նվիրական պատերազմի ժամանակ իշխողը պատերազմի է դնում 2000 զինվորով: Ճինվոր-ները զինված են: Մազոտ զլուխ և կարմրավուն մորուք ունեն: Ալ դույնի զլխակապով, յուրօրինակ դեմքով կտրիճ տղամարդիկ են: Նրանք կովի են դնում կանոնավոր խմբերով, տասնյակներով, հա-րյուրակներով և հազարակներով: Ուրիշ պաշտոններ չկան, բացի մյուհթեսիրից և քաղաքի վոյեվոդայից<sup>36</sup>:

Փալուի բերդը գտնվում է Մուրադ գետի եզերքին, զլուխը հաղ-թականորեն զեպի երկնակամար բարձրացրած քարաշեն մի բերդ է: Ոչ մի կողմից մատույց չունի և այդ պատճառով էլ անհնարին է զրավել այն: Մինչև անգամ Թիմուրը տեսնելով [այս բերդը], բո-լորովին ուշադրություն չի դարձրել, անցել-գնացել է: Բերդում Իբրահիմ բեյից և զինվորներից բացի ոչ ոք չի ապրում և ապրելն էլ անհնարին է: Ամեն անգամ բերդ բարձրանալը մեծ տանջանք է: Բերդում մի ջամի, ռազմամթերքի պահեստ և ջրամբարներ կան: Ժայռերի միջից զեպի Մուրադ գետը իջնող մի ջրի ճամփա կա: Բո-լոր աշտարակներն ու պարիսպները խիստ ամրակուռ են: Երկա-թից շինված դարպասը նույնպես շատ ամրակուռ է:

Փալուի վարոշը: Այս վարոշն ընկած է Մուրադ գետի ափին և



մոտ հազար հողածածկ տուն ունի: էրղանին և էդինը Փալույից դեպի արևմուտք մի-մի կոնաք հեռավորության վրա են, հյուսիսից հարբերդը<sup>37</sup> մեկ մենզիլ է: Հարավից Դիարբեքիւրն է՝ երկու մենզիլ հեռավորության վրա:

Այս բերդի ետևում Բազեն անունով դրախտանման մի գյուղ կա: Քուրդիստանում շատ հայտնի այս զբոսավայրը Փալուի բեյի խասն է: Այստեղ ժայռից վճիտ մի գետակ է բխում, որն անմահական ջուր ունի: Շաթ-էլ Արաբը երեք ակունք ունի. մեկը սա է: Իսքենդերը [Ալեքսանդրը] այստեղ մի հավաքավայր է ունեցել: Շաթի մի ճյուղն էլ էրղանի մոտ գտնվող Թախթի մեշան կոչված վայրից հոսող վճիտ և աննման գետակն է: Իսկ մյուս ճյուղը հարբերդի և էրղանի միջով, Դեմիր Կափու և Չինարլիի ձորերից հոսելով անցնում է Բերբեղենջ կոչված մեծ կամուրջի տակով, միանում է մի շարք գետերի և խառնվում է Կարա-Քյոփրյույի մոտով հոսող գետին: Ապա հոսում է Դիարբեքիւրի մոտի ժայռի մոտով, ոռոգում բանջարանոցները, 170 բերդաքաղաքներ ու գյուղեր և մինչև դրախտաշեն Բաղդատ հասնելը միանում է 150 գետերի: Բաղդատից հետո՝ Դիալե, Չերգե, Հեզե և այլ, մոտ 60 մեծ գետեր ընդունելով իր մեջ, Բասրայից 3 մենզիլ վերև, Դուրնա բերդի մոտ, Եփրատը միանում է Շաթին, որից հետո ստանում է Շաթ-էլ-Արաբ անունը: Բասրայում հնդկական և պորտուգալական նավերը դալիս և մոտենում են [գետին]...

Փալուի բերդի մոտով հոսող գետը մոտ է Մուրադ գետի ակունքին: էրզրումի և Մուշի դաշտում, Բինգյուլի լեռներում հազարից ավելի գետակներ միանալով և Մուշի դաշտով հոսելով՝ անցնում են Փալուի բերդի մոտով: Իզմիլի կոչված վայրի Չաթ անունով գյուղում խառնվում է Եփրատին և հոսում ներքև:

Փալուում, Իբրահիմ բեյից նվերներ և ուղեկիցներ վերցնելով անցանք սեպ և քարքարոտ վայրերով, բարեշեն գյուղերի հանդիպեցինք և հասանք Չապաքջուր բերդը (Ճապաղ ջուր):

Չապաքջուրի մեծ բերդի գովասանքը: Ըստ Մուքատտեսեի պատմության նշանավոր Իսքենդեր Ջուլկարնեյնը<sup>38</sup>, երկու եղջուր է ունեցել (?), որի համար շատ է տանջվել: Հազարավոր իմաստուններ չեն կարողացել գտնել դրա բուժումը: Դրանից հետո, հույս ունենալով, որ կարող է բուժվել, Իսքենդերը սկսել է անմահական ջուր փնտրել: Բայց դարձյալ չի բուժվել: Բասրայում Շաթ-էլ-Արաբ գետից ջուր է խմել և փորի ցավերը դադարել են ու եղջյուրներն էլ սկսել են փոքրանալ: Հետո Շաթից ջուր խմելով եկել

հասել է Շաթի ակունքի մոտ գտնվող Դիարբեքի: Այնտեղից էլ գնացել է գեպի Բեթման գետը, որից օգուտ չի ստացել: Այնուհետև այդ գետին խառնվող Փեֆենդի գետից է խմել ու շատ է հավանել: Ջուր խմելով այս գետի եզերքով հասել է Բիթլիս քաղաք: Այստեղ գետը երկու ճյուղի է բաժանվել: Օնեշ ձորով հոսող գետից էլ է խմել, բայց անօգուտ: Երբ խմել է Բիթլիսի բերդի աջ կողմից հոսող Վտակից, բերդի ժայռի ստորոտում անմիջապես հանգիստ բռն է մտել: Երբ արթնացել է, այդ գետի ակունքից 7 օր ջուր է խմել և եղջյուրներից մեկը ընկել է, մյուսը մնացել (՝): Ասում է. «Լահճ, Բասրայից սկսած իմ խմած անմահական ջրերը այս զուլալ ջրից են»: Իր Բիթլիս անունով գանձապահին հազարավոր քիսեներով հարստություն է տալիս և հրամայում. «Շուտով այս վայրում ինձ համար այնպիսի մի բերդ կառուցիր, որ ես ինքս պաշարեմ, բայց չկարողանամ զրավել»: Գանձապահ Բիթլիսը, երբ բերդի կառուցումով է զբաղված լինում, Իսքենդերը, գիտնականնե-րի խորհրդով, ճանապարհորդության է դուրս գալիս: Բիթլիսից մի օրվա ընթացքում հասնում է Մուշի դաշտը, այնտեղից էլ անցնելով մենգիլներով, հասնում է Չեպաքջուրի լեռան ստորոտին և այստեղ կանգնեցնում է իր իսքենդերական [արքայական] վրանը ու հաճելի և ուրախ ժամանակ անցկացնում: Ընկնում է նաև մյուս եղջյուրը: Տեսնելով այս ջրի օգտակարությունը, Մուքատտեսի ասելով. գետը կոչում է Չեպաքջուր, որ նշանակում է Դրախտի ջուր: Նա, իմաստուններից իր մոտ է 'լսնչում Ֆիլկոսին և ասում. «Վաղուց ի վեր է ինչ դուք իմ նեղիմն եք»<sup>39</sup> և չկարողացաք ինձ բուժել: Դարմա-նը իր դրախտային գետերից բարձրյալ Աստվածը տվեց: Շուտով այստեղ ինձ համար մի բերդ կառուցեք և անունը Չեպաքջուր դրեք»: Այս հրամանը տրվելուն պես սկսում են բերդը կառուցել և 315 օրվա ընթացքում ավարտում են:

Այս բերդը կառուցված է Մուրադ գետի եզերքին և գեպի երկ-նակամարը խոյացած մի հիանալի բերդ է. իսկապես հնակառույց է և կարծես Ֆերհադի ձեռքով է կառուցվել: Աշտարակներն ու պա-րիսպները կառուցված են խոշոր քարերով ու հնգանկյունի են: Բերդի ներսում տներ կան, որոնք այգիներ ու պարտեզներ շունեն: Կա ջամի, հացահատիկի շտեմարաններ, ռազմամթերանոց, ջրամ-բարներ: Մի շարք մեյիքների ձեռքից-ձեռք անցնելուց հետո, ի վերջո Այ-Աբբասներից և Բիթլիսի իշխող Միր Աբդալ խան էֆեն-դիի պապերից անցել է Սուլթան էվհեդուլահի ձեռքը, որը երկար ժամանակ իշխել է այս բերդում: Հետո բերդը մի կերպ խլել են և

այնտեղ 7 տարի իշխելու ներկայումս իշխող քուրդ բեյի պապերից մեկը՝ Սեհրան խանը, բերդը պրավել է և նրա հաջորդները իշխել են որդոց-որդի 921 (1515) թվականին Չըլդըրի նվիրական պատերազմից<sup>40</sup> վերադարձող Սելիմ սուլթանին հպատակություն ևն հայտնել և բերդի բանալիները հանձնել են Բըյըբլի-Մուհամմեդ փաշային։ Նրանց այս հպատակությանը իբրև վարձատրություն, փաղիշահը այս էյալեթը սեփականության կարգով շնորհել է նորից իր տերերին։

Քուրդիստանում գտնվող 9 օջափլը<sup>f</sup> սանջաքներից մեկն էլ այս է. բայց այս երկիրը մի միմիրանության չափ ընդարձակ է։ Իշխողը տարեկան 40 բեռ ակչեի եկամուտ ունի։ Իշխում է 2000 ձիավոր զինվորներով։ Եթե բեյի գերդաստանը զիջի սանջաքը (սուլթան) Սուլեյմանի օրենքով ուրիշին կտրվի։ Բեյի խաար 370.000 ակչե է։ Կա 5 գեամեթ և 35 թիմար։ Օրենքով, ջեբելունների հետ միասին սանջաքի բեյի և շերիբաշիի դրոշակի տակ հավաքվում է 300 զինվոր։ Մյուսֆթի, նագիր, քեթիուդա, սերդար, բերդակալ և բերդապահ զինվորներ չունի։ Բերդը գտնվում է բեյի իշխանության տակ և ունի փոքր թնդանոթներ։ Հայտնի են բերդի օղն ու ջուրը, գեղեցիկ աղբիկներն ու տղաները։ Ունի ջամի և մզկիթ։ Փաշայի բերդից 8 ժամյա հեռավորության վրա է։ Մուրադ գետի վրա գցված Չեպաքջուր մեծ կամուրջով անցնում են Բինգյուլի լեռների [յայլաների] վրա գտնվող Խալթի, Չեքվանի, Եզիդի, Ջազա, Ջեբարի, Լոլո, Իզուլի, Շեքադի և Քիբի աշիրեթները, որտեղ մոտ 200 հազար մարդ և 10 անգամ 100 հազար ուխտարներ ու այլ կենդանիներ կան։ Այստեղ կանգնած Չեպաքջուրի բեյի մարդիկ տասանորդ (օճուր) են առնում և թռչունն անգամ չի կարող նրանց ձեռքից դուրս պրծնել։ Յայլաներից իջնելիս էլ դարձյալ յայլայի նվեր են առնում։

Այստեղից դուրս եկանք և հասանք Դենջ բերդը։

(էջ 220—226)

Գեներալ Բնուրագիրը։ 921 (1515) թվականին այս քաղաքի իշխողը համբուրել է Չըլդըրի նվիրական պատերազմից վերադարձող Սելիմ խանի ձիու կոխած հողը և բերդի 70 բանալիները նրան է հանձնել։ Իր այդ ուղղամտության և ծառայության համար նրա ամբողջ ժողովուրդն ազատվել է ծանր տուրքերից, իշխանությունն էլ բնիկն է շնորհվել։ Փաղիշահի կողմից նրանց ուղղված բարձր գրություններում «նորին Բարձրապատվություն» է գրվում։

Այսպիսի անկախ 5 ճյուղումեր կա՝ Ջեզիրե, Էզիլ, Փալու, Խեզո և Գենջ։ Դենջը երկրորդ աստիճանի ճյուղումեր է։ Բեյը հնում

3000 զինվորով է պատերազմի գնացել: Սակայն ներկայումս իշխող Ալի Բեյը հազար զինվոր ունի: Բոլոր կալվածքների եկամուտը բեյին է հատկացված: Օսմանյան կառավարության կողմից 300 ակչե աստիճանով մի կազի է գալիս, որն օրենքի համաձայն 4—5 հարյուր քիսե եկամուտ է ստանում: Շեյխ-ուլ-իսլամն ու նազիրը Բիթլիսում են: Բերդը գտնվում է բեյի իշխանության ներքո: Գենջի էյալեթի ավազանին մեծ հարստության տեր է: Մի ոչխարը տաս ակչե արժի, մի կովը՝ մեկ քառորդ ոսկի, երկու օկկա սպիտակ հացը՝ մեկ ակչե: Մյուս ուտելիքները և խմիչքները նույնպես այդպես են գնահատվում:

Բերդի նկարագիրը: Մուրադ գետի եզերքին, դեպի երկինք խոյացած ամրակուռ և հիանալի մի բերդ է: Բերդում ջամի, շտեմարան և ջրամբար կա: Բերդի պատի բարձրությունը 12 արմունկաչափ է: Ամեն կողմից հիմնված է բարձր ժայռերի վրա: Հյուսիսից դեպի Մուշի դաշտը տանող ուղիղ ճանապարհ կա: Քաղաքի հարավային կողմից երկու մենզիլ հեռավորության վրա Միաֆարկին բերդն է: Այս ճանապարհը շատ քարքարոտ է: Բիթլիս քաղաքը արևելյան կողմում է և երկու մենզիլ հեռավորության վրա է:

Այստեղից դուրս եկանք և հասանք Աթսկ բերդը:

Աթսկ բերդի նկարագիրը: Այս բերդը Շահ Իսմայիլը գրավել է նրա տիրոջից՝ Եզդան Բեհրամից: Իսկ հետագայում, սուլթան Սելիմ խանը Շահ Իսմայիլին պարտության է մատնում և գրավելով բերդը յուրօրում և օջափլիփ կարգով շնորհում է նրա հին տիրոջը՝ Եզդան Բեհրամին:

Ներկայումս, Դիարբեքիրի էյալեթում՝ օջափլիփ-հյուսումեք է: Բեյի խասը 447.300 ակչե է: 9 զեամեթ և 76 թիմար կա: Ընդամենը 800 զինվոր ունի: Ունի նաև ալայի բեյ, չերիբաշի, սուբաշի և մյուհթեաիբ: Բերդը գտնվում է գետեզերքին, բարձր ժայռի վրա, քառակուսի է և քարաշեն:

Այստեղից դուրս գալով եկանք Ջեսկե գավառը: Սա Դիարբեքիրի էյալեթում, Գենջի տերիտորիայում գտնվող, 2000 տնից բաղկացած մի գավառաքաղաք է: Այստեղ պատրաստված շեյրաւսի և մեկրավի անունով սրերը, դանակները և դաշույնները ուղարկվում են Դիարբեքիր և Իսֆահան:

Ապա եկանք Կուլեփ բերդը, որը հիմնել է Ալ-Աբբասիներից մեկը՝ էլմութեմիդ Բաալահը: Հետագայում բնակիչները հպատակվել են Սելիմ 1-ին և օջափլիփ և յուրօրում բերդն իր տիրոջն է տրվել:



Բեյի խասը 166.688 ալշէ է: Ունի 2 զեամեթ և 74 թիմար: Ունի նաև ալայի բեյ: Միւրիւլայի զինվորների հետ միասին ընդամենը 700 զինվոր ունի:

Թերջիլ գետը Շաթին խառնվող գետի մէկ ճյուղն է, որը սկիզբ է առնում այստեղից և փոքրիկ Թերջիլ բերդից 8 ժամյա հեռավորութեան վրա է:

Այստեղից եկանք Մեհրանի բերդը, որի բելի խասը 260.000 ալշէ է: Օջաբլըքի կարգով հյուսիսէն է: Ունի 100 թիմար, 9 զեամեթ, առանձին ալայի բեյ: Ընդամենը 500 զինվոր ունի:

Ապա շարժվելով դեպի հյուսիս, մտանք Մուշի դաշտը, որը խիստ ընդարձակ և սրտաբաց մի դաշտավայր է: Մեջտեղից հոսող Մուրադ գետում բազմատեսակ ձկներ կան: Այս դաշտավայրի մարգագետիններում եթէ կանգ առնի Չեմափուրի բանակը և գիշեր-ցերեկ արածացնի իր կենդանիներին՝ դաշտի կանաչից ոչինչ չի պակասի: Այն ձգվում է արեւելքից արեւմուտք: Երկարութեամբ ընդամենը երեք մենզիլ է, իսկ լայնութեամբ երկու կոնաքից քիչ պակաս: Դաշտի հարավում գտնվում է Միաֆարկին բերդը: Սրանց միջի հեռավորութեամբ երկու մերհալէից<sup>41</sup> պակաս է: Այս դաշտի բնութագիրը, նրանում ապրող աշիրեթների վիճակի նկարագրութեամբ կկազմի մեկ հատոր: Այստեղից շարժվելով դեպի հյուսիս և ձիւրով անցնելով Մուրադ գետը, հասանք հնազույն Մուշ քաղաքը:

(էջ 226—228)

Մուշ քաղաքի բնութագիրը: Գտնվում է Վանի էյալէթի իշխանութեան մեջ և Վանի ծովեզերքի Թախթվան [Դատվան] սուբաշիրութեանց երեք մենզիլ, Բիթլիսից էլ մեկ մենզիլ հեռավորութեան վրա է:

«Շերեֆնամեի»<sup>42</sup> պատմութեան համաձայն Մուշ քաղաքը Ադրբեջանի հնազույն քաղաքներից է եղել:

Վանա ծովի հյուսիսում, Ադիլջեազ բերդի մոտ գտնվող Սուբհան (Սիփան) սարում մինչև հիմա կալանավորված է յոթ գլխանի աթղահան, որի ձայնը լսվում է միայն 40—50 տարին մեկ անգամ և որը 70—80 տարին մեկ, Սուբհանի սարից 5—10 օրով շուրջ է տալիս իր պոչը: Մի ժամանակ ազատվել է և բոլոր նեմրուդներին<sup>43</sup> ուտելուց հետո, ամենակարող Աստծու հրամանով, նորից մտել է Սուբհանում գտնվող իր քարայրը և բանտարկված մնացել: Այս աթղահանի մասին, եթէ Աստված կամենա, ավելի մանրամասնորեն կգրենք մեր Վանի ճանապարհորդութեան ժամանակ: Հետո անիծ-

յալ նեմրուզը, ամենակարող Աստծու կամքով, Մուշի դաշտում մի հսկա մուկ է ստեղծում, որը բոլոր նեմրուզներին ուտում է, իսկ Մուշի բնակիչներին ոչնչացնում: Այդ պատճառով էլ քաղաքը կոչվում է Մուշ<sup>41</sup>: Այդ քարայրի (որտեղից դուրս է եկել հիշյալ մուկը) տեսակ-տեսակ մկներից ոչ մի երկրում չկան: Սակայն աստծո հրամանով, Ալեքսանդրի Ֆիլկոս անունով բժշկի կախարդության շնորհիվ, Մուշի դաշտում բոլորովին մուկ չի մնում: Երբ Թիմուր լինգը արշավում է Ալ-Օսմանի վրա, Մուշ քաղաքը ավերում և կործանում է, բնակիչներին կոտորում, տները հողին է հավասարեցնում: Այդ ավերածության հետքերը հիմա էլ երևում են:

Մուշ քաղաքը գտնվում է դաշտի եզերքին, մի լեռան ստորոտում: Այս քաղաքը և նրա ավերակները դիտելուց հետո, հաջորդ օրը եկանք Մուշի դաշտում գտնվող նշանավոր ու հայտնի Չանլի Քիլիսեն<sup>45</sup>:

Շանլի Քիլիսեն: Այս եկեղեցին բազմաթիվ ազգությունների մեջ մեծ հռչակ է ստացել: Տարին մեկ անգամ հարյուր հազարավոր մարդիկ հավաքվում են այստեղ, վրաններ և օթաքներ կանգնեցնում և յոթն օր ու զիշեր առևտուր անում: Այստեղ բեռներ են թափվում, բեռներ են կապվում և քարավանները գնում են Երևանի կողմերը: Այստեղ են լինում Վանի վեզիրի, Բիթլիսի խանի և Աթալի բեյի մյուսելիմները<sup>46</sup>, որոնք պաշտպանում են վաճառականներին և ժողովրդին: Թեև եկեղեցին [վանքը] գտնվում է երեք իշխանությունների միջև, սակայն ավելի մոտ գտնվելու պատճառով Վանի վեզիրը ավելի մեծ քանակությամբ զինվոր է ուղարկում և ավելի շատ տուրքեր է առնում:

Չանլի Քիլիսեի նկարագիրը: Մուշի դաշտի հյուսիսում, խիտ անտառի և այգեստանի միջև ընկած, դեպի երկինք խոյացած հոյակապ գմբեթներով մի հսկա վանք է: Հիմնադիրը հայտնի չէ: Վանքի շորս կողմում հարյուրավոր պատրիարքի<sup>47</sup> և վարդապետների խցիկներ կան: Վանքում ամեն օր հազարավոր սաներով (սահան) առատ կերակուր է տրվում այցելուներին: Տոնական օրերին հարյուր ոչխար, հինգ կով է մորթվում ու 50 սոմար ցորենի հաց է թխվում և նվիրվում է հյուրերին:

Վանքը ունի 300-ից ավելի վարդապետներ և աշակերտներ (սարկավազ), որոնցից յուրաքանչյուրը երգում է Քրիստոսի վանքում և հատուկ եղանակով Ավետարանը՝ այնպես է կարդում, կարծես մարդկանց սրտերին Քրիստոսի շունչն է փչում: Հյուրերին մեծ սլափով և հարդանք ևն տալիս, կաթ խմեցնում, խուրմա և տաք

երկրների այլ պտուղներ ուտեցնում, ամեն գիշեր հարյուրավոր մե-  
տաքսյա սփռոցներ, զերբաֆից անկողիններ փռում և այդպես են  
սպասարկում: [Վանքի] էվկաֆր [վանական կալվածները] շատ մեծ  
են: Փաշային հինգ քիսե և անսահման նվերներ են տալիս: Ամեն  
տարի ուխտավորներից շատ մեծ քանակությամբ հարստություն են  
հավաքում: Վարդապետները գնում են Քաֆիրիստանի<sup>18</sup> բոլոր կող-  
մերը, մինչև անգամ Ֆրենգիստան և նվերներ են հավաքում:

Քանի որ տեղն եկավ, հիշենք յոթը կլիմաներում մեր դիտած  
յոթը մեծ վանքերը.

1. Վանի մոտ<sup>19</sup> Ուլքիլիսե, 2. Նախշվանի (Նախիջևանի) մոտ՝  
Յեդի Քիլիսե\*, 3. Վանի մոտ՝ Վերեք Քիլիսեսին (Վարագա վանքը),  
4. Նեմսեի Կայսեր մայրաքաղաքում՝ Զեհում (?) Իստեֆան  
Քիլիսեսին, 5. Հունգարիայում, Թիզ գետից մեկ մենզիլ հեռավո-  
րության վրա՝ Կաշե Քիլիսեսին, 6. Երուսաղեմի մոտ, Քրիստոսի  
ծննդավայր Բեյթ-էլեհեմում (Բեթղեհեմ)՝ Կամամեի մեծ վանքը:  
Բայց այս Չանլի Քիլիսեն նմանապես աննման և հիանալի մի շի-  
նություն է:

Չանլի Քիլիսեում ժողովրդի հավաքվելու պատճառը: Հայտնի  
է, որ Ռումի, Արաբի և Աջեմի երկրների հազարավոր մարդիկ հա-  
վաքվում են այստեղ: Յուրաքանչյուրը բերում է իր ուխտը, վանքի  
մեջ մտնում, ուխտը կատարում, ինչ բարի ցանկություններ ունի՝  
աղոթում է նրանց իրագործման համար և դուրս գալիս: Հավաք-  
վել են մի խումբ անարժան և վտանգավոր մարդիկ և «աստծո  
կամքով (ուխտավորների) բոլոր ցանկությունները իրագործվում  
է» ասելով, սնուցանում և տարածում են այդ անմիտ հավատը:

Տարօրինակն այն է, որ մի քանի հավատացյալ և կրոնասեր,  
բայց տգետ մարդիկ նվերներ են տալիս, մատաղ անում և գիտու-  
թյուն են խնդրում: Աստծո կամքով այդ մարդկանց հայտնի են  
դառնում տարօրինակ և զարմանալի գիտություններ: Բազմաթիվ  
իսլամներ և ոչ իսլամներ թամբուր (կիթառ) և զանգ, սանթուր և  
սրինգ, դուդուկ և այլ երաժշտական գործիքներ, առանց կարգի  
բերելու, դնում են այս վանքի ուխտատեղը, հաջորդ օրը վերցնում  
են իրենց երաժշտական գործիքները և այնպես վարպետորեն են  
նվագում, որ կարծես Հյուսեին Բայկարայի<sup>50</sup> եղանակներն են նվա-  
ղում: Այստեղի մարդիկ վարպետ բանաստեղծներ են: «Այս արվեստն  
ու բանաստեղծությունը Չանլի Քիլիսեն է տվել մեզ», — ասում

\* SL'ս :ատ. II, էջ 232, (ծանոթ. հրատարակչի):



ան նրանք և դրանում համոզված են: Վանքի ներսում, մի մութ ան-  
 վյունում մի գերեզման կա: Այդ գերեզմանը կոչվում է Սիփ-Ղրա-  
 բեթ<sup>51</sup>: Նվաստ հարցրեցի [դրա մասին]. ինձ պատասխանեցին՝  
 «Վեհափառ Յահյայի<sup>52</sup> հորեղբայրն է»: Ռումերից հարցրեցի, պա-  
 տասխանեցին՝ «Քրիստոսի փոխանորդներից է, այսինքն նրա աշա-  
 կերտներից է»: Մի խոսքով տարօրինակ և արտակարգ մի տեսա-  
 րան է:

(էջ 228—230)

Այս վանքում Աթակի բեյի մուսելլիմից մեր էֆենդի Մուրթե-  
 դա փաշայի հանձնարարած երեք քիսե ղուրուշը ամբողջապես ոս-  
 կով առինք և մեկնեցինք դեպի Սվազ:

#### ՄՈՒՇԻ ԴԱՇՏԻՑ ՄԵՐ ՈՒՂԵՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԴԵՊԻ ՍՎԱԶ

...Բնչպես արդեն ասել ենք\*, երկրի վրա 148 բարձր լեռ կա.  
 մեկը՝ էլբրուս լեռան ճյուղը հանդիսացող Բինգյուլ յայլայի լեռն է,  
 որի գագաթը կարելի է բարձրանալ երկուկես-երեք օրվա ընթաց-  
 քում: Էլբրուս լեռան ամենաբարձր գագաթը ծածկված է ամպերով  
 և մութն է: Սաստիկ ցուրտ է և մարդիկ չեն կարող նրա գագաթը  
 բարձրանալ: Այն վայրերում, որտեղ ճանապարհներ կան, Կրյթաք,  
 Հեյտաք, Կամուք և Չերքես աշիրեթները բարձրանում են և որոշ  
 հանքեր հանում: Սակայն այս Բինգյուլ լեռան կատարը հիանալի է  
 և նրա ամենաբարձր գագաթը բաց է: Նրա վրա մարգագետիններով  
 ծածկված 70 մեծ դաշտեր կան: Արևմտյան կողմում Քիֆիի [Քլիի]  
 լեռներն են. արևելյան՝ Աջեմի երկրի կողմից Երևան բերդի մոտով  
 հոսող, Ջանգի գետին հասնող, իսկ արևմուտքից Օսմանյան սահ-  
 մանի վրա գտնվող Աղրի-դաղին [Արարատ] է: Սա երկարածիդ  
 մի լեռ է և նրա երկարությունը 16 կոնաք է: Հյուսիսում՝ Էրզրումի  
 դաշտն է: Մեջտեղից հոսում է Եփրատ գետը: Հարավում Մուշի  
 դաշտն է: Մուրադ գետը սկիզբ է առնում այս լեռներից: Մուրադ և  
 Եփրատ գետերի միջև գտնվող Բինգյուլ յայլայի լայնությունը երկու  
 մենզիլ է, սակայն կան վայրեր, որ 3—4 մենզիլ լայնություն ու-  
 նեն: Հյուսիսում՝ Էրզրումն է, արևմուտքում՝ Սվազը, հարավում  
 Դիարբեքիրը, արևելքում՝ Վանի էյալեթը և Աջեմի երկիրը: Վերին  
 աստիճանի հարուստ վիլայեթների մեջ գտնվող այս յայլան յոթը

\* Հատոր II, էջ 29 (ծանոթ. հրատարակի):



ամիս շարունակ շենանում է մարդկանցով, բայց երբ սկսվում են ձմռան սառնամանիքները, բոլորն իջնում են ցածրադիր վայրերը:

Բինգյուլ յայլայի բնակչությունը կազմված է զազա, լուո, իզո, ևզիզի, խալիթի, փիքվանի, շեկազի, քիքի, բեսյանի և մորքի քուրդ աշիրեթներից, որոնք լեռն են բարձրանում մի քանի անգամ հարյուր հազար անասուններով: Այստեղ նոր կյանք են ստանում և էրզրումի վեզիրին յայլայի տուրֆ են վճարում: Հինգերորդ կլիմայում գտնվող 29 լեռներից ամենաբերքառատը այս Բինգյուլի լեռն է: Սրա վրա աճում են բազմատեսակ բույսեր և խոտեր. քիմիական խոտ՝ ֆիմիա-օթի էլ կա: Շատերը տեսել են, որ հազարավոր ոչխարների ատամներ կարծես ոսկով և արծաթով պատված լինեն: Այստեղ կան դեղին, կարմիր և գորշ ցինկի հանքեր, որոնց բնական հոտից մարդու քիթը բռնվում է: Սուրմաջիները հավաքում են այս ցինկերը և ուլքեր ցանկանում են գեղեցկացնել իրենց աչքերը՝ սուրմա են քսում: Աստծո հրամանով տեսողության ուժը ավելանում է: Հայտնի են այստեղի յոթանասուն-ութսուն թերթավոր հունական մուշկը, սպիտակ, կապույտ մազավոր հակինթը, հիացինտը, սյունբուլը, քառասուն-հիսուն տեսակի քսանական թերթ ունեցող մուշկը, կարմիր և սպիտակագույն տեսակ-տեսակ մանուշակը, ռեհանը, շեփորուկը, բազմատեսակ վարդերը և նունուֆարը: Պտուղներից այստեղ Արաբկիրի թթի մեծության ելակներ կան: Մի խոտքով, բժիշկներին և դիտնականներին պետքական բույսերն ու ծաղիկները այստեղ այնքան շատ են, նրանց հաշիվը միայն բարձրյալ Աստված գիտե:

Բինգյուլի օգուտները: Սա կոչվում է Բինգյուլ (հազար լիճ), բայց քանի՞ հազար լճեր կան այստեղ: Խրզր-գյուլի, Իլյաս-գյուլի, Ռուլնիր-գյուլի, Աւադեն-գյուլի, Բելամ-գյուլի: Բելամ-իբն Բաուրթ թաղված է այս լճի հյուսիսում, էրզրումի կողմը ընկած էյերլի սարում: Կուշ-գյուլի—մի որսորդ թռչուն է որսացել, մորթել և լվացել է այդ լճում, թռչունը կենդանացել է և լճի մեջ ընկղմվելով՝ կորել է: Հետո աստծո հրամանով, շրջակայքում հազար լիճ է առաջ եկել: Դրանցից որն է կյանքի լիճը, չի իմացվում: Այս պատճառով վերոհիշյալը Կուշ-գյուլի է կոչվում (Թռչունի լիճ): Հարեմե-գյուլի — երբեկանայք մտնում են այս լիճը, չաղանում, խոշորանում են և ծննդաբերելիս ցավեր չեն քաշում, հեշտությամբ են ծնում: Էր-գյուլի—այս լճում լողացող տղամարդը ամեն տեսակետից ուժեղանում և սեռական կարողությունը ավելանում է: Կըլլի-գյուլ—անչափահաս մի անմեղ, եթե երեք անգամ այս լճում լողանա՝ կմազակավի: Միս-

կին-գյուլի—այս լճի ջրից խմողը ազատվում է բորոտություն հիվանդությունից: Մենարմըք-գյուլի — լուսնոտություն ունեցողները, եթե այս լճի ջրից խմեն, սիրտ կթափեն և կամ կաղատվեն, կամ կմահանան: Միհնեթ-գյուլի—այստեղից խմողը դառնում է վախկոտ: Զեբբար-գյուլի—այստեղից ջուր խմող մարդը կամ անասունը անգութ է դառնում: Բալլի-գյուլի—շաքարից էլ համեղ է, վաղ առավոտյան սրա եզերքին մանանա է լինում: Քանլի-գյուլի—սրա մեջ տարեկան մի մարդ անպայման խեղդվում է: Բշմե-գյուլի—այստեղից երեք անգամ խմողը տասնհինգ անգամ լուծողական խմողի նման փորը բշում է: Սալբաշ-գյուլի—մի քանի անգամ խմողի գլուխը պտտվում է: Այնի-Հայաթ-գյուլի—յոթն անգամ խմողը ամեն տեսակ հիվանդություններից ազատվում և առողջակազմ է լինում: Խաթուն-գյուլի—խմող տիկինը (խաթուն) հղի է մնում, սեռական կյանքը հաճելի է դառնում: Սենդբան-գյուլի—մշտապես այստեղից խմողը վատաբարո, բարկացկոտ է դառնում: Քասիմ-գյուլի—փոքր լիճ է, մեջը առատ մարգարիտ, ոսկի և արծաթ կա, բայց ձեռք բերելու համար եթե մեկը այդ լճի մեջ մտնի՝ կխեղդվի: Զոբանյաններից<sup>53</sup> մեկը, ժլատ մի մեկիք, ուզեցել է ջրանցք բացել և այս լճի ջուրը հոսեցնել: Լճից անթիվ շնաձկներ ու այլ կենդանիներ են դուրս եկել և շինությունները ավերել: Քերքես-գյուլի — ամեն տարի բազմաթիվ անգղեր գալիս, այս լճում լողանում և հեռանում են: Եթե մարդը այս լճի ջրից խմի, մորուքը կսպիտակի: Զերնիկ-գյուլի—եզիզի և խալթի քղերը ընդհանրապես մտնում են այս լիճը և նրանց մարմնի բոլոր մազերը թափվում են ու անմաղ դուրս են ելնում: Շոր-գյուլի—որևէ կերակուր և փևլիս, եթե սրա ջրից բավականաչափ օգտագործեն, կերակուրը շատ համեղ կլինի:

Սրանցից բացի, այլ լճեր կան, որոնք անմահական ջրի նման ջրեր ունեն: Նրանց մեջ հագուստ լվանալիս, օձառի կարիք բոլորովին չի զգացվում: Այս լճերի ձկները ոչ մի լճում չկան: Բազմատեսակ ձկներից են՝ գեղարդաձկնիկը, կարմրախայտը, հարուն ձուկը, սերքը, ալջրքը, թեփուղը և այլն:

Այս առթիվ հիշենք նաև Անատոլիայի նշանավոր յայլաները: Ամենանշանավորն այս Բինգյուլի յայլանն է: Աղանայի մոտ՝ Տամազան օղլուի յայլան, Կարամանում՝ Դիլենգիի յայլան, Սելեֆկեում՝ Մութի յայլան, Կեսարիայում՝ էրջիասի յայլան, նրա մոտ և Մարաշի շրջակայքում՝ Քյուքեշի յայլան, Մալաթիայում՝ Էսփոզոյի յայլան, Դիարբեքիրում՝ Կարա Դաղի յայլան, Սենջարի յայլան, Զեզիրեի յայլան, Վարդիլանի յայլան, Վանի մոտ՝ Վերեքի

[Վարագի] յայլան, Փինյանիշի յայլան, Վանա լճի եզերքին՝ Սուր-  
հանի [Սիփանի] յայլան, Երևանի մոտ՝ Աղրիի (Արարատ) յայլան,  
էրզրումի մոտ՝ Կանգալի յայլան, Սվաղի մոտ՝ Քեքերի յայլան,  
Բրուսայում՝ Քեշիշ-դաղի յայլան, Սաղնիսայում՝ Խյանքարի յայ-  
լան, Թիրեյի շրջանում՝ Բալ փեյքարի յայլան, Թերքի շրջանում՝  
Բող-դաղի յայլան, Փիասի մոտ՝ Շուլգայի յայլան, նրան մոտ՝ Բեղ-  
րաղի յայլան, Հալեպի շրջանում՝ Զեսումի յայլան և այլն։ Սրանց  
մեջ ամենարևութիւն ու գրավիշը՝ Բինգյուլի յայլան է։

Այստեղից, ընկերներով ու ծառայողներով շարժվեցինք դեպի  
Հյուսիս և հասանք Բյուրեք-շայիր մենղիւր...

Այնուհետև եմ. Զեյթին գետի լճի շրջանում և 1060 (1650) թվականին Սվա-  
ղից մեկնում է Ստամբուլ։



## ՀԱՏՈՐ ԶՈՐՐՈՐԿ

(1065 թ. = 1654 թ.)

Սկյուդարից դեպի արևելք — Ռակբե (Մալաթիա) — էրզանի — Դիարբեքիր — (Կարա Ամեդ) — Մարդին — Միաֆարկին — Բաթմանի կամուրջ — Հազո — Բիթլիս — Վան — Վանա ծովը — Դատվանի մոտ ուղտերի քարավանի քար կտրած մնացորդները — Ախլաթ — Ադիլջեվազ — Սիփանա սարը — Արճեշ — Բերկրի — Ամիկ — Վանա բերդը:

Ռակբե բերդի. ալսիմֆն՝ Մալաթիայի բերդի բնութագիրը: Ռումի երկրումն է և ումենրի լեզվով Ռակբե է կոչվում: Նախկինում. երբ վեհափառ Յունիսը՝ Մուսուլ քաղաքում է եղել, նրա ուսմունքով հավատացյալ դարձած Ռակբե անունով կայսրը, հավանելով այս Մալաթիայի վայրի ջուրն ու օդը, այնտեղ մի բերդ է կառուցում, որը մի մեծ քաղաք է դառնում: Հետո մելիքից-մելիքի անցնելով, վեհափառ Մարդարեի դարում գտնվում է արդարասեր Նեշիրվանի իշխանության ներքո: Հարուն-էլ Ռաշիդը մի քանի անգամ պաշարել է Մալաթիան, չի կարողացել գրավել այն և ետ է վերադարձել... Մի խոսքով ժամանակի ընթացքում Մալաթիայի համար հազարավոր կռիվներ են տեղի ունեցել: 476 (1083—84) թվականին Ռումի երկրի վրա ոտք դնող սուլթան Ալայնդդինը գրավելով Մալաթիան նրա բերդը հողին է հավասարեցնում: Հետո Դանիշմենդի էմիրներից մեկը՝ Մուհամմեդ բին-Դանիշմենդ բին-Մելիք Ղազին, այստեղի օդն ու ջուրը հավանելով 583 (1187) թվականին մի մեծ բերդ է կառուցում, որը մինչև հիմա կանգուն է: Հետագայում նորից շատերի ձեռքն է անցնում: Դիարբեքիրի ու Մարաշի իշխողները պայքարել են «Մալաթիան իմն է, քոնն է» ասելով, իսկ Դիարբեքիրի քրդերն ապստամբվել են և օսմանյան երկրներից սկսել են կողոպտել ու թալանել Ամասիան ու Սվազը: Ի վերջո, երբ այս ծանր դրության մասին լուր է հասնում Բրուսայում գտնվող [սուլթան] Յըլդըրմ

խանին, նա կայծակի (յըլղըրմ) արագությամբ գալիս է 30.000 զին-  
վորով պաշարում Մալաթիան և 800 (1397) թվականին գրավում  
այն: Հետագայում չկարողանալով գրավել Ամասիան, Թիմուրը վե-  
րադառնում, գրավում է Մալաթիան և դարձնում է ձմեռանոց...  
Այնուհետև այս քաղաքը նորից օսմանցիների ձեռքն է անցնում և  
(սուլթան) Սուլեյման խանը այնտեղ աշխարհահամար է կատա-  
րում:

Ներկայումս Մարաշի էյալեթում է և սանջաքի բեյի կենտրոնն  
է: Ըստ օրենքի բեյի կայսերական խասը 500 հազար ակչե է: Կա-  
ռավարում է 500 զինվորով և տարեկան 80 քիսե եկամուտ է ստա-  
նում: Ունի 7 զեամեթ և 276 թիմար: Զեամեթը ջեբելունների հետ  
միասին 800 զինվոր ունի, որոնք պատերազմի են գնում փաշայի  
դրոշակի տակ: Ունի ալայի բեյ, շերիբաշի և յուզբաշի: Նահիյեները  
քրդական և թուրքմենական գյուղեր են: Այս գյուղերից կադին, օ-  
րենքի համաձայն, տարեկան 20 քիսե եկամուտ է ստանում...

[Մալաթիա] կոչվելու պատճառը: Աջեմները այս քաղաքը ան-  
վանում են էսփոզան, թուրքմենները՝ Մալի-աթիյե, արաբները՝  
Մալաթիա, հույների լեզվով՝ Ռակբե, պատմագիրները Դարի-Ռակ-  
բեն են կոչում: Այս քաղաքի առաջին հիմնադիրը եղել է Ռակբե  
անունով կայսրը: Հետագայում շենացրել է նրա էսփոզան անունով  
աղջիկը: Այս աղջիկը իր հոր հետ միասին թաղված է պարտեզում,  
մի քարայրում:

Մալաթիա բերդի նկարագիրը: Քաղաքը շրջա-  
պատված է լեռներով, հարավից էսփոզան լեռներն են: Այստեղից  
բազմաթիվ վճիտ ջրեր են հոսում: Այդ լեռների միջև փոքր բլուր-  
ներ և ձորեր կան: Մալաթիան գտնվում է մի ընդարձակ հովտում,  
Դեյրի Մեսիհ<sup>2</sup> գետի կամրջի մոտ, սրբատաշ քարերով կառուցված  
հնդանկյունի մի բերդ է: Այդ արագահոս գետակը զարնվելով բեր-  
դի պատերին, հոսում է հյուսիսից և 5 ժամյա հեռավորություն անց-  
նելով, խառնվում Եփրատ գետին: Սկիզբ է առնում էսփոզան լեռ-  
ներից և փոքր վտակ է: Բերդի ներսից ժայռերի միջով դեպի գետն  
իջնող ջրի ճամփա կա: Պաշարման դեպքում պաշարվածները ջրով  
ապահովվում են այս ճանապարհով: Բերդը կառուցված է ցածրա-  
դիր վայրում...

Մալաթիան ունի 5265 փայտաշեն և ավազանիի ու երևելիների  
ճրկհարկանի քարաշեն տներ: Բոլոր տները ունեն այգիներ, պար-  
տեզներ և ծածկված են մաքուր հողով: Այդ բազմատեսակ և բարե-  
շեն տները զարդարում են մեծ վարոշը: Ռաբաթի շուրջը բերդի պա-  
տեր չկան, բայց ամուր դռներ կան, որոնք գիշերները փակվում են:

177

Մալաթիայում 32 թաղ կա, որոնցից նշանավոր են էսքի Ջյումրը, Ջամիի Քեբիրի թաղերը... 7 հայկական թաղեր կան: Հրեաներ չկան... Ավագանիի և ազնվականների 11 ապարանքներ կան, որոնցից ամենաշքեղը փաշայի ապարանքն է... Ունի բարեշեն և հարուստ շուկա, բայց Շամի և Հալեպի նման քարաշեն խանութներ չունի:

Օղը հիանալի լինելու պատճառով տղամարդիկ ընդհանրապես ամրակազմ են և ապրում են վաթսուն-յոթանասուն տարի: Նրանց ատամները շատ լավ են պահպանվում: Անդամ հասակ առածները կարմրագույն են և շատ առողջ... Բայց որովհետև լեռնային երկիր է, Քուրդիստան է, գեղեցկուհիներ չկան:

Խոսում են քրդական և թուրքմենական բարբառներով:

...Այստեղ յոթ եկեղեցի կա: Ամենամեծը էսփողանի մոտ զրտնըվող Մեսիհի<sup>3</sup> եկեղեցին է, որը կառուցված է բարձր լեռան վրա: Նրա կողքից հոսում է լեռներից իջնող մի գետակ: Աջ և ձախ կողմերում էսփողանի այգիներն են:

Հացահատիկներն ու բերեւեր: Ունի 7 տեսակի խոշոր հատիկներով ցորեն: Հարգի են նաև գարին, բամբակը և խոտաբույսերը: Արհեստներից զարգացած է սպիտակ թելի, սպիտակ բեղի արտադրությունը:

...Բնակչության մեծ մասը զբաղվում է այգեգործությամբ: Նրանք ապրում են այգիների բազմատեսակ բերքերով: Մի մասն էլ պարապում է բամբակագործությամբ: Բոլորը արհեստավոր և աշխատավոր մարդիկ են:

Մալաթիայում 7800 այգի և 600 բանջարանոց կա, բոլորը արձանագրված են սիջիլում:

Մալաթիայի չորս կողմից 17 գետեր են հոսում. Թոխմա գետը, Թեկ գետը և այլն:

Մալաթիայի էսփողանի այգիները, օդն ու ջուրը, պտուղների անսահման առատությունը, անհամեմատ ավելի գերադասելի են... Պտուղներից աչքի են ընկնում ծիրանի տեսակները. մեկ հատը կըշռում է 40—50 տիրհեմ... 80 տեսակի բարձրորակ խնձորներ կան, ամենահայտնին Գյւր-սուի խնձորն է, որի մեկ հատը մի կիյա<sup>4</sup> է կշռում: Հայտնի է նաև Բեյ-արմուտին [տանձը], Ստամբուլի այաններն ու երևելիները Մալաթիայից մեծ քանակությամբ տանձենու ճյուղեր են բերել տալիս, պատվաստում են տեղական ծառերի վրա ու Մալաթիայի տանձ են ստանում:

Մալաթիայի խնձորները յուրահատուկ գույն և անուշահոս



բուրմունք ունեն։ Մի տան մեջ եթե 5—10 հատ խնձոր լինի, նրանց անուշահոտ բուրմունքից մարդ կզմայլվի... Այդ խնձորներից նվերներ են ուղարկում զանազան վիլայեթների այաններին, երևելիներին ու փառիշահներին։ Սերկելիները նույնպես բազմատեսակ են. հատը մի կիյա է կշռում։ Մալաթիայի խաղողից ոչ մի երկրում չկա...

Երբ սկսվում է գարունը, Մալաթիայի բնակիչները, մեծ ու փոքր այան ու աղքատ, բոլորը քաղաքից քոչում են էսփողանի այգիները։ Քաղաքում մնում են միայն օտարականները, վաճառականները և մոտ 300 պահապաններ։ Վերջիններս իրենց լապտերները վառած գիշերները քաղաքում պահապանություն են անում և եթե ոճրագործ մարդիկ են բռնում, առանց խնայելու սպանում են, քանի որ նրանք իրենց ձեռքում ունեն նախորդ սուլթաններից տրված որոշակի հրահանգներ...

Էվ. Չելեբին մանրամասնորեն նկարագրում է նաև Մալաթիայի ղրոսավայրերը և ուխտատեղիները։

(էջ 7—20)

\* \* \*

Մալաթիայից Էվ. Չելեբին եփրատ գետի եզերքով անցնում է մի շարք գյուղերով և հետո կանգ առնում էրզանիում։ Այստեղից ուղևորվում դեպի Դիարբեքիր։

Կարա-Ամեդ բերդի, այսինքն Դիարբեքիր ֆաղափի նկարագիրը։ Բազմաթիվ կարծիքներ են դրի առնված Դիարբեքիր կոչվելու մասին։

Երբ վեհափառ Յունիսը ապրել է հին Մուսուլում, կոչ է արել այդ երկրի ժողովրդին ընդունելու [իսլամական] հավատը, սակայն ոչ ոք չի ընդունել այն և այդ պատճառով նա շատ է վշտացել և անիծել է Մուսուլի ժողովրդին, որից հետո [քաղաքը] ավերակ է դարձել։ Այդտեղից նա դալիս է Դիարբեքիր, որի բնակիչները ընդունում են հավատը։ Յունիսը շատ զոհ է մնում և ասում է. «Ձեր երկիրը թող բարեշեն ու ծաղկուն լինի, ժողովուրդը միշտ ուրախ և երջանիկ, ձեր բոլորի ընտանիքներն ու զավակները ազնվական և հասուն լինեն»։ Նա յոթ տարի շարունակ ապրում է Նեֆս-կայասի՝ անունով մի քարայրում։ Այդ ժամանակ մի իշխանուհի կույս աղջիկ է լինում, որը հավատալով Յունիս մարգարեին ընդունում է իսլամական կրոնը։ Շատ հարուստ է լինում և վեհափառ Յունիսի ցուցմունքով սև մարմար քարերով կառուցել է տալիս Դիարբեքիրը։

Այդ պատճառով էլ Աջեմի պատմագիրները քաղաքը անվանել են Իիարի Բաֆլի (աղջկա, կույսի քաղաք)։ Սակայն հույն պատմագիրները, նրա շորս պատերը սև մարմարից լինելու պատճառով, Կառա-Ամեդ են կոչում։ Կայսերական դեֆթերիսանեում<sup>5</sup> էլ այդպես է արձանագրված։

Վերջապես, Դիարբեքիրը մի պետությունից անցնում է մի այլ պետության։ Նեշիրվանից հետո, վեհափառ էրուբեքիրի<sup>6</sup> խալիֆայության ժամանակ, 70 հազար զինվորներով գալիս է մեծ սերդար վեհափառ խալիտը և Դիարբեքիրը կայսրից գրավում է սրի ուժով։ Քաֆիր զինվորները սարսափած բերդի պարսպից վար են թափվում և կտոր-կտոր լինում։ Թեև բերդը գրավվում է, սակայն հետագայում նորից քաֆիրների ձեռքն է անցնում։ Ի վերջո Քուրդիստանի Աբբասիներից մեկը՝ սուլթան էվհադուլլահի որդին, իր անթիվ բանակով Դիարբեքիրի վրա է գալիս և յոթ ամիս պաշարում է այն։ Պաշարվածները սովից ստիպված են լինում աման խնդրել և բերդը հանձնել<sup>7</sup> պայմանով։ Առաջին պայմանը. Օմերի սկզբունքով մեկական ոսկի ջիդիե<sup>8</sup> պիտի վճարեն։ Երկրորդ պայմանը. բերդում գտնվող եկեղեցիները չպիտի քանդվեն։ Երրորդ պայմանը. պատրիարքը, վարդապետները և հոգևորականությունը հարկ չպիտի տան։ Չորրորդ պայմանը. վաճառականները իսլամականների նման մաքսային տասանորդ (ծֆսւր) պետք է վճարեն։ Հինգերորդ պայմանը. բերդում գտնվող տներում պետք է բնակվեն։ Վեցերորդ պայմանը. հին գերեզմանատներում մեռելներ չպետք է թաղեն և գերեզմանոցները պարտեզների ու այգիների չպետք է վերածվեն։ Յոթերորդ պայմանը. իրենց կարմրագույն փաթթոցներին (սարք) արգելք չպետք է լինի։

Այս պայմաններով բերդը հանձնեցին և մինչև օրս էլ բերդում ապրողներն իրենց ձեռքում յարլիդ<sup>9</sup> ունեն։ Այս սուլթանի որդիները Դիարբեքիրի վրա իշխեցին մինչև սուլթան Սելիմ I-ը, երբ Դիարբեքիրի իշխողն էր էլմեխիբ-ուլ-Մուզաֆֆեր սուլթանը։ Երբ (սուլթան) Սելիմ խանը գնում էր Չըլդըրի նվիրական պատերազմին, Դիարբեքիրի մարդիկ ճանապարհը կտրելով Քեմախի, Թերջանի, Բայբուրդի և Խանջալի բերդերի ճանապարհներում մեծ վնասներ են պատճառում իսլամական զինվորներին։ Սելիմ խանը այդ մասին տեղեկանալիս, իր փաղիշահական Դռան կափուջի բաշի միջոցով Դիարբեքիրի իշխողին համակրական գրություն է ուղարկում, որով խնդրում է. «Իմ եղբայր, շնորհ արեք ձեր իշխանության տակ գտնվող չարագործ քրդերին զսպեցեք»։ Իշխողը կարդալով նամակը

և նրա բովանդակությանը ծանոթանալով, մի մարդու միջոցով նամակ է ուղարկում [սուլթանին], որտեղ գրում է. «Եթե Շահ-Իսմայիլից կարող ես վրեժ առնել, վրեժ լուծիր նաև իմ Դիարբեքի իրերը անգամ հարյուր հազար հրացանաձիգ քրդերից»:

...Սուլթան Սելիմը Իրանի շահին պարտության մատնելուց հետո, Բըյըքլի Մուհամմեդ փաշային 100 հազարանոց բանակով ուղարկում է Դիարբեքի Վրաֆաշան բերդը պաշարում է: Մոնլա Իդրիս Իմատիի օժանդակությամբ քրդերը ստիպված են լինում բերդը խաղաղությամբ փաշային հանձնել: Իսկ քրդերը իրենց իշխանների հետ միասին, դուրս են գալիս բերդից և գնում դեպի Մարդին: Սուլթան Սելիմը Դիարբեքի Վրաֆաշան գրավելուց հետո, լքելով Մոնլա Իդրիսին է հանձնում:

Այնուհետև, սուլթան Սելիմը Բաղդադի վրա արշավելիս, երեք ամիս ձմեռում է Դիարբեքիում և 10 հազար քիսե աղջիկ է կտրել տալիս: Այդ փողի նմուշները կարելի է գտնել Դիարբեքիի դատարանում: Հետո Դիարբեքիում աշխարհահամար է կատարվում և վեզիրության կարգով էյալեթ է դառնում:

...Օրենքով վեզիրի խասը 12 անգամ 100 հազար և վեց հարյուր վաթսուս աղջիկ է: Ունի 16 սանջաք. հինգ սանջաքը հյուսիսում է: Սանջաքներից 12-ը ուրիշ էյալեթների նման զեամեթներ և թիմարներ ունեն: Բեյը նշանակվում և հեռացվում է պետության կողմից, իսկ 8 սանջաքը պատկանում է քուրդ բեյին: Երբ Բըյըքլի Մուհամմեդ փաշան գրավում է այդ երկիրը, կայսերական հրովարտակով այդ սանջաքները մշտապես տրվում են յուրքլուֆի և օջաֆլիֆի կարգով: Նրանք չեն նշանակվում կամ հեռացվում: Երբ բեյներից մեկը մահանում է, նրա սանջաքը անցնում է իր տղաներին կամ ազգականներին: Ամբողջ եկամուտը արձանագրված է, կան զեամեթներ և թիմարներ<sup>9</sup>: Պատերազմի ժամանակ զեամեթի և թիմարի տերերը պատերազմի են գնում ալայի բեյի և շերիֆաշիի հետ՝ Դիարբեքիի վեզիրի բանակի կազմում: Եթե ֆերմանով որոշված ժառանգությանը չգնան, նրանց սանջաքները ուրիշներին են տրվում: Այդ սանջաքներից բացի, 5 սանջաք էլ արձանագրված են իբրև արտակարգ և նախապես սահմանված հյուրումեթներ: Այս սանջաքներում եղած զեամեթների և թիմարների տերերը համարվում են սեփականատեր: Ամբողջ եկամուտը պատկանում է իշխողներին:

Դիարբեքիի օսմանյան սանջաքները հետևյալներն են՝ Խարբերդ, Էրզանի, Սիվերեկ, Նիսիբին, Հիսնի-Քեյֆ, Չմշկածագ, Սղերտ, Միֆարկին, Ակչե-Կալա, Կարբ-Նիսիբին, Խարուր, Սենջար: Դիար-



քեզից սանջաքի կենտրոնն է։ Սանջաքների իշխողները բոլորը օսմանցի բեյեր են։ Յուրթլուքի և օջաքլուքի սանջաքները հետևյալներն են՝ Սեղման, Կուլեփ, Մեհրանիյե, Թերջիլ, Աթաք, Փերթեք, Չապաքչուր, Ջերմիկ։ Ըստ օրենքի, եթե օջաքլուք են եղել և նրանց բեյերը անժառանգ են մահացել, վերածվել են սանջաքների։ Ամեղի էյալեթում եղած հյուրումեթներն են՝ Ջեզիրե, էզիլ, Բենջ, Փալաս, Ջեզհ։ Այս հինգ հյուրումեթները իբրև ազատ միրմիրանու-թյուն, տրվում են նրանց իշխողներին, սակայն նրանք պարտավոր են վերջինի հետ միասին պատերազմի գնալ։

Միր Շահրի, Միր Փիսան, Միր Փոզան, Սիր Կանչուք և այլն՝ մոտ 300 աշիրեթի կտրիճներ կան։ Ունեն դեֆթերդար, գեֆթերի քեթխուգա և մալդեֆթերդարի։ Խասը 40399 ալլե է։ Փաշայի կենտրոնը Ամեղի լիվայում է և 9 զեամեթ ու 168 թիմար կա։ Այս սանջաքը ջեբելունների հետ միասին, ըստ կանոնի, 2000 զինված զինվոր ունի, իսկ առանց ջեբելունների՝ 700 զինվոր։ Պատերազմի ժամանակ ամբողջ Դիարբեքիրի էյալեթը 30.000 զինված զինվոր է տալիս, իսկ փաշան, ըստ խասերի, 3010 ընտրված զինվոր ունի։

Դիարբեքիրի էյալեթում օջաքի բեյերի և իշխողների խասերը այսպես են։ Հազմեի միրլիվայի խասը՝ 219.999, էրզանիի միրլիվայի խասը՝ 200 510, Սիվերեկի միրի խասը՝ 403 043, Աթաքի միրի խասը՝ 447 200, Թերջիլի միրի խասը՝ 445 300, Ջերմիքի միրի խասը՝ 214 000, Հիսնի-Քեյֆի միրի խասը՝ 203 955, էզիլի օջաքլուքի խասը՝ 296.750, Չապաքչուրի միրի խասը՝ 370.000, Չմշկածաղի միրի խասը՝ 374.223, Սեղմանի միրի խասը՝ 349.007, Սղերտի միրի խասը՝ 223 772, Ակչե-Կալայի խասը՝ 200 000, Միր-Շահրիի խասը՝ 191 517, Միր-Փեսփանի և Փոզանի խասը՝ 100 000, Միր-Կուլեքի օջաքլուքի խասը՝ 166 668, Միր-Խանջաքի խասը՝ 427 800, Միր-Փերթեքի խասը՝ 380 000, Գենջի միրի խասը՝ 278 300, Կարա Ամեղի դեֆթերդարի քեթխուգայի խասը՝ 100.924, զեամեթի դեֆթերդարի խասը՝ 80 000...

Դիարբեքիրի բերդի նկարագիրը։ Շաթ-էլ-Արաբի եզերքին, Կըզ-Կալասի անունով նշանավոր մի բարձր ժայռի վրա, սև քարերից կառուցված և երկինք խոյացած ամրակուռ և բարձր մի բերդ է։ Թեև սևա ժայռի վրա է կառուցված, բայց այդ բարձր լեռան զազաթը ընդարձակ և կանաչազարդ է։ Բերդի արևելյան կողմը թևքված է դեպի հյուսիս և կառուցված է երկինք խոյացած ժայռերի վրա։ Այս բարձր բերդի ներքևում են գտնվում Աղջկա քարայրները (Կըզ մազարալարի)։ Այստեղ է նաև Յունիսի գերեզմանը։

Այստեղից մարդ չի համարձակվում ներքև նայել. կարծես զթոխային անդունդ լինի: Այս վայրից մի մեծ գետ է հոսում և այդ պատճառով երկու կողմում ծաղկազարդ այգիներ և պարտեզներ են տարածված, Դիարբեքի ժողովուրդը 6 ամիս շարունակ այս զբոսավայրումն է ժամանակ անցկացնում: Երբ բերդի աշտարակներից նայում ենք ներքև հոսող մեծ գետին, գետը մի առվակի նման է երևում: Բերդի այս մասը վերին աստիճանի դեպի երկինք է սլացած: Իսկ մյուս կողմերից՝ հյուսիսից, հարավից և արևմուտքից, հարթություն է: Պարիսպների բարձրությունը 40 արշին է, որոնց հիմքը տաս արշին լայնություն ունի: Այս բերդը գեղեցիկ սև քարերից կառուցված լինելու պատճառով Կարա Ամեդ է կոչվել: Ճարտար վարպետը բերդը կառուցել է քառակուսի ձևով, սակայն հյուսիսից երկարածիգ է և բոլոր աշտարակներն ու պարսպի ատամները իրար են նայում: Պաշարման ժամանակ մեկը պաշտպանում է մյուսին: (Բերդը) մարմար քարից է կառուցված և հիմնոված է սեպածև ժայռերի վրա: Պաշարվելու դեպքում թշնամին չի կարող ոչ մի կողմից անցքեր ու խրամատներ փորել և բերդը զրավել: Բերդը կհանձնվի միայն այն դեպքում, երբ մի տարի պաշարվի և այնտեղ քաղց ու սով սկսվի: Բերդը արևելքից խանդակների կարիք չունի, քանի որ նրա քառանկյունի ձևի արևելյան մասում շատ խոր անդունդ կա: Սակայն հյուսիսից, հարավից և արևմուտքից խրամներ կան, իսկ հիմքերում Զինական պարսպի\* նման աշտարակներ կան, որոնցից յուրաքանչյուրը մի բարձր բերդի է նման:

(Այս բերդը) ուրիշ բերդերի նման երեք-չորս հարկանի չէ. միայն մի հարկանի ամուր պարիսպներ ունի: Ունի չորս երկաթյա դարպասներ: Դադ կափուսուն բացվում է դեպի հյուսիս, այս դարպասից են սկսվում Էդիլ, Էրդանի, Զերմիք, Խարբերդ և Փալու տանող ճանապարհները: Արևմուտք բացվող Ռում կափուսուն տանում է դեպի գերեզմանատունը և Կարադաղները: Մարգին կափուսուն բացվում է դեպի հարավ, Ենիկափուն դեպի արևելք: Այստեղից ներքև, Շաթ գետի կամրջով անցնելով հասնում ենք Միաֆարկին բերդի մոտի Բոխման կամուրջը, որտեղից մեկ մենզիլ հեռավորության վրա գտնվում է Հեզո բերդը: Այս երկաթյա դարպասներով ամրակուռ պարսպի շրջագծի երկարությունը, նվաստիս քայլերով, 11000 քայլաչափ է, սակայն արևելյան կողմով անցնելը անհնա-

\* Բնագրում՝ سد آجود

րին էր, քանի որ փաշայի պալատի դիմացը խորխորատ է: Դաղի դարպասից մինչև Մարդինի դարպասը ընկած բերդի ներքին մասի երկարությունը, եթե 2000 քայլաչափ հաշվենք, Կարա Ամեդ բերդի ամբողջ շրջագծի երկարության 14000 քայլաչափ կկազմի: Բերդի այս մասը, որը նայում է դեպի Շաթը, այսինքն՝ նրա հյուսիսային անկյունը, այնպիսի սև մարմար քարից է կառուցված, որի վրա երկաթը ոչ մի ազդեցություն չի գործում, այրելիս կրի չի վերածվում: Տարօրինակ մի հանք է, որը լեզվով չի կարելի նկարագրել:

Ներքին բերդի գովեր: Ընդամենը 4000 քայլաչափ է: Բերդի ներսում 150 սենյակից բաղկացած և բազմաթիվ դիվանխանեններով<sup>10</sup> մի մեծ ապարանք կա: Այստեղ եկող ամեն մի վեզիր մի սենյակ, բաղնիք, ավազան ու շատրվան է կառուցել և շորս հարկանի գեղազարդ մի պալատ է ստացվել: Բոլոր պատուհաններն ու պատըշգամբները նայում են Շաթ-էլ-Արաբին և Շաթ գյուղի դաշտին: Ապարանքում շատ հին սրահ կա, որը կառուցվել է նախորդ սուլթանների կողմից: Այս սրահի հին ոճով երփներանգ գեղազարդումը հիշեցնում է Եգիպտոսի Կահիրեի Սուլթան Կալավանի պալատը: Այս ապարանքի հիմնադիրը Սելիմ առաջինի վեզիր Բըյըքլի Մուհամմեդ փաշան է: Ապարանքը շատ մեծ ու ընդարձակ է: Քաղաքի մեջ, դեպի հարավ նայող երկաթյա մի դուռ ունի, որը մշտապես պահպանվում է բերդապահների կողմից: Ներքին բերդում գտնվող ջրաղացների ջուրը, աստվածային հրաշքներից լինելով, ներքին բերդի ժայռից բխելով, պատեցնում է ջրաղացքարը և փաշայի ապարանքից անցնելով բերդի պարսպի ստորոտը, դուրս է հոսում մի երկաթյա խողովակի միջով և բխվելով ժայռերին՝ Սելսեբիլ<sup>11</sup> ջրի նման խառնվում է Շաթ գետին:

Դիարբեֆիւրի ջամիներ: Քաղաքի կենտրոնում գտնվող Զամիի Քեբիր անունով հայտնի հնագույն տաճարը մի ջամի է, Դիարբեքիրի պարծանքը: Հույն պատմագիրները միաձայն վկայում են, որ այս հնագույն տաճարը կառուցվել է վեհափառ Մուսայի (Մովսեսի) ժամանակ: Տաճարի ներքնամասի (հարեմ) աջ կողմում, ուղղահայաց սյուներից մեկի վրա եբրայերեն տարեթիվ կա: Բերդը ում ձեռքն էլ անցել է՝ այս տաճարը պահպանվել է իրրս տաճար... Համազոր է Հալեպի Ուլու, Շամի էմեփյե ջամիներին, Երուսաղեմի Աքսասի մզկիթին, Եգիպտոսի Եզհերիյե ջամիին և Ստամբուլի Այա Սոֆիային: Եկեղեցուց ջամիի վերածվելու մասին շենքի վրա հազարավոր նշաններ կան... Այս ջամին այնքան ընդարձակ է, որ նրանում 10.000 մարդ կարող է տեղավորվել...



Այնուհետև էլ. Չելեբին մանրամասնորեն նկարագրում է Դիարբեքի մյուս բազմաթիվ ջամիները, մեդրեսները, թեքիյները, աղբյուրները, քարվանսարանները, խաները, շուկաները և այլն:

Բնակիչներին դեմքն ու գույնը: Դիարբեքի օդը շատ լավն է. նրա բնակիչները հիանալի ջուր են խմում և այդ պատճառով վարդագույն դեմք ունեն: Ընդհանրապես միջահասակ, առողջ և բարեկազմ են: Ապրում են ամենաքիչը մինչև 70—80 տարեկան հասակը և աշխատանքից ու վաստակից ետ չեն մնում: Հաճախ հասնում են մինչև հարյուր տարեկանը: Սիրելի և սրտագրավ երիտասարդ տղաները անհաշիվ են, նրանք աննման են իրենց գեղեցկությամբ և վայելչությամբ, խոսում են Արևելյան ժողովրդին հատուկ մաքուր լեզվով ու հոետորական ձևով, կարծես սրտաբեկ սիրահարներ լինեն: Նրանց բոլոր շարժումներն ու արտահայտությունները մարդուն հիացմունք են պատճառում: Բոլոր երիտասարդ տղաները նուրբ են և բարեձև:

Այս երկրում շատ պերճախոս և կարող բանաստեղծներ կան, որոնցից յուրաքանչյուրը նման է Ֆիզուլին և Ռուհին: Շատերին հանդիպեցինք ու զրուցեցինք, իսկապես աննման, կատարյալ մարդիկ են:

Ավագանիի հագուստը: Աննման սամույրի և կզաքիսի մուշտակներ, սնդուս հագուստներ են հագնում: Միջակ դրության մարդիկ ընտիր ասվիից են հագուստներ հագնում, իսկ ցածր դիրքի մարդիկ՝ հասարակ ասվիից:

Կանանց հագուստը: Բոլորը փաթաթվում են սպիտակ շարսավով, երեսները ծածկում են քողով, իսկ գլուխներին ոսկյա և արծաթյա թաքիյե (զդակ) են կրում: Ոտքերին անպայման ջիզմե են հագնում:

Դիարբեքի ավագանիի ասելով քաղաքում՝ ապարանքներում, ազնվականների տներում մոտ 140 բաղնիք կա: Պատճառն այն է, որ կանայք ծածկված ու պատվախնդիր են և միայն տնային բաղնիքներում են լողանում...

էլ. Չելեբին նկարագրելով քաղաքի բազմաթիվ բաղնիքները, ավելացնում է.

Բոլոր բաղնիքները տաքացվում են քաղաքի աղբով: [Բաղնիքները] խիստ տաք են լինում. քիչ մարդիկ են այս բաղնիքներում մեկ ժամից ավելի կարողանում տոկալ: Ռումի երկրում անհնարին է բաղնիքները այս աստիճան տաքացնել փայտով: Բաղնիքների

աղբով տաքացվելու օգուտներից մեկն էլ այն է, որ քաղաքում ոչ մի կտոր ավելցուկ և աղբ չի մնում: Ամբողջը կողովներով հավաքում և տանում են բաղնիքները: Բաղնիքներն աղբով տաքացնելու սովորությունը միայն Դիարբեքիին հատուկ չէ. Արաբստանում բոլոր բաղնիքները աղբով են տաքացվում:

«Շաթ-էլ-Արաբ» վերնագրի տակ էլ. Չելերին մանրամասնորեն նկարագրում է Շաթ-էլ-Արաբ գետը, նրա բազմաթիվ ճյուղերն ու վտակները, հիշատակում է բոլոր աղբյուրներն ու նրանցով ոռոգվող վայրերը...

Դիարբեքիի հացահատիկները և բերքերը: Բուն Դիարբեքիը մի քարաստան է, սակայն նրա նահիյեները 7 տեսակ խոշորահատիկ ցորենի, գարու այնքան առատ բերք են տալիս, որ սոմարը<sup>12</sup> ծախվում է 10 ակչեով: Պատճառը այն է, որ վիլայեթը ընդարձակ է և բարեշեն, ցանքսերը շատ են ու բերքը առատ:

Արհեստները: Դիարբեքիում պատրաստված սուրը, դաշույնը, դանակը, ղեղդարեն<sup>13</sup>, ոսկերչական գործերը, կարմիր բեղը, շուստերը, կոշիկները և ջիզմենները շատ արժեքավոր են և լավ որակի:

Պտուղները: Շաթի եզերքին մշակվող սեխի նման հայտնի և քաղցրահամ սեխը ոչ մի երկրում չկա, գուցե Վանի Բոհթանի սեխը սրան հավասարվի...

Զբաղմունքը: Բնակչության մեծ մասը զբաղվում է վաճառականությամբ, կան հարուստ առևտրականներ: Մի մասն էլ ծառայում է: Մնացածը քաղաքի արհեստավորներն են, որոնք ամեն տեսակի արհեստներով պարապում են, մասնավորապես շատ են ոսկերիչներն ու երկաթագործները:

Էլ. Չելերին ծանրանում է նաև Դիարբեքիի թուրքական բարբառի առանձնահատկությունների վրա: Նրանց բարբառից մի շարք օրինակներ է բերում: Այնուհետև նկարագրում է քաղաքի զբոսավայրերը, ուխտատեղիները և այլն:

Էլ. Չելերին Դիարբեքիի իր երկար նկարագրությունների վերջում գրում է.

Այս քաղաքի շրջակայքում ապրում են բազմազան ցեղեր. բնակչությունը՝ քրդեր, թուրքմեններ, արաբներ, աջեմներ են, իսկ ռայաները հայեր են: Բերդը գտնվելով Շաթի եզերքին, այն Տիգրիսի ջեզիրեն է համարվում, քանի որ Եփրատի և Շաթի միջև ընկած մասը կոչվում է Էյջեզիրե: Օդի և Եղանակի հիանալի լինելու շնորհիվ ժողովուրդը վերին աստիճանի նուրբ, երիտասարդությունը աղնիվ և խելացի է, խոսում են քրդերեն, արաբերեն և հայերեն: Շատ պանդխտասեր, աղքատասեր, ուրախ, զվարթ և սրտառուչ

մարդիկ են: Սրանց տղամարդիկ հաճելի, մաքուր համոզմունքի տեր և հավատացյալ են, կանայք բարեկիրթ և աստվածասեր են: Կանայք, նույնիսկ փոքր աղջիկները, շուկա չեն գնում: Վերին աստիճանի պատվասեր և բարոյական մարդիկ են:

(էջ 23—56)

## ՄԵՐ ՈՒՂԵՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԴԻԱՐԲԵՔԻՐԻՑ ՄԱՐԴԻՆ ԵՎ ՍԵՆՋԱՐ

Այս վերնագրի տակ էլ. Չելսբին միջանկյալ խոսում է Մեծ Էլչեզիրի մասին: Այնուհետև նկարագրում է Մարդինի, Խաթունիյեի և Սենջարի բերդերը:

Նկարագրելով Սենջարի բերդը, էլ. Չելսբին մանրամասնորեն կանգ է առնում այդ բերդի մոտ գտնվող Սալլի-Դադ անունով լեռան շրջակայքում ապրող 45 հազար եզիդի և բաբերի քրդերի [Սալլի քրդերի] վրա: Նա պատմում է, որ իր փաշան՝ Մելեք Ահմեդ փաշան, Դիարբեքիրի վալի եղած ժամանակ, այդ ապրտամբ և թալանչի քրդերին կարգի բերելու համար, մեծ բանակով գնում է Սալլի քրդերի վրա: Խիստ կատաղի կռվից հետո Փալուի քրդերին պարտության է մատնում: Փաշան քրդերին առաջարկում է ասելով. «Այդիի հարկը, ոչխարի գլխահարկը (աղնամ) և այլ պարտադիր տուրքերը պետք է վճարեք»: Սալլի քրդերի իշխողը փաշային տասը ջորու բեռ մետաքս է ուղարկում: Այս դեպքը պատահել է էլ. Չելսբիի ներկա ուղևորությունից 15 տարի առաջ:

Այս առթիվ էլ. Չելսբին տալիս է մի շարք հետաքրքիր տեղեկություններ Սալլի քրդերի մասին:

Սալլի ֆրդերի բնութագիրը: Սենջարի մի մասի Սալլի դադ կոչվելու պատճառն այն է, որ այստեղ ապրող ցեղերի բոլոր տղամարդիկ մազոտ են: Բոլորի հագուստները գույնզգույն շալից և բրդից են: Գոտիները մետաքսից են, գլխի փաթաթանները նույնպես գույնզգույն մետաքսից են: Ոտներին կրում են փոշեֆլի, փալսեմտի. սեղիսի, հեգաւրի կոշված պոչավոր շուստեր... Սրանց զենքերն են՝ սուր, դաշույն, հրացան, ջաբ: Զաբ է կոչվում այն զենքը, որի մեջ դնում են Այնթաբի նետն ու աղեղը և կապում գոտուց: Այնքան վարպետ են զնդակ արձակելու գործում, որ լվին աչքից և ուղտին ոտքից խփում են: Սրանց հրացանները շատ անպետք են, բայց շատ լավ են նշան բռնում: Ժողովուրդը առհասարակ կարճահասակ է, գլուխները ճաղատ, գրեթե վիզ չունեն, կարծես գլուխը անմիջապես մարմնից է սկսվում: Ուսերը լայն, կուրծքը ուռած, մեջքը հաստ, բաղուկներն ու սրունքները պինդ, ոտները մեծ, աչքերը սև և կլոր, հոնքերը շատ խիտ են: Այլ քրդերը սրանց սեֆիզ բըյըֆլի (8 բեխավոր) են անվանում, որովհետև երկուսը բեխերից, երկուսը հոնքե-

րից, երկուսը քթածակերից, երկուսն էլ ականջներից են դուրս գալիս: Սրանց մարմինը սև ոչխարի մորթու է նմանում... Տղաները 10 տարեկան հասակում դեռ անշափահաս երեխա են, սակայն մինչև 20 տարեկան հասակը հասունացած կտրիճների նման մազոտ դեմք կստանան: Կանանց հագուստները հասնում են մինչև գետին... երեխաներին սկզբում սև շան կաթ են տալիս: Երբ մեկը քարով խփի շանը, այդ մարդուն առանց խնայելու սպանում են: Ամեն մեկը իր դռանը 5—10 շուն ունի. կերակուրը նախապես շանն են տալիս, միայն շանը կշտացնելուց հետո են իրենք ուտում: Մի սև շունը ծախում են 1000 ղուրուշով, տասը ջորիով: Այս քրդերը սոխն ու ջաջեզիլի (:) պանիրը միշտ իրենց հետն են տանում: Եթե մեկը բռնուցքի հարվածով սոխը ճզմի, նրանք այդ մարդու գլուխը ջարդում և սպանում են: Տարօրինակն այն է, որ եթե սրանցից հարուստ մեկը մեռնի, նրանք այդ մեռելին սոխի ջրով լողացնում և գերեզմանի վրա էլ սոխ են տնկում: Բոլոր մեռյալների պատանքի մեջ շան մազ դնելը ընդհանուր սովորություն է: Շատ անգամ այս մասին հարցրի սրանց գերիներից, բայց ուղիղ պատասխան չտվին, «սոխը լավ է» ասացին: Այսպիսի մի առած կա՝ «Մի քրդի հարցրել են, եթե թագավոր լինես, ի՞նչ կուտես. նա պատասխանել է «սոխ... կուտեմ»: Արդարև քրդերը սոխը շատ են սիրում: Նմանապես տարօրինակ սովորություն է, եթե այս քրդերի շուրջը մի գիծ գծես, նրանք անկարելի է, որ այդ գծից դուրս գան, մինչև որ մեկը այդ շրջագծի մի մասը չչնչի: Եթե իմանան, որ այդ շրջագծի մեջ պիտի մեռնեն, նորից դուրս չեն գա: Այս երկրում սև շունը ծնելիս մեծ ուրախություններ տեղի կունենան: Իսկ երբ շունը սատկի, սոխի ջրով լվանում և տանում են շներին հատուկ գերեզմանատունը: Մեռնող շան հոգու համար կենդանի մնացած շներին ոչխարի խորոված են ուտացնում: Սրանց շները իսկապես առյուծի են նմանում: Այս երկրում բոլորովին դաշլ չկա:

Տարօրինակ է, այս Սենչարի լեռը նվիրական երկիր լինելով հանդերձ, այնտեղ այսպիսի անհավատներ են ապրում...

Այս Սաշլի ցեղը մեծ բերքեր է ստանում... մեղրը, խաղողը աննման են: Չոր խաղողը (չամիշը) Բաղդատի, Բասրայի և Լհասայի վաճառականները շատ հաճույքով գնում են: Շատ են նաև թթենիները, Մարդինի բերդում գործածվող խիստ թանկագին գլխանոցները Սենչարի մետաքսից են պատրաստվում...

(էջ 56—71)



## ՄԵՐ ՈՒՂԵՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԴԻԱՐՔԵՐԻՆՑ ՎԱՆ

Դիարբեքիրի տիկերի լաստ նստեցինք և Շաթ գետի վրայով շարունակեցինք մեր ճանապարհը: Այստեղ տիկերի լաստ պատրաստում են կամուրջների մոտ: Սրանք մի տեսակ նավ են. տիկերի վրա տախտակ է ամրացվում և սրանցով կարելի է ձիեր ու հազարավոր կանթար<sup>14</sup> բեռներ տեղափոխել, նարդի կամ սաթրանջ խաղալ, աջ ու ձախ դիտել, երբեմն բարեշեն գյուղերին մոտենալ, խոհանոցում պատրաստված կերակուրները ուտել և այս կերպով ասլահով և հանգիստ մինչև Բաղդատ կամ Բասրա հասնել: Այս տիպի նավեր (լաստեր) շինող հատուկ վարպետներ կան: Դիարբեքիրի կամրջի մոտ նման բազմաթիվ պատրաստի լաստեր կան: Եվ աստի՛ս այդ լաստով մի ժամ ճանապարհ անցա և իջևանեցի Սաատի գյուղում, որը կանաչազարդ դաշտում ընկած պարտեզներով և այգիներով քրիստոնյաների հարուստ գյուղ է: Այստեղ գողեր շատ կան: Այդ գիշեր մեզանից մի հակ վրաններ գողացան: Սակայն փառք ասածո. ետ վերցրինք և գողերից երկուսին սպանեցինք: Այդտեղից շարժվեցինք նորից դեպի արևելք և եկանք Չյուլթեփե մենզիլը... այնտեղից դեպի հյուսիս գնացինք և հասանք Միաֆարկինի\* բերդը:

Միաֆարկինի բերդի բնութագիրը: Այս բերդը գտնվում է Շաթ և Բաթման գետերի միջև: Այս գետերը միմյանցից անջատված լինելու պատճառով բերդը ստացել է Կալայի-միաֆարկին\*\* (անջատված ջրի բերդ) անունը, որը աղավաղված ձևով Միաֆարկին է կոչվում: Աջեմները «Կալայի միանի-ֆարկ»\*\*\* են ասում, որ նշանակում է «Մեջքը բարակ բերդ»:

Հնագույն մեծ քաղաք և բերդ է: Առաջին հիմնադիրը եղել է Մուսուլի բերդում թաղված վեհափառ Չերչիս Բենի<sup>15</sup> ցեղից մեկը՝ Հանտիկ մեհիբը, որը բերդը կառուցել է Չերչիսի կարգով: Սակայն հետագայում քաղաքի բնակիչները Չերչիսին չեն հավատացել և Միաֆարկին բերդի մոտ գտնվող լեռան վրա Չերչիսին քառասուն անգամ այրել են կրակի մեջ և նրա մոխիրը քամուն տվել: Սակայն վեհափառ Իզզեթ Ռիհեի հրամանով Չերչիսի փոշին նորից

\* Ներկայումս Դիարբեքիրի սանջաքի սահմաններում Սիլվան գավառի կենտրոնն է (ժանոթ. հրատարակչի):

\*\* Թուրքերենը՝

قلعة ماوار قيق

\*\*\* Պարսկերենը՝

قلعة میان فار

հավաքել են և նա կենդանացել է: Այս դեպքը հիշված և արձանագրված է մի քանի արժեքավոր գրքերում:

Ներկայումս բերդի հետևում գտնվող բարձր լեռան վրա, Չեր-ջիսի մոխիրի ընկած վայրում, ոչ մի բույս կամ խոտ չի բուսնում: Չերջիսը այս բերդի բնակիչներին անիծել է և Վանա ծովի եզերքի Սիփանի սարից մի ածղահա է դուրս եկել ու բերդի ժողովրդին ամբողջությամբ ոչնչացրել է և բերդը անբնակ է դարձել: Հետո այս բերդը քանդել է Նաբուգոդոնոսորը: Ավելի ուշ անցել է Ալ-Աբբասի-ների ձեռքը և Հելաքուն այս բերդի ժողովրդին ոչնչացրել է և բերդը ավերել: Հետագայում Սեյֆ-ուլ-Դեյե Իբն-Սեմդանին բերդը նորից վերակառուցել է և Քուրդիստանում մեծ հռչակ է ստացել: Բերդը խիստ բարեշեն է դարձել և մոտ 70 հազար ձիավոր զինվոր է ունեցել: Իսկ այլ զինվորների թիվը աստծուն է հայտնի: Զինվորների թվի մեծությունը նրանից է երևում, որ քեյքավուսական խոհանոցում օրական 40 ուղտաբեռ աղ է գործածվել... Մինչև հիմա էլ երևում են Սեյֆ-ուլ-Դեյեի ապարանքների հիմքերը: Հետագայում Թիմուրը նորից ավերել է այս բերդը. այդ ավերակների հետքերը մինչև հիմա էլ կան:

920 (1514) թվականին Սելիմ խան I-ը, վերադառնալով Չըլդերի նվիրական պատերազմից, Դիարբեքի զրավման համար Բըյըքլի Մուհամմեդ փաշային սերդար է նշանակում, որը Դիարբեքի հետ զրավում է նաև այս բերդը: [Սուլթան] Սուլեյման խանի աշխարհահամարով Կարա Ամեդը սանջաքի բեյի կենտրոնն է: Բըյը օրենքի համաձայն տարեկան 10 քիսե եկամուտ է ստանում, կագին տարեկան երեք քիսե է ստանում: Ունի ալայի բեյ, շերիֆաշի և մյուհթեսիբ, ինչպես նաև մյուհթի, նագիբ, սիփահիի քեթխուդա, ենիչերիի սերդար և բերդակալ: Սակայն բերդապահ զինվորներ և ռազմամթերք չունի: Երկրի ներսում գտնվելով, դրանց կարիքը չունի: Սակայն բերդում միլիվան մի քանի թնդանոթ ունի. տոնական օրերին արձակում են այդ թնդանոթներից և գյուղերի մուսուլմաններին իրազեկ դարձնում:

Միաֆարկինի բերդի նկարագիրը: Ռում պատմագիրները այս բերդի մասին գրում են, որ գտնվում է Զեզիրեի Շաթի և Եփրատ գետի միջև ընկած Մեծ Զեզիրեում: Սակայն դա սխալ է: Նվաստ ալստեղ ապրել եմ մոտ տաս տարի, ամենուրեք շրջագայել ու դիտել եմ, հետաքրքրվել այս գիտություն, այնպես որ ինձ մանրամասնորեն հայտնի է:

Մալաթիայի մոտ Եփրատ և Մուրադ գետերը, Քյոմյուր խանի

կողմից 40 մենզիլ տարածություն հոսելով, Կուրնե բերդի մոտ Շաթին են խառնվում և կազմում են Շաթ-ուլ-Արաբը, իսկ Շաթ գետը հոսելով Դիարբեքիրի մոտով, անցնում է Հիսնի Քեյֆի, Հալոյի, Մուսուլի, Բաղդատի, Կուրնեի կողքով և խառնվում է Եփրատ գետին: Դիարբեքիրից կամուրջի տակով երկու օր շարունակ հոսում է դեպի հյուսիս և հասնում է Միաֆարկին բերդին: Հետևաբար, այս բերդը ինչպես կարող է Շաթի և Եփրատի միջև ընկած ջեզիրեում գտնվել: Նվաստ անձամբ ուսումնասիրեցի և այսպես գտա:

Այս բերդը կառուցված է Շաթ և Բաթման գետերի միջև ընկած ջեզիրեում և բաժանում է այդ գետերը: Բերդի հիմնական մասը նույն Միաֆարկին լեռան ստորոտում է: Մի թնդանոթի գնդակի հեռավորությամբ դեպի արևելք, ընդարձակ, թեթևակի բարձրադիր հարթության վրա, կանաչազարդ վայրում, քառակուսի, ամրակուռ, սրբատաշ քարերից կառուցված գեղեցիկ մի բերդ է: Հին շինություն է և ամեն մի քարը բաղնիքի գմբեթի և փղի չափ խոշոր է: Պատերի բարձրությունը 20 արշինից ավելի չէ: Ամրակուռ պատերի լայնությունը 16 արշին է: Այնպես որ, Թիմուրը չի կարողացել [այդ պատերը] քանդել և նույնությամբ թողել է: Շրջագծի երկարությունը 11000 քայլաչափ է: Խրամները լցված են հողով ու ավազով: Բերդը թեև մեծ է, բայց շենքերը շատ քիչ են. այգիներով և պարտեզներով, միհարկանի և երկհարկանի մոտ հազար հողածածկ լավ շինված տներ կան: Նշանավոր շենքերից են՝ բեյի և Սեջահ բեյի ապարանքները: Քիչ են նաև շուկաներն ու բազարները: Բերդի շորս կողմում փոքրիկ աղբյուրներ են հոսում, որոնցից ամենաբարձր կոչվում է Ավազանի աղբյուր: Ալեքսանդր Մեծը խմել է այս ջրից և այստեղ մի ավազան է շինել տվել, որի համար էլ այդ անունն է ստացել: Իսկապես, որ դրախտային վճիտ ջուր է: [Այդ աղբյուրը] ջրում է այգիներն ու պարտեզները, ապա ներքև է հոսում և խառնվում Շաթին:

Այս բերդի տերիտորիայում Բասնեֆա անունով մի գետ կա, որը բերդից հեռու է, ոռոգում է մի շարք գյուղերի և ավանների ցանքսերը և հետո խառնվում է Եփրատ գետին: Միաֆարկինի լեռներից բազմաթիվ առվակներ են հավաքվում և Հիսնի-Քեյֆի բերդի մոտ, Ջեղիրեում և Մուսուլում իրար են խառնվում:

Բերդի օդն ու ջուրը շատ լավն են և հայտնի են քուրդ գեղեցկուհիները: Ունի շատ լավ խաղող: Բերդի հյուսիսային կողմի լեռները ծածկված են այգիներով: Ժողովուրդը առողջ և ամրակազմ է: Բերդի հարավային կողմում դաշտերն են, որոնք տարածվում են

մինչև Հիսնի-Քեյֆը և Բաթմանի մեծ կամուրջը, որտեղից մեկ օրում կարելի է հասնել Խուսրևի բերդը, իսկ հարավից՝ մեկ օրում, Հազոյի բերդը:

Այնուհետև էվ. Ջելերին նկարագրում է Միաֆարկինի իսլամական ուխտա-  
նոցները:

...Պատմագիր Մուկադդեսի ասելով, նույի ժամանակի ջրհեղեղից հետո, նրա ցեղից մեկը՝ Մելիք-Քուրդոմը, ապրել է 600 տարի և շրջելով Քուրդիստանում, եկել է Միաֆարկին ու հավանելով տեղի ջուրն ու օդը, այնտեղ բնակություն է հաստատել: Սրա որդիներն ու թոռները խիստ բազմացել են և ստեղծել Իբրանի (Եբրայերեն) և պարսկերեն լեզուներով կազմված մի նոր լեզու, որը սակայն ոչ եբրայերեն է, ոչ արաբերեն, և ոչ էլ պարսկերեն: Այդ լեզուն ներկայումս կոչվում է քրդերեն և գործածվում է այս երկրում: Քրդերենը ունի 42 բարբառ, որոնք իրար նման չեն և մի բարբառով խոսողը մյուսին կարող է հասկանալ միայն թարգմանչի միջոցով:

Քուրդիստան է կոչվում այն երկիրը, որի մի ժայրը հյուսիսում՝ էրզրումից և Վանից սկսած, հասնում է մինչև Հեքարի, Ջեզիրե, Ամադիե, Մուսուլ, Շեհրի Ջոր, Հարիր, Արդալան, Բաղդատ, Դերնե, Դերթենկ և Բասրա: 70 կոնաք տարածություն զբաղող այս լեռնոտ երկիրը համարվում է Քուրդիստան և Քարաստան, ուր՝ Արաբական Իրաքի և Ղեմանի (?) միջև, բնակվում են վեց հազար քուրդ աշիրեթներ և ցեղեր: Աստված եթե կամենա իր տեղում այս աշիրեթների և նրանց աշիրեթապետների մասին կխոսենք:

Քուրդիստանի լայնությանը, երկարությանը չափ չկա: Նրա արևելքում՝ Աջեմի սահմանի մոտ, Հարիրից և Արդալանից մինչև Շամի և Հալեպի հողը 20—25 կոնաք է: Ամենանեղը՝ 15 կոնաք է: Այս ընդարձակ երկրում 500 հազար հրացանաձիգ կա, որոնք բոլորը շաֆիներ<sup>16</sup> են: [Քուրդիստանում] ընդամենը 776 բերդ կա, բոլորն էլ բարեշեն են:

Քրդական լեզուներից<sup>17</sup> հայտնի են, զազա, լուռ, հիքարիի, ավնիքի, մահմուտի և շիրվանի, ջեզիրիվի, փեսանի, սենջարի, հարիրի և արդալանի, սորանի, խալթի, ջեկվանի, ամադի, ոուզիկի լեզուները:

Այնուհետև, էվ. Ջելերին քրդական լեզվից բերում է բազմաթիվ նմուշներ, թվեր, խոսակցական կարևոր արտահայտություններ և այլն:

(էջ 75—76)



...Միաֆարկին բերդից շարժվելով դեպի հյուսիս, անցանք Բաթմանի կամուրջով և կանգ առանք։ Կամուրջի տակով գետը այնպիսի ուժգին թափով է հոսում, որ նրա ձայնից մարդու ականջ խլանում է։ Կամուրջը առանց սյուների է և գցված է ժայռերի վրայով։ Այստեղից են անցնում դեպի Դիարբեքիր, Միաֆարկին, Հազո, Բիթլիս, Վան և Քուրդիստանի այլ կողմերը տանող ճանապարհները։ Ալ-Աբբասիների ցեղից հարգելի մի անձ, իր արդար հարըստությունից 3000 քիսե փող է ծախսել, մի շարք ճարտարապետներ ու վարպետներ հրավիրել և շինել է տվել այս հսկա կամուրջը, որը կառուցման ձևով, հիմքի, բարձրության, երկարության և ամրության տեսակետից գերազանցում է Անատոլիայում եղած բոլոր կամուրջներին։ Գետի մեկ կողմը ժայռ, մյուս կողմը ավազ է։ Կամրջի վարպետը մտածել է, որ «Այս գետի վրա միաշքանի մի կամուրջ կառուցվելուց բացի ուրիշ հնարավորություն չկա», կամուրջի երկու կողմերում էլ հաստատ, ընդարձակ քարաշեն թմբեր է հիմնել և դրանց վրա բարձրադիր մի մեծ կամուրջ է կառուցել, որը հեռվից ուղեցույցի է նմանում։ Կամուրջի մեկ ծայրից մինչև մյուսը լրիվ 173 քայլաչափ է։ Հերսեքի երկրում կառուցված Մուսթարի կամուրջն էլ միաշքանի է, սակայն այս կամրջի ճարտարապետական նրբությունը, կանոնավորությունը ոչ մի կամուրջ չունի։ Ո՛վ հավատարիմ եղբայրներ, Աստված՝ վկա, ես որ իմ թանկագին կյանքը ճանապարհորդությունների մեջ եմ փչացնում, այսպիսի հսկա և սարսափելի, կամարածե կամուրջ չեմ տեսել...

Կամրջի երկու կողմում, բերդի դարպասների նման, երկաթյա դռներ կան։ Այս դռներից ներս, աջ ու ձախ կողմերում, կամրջի հիմքերին հավասար և կամրջի տակ խաներ կան, անցորդները այստեղ են իջևանում։ Կամրջի կամարի տակ բազմաթիվ սենյակներ կան, որոնց երկաթյա պատուհաններով պատշգամբներում նստում են հյուրերը և նրանցից ոմանք զրուցում են կամարի դիմացի կողմում գտնվող մարդկանց հետ, ոմանք էլ ցանցով ձուկ են որսում։ Ճարտար վարպետը դիտավորյալ է կառուցել այդ բոլորը։ Կամրջի աջ և ձախ կողմերում դրված բոլոր ճաղաշարքերը նախիջևանի պողպատից ևն։ Վարպետը գործադրել է իր բոլոր ճարտարություններ և այդպիսի գեղեցիկ ճաղաշարքերի ցանց է կառուցել։ Այս հսկա կամրջի Հազոյի կողմի խանում նստում են Հազոյի բեյի մարդիկ և այդ կողմի անցորդներից տուրքեր են առնում, իսկ Միաֆարկինի կողմից նրա բեյի մարդիկ են տուրքեր առնում։ Այդ խան կոչված շենքերից բացի շրջակայքում ուրիշ շենքեր չկան։ Թեև էրզրումի

մոտի Հասան Կալայի դաշտի Արագ գետի վրայով գցված Չոբանի կամուրջն էլ մեծ է, բայց այս կամրջին չի հասնում: Բրուսա քաղաքով Ռուհբան լեռից հոսող Իրղանտի գետի վրայի Իրղանտի կամուրջն էլ ուզել են այս Բաթմանի կամրջի ձևով կառուցել, բայց ոչ մի նմանություն... Արդարև, ճարտար վարպետը իր բոլոր կարողությունը գործադրել է այս կամրջի վրա և այնպիսի ճարտարություն է երևան բերել, որին հետագայում ոչ մի ճարտարապետ չի կարողացել հասնել: Կամուրջը, հիմքից մինչև զագաթը, շինված է Դիարբեքի բերդի քարերից. կայծքարը այդ քարի համեմատությամբ դատարկ բան է: Այս կամրջի վրա գցված քարաշեն մայթերը 700 տարուց ի վեր բնավ չեն քանդվել և կարծես թե նոր են վարպետի ձեռքի տակից դուրս եկել... Մի խոսքով այս կամրջի գովքն անելու համար լեզուն կարճ է և գրիչը անզոր:

Այդտեղից Բաթման գետի եզերքով շարժվեցինք դեպի արևելք և իջևանեցինք Խաս-շահր կոչված վայրում... Այնտեղից եկանք Հազո բերդը:

Հազո բերդի բնութագիրը: Բերդի հյուսիսում գտնվող բարձր լեռները կոչվում են Ջո լեռներ: Բերդը կառուցվելուց առաջ Կարա-Կոյունլիներին մեկի՝ Կարա Յուսուֆ խանի, Կարա Ջո ցեղը այս լեռներում է ապրել և այս պատճառով այդ անունն է ստացել: Հետագայում այդ ցեղի մարդիկ հավաքվել են և այդ վայրում մի քաղաք է առաջացել, որը կոչվել է Ջո քաղաք կամ Հազո բերդ: Այնուհետև Ադրբեջանի իշխող Ուզուն Հասան շահը տիրացել է այս բերդին: Խավարյալ Թիմուրը, երբ եկել է Միաֆարկին բերդը ավերելու, Բիթլիսի Աբդալ խանի նախնիներից մեկը տիրացել ու նորոգել է այս Հազո բերդը: Հետագայում [սուլթան] Սելիմ խանը Չրվերի նվիրական պատերազմից վերադառնալիս, 920 (1514) թվականին Բիթլիսի իշխողը Սելիմին հպատակություն է հայտնել և բերդը հանձնել է նրան: Սելիմ խանի հրամանագրով իբրև հյուսիս է արձանագրվել և իբրև էյալեթ շնորհվել է իր տիրոջը: Սուլեյման խանի աշխարհահամարով համարվում է Դիարբեքի էյալեթի հինգ հյուսիսայիններից մեկը... Ունի ալայի բեյ և շերիբաշի, սակայն ենիչերիի սերդար, մյուֆթի, նագիր և այլն չունի: Ամեն ինչ իշխողի ձեռքումն է. մինչև անգամ բերդը, ռազմամթերքը, բերդապահ ու բերդակալ զինվորները իշխողի կողմից են նշանակվում:

Հազոյի բերդի նկարագիրը: Ջո լեռան ստորոտում, սեպածև ժայռի վրա կառուցված փոքր բերդ է: Շրջագծի երկարությունը 1600 քայլ է: Արևելքից սեպածև ժայռեր են, իսկ հարավից դաշտավայր

է, ունի այս կողմի վրա նայող երկաթյա մի դարպաս: Ճանապարհը շատ թեք է, և դեպի ներքևի վարոշը իջնելը դժվարին է: Բերդի մեջ առանց այգիների ու պարտեզների 150 հողածածկ տուն կա: Բերդի կեսը բռնում է շրջապատի վրա իշխող Մյուրթեզա բելի ապարանքը: Այս բելը Բիթլիսի Արդալ խանի փեսան է... Ապարանքում ջրամբարներ և ջամի կան, իսկ մյուս շինությունները ներքևումն են:

Հագո ռաբարի գովիլը: Հարավային կողմում, ընդարձակ մի վայրումն է բերդը և բաղկացած է 1000 հողածածկ տնից ու նոր է բարեշինվել: Շուկայում հայտնի են ջամին և խանը: Մի փոքր բաղնիք և 3 փոքր խանութ ունի: Ներկայումս Մյուրթեզա բելը այստեղ քարաշեն մի խան է շինել տվել, որը նման է ամուր բերդի: Քառաստան է, պարտեզներն ու այգիները լավ չեն: Ժողովուրդը քաջ է, նշանավոր են հետևակներն ու հեծյալները: Աննման են զանազան տեսակի սրախաղերում և նետածգության մեջ: Վերին աստիճանի կրոնասեր, բարեպաշտ են և պատկանում են շաֆի դավանանքին: Սրանց յայլաներում ապրում են խալթի, ղեկվաթի, զիխարի քրդեր, բայց նրանց հետ առևտուր չեն անում...

...Փառք Աստծո, այս մենզիլում հանդիպեցինք մեր էֆենդի Մելեք Ահմեդ փաշային, նրա ձեռքը համբուրեցինք և Դիարբեքիրի վալիի Ֆիրաբի Մուստաֆա փաշայի նամակները և նրա տված բոլոր ավանդները փաշային հանձնեցինք: Շատ գոհ մնաց, բոլոր վրանները իր հպատակներին ու մարդկանց բաժանեց և 32 քիսե փողով զինվորներին ուլուֆե (ռոճիկ) տվեց:

Այստեղից շարժվեցինք դեպի արևելք և հասանք Քեֆենդեր բերդը, որը ներկայումս Բիթլիսի խանի տերիտորիայում սուբաշիություն է և Բիթլիսի նահիյեներից է... Սրա հարավում, բարձր լեռների վրա երևում է Զիրիքի բերդը... Այդտեղից թեք և քարքարոտ վայրերով Բիթլիսի գետի ափով շարժվեցինք դեպի արևելք և հասանք Զիրիքի լեռան մոտ գտնվող Չեմենտիր անունով վայրը:

#### ՄԵԼԵՔ ԱՀՄԵԴ ՓԱՇԱՅԻ ԲԻԹԼԻՍԻ ԽԱՆԻ ՀԵՏ ՏԵՍԱԿՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՄԵՄ ԽՆՋՈՒՅՔ

Այս վերնադրի տակ էլ. Չելերին պատմում է Բիթլիսի Արդալ խանի Ահմեդ փաշային դիմավորելու, ամբողջ ճանապարհին փաշային տրված պատիվների և նվերների մասին: Փոխադարձաբար փաշայի կողմից խանին, նրա որդիներին և մարդկանց տրված խալաթների, սամույրի մուշտակների և ոսկեզօծ գոտիների մասին: Մեծ շուքով և հանդիսավորությամբ մտնում են Բիթլիս քաղաքը, որի ժողո-

վորդը մեծ բազմությամբ դիմավորում է փաշային: Փաշան ժողովրդին անսահման քանակությամբ ոսկի և ակնք է բաժանում: Իջևանում են խանի այգիներում, որտեղ փաշայի հրամանով տասը օր հանգստանում են: Էվ. Չելեքին Բիթլիսում շրջում և ծանոթանում է քաղաքի հետ:

Հին Բիթլիս Բաղաֆի բնութագիրը: Էվ. Չելեքին սկզբում տալիս է Բիթլիս քաղաքի հիմնադրման մասին պատմագիրների հաղորդած ավանդությունները, որոնց համաձայն այս բերդի հիմնադիրը Լոկել է Ալեքսանդր Մակեդոնացին: Ինչպես այլ առիթներով, այստեղ նորից կրկնում է, որ Ալեքսանդրը այդ ժամանակ տառապել է ծանր հիվանդությամբ ու փորձել է մի շարք գետերի ջրեր խմելով բուժվել և նրան շատ է օգնել Բիթլիսի ժայռի տակից հոսող ջուրը: Այդ պատճառով իր Բիթլիսի անունով ծառային նա հրամայել է այդ տեղում մի այնպիսի ամրակուռ բերդ կառուցել, որ ինքը՝ Ալեքսանդրն անգամ, չկարողանա գրավել: Հետո Ալեքսանդրը շարունակում է իր արշավանքը: Վերադարձին Բիթլիսը բերդը կառուցել և նրա պաշտպանությունը իր ձեռքն է վերցրել: Ալեքսանդրը բերդը պաշարում է, բայց իզուր: 40 օր պաշարելուց հետո Ալեքսանդրը բերդը թողնում և գնում է դեպի Մուշ: Այդ ժամանակ Բիթլիսը մեծ նվերներով զաւիս է, բերդի բանալին Ալեքսանդրին է հանձնում և ասում. «Իմ տե՛ր, ձեր հրամանի համաձայն ես բերդը կառուցեցի այնպես, որ դուք էլ չկարողանաք գրավել»: Ալեքսանդրը բերդի իշխանությունը հանձնում է Բիթլիսին: Այս պատճառով բերդը կոչվել է Բիթլիս [Բիթլիսի աղավաղված ձևն է]:

...Աչեմ պատմագիրները այս քաղաքը հիշում են «Իսքենդերի թախթգյահ»<sup>18</sup> անունով: Ինչպես պատմագիրը՝ այս քաղաքը անվանում է «Մեծ Ալեքսանդրեոսի բերդ»: Մինչև հիմա էլ [բերդի վրա], մի շարք տեղերում երևում են հունական ճարտարապետության նշաններ: Քուրդիստանում շատ մելիքների ձեռքից-ձեռք է անցել, սակայն ավելի շատ այստեղ իշխել են Ադրբեջանի իշխողներ Կարա Կոյունլու Յուսուֆ Զելալին և Ակ Կոյունլու Ուզուն Հասանը: Առաջին անգամ այս վայրը քրիստոնյաներից դրավել է Ալ-Աբբասիններից մեկը՝ Սուլթան Էվհեդուլլահը: Նրա իշխանության շրջանը կարճատև է եղել: Քաղաքին տիրացել է Ադրբեջանի շահ Ուզուն Հասանը: Հետագայում՝ 878 (1473) թվականին, երբ Հասան Շահը Թերջանի դաշտում պարտություն է կրում, նախկին դրությունը վերականգնվում է: Ավելի ուշ, 920 (1514) թվականին Բիթլիսի խանը [սուլթան] Սելիմ I հպատակություն է հայտնում և նյութում երկար գով նրա որդիները մինչև հիմա էլ իշխում են իբրև խան, որոնց փառիշահական հրամաններում՝ վեհաշուք խան\*\* տիրոջն է տրվում...

بنوان تاريخی  
خان عالیشان\*\*



Բիթլիսի բերդի տեղն ու նկարագիրը: Դիվան և Օբիխ լեռների միջև, ընդարձակ և քարքարոտ մի դաշտում, Օբիխ ձորի ձախ եղեր-քին, Իսթենդերի ձորի աջ կողմում, երկու զետերի միախառնման վայրում, բարձր և սեպածե մի ժայռի վրա կառուցված բարձր բերդ է, որի մարմար քարերից յուրաքանչյուրը փղի մեծության են: Բարձրությունը՝ մինչև գագաթը, 600 քայլ է: Ճանապարհը շատ թեք է և դժվարանցանելի: Արևելքից ձգվում է դեպի արևմուտք: Արևելյան կողմում խիստ բարձր մի աշտարակ կա, որից ցած գտնվող ձորն այնքան խորն է, որ մահվան դատապարտված մարդկանց նետում են այստեղից ցած և կտոր-կտոր անում: Այդ պատճառով էլ այս աշտարակը Կանլի Կուլե (արյունոտ աշտարակ) է կոչվում: Աշտարակի արևմուտքում, խանի պալատի մի անկյունում տեսակ-տեսակ ուղղամասերը է պահվում: Աշտարակի վրա ընդամենը 670 պատնեշներ և ատամներ [պարսպի] կան: Յուրաքանչյուրի վրա մի անցք կա, որից ցած նորից մի շարք անցքեր կան, որոնք հետագայում են բացվել: Բոլոր պատերը անկյունաձև են և դուրս են ցրցված, այնպես որ անկյունի աշտարակներից կարելի է միմյանց տեսնել: Յուրաքանչյուր աշտարակում պահապանների տներ կան: Հարավային կողմում, դեպի քաղաք տանող ստորին մասի վրա երեք հարկանի երկաթյա դարպասներ կան և այդ դարպասների արանքներն ամրացված են տեսակ-տեսակ զենքերով և զործիքներով: Պահապանները գիշեր-ցերեկ հսկում են և ոչ ոքի չեն թողնում բերդ մտնել: [Բերդի] շորս կողմը Բաբելոնի խորխորատների նման է: Շրջապատում խրամներ չկան, քանի որ ամեն կողմից վեր են ցցված սեպածե ժայռերը:

Բերդի շրջագծի երկարությունը 2900 քայլ է: Սակայն դղյակի կողմը փակ էր և չկարողացանք չափել: Այդ մասը հավանաբար 1000 քայլից ավելի է: Այդ դեպքում ամբողջ շրջագիծը մոտավորապես 4000 քայլաչափ կլինի: Պարիսպների բարձրությունը՝ 80, լայնությունը՝ 10 արշին է: Բերդի ներսում 300 տուն կա, կեսը բռնել է խանի ապարանքը, որը բազմահարկ, աջեմի և հունական [ձևով] զարդարված սենյակներից բաղկացած գեղեցիկ մի շինություն է: Ամեն մի խան մի բանով բարեզարդել է: Մասնավորապես Աբդալ խանը մեծ գումարներ է ծախսել և այդ ապարանքը Ֆիդակայի պալատի նման մի մեծ ապարանքի է վերածել: Բոլոր պատուհաններից և պատշգամբներից, բերդի աշտարակներից և պատնեշներից կարելի է տեսնել Դատվանի<sup>19</sup> լեռները: Ժայռի ներսում շատ քաղաքներ կան, որոնք լիքն են հացահատիկով և սննդամթերքով:

Այս քարայրներից ներքև իջնող ջրի ճամփաներ կան: (Բերդում) մի ջամփից, մի մեդրեսեից և հացի ամբարներից բացի ուրիշ շինություններ չկան:

Բիրլիսի էյալերը և հյուսիսումները: Վանի էյալեթում առանձին հյուսիսում է: Ստացված եկամուտը փաղիշահի կողմից տրված է բեյին իբրև խաս: Էյալեթից խանը ամեն օր մի քիսե ակչեի եկամուտ է ստանում: Աստիճանը Վանի էյալեթի աստիճանն է: Երկու հազար զինվորով իշխանություն է վարում: Պատերազմ գնալու, կամ թե պետության բերդերը նորոգման հրավեր ստանալու դեպքում Վանի սերդարի հետ է գնում: Քաղաք եկած քարավանների մաքսն ու տուրքը խանին է պատկանում: Քաղաքում ապրող քրիստոնյաների (յակութի) և արաբ ռայաների գլխահարկը Վանի բանակին է պատկանում: Տարեսկզբին Վանից մի աղա է գալիս, տուրքերը հավաքում է և խանին ռոճիկ է տալիս: Իսկ Մուշի դաշտի տուրքերը, մշտական կարգով, Երևանի ֆաթիհ սուլթան Մուրադ խանի կողմից խանին է շնորհված: Խանը այդ տուրքերից վճարում է բերդակալի և բերդի 200 զինվորների համար սահմանված վարձը: Բերդի բանակիները գիշեր-ցերեկ իր մոտն է պահում: Այս աստիճանի ազատ և բավականին ընդարձակ էյալեթ է:

Բիրլիսի էյալերի սահմանները: Արևելքից սահմանակից է Վանա ծովի եզերքի Թախթի Վան<sup>20</sup> անունով սուբաշիությանը: Դարձյալ արևելքից սահմանակից է Հեքթարիի Ոստան բերդին: Հարավից սահմանակից է Շիրվանի և Հիզանի (Խիզանի) բերդերին: Նորից հարավից, մեկ մենզիլ հեռավորության վրա, սահմանակից է Զիրիկի բերդին: Արևմուտքից, երեք կոնաք հեռավորության վրա՝ սահմանակից է Դիարբեքիի էյալեթի Հադոյի բերդին, հյուսիսից, երեք մենզիլի վրա՝ Երջիլի բեյին, շորա մենզիլ (հեռավորության վրա)՝ Զեբաքչուրի բեյին: Մուշի դաշտով անցնելով էրզրումի տերիտորիան, հյուսիսային կողմում նամիրվանի բեյի սահմանն է: Սորից դեպի հյուսիս, երեքօրյա հեռավորության վրա՝ էրզրումի Սալազկերտի բեյի տերիտորիան է: Հյուսիս արևելքում, Վանա ծովի եզերքին, Վանի սանջաքի Ախլաթի բեյի սահմանն է: Արևելքում, Վանա ծովից այն կողմի հետ կապ չունի:

Խանի տնօրինության տակ կան 70 աշիրեթ և ցեղ: Ամենակարևորը Մուտիկի բերդի Ալի բեյն է, որը 700 հրացանաձիգ զինվոր ունի: Եթե խանը ցանկանա արանցից (ցեղերից) 70.000 զինվոր կարող է վերցնել: Բիրլիս քաղաքը 40 հազար բնակիչ ունի, որոնք պատկանում են ռուզիքի ցեղին: (Սրանք) մյուս քրդերի նման քաջ

և արի շէն: Բեխերը հինայած, աչքերին սուրմա քաշած, մաքուր ու առաքինի, քաղցրախոս մարդիկ են: Բիթլիսի էյալեթի մարդահամարով 43.000 քրիստոնյա ուսանող կան: Զիլիբի կեսը պատկանում է Վանի բանակին, կեսը Աբդալ խանին: Էյալեթում 13 զեամեթ և 214 թիմար կա: Ունի ալայի բեյ, շերիքաշի: Ըստ օրենքի, ջեբելուների հետ միասին 3000 զինվոր ունի, որոնք խանի դրոշակի տակ պատերազմի են գնում Վանի փաշայի բանակի հետ: Բիթլիսը 150 աղչեի աստիճանով շերիֆ կաղա է: Կաղայի իշխանության մեջ 17 նահիյե կա: Սրանց գլխավորները Մուդիկի, Քեռի<sup>21</sup>, Քեաշի, Ջիրգեխանի նահիյեներն են: Օրենքի համաձայն, կազին տարեկան 80 քիսե եկամուտ է ստանում: Իսկ եթե խաների հետ լավ հարաբերություն է պահպանում, ավելի շատ է ստանում: Շաֆիի դավանանքից ունի մյուֆթի, նազիր, բերդակալ, հարկահավաք և շեհ-բենդեր<sup>22</sup>, որոնք նշանակվում են խանի կողմից: Սակայն տուրքերի աղան և ենիչերիի սերգարը նշանակվում են փաղիշահի կողմից: Ունի նաև մյուհթեսիբ, կափանդար<sup>23</sup> և բոյա էմինի<sup>24</sup>:

Բիթլիսի ջամիները: Հայտնի է մեծ քանակությամբ աղոթողներ ունեցող Սուլթան Շերեֆեդդինի հնագույն ջամին: Շատ գեղազարդ է: Կամարներն ու գմբեթը ամրակուռ են: Հոյակապ մի մինարե ունի, որի նմանը ոչ միայն Բիթլիսում, այլ ամբողջ Քուրդիստանում չկա: Վերին բերդում Բիթլիսի ջամին է, որը կառուցել է Բիթլիս բերդի հիմնադիրը՝ Ալեքսանդր Մեծի գանձապահ Բիտլիսը: Սկզբում եկեղեցի է եղել, հետագայում սուլթան էվհադ-Ուլլահը ջամիի է վերածել: Մեկ մինարեով և հին ոճի ջամի է: Սարաջխանեի ջամին, ներքին վարդուն է... Տարօրինակն այն է, որ թեև բոլոր այս ջամիների հատակը պարսկական գորգերով և Սպահանի կարպետներով են ծածկված, սակայն ջամիների մի անկյունում վառարաններ են դրված, որոնք տաքացնում են ջամիները... և նամազի ջուրը: Ջամիների մի անկյունում էլ սաթրանջ են խաղում, շաֆիի դավանանքը թույլ է տալիս այդ:

Այնուհետև էվ. Չելեբին նկարագրում է Բիթլիսի մզկիթները, մեդրեսները, դպրոցները, մոտ 20 նաքշեհի, գյուլշենի և բեկթաշի<sup>25</sup> թեքները...

Թաղերը՝ Խուսրե փաշա, Շամ Զինդան, Զորում, Զինիդար, Կըլըլ մեսջիտ, Շեյխ Հասան, Զիրք, Քեչուր, Գյոք Մեյդան, Քոմուս, Թեկելիսան, Նեկշուտ, Արաբ Քյոփրուսու, Օվուլ Մեյդանի, Կարաղերև, Ավիխ, Դեյիրման, Խանբաղի: Կան նաև արաբների և քրիս-



տոնյաների թաղեր: Քաղաքում հրեա, ֆրենգ և հույն չկա: Քրիստոնյաները հարուստ վաճառականներ են:

Ապարանքներ: Հայտնի են խանի, Բեշարիթ Աղայի, Մուստաֆա Աղայի, Կարա Մուհամմեդ Աղայի, Ալայբեյի, Հայտար Քեթխուդայի, Չաքեր Աղայի, Արաբ հալիլ Աղայի ապարանքները:

Խաներ: Ինը խան կա: Մութաֆների, Շախանի, հաթունիյե, հոսրե փաշայի, Շերեֆխանի խաները և այլն:

Շուկան, բազարը և բեդիստանը: Ընդամենը 1200 խանութ կա: Ամենքից ավելի ճոխ ու գեղեցիկը ստորին վարոշում գտնվող հուսրե փաշայի շուկան է, որը Բրուսայի Քելիֆիքի շուկային է նման: Բացի այդ, քարաշեն մի բեդիստան էլ կա: Երկու տեղում խաղախորդարան կա: Բիթլիսում պատրաստված գուլնզգուլն կաշիները աշխարհի երեսին չկան: Ներկատներում հայտնի վարպետներ կան: Այս երկրին հատուկ է դեղնագուլն ներկը:

Կափանի շուկան: Կառավարական կափանը այստեղ է: Ամեն տեսակի մետաքսներ և կերպասներ, ռետիլներ և խմելիքներ կան: Բոլորը այս կափանն են բերում կշռում, սուլթանական տասանորդը (ösur) վճարում և հետո վաճառում: Որոշված գնից ավելի վաճառել չի թույլատրվում:

Կամուրջներ: Բիթլիսում 17 դետակների վրա 11 քարաշեն կամուրջ կա, ինչպես օրինակ բերդի տակի հաթունիյե կամուրջը, որի տակից հոսում է երկու գուլալ ջուր՝ Իսքենդեր և Ուխ գետակները: Այնուհետև, Հուսուլ գետի կամուրջը, էլբրութ գետակի կամուրջը և այլն... Մեզ հայտնի ջրերի (գետակների) աջ ու ձախ կողմերում, այգիներով ու պարտեզներով բազմահարկ մեծ ապարանքներ կան, որոնք բոլորն էլ քարաշեն են:

Տներն ու շինություններ: Ներքին բերդի և ստորին վարոշի ընդամենը 8 թաղում, 7 ջրի եզերքին 5000 բարեշեն և գեղեցիկ տուն կա: Բոլորն էլ ծածկված են մաքուր հողով: Շատ տներ մեկը մյուսին են նայում: Մեծ մասը բարձր, օղավետ, պալատանման տներ են: Սակայն ստորին վարոշը իր մեջ չի ընդգրկում բոլոր տները: Ստորին բերդում շուկան, բազարն ու բեդիստանն են միայն, կա նաև մի քանի հարյուր տուն: Տները զարդարված են պարտեզներով ու այգիներով: Բոլորը բլուրների ու ձորերի վրա են և քաղաքին գեղեցիկ տեսք են տալիս: Սա Քուրդիստանի դրախտն ու պարծանքն է հանդիսանում: Ստորին բերդը այնքան էլ ամուր չէ, կառուցված է Արրասիներից մեկի կողմից: Հարավից գետը զարնվում



է պարսպին և այդ գետակը կարծես բերդի խրամը լինի: Դարպասներին մեկը դեպի արևելք, մյուսը դեպի արևմուտք է բացվում:

Բնակչությունը: Այս քաղաքի ավագանին շատ հարդելի է: Նրանք շատ երկար են ապրում և շնայած ուժասպառ են երևում, սակայն ձի են հեծնում, թուր խաղացնում, որսորդությամբ պարապում և առևտուրի են գնում: Սովորական տարիքը 60—70 է, սակայն ավելի երկարակյացները հասնում են մինչև հարյուր տարեկանի և նրանց դեմքերը կարմրավուն է: Առողջակազմ մարդիկ են:

Հագուստները, կանանց, տղամարդկանց և ստրուկների անունները: Թեև Քուրդիստան է, բայց սամույր մուշտակով խանի ծառայողներն ու ավագանին շատ են: Միջակ վիճակի մարդիկ Շիրվանի մոտի Մատեն գյուղաքաղաքում պատրաստված կերպասից են հագնում: Աղքատները բեղից հագուստներ են կրում: Մի քանի ընկերներից իմացանք, որ բոլոր կանայք սպիտակ շարսավով են փաթաթվում, երեսները քողով են ծածկում և գլուխներին ոսկով և արծաթով զարդարված գդակներ են դնում: Նրանց հագուստը ամբողջովին մետաքսից է:

Տղամարդկանց անունները. Հեյդար աղա, Բեշարեթ աղա, Չենդեղան աղա, Սելհան աղա, Զիջրի աղա, Սեյֆի աղա, Շերեֆ բեյ, Զիաէդդին և Բեդեր բեյ, Ալեմշահ բեյ, Քերար Կուլի բեյ, Յաշար բեյ:

Կանանց անունները հարցնելու հնարավորություն չունեցանք: Խանի կինը, [սուլթան] Սուլեյման խանի վեզիր Զալ փաշայի աղջիկ Խանըմ Սուլթանն է, որը 100 ստրկուհի ունի: Ստրուկները մեծ մասամբ վրացիներ են, որովհետև Վրաստանը հյուսիսումն է և մոտ է: Անունները՝ Սիյավուշ, Ռուսթեմ, Քյազըմ, Զաքեր, Խենդան, Կրնան, Ուլան-ափարդը, Սալման, Դելեթ, Խան Վերդի, Սեհրաբ, Շահ-սուվար է... Ստրկուհիները շուկա ու բազար դուրս չեն գալիս: Նրանց անունները՝ Դիլդար, Թաբենտե, Էյլենջե, Չեշմի սիյահ, Գյուհեր, Շեմասե, Դիլարա, Սուրեյա, Գելլի, Քոքբան, Նուրբան, Բադը-Ջենան:

...Բիթլիսում ընդամենը 600 տնական բաղնիք կա: Քանի որ քաղաքացիներն իրենց կանանց թույլ չեն տալիս բաղնիք գնալ, նրանք տնական բաղնիքներում են լողանում: Եթե շուկայում մի կին տեսնեն, անարգում են:

Էվ. Չելերին նկարագրում է նաև Բիթլիսի մի շարք վայրերը, բոլոր գետակները: Ապա գովում է բուժքի կոչված բարբառը:

Բիբլիսի բուժեմի փրկելի բարբառը: Սրանք [րուժեքի քրդերը] հին քրդերից են: Սակայն նրանք ճարտարախոս են և նուրբ լեզվով են խոսում: Այնպիսի յուրահատուկ բառեր են գործածում, որ մյուս երկրների քրդերը չեն հասկանում: Բուժեքի քրդերը շատ լավ խոսում են նաև 12 քրդական այլ լեզուներով [բարբառներով]: Բիթլիսի խանը՝ մեր բարերար Աբդալ խանը, բանաստեղծ է, ճարտասան և տաղանդավոր գրող: Նա հավաքել է Բուժեքի ցեղի բազմաթիվ ընտիր բառեր ու խոսքեր և մի հիանալի մուխամմես է գրել:

Այդ ոտանավորը էվ. Չելեբին բերել է իր «Ուղեգրություն» մեջ (հատ. 4-րդ, էջ 97):

Բիբլիսի այգիները: Խանի աղաներից մեկի՝ Միր Աբի, հաշվառումով Բիթլիսում ընդամենը 10 հազար այգի կա. երկրի բնակիչները՝ ավագանին ու պատվավոր մարդիկ, մեծ ու փոքր, բոլորը ամռանը գնում են այդ այգիները և լրիվ ութը ամիս այգիներումն են անցկացնում: Բոլոր այգիներում տեսակ-տեսակ ու լավ կառուցված ավագաններ, շատրվաններ, բարձր շենքեր կան, որոնք հսկա տարածություն են գրավում, բայց ցաք ու ցրիվ վիճակում են: Ամենաաչքի ընկնող վայրերը (այգիները) պատկանում են Յակուտի քրիստոնյաներին, որոնցից յուրաքանչյուրը քարաշեն պատերով ու պատնեշներով բերդանման այգիներ են: Մի քանի այգիներ 2000 ղուրուշի բերք են տալիս: Նշանավոր այգիներից են Շիրինի, Բադդեդի, Արաբլիի, Հայդարի և Քարա Մուրագի այգիները: Խանը անձամբ, երբեմն, այս այգիներն է գնում, զբոսնում ու զվարճանում է: Յուրաքանչյուր այգում աստվադ տուն կռչված մի շենք կա, որտեղ մտնողը հիանում է: Յուրաքանչյուրը կարծես չինական մի պատկերասրահ լինի, որտեղ գտնվող հազարավոր ծաղիկների բնական և անուշ բուրմունքից մարդ զմայլվում է: Այս այգիների բոլոր ծառերը տնկված են սաթրանջի ձևով:

«Խրյաբան-ի գեր»<sup>26</sup> անունով խաղողի կախված ողկույզները դրված են եղեգից հյուսված վանդակների վրա: Երբ մարդ շրջում է նրանց ստվերում, հիանում է:

Վսեմ խանի այգու գովեր: Այս դրախտանման այգին գտնվում է Բիթլիսի արևմուտքում, նակելբան անունով սեպ ժայռի վրա: Արևելքում և հարավում նմանապես ժայռեր են, իսկ ներքևից հոսում է գետը: Ժայռի ամենաբարձր զագաթին մասամբ բնական, մասամբ արհեստական մի մեծ հարթավայր կա: Հարթավայրի երկու կողմերում բերդի պատերի նման պատեր կան, որոնք աշտարակ-

ներ և պատենշներ շունեն: Արևելքից և հարավից շատ բարձր սե-  
պածե ժայռեր են, որտեղ կառուցված է ամրակուռ պատերով խանի-  
մեծ ապարանքը, որն ունի բազմաթիվ գեղազարդ սրահներ, մի-  
քանի հարյուր պատուհան և պատշգամբ, արևելքից նայում է Դե-  
յիրման Դերեսիին: Այստեղ խանի զինվորների համար 700 սենյակ  
է կառուցված, իսկ սենյակների տակը՝ ախոռներ: Ապարանքը շորս  
դուռ ունի... Արտաքին ապարանքի ճիշտ կենտրոնում մի մեծ հրա-  
պարակ կա, որտեղ ձիավոր զինվորները զինախաղեր են կազմա-  
կերպում: Սրանք զանազան տեսակի ճարպիկ և ձեռնածու խաղեր  
են կազմակերպում և խանից նվերներ են ստանում... Զինվորների  
սենյակների վերևում գտնվում է հարեմի մի քանի հարկանի Քյա-  
շի<sup>27</sup> անունով հախճապակյա ապարանքը, որը շրջապատված է Ա-  
լեքսանդրյան պարսպով: Մի երկաթյա դուռ ունի, որտեղ գիշեր ու  
ցերեկ, սպառազինված, պահապանություն են անում 40—50 ներ-  
քինիացած հարեմի աղաները: Հարեմի ներսը ինձ հայտնի չէ, քա-  
նի որ չտեսա: Սակայն ըստ մեր լսածների այնտեղ ևս մի հրապա-  
րակ կա, որի շորս կողմում՝ 300 սենյակ... Հարեմի ներսում խա-  
նի համար 40—50 արհեստանոց կա, որոնց բոլորի մեջ խանը աշ-  
խատում է և խալիները մեկ արհեստանոցից մյուսը տանելը ան-  
կարելի է:

Էվ. Չելեբին խիստ չափազանցված և գունագեղ ձևով նկարագրում է Արդալ  
խանի բազմաթիվ գիտությունների, արհեստների ու լեզուների ծանոթ լինելը: Ա-  
ռանձնապես գովաբանում է խանի բժշկական ձիրքը, հիշելով մի շարք դեպքեր,  
երբ խանը մերձիմա՝ մարդկանց կենդանացրել և բոլորովին առողջացրել է, կույ-  
րերին տեսողություն է տվել, բժշկել է նաև ձիերին: Հիանալի որսորդ է: Վարպետ  
նարտարապետ է, պալատի բոլոր շինությունները խանի ցուցմունքներով և կա-  
ռուցվել: Ժամագործության, փորագրության և այլ արհեստներում կատարյալ վար-  
պետ է: Երաժշտության և երգեցողության ասպարեզումն էլ գերազանց է. գրել է  
բանաստեղծություններ:

Խանը 14 որդի ունի, որոնք նմանապես ծանոթ են բազմատեսակ գիտելիքների,  
արվեստների և արհեստների:

Էվ. Չելեբիի ասելով, Արդալ խանը ամեն կերպ հովանավորել և օգնել է գիտ-  
նականներին, արվեստագետներին և այդ պատճառով էլ «Բիթլիս քաղաքը ներ-  
կայումս գիտության տեր մարդկանց կենտրոնն է»:

Հետո խիստ գովասանքով և բանաստեղծական լեզվով նկարագրում է խանի  
դուախտանման այգին, որտեղ աճում են խուրման և ամեն տեսակի ընտիր պտուղ-  
ները: Նկարագրում է այգում եղած շքեղ ավաղանները և նրանց գեղատեսիլ շատրո-  
վանները, հազարավոր անուշաբույր և ընտիր ծաղիկները: Ասում է, որ խանը իր  
այգու համար Սպահանից, Բավրիզից և Նախիջևանից վարպետ այգեգործներ է  
բերել տվել:



Այգու հյուսիսային կողմում խանը մի խոշոր ավազան է կառուցել, նա հատուկ նավակներ է շինել տվել և ինքր անձամբ թիավարելով իր ընտանիքին ծածկրված նավակով ման է ածել:

Էվ. Չելերին ուժ տալով իր երեակայությանը, նկարագրում է խանի բաղնիքի բոլոր հրաշալիքները: Արարական ոճով, շինական հախճապակիներով և պարսկական պատուհան-փեղկերով շինված այս բաղնիքի ամենաբարձր գմբեթի վրա փորագրված է Ֆիզուլիի բաղնիքի մասին քերթվածը: Բաղնիքում 300 շատրվան է եղել. հատակը եգիպտական ոճով գույնզգույն մարմարներով է ծածկված: Խոսելով բաղնիքում ծառայող վրացի և չերքես ղուլամների մասին Էվ. Չելերին ասում է. «...ամեն մեկի մեջքին հազար ղուրուշանոց ականազարդ գոտի կա, որոնց մեջ դաշույն և դանակներ են խրված: Բոլորը սատաֆից շինված նալրեններ\* հագած շարժվելիս, կարծես Եղեմական դրախտի սիրամարգներ լինեն...»: Բաղնիքի վերին աստիճանի գեղազարդ և հարուստ սարքավորանքի մասին խոսելիս ասում է. «...բոլոր ծորակները ոսկյա և արծաթյա են, թասերը՝ նմանապես»: Բազմատեսակ անուշահոտություներով է հագեցած բաղնիքի մթնոլորտը: Մի խոսքով «այս հոյակապ պալատի, բաղնիքի և դրախտանման այգու նկարագրության համար մարդկային լեզուն իսկապես անզոր է, որովհետև այս հոյակապ շինությունների գեղարվեստական ներությունն ու գեղեցկությունը աննման է: Նվաստս, իմ 41 տարվա ուղևորությունների ընթացքում նմանը չեմ տեսել... Մինչև անգամ Բուզդատի ֆաթիհը՝ սուլթան Մուրադը, այս բաղնիքում լողանալիս, սառ ջրի փոխարեն վարդաջուր, իսկ տաք ջրի փոխարեն խնկաջուր է հոսել: Առանձին մի անկյունում հինգ սեաշյա դիլլաք\*\* ղուլամներ, մի այլ առանձին անկյունում հինգ վերիի նման, հրեշտակային գեղեցկությամբ և հրապույրով աննման կույս աղջիկներ Սուլթան Մուրադին ծառայություն են մատուցել: Սուլթան Մուրադը սրանից շատ գոհ է մնացել և ասել. «Ընչ կլինի, որ այս բաղնիքը իմ Դար-ուլ-Սեադեթում լինե՞ր»\*\*\*: Երբ Մելեք Ահմեդ փաշայի հետ այս բաղնիքը մտանք, նա ասաց՝ «Այսպիսի բաղնիք աշխարհի հրեսին չի տեսնված»:

Խանի Մելեք Ահմեդ փաշայի պատվին տված խնջույքը: Այս առթիվ Չելերին նորից անսահման հիացմունքով է խոսում խանի պալատի շքեղության, հարստության և հոխության մասին ու ամենայն մանրամասնությամբ նկարագրում այդ խնջույքը: Խնջույքի սեղանի վրա մատուցում են 14 տեսակ փլավ, բազմատեսակ քերարներ (խորովածներ): Իրեն խմիչք մատուցվում է Յեմենի սուրճ, բազմաթիվ շերբաթներ, ուշիկներ, կաթ և այլն... Եվ այս բոլորը կրկնվում է տասն օր շարունակ...

Էվ. Չելերին բազմաթիվ էջեր է նվիրել փաշայի պատվին տեղի ունեցած բազմաթիվ ըմբիշների՝ փեհլեանների, և նման անձանց խաղերի և ամեն տեսակ խեղկատակությունների նկարագրությանը\*\*\*\*:

\* Նալրեն, սարմուճակ՝ փայտյա կոշիկ, տնային բաղնիքի գործածության համար:

\*\* Դիլլաք, բաղնիքներում լողացողներին քիսելով շփելու և լվալու ծառայող:

\*\*\* Դար-ուլ-Սեադեթ (բառացի՝ Լրջանկության վայր), այդպիս էր կոչվում Ստամբուլը:

\*\*\*\* Արդալ խանին Էվ. Չելերին հատկացրել է ամբողջ 24 էջ:



Բիթլիս ֆաղափի արհեստները: Ամենից առաջ, ինքը՝ Վսեմ խանը, 770 արհեստում (։) կարող և ընտրյալ մի անձնավորություն է... չնայած 70 տարեկան է, այնուհանդերձ առողջակազմ է և կենսունակ...

Բիթլիսում պատրաստված շեյխանի, մեկրավի անուններով հայտնի սրերից ոչ մի երկրում չկան: Դերձակները շատ լավ վարպետներ են: Խաղախորդարաններում և ներկատներում դեղին, վարդագույն, երկնագույն, կանաչ, մանուշակագույն և բազմաթիվ այլ գույներով ընտիր կաշիներ են պատրաստում: Եկող-գնացողները տանում են որպես նվեր: Այս կաշիները արտահանվում են մինչև Ֆրենգիստան (Ֆրանսիա) և այնտեղ շատ բարձր են գնահատվում: Այնտեղ ընդհանրապես պատրաստում են եղջերուի և թելաթին<sup>28</sup> անունով հայտնի կաշիները, սակայն Բիթլիսի կաշիների նման չեն կարողանում պատրաստել: Նշանավոր է նաև Բիթլիսի նետն ու աղեղը:

Բնակիչները: Վսեմ խանը ունի 10.000 ծառայողներ, որոնք գիշեր ցերեկ գոտկատեղից շեյխանի և մեկրավի սրեր են կապում և կրծքներին Հալեպի վահաններ են ամրացնում, ձեռքներին հաստ գավազան են բռնում, գլխներին թելավոր ու գույնզգույն փաթթոցներ կապում և ներկվում են կապույտ, դեղին, սև, կարմիր հինայով: [Բնակչության] մի մասն էլ այաններ և զեամեթների տերեր են, որոնք խաս և խարաջ են հավաքում: Մյուս մասը վաճառականներն են, որոնք ընդհանրապես ապրանքներ են տանում դեպի Աջեմի երկիրը, Վրաստան և այնտեղից կերպաս են բերում: Բնակչության մի մասն էլ արհեստավորներ են:

Բերքերը: Որովհետև այս քաղաքը բարձր լեռների միջև ընկած քարքարոտ վայրում է գտնվում, այգիները արհեստական են և երկրագործության հարմար դաշտեր չկան: Ցորենն ու այլ հացահատիկները Ռահովայից և Մուշի դաշտից են ստանում: Լեռներում ապրող քուրդ ռայաները կարմիր կորեկի հաց են ուտում: Պտուղներից նշանավոր են 11 տեսակի տանձերը:

Ուտելիքներն ու խմիչքները: Հայտնի են սպիտակ հացը, սպիտակ լավաշը և այլ բազմաթիվ տեսակի հացերը, փախլավան, կարկանդակը, կաքավի խորովածն ու փլավը, նշանավոր են նաև բազմատեսակ ոշարակներ՝ շերբաթները և շիրենները:

Այնուհետև էվ. Չելեբին նկարագրում է Բիթլիսի զրոսավայրերը, բարեգործական (կրոնական) հիմնարկությունները և ուխտատեղիները:

...Բիթլիս քաղաքում մեր փաշա Մելեք Ահմեդ փաշայի հետ 9 օր գիշեր-ցերեկ հաճույքով և զվարճությամբ անցկացրինք, ըստ կարելիության նրանց վիճակին ծանոթանալով գրի առինք:

Տասներորդ օրը փաշան պատրաստվեց մեկնելու դեպի Վան: Վսեմ խանը Մելեք Ահմեդ փաշային նվերներ մատուցեց՝ երեք աննման կույս աղջիկ, երեք զուլամ, 10 ընտիր ձի՝ բոլորը թանկագին սարքով, 3 հատ ականազարդ Մազանդարանի հրացան, 20 հատոր ընտիր գիրք, 3 հատ մետաքսով և ոսկեթելերով գործված Սպահանի խալի, 3 հատ նախիջևանի գորգ, 40 հատ գույնզգույն սուր, 10 ջորի և 10 ուղտ: Այս նվերները մատուցանելուց հետո՝ «Մեր նվերները ընդունեցե՛ք» ասաց ու փաշայի ձեռքը համբուրեց...

Մեծ նվերներ են ստանում նաև փաշայի բոլոր մարդիկ: Փոխադարձաբար փաշան խանին նվիրում է 8 սամույրի մուշտակ, և քաժանվելիս՝ փաղիշահի սլաքափեղ ստացված սպիտակ սամույր մուշտակը խանին հագցնում և իր մեջքի ականազարդ դաշույնը նրա մեջքին է կապում: Նվերներ են ստանում նաև խանի որդիներն ու մարդիկ:

Վերջում, «Մելեք Ահմեդ փաշայի խանին տված հանձնարարությունը» վերնագրով հատվածում, էվ. Չելեբին հիշում է Բիթլիսի խանի անցյալի հետ կապված մի քանի կարևոր դեպքեր: 1045 (1635) թվականին, երբ Երևանը գրավող սուլթան Մուրադը իջևանում է այդ պալատում, Մելեք Ահմեդ փաշան նրա (փաղիշահի) սիլահարն է եղել: Խանը փաղիշահին անսահման պատիվներ է տվել, իսկ փաղիշահը Մուշի ամբողջ տուրքերը մշտապես խանին է շնորհել: Իսկ երբ 1048 (1638) թվականին սուլթան Մուրադը Բաղդատը գրավելուց հետո վերադառնում է Դիարբեքիր, խանը դեռևս երիտասարդ և անփորձ, նրա մոտ է գնում, բայց այդ «նվիրական պատերազմը չի շնորհավորում», որի համար փաղիշահը զայրանում է և հանձնարարում Ահմեդ փաշային խանից լուծել իր վրեժը: Ահմեդ փաշան որոշ ժամանակ անց փաղիշահի ֆերմանով մեծ ուժով խանի վրա է շարժվում, սակայն խանից 70 քիսե դրամ և մեծ բանակությամբ այլ ապրանքներ ստանալով, խանին անպատիժ է թողնում և գնում է Սենջարի լեռներում բնակվող Սալլի եգիպտացիների վրա, 10 հազար մարդ է կոտորում և գերիներով ու ավարով վերադառնում է Դիարբեքիր: Երբ Ահմեդ փաշան էրգրումի վալի է նշանակվում, Բիթլիսի խանը նորից հանգիստ չի մնում և էրգրումի էյալեթի Բինգյուլի յայլան բարձրացող քրդերից 70 հազար ոչխար է խլում, որի համար ոչխարի տերերը դիմում են Ահմեդ փաշային: Երբ Ահմեդ փաշան դրավոր կերպով դիմում է խանին, վերջինս պատասխանում է. «Ես նրա էյալեթում չեմ, առանձին բարձր խան եմ, Մելեք փաշայի հետ ոչ մի կապ չունեմ»: Այս պատճառով Ահմեդ փաշան պատրաստվում է նորից մեծ բանակով խանի վրա գալ: Բայց այդ ժամանակ Ահմեդ փաշան սուլթան Իբրահիմի կողմից պաշտոնազուրկ է արվում...

Այս բոլորի մասին հիշատակելուց հետո նշում է, որ Մելեք Ահմեդ փաշան խանին ասում է՝ «...Ես Վանի էյալեթի տերն եմ, դու էլ իմ էյալեթի իշխանության ներքո ազատ իշխող ես և օջաթլրքի կարգով մշտապես այս էյալեթի տերն

են... քրդական խառնվածքի պատճառով ապօրինի և անտեղի ընթացքի մեջ չպետք է գտնվես։ Ամեն կողմ ցրված աշխրեթի բեյերին լավ վերաբերմունք ցույց տալով, փաղիշահի կողմից քեզ տրված ծառայությունները պետք է կատարես։ Մեկեր եղբորդ խոսքերը ճիշտ են, եթե դու շարիաթից և ուղղությունից, ճշմարտությունից մի մազաչափ անգամ հեռանաս, գլխիցդ ձեռք քաշած կլինես։ Շնորհ արա, քանի դեռ ես վանում եմ՝ դու ամբողջ ժողովրդի հետ լավ վերաբերվիր... Ճշմարտության ճանապարհից մի հեռանա, — ահա իմ խորհուրդը այս է»։

Խանի խնդրանքով էվ. Չելեբին մի քանի օրով նորից մնում է նրա մոտ, որի հետ խանը առանձնապես զրուցում է, նպատակ ունենալով նրա միջոցով փաշայի վստահությունը ձեռք բերել։ Հետո էվ. Չելեբին մեծ նվերներով և հատուկ նամակներով ուղևորվում է Վան։

(էջ 81—128)

#### ՄԵՐ ՈՒՂԵՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ<sup>29</sup> ԲԻԹԼԻՍԻՑ ՎԱՆ

1065 թվականի նվիրական շաբան ամսի սկզբին մեր ծառաների հետ միասին դուրս եկանք Բիթլիսից և շարժվելով դեպի արևելք, անցանք Բիթլիսի ձորով, դաշտային ճանապարհով և 4 օամ հետո իջևանեցինք Խուսրեվ փաշայի խանում։ Այն Բիթլիսի տերիտորիայում կառուցված մի հին խան է։ Շուրջը բոլորովին շինություններ չկան։ Հանգուցյալ բարեգործ Խուսրեվ փաշան այս խանից մինչև Վանա ծովը և մինչև Բիթլիս քաղաքը, խանի աջ և ձախ կողմերում, դաշտային ճանապարհի վրա 3 ժամ տևողությամբ կամարածածկ ճանապարհ է շինել տվել, որպեսզի ձմռանը բոլոր ճանապարհորդները, վաճառականներն ու ուխտագնացները այս կամարածածկ ճանապարհով անցնեն և նրանց համար ձմռանը տաք լինի, իսկ ամռանը՝ զով, որովհետև այս դաշտում այնպիսի ձյուն է տեղում, որ ոչ էրգրումում, ոչ Մուշում և ոչ էլ այլ ծանոթ դաշտերում չի տեղում։ Ամբողջ 8 ամիս շարունակ այս դաշտը ծածկվում է մինարեի բարձրությամբ ձյունով և այս կողմից Բիթլիսի ճանապարհը փակվում է։ Այդ պատճառով հանգուցյալ փաշան մեծ գումար է ծախսում և երթևեկողների համար այդ դաշտի մեջ կառուցել է տալիս այս խանն ու խանի աջ և ձախ կողմերի կամարածածկ ճանապարհը։ Սակայն ժամանակի ընթացքում էվկաֆը թուլանում է և [այդ վայրը] քուրդ ցեղերի ապաստարանի է վերածվում, ու մի շարք տեղերում քանդվում է։ Սակայն շինության հետքերն ու մնացորդները պարզ երևում են։

Այս դաշտային ճանապարհով 3 ժամ շարունակ դեպի արևելք գնացինք, հասանք Թախթի-Վան բերդը։ Քրդերը այս բերդը Դատ-



վան են անվանում: Այդ վայրը Վանի էյալեթի տերիտորիայումն է, Վանա ծովի եզերքին է և Վանի փաշայի խասն է: Կառավարում է սուրաշին: Հնում, [սուլթան] Սուլեյման խանի օրոք, Ջալ փաշան այստեղ մի փոքր բերդ է կառուցել, որն ամուր դերբենդ է<sup>30</sup>: Շահ Թամասի օրոք, երբ աջեմները գրավում են Ախլաթի, Ադիլջևազի բերդերը, այդտեղից նավերով Վանին օգնության գնալը արգելելու նպատակով ավերում են Թախթի-Վան բերդը: Ներկայումս ծովեզերքին, բերդանման մի ամուր խան է նավահանգստի մոտ: Այդ խանում իշխում է Վանի փաշայի տղաներից մեկը՝ իր 200 մարդկանցով: Վանի բանակի կողմից մի աղա է նստած մաքսատանը և Վանա ծովով եկող ու գնացող նավերից սուլթանական տուրք և մաքսային տասանորդ է առնում: Այս խանի շրջակայքում մի քանի քրդական տներ կան: Մի ջամիից բացի, շուկա, բազար և այլ շինություններ չկան: Սակայն այս վայրը պետք է նորոգվի ու բարեկարգվի, քանի որ շատ լավ նավահանգիստ ունի:

#### ՎԱՆԱ ԾՈՎԻ ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՆՐԱ ՄԵՋ ԹԱՓՎՈՂ ԳԵՏՆՐԸ

Թախթի-Վան բերդի մոտ ճանապարհը բաժանվում է երկու ճյուղի: Վանա ծովի հարավային կողմից աջ գնացող Գյուզել Դերե, Քիյավին և Սուլթան Կալայի սեպ և քարքարոտ ճանապարհը Հեք-քարիի վիլայեթի միջով և Վանա ծովի եզերքով տանում է դեպի Վան: Երկրորդը՝ Դատվանից դեպի Հյուսիս, դարձյալ ծովեզերքով, անցնում է մի շարք բերդերով և 10 օրվա ընթացքում հասնում է Վան: Նվաաստ, լուր ստացա, որ մեր փաշա էֆենդին այս ճանապարհովն է գնացել Վան, այդ պատճառով էլ մենք, ընկերներով Դատվանից դուրս եկանք և գնացինք Հյուսիսային ծովեզերքով ու տեսանք, որ դաշտային ճանապարհի արևելյան վերջավորությունը ամբողջովին ծով է:

Վանա լճի նկարագիրը: Ըստ Մուկադդեսիի պատմության, նեմ-րուդը շրջագայելով աշխարհով մեկ, Վանա երկրի բարձրությունը ամբողջ աշխարհից ավելի բարձր է համարել և այստեղ հավաքելով բոլոր լեռնահատներին ու որմնադիրներին, 40 տարվա ընթացքում, այնպիսի նեմրուդական պարիսպ է կառուցել տվել, որ շինա-

րարները մարմար քարերը հիմքից մինչև գագաթը կարողացել են բարձրացնել 7 օրում... Հետագայում, երբ նեմրուդն ապստամբել է նվիրական Աբրահամի և աստծո դեմ, աստծո հրամանով Գաբրիել հրեշտակը իր թևով խփել է այգ բարձր լեռանը և խորտակել նրա վրա գտնվող բոլոր գեղեցիկ շինություններն ու անհետացրել երկրի երեսից: Աստծո հրամանով այգ լեռը խորասուզվել է անդունդի մեջ և նրա փոխարեն այս Վանա ծովն է առաջացել: Ծովի ամբողջ շրջագիծը 11 կոնաք երկարություն ունի: Սա այնպիսի ծով է, որ ուրիշ ոչ մի ծովի հետ կապ չունի: Նրա ջուրը վերին աստիճանի աղի է: Արևելքից արևմուտք երկարությունը 68 մղոն է: Ձմռանը ծովը շատ ուժեղ ալեկոծվում է: Ծովի ամբողջ շրջագիծը 500 մղոն է... Ծովեզերքի մոտ 9 բերդով երկու մեծ կղզի կա, որոնցից մեկը կոչվում է Անդլժժ վառ և ունի ամրակուռ բերդ ու հնագույն վանք, մյուսը Ախթամար անունով կղզին է, որը հիանալի նավահանգիստ ունի<sup>31</sup>:

Ծովի կենտրոնում խորությունը հասնում է 70 կուպչի<sup>32</sup>: Ծովի բոլոր կողմերում լավ խարսխատեղեր կան: Այս ծովի մեջ ամեն կողմից 70 մեծ ու փոքր գետեր են թափվում:

Հարավից Գյուզել Դերե գետն է, որը սկիզբ է առնում Հեքարի վիլայեթի լեռներից: Գավաշ գետը հոսում է Հեքարիի Զյուլամերկի և Ոստանի բերդերի սարերից ու Կոսկուն Կըրանի մոտ թափվում է ծովը: Դարձյալ հարավից մի գետ է հոսում և Ոստանի բերդի մոտ ծովն է թափվում: Խոշաբի գետը [ժողովուրդը Խոշաֆ-սուլու է անվանում] այնքան մեծ է, որ գարնանը բոլորովին անանցանելի է դառնում: Այս գետին են խառնվում 7 փոքրիկ վտակներ, որոնք աստծով, իրենց տեղում կնկարագրենք: Այս գետի ջուրը անուշահամ է: Նրա վտակներից մեկը նույնպես Հեքարիի լեռներից է սկիզբ առնում, մյուսը Խոշաբի բերդից, մի այլ վտակ սկիզբ է առնում Մահմուդի երկրի Աբաղա ու Կարա-Կալա լեռներից և հոսելով Հեքարիի Ոստան բերդի ու Արտամետի այգիների միջով՝ ծովն է թափվում:

Հյուսիսից՝ Գետեք շայն է, որը գարնանը վարարում է: Ակունքը արևելքում է՝ Աք-Քերփի և Չոմաքլի լեռներում է: Ամիկ բերդի տակ թափվում է ծովը: Այստեղից դեպի հյուսիս, վեց ժամ հեռավորության վրա հոսում է Կարա-Շայը: Սա ևս գարնանը հորդանում է: Անցնելով Կասրմ Օղլու շայիրի դաշտով՝ Կարա Շեյխլերի մոտ թափվում է ծովը: Հյուսիսից հոսող Ջանիկի գետը լավ ջուր ունի. ակունքը Բարկիրի [Բերկրի] լեռներում է: Բերկրի բերդի մոտ

թափվում է ծովը: Հյուսիսից հոսող Բենդի Մահի գետը Բերկրի բերդի մոտ թափվում է Վանա ծովը. հոսում է մի նեղ լեռնանցքով, ստորին հոսանքում քիչ աղի է, սակայն վերին հոսանքում՝ քաղցրահամ է: Ակունքը նույնպես այս լեռներում է: Սրա գետաբերանի մոտ Բենդի Մահին է:

Ընդհանրապես, Վանա ծովում մի մատնաշափ մեծության ձրկներ անգամ չկան: Սակայն տարին մեկ անգամ աստժո հրամանով այստեղ երևում են Վանա ծովի ձկները: Այստեղից վերև, ամբողջ մի ամիս շարունակ հազարավոր մեծ ու փոքր ձկներ են անցնում և հավաքվում են Բենդի Մահի անունով վայրում ու այնտեղի ջրախոտերով ու արմատներով սնվում: Կարմիր ձկները<sup>33</sup>, կարծես, այստեղ ուխտի են գալիս: Մի ամիս հետո, երբ ձկները ետ են դառնում, Բենդի Մահի կոչված վայրում Վանի դեֆթերդարի կողմից նշանակված աղան մի թումբ է կանդնեցնում, որից հետո բոլոր ձկները բանտարկված են մնում վերևի մասում և դեպի ցած՝ Վանա ծովը շեն կարող լողալ: Դեֆթերդարի աղան հարյուրավոր ռայաների և ծառայողների հետ միասին ձկները բռնում և աղում են: Հետո հազարավոր աջեմ վաճառականներ և Գյոք Դուլաքի հայեր այդ ձկները կառավարությունից գնում և հարյուրավոր ուղտի բեռներով տանում են Աջեմիստան, Լեխիջան (?), Բաքու ու Ադրբեջան և վաճառում: Այս ձուկը շատ համեղ և չաղ է: Այդ ձկան առևտուրից կառավարությունը տարեկան 9 բեռ ափսի եկամուտ է ստանում, որից Վանի բանակին և լճի եզերքին գտնվող բերդերի մարդկանց ռոճիկ է տրվում: Այս ձկները որսի օրը կարծես թե գղում են իրենց դրությունը ու այդ սլատճառով զուր չէ, որ մարդկանցից փախչում են:

«Շերեֆնամեի» սլատմության հեղինակը՝ Շերեֆ խանը, ասում է, որ այն թմբից դեպի վեր գտնվող այցելավայրը Մեծ Ալեքսանդրին է սլատկանել: Նա Բերկրի կոչվող վայրի ջուրն ու օդը շատ է հավանել և այնտեղ բնակություն հաստատել: Իրեն և ժողովրդի սնունդի համար Վանա լճի ձկներին այստեղ թիլիսման է արել և այստեղ թողել: Այդ սլատճառով էլ տարին մի անգամ բոլոր ձկները հավաքվում են այդտեղ և վերադարձին որսվում:

Աստվածային գաղտնիք է. լճի մեջ այդքան գետեր են թափվում, բայց լճի ջուրը մի կաթիլով անգամ ոչ ավելանում և ոչ էլ սլակասում է: Լճի ջուրը վերին աստիճանի աղի է: Եթե մեկը այդ ջրով մուսուլմանական լվացում կատարի, լվացված տեղը կայրվի. քիչ մարդիկ կարող են դիմանալ այդ ցավին: Տարօրինակ գաղտ-



նիք է. այս ծովի եզերքին բնակվող պանդուխտ մարդիկ, երբ ծովում լվանում են իրենց հագուստները, օճառի ոչ մի կարիք չեն զգում: Այդ ջրում լվանալուց հետո հագուստը բոլորովին մաքրվում է, իսկ բեղերը սպիտակում են և կարծես բամբակի են վերածվում: Երբ փչում են հարավային և արևմտյան քամիները, լճում մեծ փոթորիկ է առաջանում: Լճի վրա մոտ 20 նավ կա, որոնք քամու ուժով վաճառականներին բերդից բերդ են տանում:

Վանա ծովի եզերքին, Դատվանի խանի մոտ, Ռահ օվայի վերջում ընկած մի հովտում արտասովոր և շատ տարօրինակ մի երեվույթ դիտեցինք: Ըստ ավանդության, երբ նեմրուդը այստեղ սկսել է արհեստական լեռ կառուցել, նեմրուդականները դեպի այդ բարձր լեռը 70 ուղտաբեռ քարեր են տարել: Ամենակարող աստծո հրամանով, այդ ուղտերն իրենց բեռների նման քար են դարձել: Ներկայումս այդ ուղտերը կարգով, բոլորը իրենց բեռներով մնում են կանգնած, մի քանիսը ծովել են, մի քանիսը մնում են կանգնած, մյուսներն էլ ընկել են: Ներկայումս բոլորն իրենց վիճակում են գտնվում: 3700 տարուց ի վեր, ոչ մեկը ավերման չի ենթարկվել: Երբ դրանց դիտում ես հեռու տարածությունից, թվում է թե դեպի Վան գնացող մի քարավան է: Բոլորը կայծքարից են: Սակայն տարօրինակը այն է, որ իրենց ուղտերի քար դառնալը տեսնելով, ուղտասլաններն էլ քար են կտրել, վիզները ծռած, գլխիկոր, աստվածային մեծության հանդեպ ձեռքերը բարձրացրած, լաց լինելիս և թողություն խնդրելու դիրքերում: Ոմանք ծունկ են չոքած, ոմանք տարածվել են գետինին: Մի քանիսն էլ պառկած վիճակում երկընթին են նայում: Մարդ պետք է սրանց վրա նայի հավատացյալի աչքերով՝ իբրև աստվածային բարկության պատկերի... Երբ դիտեցի այդ բոլորը, սարսափեցի և աստվածային զայրույթի հանդեպ նորից բարձրյալն աստծո ապավինեցի:

Երբ այստեղից շարժվեցինք դեպի հյուսիս, մեր ընկերները ասացին. «Մեր սուլթան, եթե դուք ձեր ոտքերին չեք խնայում, ապա այս վայրին մոտ դիտելու արժանի մի տեղ էլ կա: Այն էլ դիտենք և կտեսնեք, թե ինչ տարօրինակություն է»: Նվաստս պատասխանեցի. «Ո՛վ իմ աչքի լույս, ուղևորության այս շարժարանքները հանձն առնելու նպատակս է դիտել հավիտենական աստծո բնության հրաշալիքները»: Նրանք պատասխանեցին. «Մեր գլխի և աչքի վրա»: Թողնելով դեպի Մուշի դաշտը տանող մեծ ճանապարհը, մի ժամի շափ դեպի հյուսիս գնացինք, այդտեղից սեպածև ժայռերի միջով քառորդ ժամ էլ քայլեցինք և դիտեցինք հետևյալ սքանչելի տեսարանը:

Միներեի նման սեպածե ժայռի վրա շղթայակապ են արել մի մարդու, որի միայն ոսկորներն են մնացել. ոչ մարմինն է մնացել և ոչ էլ անդամները... Շղթաները ոչ միայն շեն փտել, այլ կարծես թե նոր են դուրս եկել վարպետի ձեռքի տակից: Ոսկորները խիստ սպիտակ են, թևի ոսկորները հաստ են և 7—8 արշին երկարությամբ ունեն, գլուխը փոքր բաղնիքի գմբեթի չափ է, աչքի խոռոչներում մի մարդ հեշտությամբ կարող է մտնել և դուրս գալ. այդ խոռոչներում արծիվները նույնիսկ բույն են գրել: Ըստ ավանդության, այդ ոսկորները վեհափառ Աբրահամին հավատացողներից մեկին են պատկանում: Նեմրուդը նրան կապել է մի ժայռի վրա և տակոկրակ է վառել, սակայն աստված պահպանել է այդ մարմինը: Ոսկորների մեծ մասը միաձուլվել են ժայռին և նույն գույնը ստացել: Ժայռից դուրս են ցցված միայն բազուկները, սրունքները և գլուխը: Ճանապարհից բավական հեռու է: Շեյխ Մուստաֆա Ախլաթին<sup>34</sup> ասել է. Այս մարդը Աբրահամի ցեղից է. պատմությունը այդ է ասում: Մուկադդեսին էլ այդպես է գրում: Տարօրինակ է, որ ոսկորները 2000 տարի մնացել են և մինչև հիմա չեն փտել: Ամենակարող աստծո կամքն է...

Այդ էլ գիտելուց հետո, Վանա ծովի եզերքով նորից դեպի հյուսիս գնացինք և շորս ժամից հետո հասանք Ազգաք գյուղը, որը Ախլաթի սանջաքի տերիտորիայում, ծովեզերքին ընկած բարեշեն գյուղ է: Ծովեզերքով նորից երեք ժամ դեպի հյուսիս գնացինք և իջևանեցինք Բենգի Մահիում: Սա կառավարական ձկնարան է, որը կառավարվում է Վանա դեֆթերդարի կողմից: Նորից դեպի հյուսիս գնացինք և դիտեցինք Վանա ծովեզերքի աջակողմյան բարեշեն գյուղերը: Վերջապես հասանք հնագույն Ախլաթ քաղաքը:

(Էջ 128—134)

Հնագույն Ախլաթ քաղաքի բնութագիրը: Պատմում են, որ այս քաղաքում ապրողները Ադ ցեղից<sup>35</sup> են: Ուժեղ քամիներից սարսափած, նրանք ապաստանել են քաղաքի դիմացի բարձր լեռներում գտնվող Սիփանա սարի մեծ քարայրների մեջ: Քարայրներից յուրաքանչյուրում հեշտությամբ 3000 մարդ կարող է տեղավորվել: Պատմագիրները այս քաղաքը անվանել են Դարբեկ, որ նշանակում է օղուղ ցեղի քաղաք: Քաղաքը մի մեկիցից մյուսին է անցել և այնքան է ընդարձակվել, որ Վանի ծովեզերքով մի ծայրը հասել է մինչև Արճեշ բերդը: Այգիները, պարտեզները և բանջա-

րանոցները մի ամբողջ ցանց են կազմում, իսկ նրա յայլան եղել է Սիփան լեռը:

Ախլար ֆաղաֆի ավերման պատճառը: Այս վերնագրի տակ էլ. Չելեբին տա-  
լիս է մի շարք ավանդություններ և կարևոր պատմական դեպքերի նկարագրությունը:  
Այստեղ այդ ամենը տրվում է կրճատված:

Հնում այս քաղաքը գտնվել է Մահանի<sup>36</sup> փաղիշահի իշխանու-  
թյան ներքո: Նա Մեմենքան փաղիշահի վրա արշավանքի գնալու  
համար Ախլաթից իբրև օգնություն 100 հազար ձու է պահանջել:  
Ժողովուրդը վախից հավաքել է ձվերը, բայց դժվարացել է ուղար-  
կել: Մահանի փաղիշահը իմանալով ախլաթցիների անճարակու-  
թյունը, ներում է նրանց և հրամայում, որ յուրաքանչյուրը իր տը-  
ված ձվերը ետ վերցնի: Այս պատճառով ժողովրդի մեջ անհա-  
մաձայնություն է ծագում և նրանց դժբախտության ենթարկում:  
Եվ իսկապես, շուտով քաղաքում ժանտախտ է սկսվում: 19 հազար  
տուն այստեղից զաղթում է Եգիպտոս և դիմում Ալ-Աբբասիներից  
մեկին՝ էլբիշ բերդի տեր Էլ-Մյուսթիֆի Բաալլահին և բնակավայր  
խնդրում: Սա Եգիպտոսի արևելքում ընկած Կըթբայ յայլայում  
նրանց բնակավայր է տալիս, և նրանք մի տարվա ընթացքում այդ-  
տեղ հողից մի ամուր քաղաք են կառուցում: [Եգիպտոսում այդ ժա-  
մանակ աղյուսով պատեր չեն շինել]: Ներկայումս Գահիրեի արևել-  
քում, Թոփխանեի կողմը Ախլաթ Մահալասի [Ախլաթի թաղ] անու-  
նով մի թաղ կա, ուր կան հազարավոր ավերված տներ, սակայն շի-  
նությունների հետքերը պարզ երևում են: Մահանի շահը Ախլաթի  
նկատմամբ կատարած բռնության համար պատժվում է և պարտ-  
վում: Հետագայում Ադրեբեջանի շահ սուլթան Ջելայիրը վերակա-  
ռուցում է Ախլաթը: Օսմանցիների նախնիներից մեկը՝ էրթուղրուլի  
պապ Կայա Ալբ-բայը, սրա եղբայրը՝ Բայենդուր խանը և էրթուղ-  
րուլի հայր Սուլեյման բայը, որը Եփրատ գետից անցնելիս խեղդ-  
վել է, զգվելով Ջինգիզի թաթարներից, թողնում են Մահանի երկիրը  
և գալիս Ախլաթ՝ սուլթան Ջելայիրի մոտ և իբրև բոյբեյի<sup>37</sup> բնակ-  
վում են այնտեղ: Այս Ջելայիր ցեղը Ջինգիզ թաթարի եղբոր որ-  
դիներից կազմված մի խումբ քաջ մարդիկ էին: Սուլթան Ջելայիրը  
Ակ-Կոյունլու շահերից է եղել և այդ պատճառով էլ նրա ցեղը կո-  
յունլու է կոչվել: Եկել են Միջագետքի Մահան երկրից: Ախլաթից  
ամեն կողմի վրա արշավանքներ են կատարել ու հաղթանակել են,  
և այդ պատճառով սուլթան Ջելայիրը Ախլաթ քաղաքը որպես սե-  
փականություն նրանց է շնորհել: Տեղեկանալով այդ հաջողություն-



ների մասին, նրանց ազգականները եկել են Ախլաթ: Դանիշմեն-դիններն էլ են զաղթում այստեղ և կայսեր երկրներից մի շարք վայրեր են գրավում: Սրանց վրա նորից հարձակվում են թաթարական բանակները և 476 թվականին (?) Դանիշմենդի բեյը մահանում է և Ախլաթը մնում է Կարա Յուսուֆ-բին Ջելայիրին: Սա 805 (1402) թվականին վախենալով Թիմուրից փախչում է (սուլթան) Յըլդըրըմ խանի մոտ: Թիմուրը պահանջում է նրան և մերժում ստանալով, պատրաստվում է արշավել սուլթան Յըլդըրըմի վրա: Ճանապարհին, 7 ամսվա ընթացքում, Ախլաթը բոլորովին ավերակ է դարձնում: Ներկայումս էլ ավերված քաղաք է: Հետագայում, 868 (1469) թվականին Ախլաթը անցնում է Ուզուն Հասան շահին: Սակայն Կոստանդնուպոլսի ֆաթիհը՝ սուլթան Մուհամմեդ Ղազին, իր անթիվ զինվորներով, Թերջանի կովում Ուզուն Հասանին պարտության է մատնում: Սա փախչում է Թավրիզ և այնտեղ մահանում: Դիակը բերում և թաղում են Ախլաթում:

Ավելի ուշ, Ախլաթը անցնում է Իրանի շահերի ձեռքը. 929 (1514) թվականին սուլթան Սելիմ I պարտության է մատնում Շահ Իսմայիլին: Ախլաթի բնակիչները դիմելով սուլթանին խնդրում են, որ «փաղիշահի մեծ նախնիների թաղված Ախլաթում իրենց համար մի բերդ կառուցի», բայց խնդիրը մնում է անհետևանք: Վերջապես 926 թվականին սուլթան Սուլեյմանը մտնելով Աջեմի երկիրը, և Երևանը, Գենջեն, Նախիջևանը, Թավրիզը, Խոյը և այլ քաղաքներ գրավելուց հետո, վերադարձին գրավում է Վանը և նրա շրջակայքը, 70 բերդեր (955 թվականին) և Քուրդիստանի բոլոր բեյերը նրան հպատակություն են հայտնում: Հետո Վանա ծովեզերքի Ախլաթ բերդը զալով, այցելում է իր նախնիների գերեզմանները և ֆերման տալիս Կոջա Զալ փաշային՝ այստեղ մի ամրակուռ բերդ կառուցելու մասին: Զալ փաշան ժողովրդի հետ խորհրդակցում է և Ախլաթի ավերակներից հարավ, ծովեզերքի հարթավայրում ձեռնարկում է բերդի կառուցմանը...

(Էջ 128—132)

Ախլաթ բերդի նկարագիրն ու գովը: Կառուցվել է 965 (1557) թվականին, սուլթան Սուլեյմանի բնածին ճարտարապետական ճաշակով ու Զալ փաշայի ձեռքով: Ծովեզերքին կանգնած քառակուսի բերդ է: Շրջագծի երկարությունը 3000 քայլաչափ է: Ընդամենը 13 աշտարակ ունի, պատերը շատ բարձր չեն, խրամն էլ խոր չէ, սակայն բերդը շատ ամրակուռ է, պատերը շատ լայն են: Ծովի

կողմը, եռահարկ երկաթյա դարպաս ունի, որի վերևում բերդի կառուցման մասին ջեյլի<sup>38</sup> տառերով գրված պատմության վերջին տողերը սրանք են.

Հիանալի և հաճելի վայր,

Ի՞նչ գեղեցիկ ամուր շինություն, 963 թվականին\*:

Ծովի կողմը նայող այս դարպասը բերդի հարավումն է: Բերդում մաքուր, հողածածկ, բարեշեն 350 տուն կա: Կան նաև Սուլեյման խանի ջամին, բաղնիք, խան և 20 խանութ: Բերդը Վանի էյալեթում է և Մուշի փաշայի բնակավայրն է: Փաղիշահի կողմից բեյին տրված խասը 410.000 ալչե է: Ըստ օրենքի բեյը արդարացի կերպով տարեկան 20 քիսե եկամուտ է ստանում և 500 մարդով կառավարում է սանջաքի գյուղերը: Ունի 44 զեամեթ և 130 թիմար: Ունի ալայի բեյ, չերիբաշի, օրենքով՝ ջեբելունների հետ միասին, մոտ 1000 զինվոր, որոնք պատերազմի են գնում իրենց բեյի դրոշակի տակ: 150 ալչեի աստիճանով կաղա է և կաղիի տարեկան եկամուտը երկու քիսե է: Շեյխ-ուլ-իսլամ, նագիր, քեթխուդա և սերդար շունի Շահբենդերը, հարկահավաքը, մյուհթեսիբը և սուբաշին Ստամբուլից են նշանակվում: Ունի նաև բերդակալ և 100 բերդապահ զինվոր, որոնք ամեն գիշեր նվազում են և պատրաստ հսկում: Ունի նաև բավականաչափ ռազմամթերք, մեծ և փոքր շահի, զարբազան և կալումբուրնե թնդանոթներ: Ծովեզերքի նավահանգստում նրստում է մաքսատան էմիրը, որն երթևեկողներին սուլթանական տասանորդ է առնում և բերդի զինվորներին ռոճիկ տալիս: Բլթիզամի գումարը 7 բեռ է:

Ախլաքի ավերակները: Քաղաքի ավերակների մեջ բարձր գրմբեթներով շինված հարյուրավոր ջամիներ կան, որոնք շատ հին են: Գմբեթները քարաշեն են և կրով ծածկված, բայց անմարդաբնակ են: Այս ավերակները վեր են ածվել ագլավների և բուերի բների: Օրինակ, ալդպիսին է էմիր խանի ջամին, որը կանգնած է դատարկ հրապարակում և որի պատերը դեռ փայլում են: Տերը, այս հին քաղաքի գրողներից մեկը՝ էմիր Կայրնը, ջամիի շուրս կողմի պատերի վրա գրի է առել քաղաքում եղած բոլոր ջամի, մզկիթ, խան և այլ շինությունները: Նվաստ ալդ գրությունները կարդացի և հնարավորության չափով գրի առա... Այս քաղաքի բարբառը մոտ է շաղաթայ և մոնղոլ բարբառներին: Քաղաքի գրողը ջամիի պատին

عجيب مقام لطيف \*

زهى بنای صتین، سنه ۹۶۳

գրել է. «Քաղաքում ընդամենը 35 հազար մեհրաբ<sup>39</sup> կա, [բայց այս թվերը չափազանցված են], 2000 մեդրեսե, 1000 բաղնիք, 2000 խան... 18 հազար աղբյուր... 10 հազար թաղ, 200 հազար տուն, 70 հազար ավազանիի ապարանք, 600 հազար խանութ, 3000 քարավանսարայ, 2000 խան (պանդուխտի), 900 հազար այգի ու պարտեզ և այլն»:

Այդ անձը նման մի շարք երևակայական բաներ է գրել և քաղաքը չափազանց մեծացրել է... Այս չափազանցությունները քաղաքի մեծությունն ու հզորությունը ցույց տալու համար են:

Քաղաքի հարյուրավոր մարդիկ ապրում են այգիներով և պարտեզներով, հիանալի ջրերով բարեշեն տներում: Նրանք հաստատվել են այդտեղ և շատերի համար դարձել է ծննդավայր և փոխանցվել է սերնդից սերունդ: Տները մեկը մյուսից հեռու են հարյուր մղոն<sup>40</sup>: Բնակիչները վերին աստիճանի առաքինի և բարեկեցիկ մարդիկ են: Քարայրներում, որոնք տանջանքի անկյուն են, նույն խսիրի վրա 40—50 տարի ապրող մարդիկ կան, որոնք այդքան ժամանակ մի պատառ կերակուր բերանները չեն առել: Այդպիսին է Շեյխ Մուսթաֆա Ախլաթին, որ 40 տարուց ի վեր ծոմ է պահում. Հանեֆի դավանանքին է պատկանում:

Էվ. Չելեբին այցելության է գնում այդ բարեպաշտին: Հիշում է նաև այլ քաղաքաբնակ շեյխերի:

...Այս քաղաքի ավերակների գովաբանությունը անօգուտ է և դժվարին. իմ ճանապարհորդության ընթացքում հանդիպած ավերակները հետևյալներն են: Աջեմի Իրաքում՝ Քուֆեն, հին Բաղդատը, Հին Մուսուլը, Միաֆարկինը, Արաբական Իրաքում՝ Անթաքիան, Եգիպտոսում՝ Իսքենդերիեն, Ասաքլանը, Թեբրիսթանը, Բասրայի Հորանը, Թարսուսը, Անատոլիայում՝ Բելադը, Մելախին, Այասլուքը, Այդընջքը, Ռումելիում՝ Աթինան (Աթենք), Կավալան, Ղրիմում՝ հին Ղրիմը, Շեհրաբին, Կերմանը, Էլբրուս լեռան ստորոտում՝ Իրաք-Դարյան (?) և այլն:

Ահա սրանց նման հարյուրավոր տարիներ շարունակ ավերված վիճակում գտնվող քաղաքներից մեկն էլ Ախլաթն է: Նրանք, ովքեր ծանոթ են աշխարհի անց ու դարձին, հրաժարվում են վիճել, սակայն լեզուն չի կարող լռել: Այս քաղաքները մեծ զոհողությունների գնով առաջ եկած բարեշեն վայրեր են եղել. մարդ երբ դիտում է դրանք ցավում է և ավստոս ասում: Աշխարհի դորժերը միշտ այսպես են, մի կողմը շինվում, մյուսը՝ քանդվում է...



Ախլար փաղափի Ալ-Օսման սուլթանների նախնիների ուխտատեղիները: Այս վերնագրի տակ էլ. Չելեբին թվում է օսմանյան սուլթանների նախնիներից մնացած բազմաթիվ ուխտատեղիները, ինչպես՝ Կայա Ալի բայի, Հասան Բայնդուր խանի, սուլթան Աբդուլլահի, սուլթան Բոզարայի և այլ ուխտատեղիներ:

Ախլար փաղափի հարստությունները: Այս քաղաքի լեռներում շատ հանքատեսակներ կան, օրինակ՝ կարմիր զառիկ [զիրնիխ, զիր-նիկ] անունով հայտնի հանքատեսակը. երբ այն խառնում են օճառին և քսում մարմնի վրա, բոլոր մազերը թափվում են և մարդու մարմինը բամբակի նման մաքրվում ու փափկում է: Երբ բորոտությամբ տառապող ուղևորը ուտում է մի դիրհեմի մեկ վեցերորդի շափ, բուժվում է բորոտությունից, ֆրանկախտից [սիֆիլիս] և աղվեսացավից: Դեղին զառիկի հանքատեսակը ստացվում է Ախլաթի հյուսիսում գտնվող լեռներից: Սեահողի նման ծանր և մի տեսակ դեղին հանքատեսակ է, որ ուղարկվում է Իրան, Արաբիա և մինչև անգամ Ֆրենկիստան: Քիմիայի վարպետները այս հանքատեսակը խառնում են մի շարք այլ դեղերի և ստանում են հատուկ պղինձ և մաքուր ոսկի: Եթե մեկը դրանից կես մսխալ մի փոքր գավաթ ջրի մեջ լուծի և պառկելու ժամանակ խմի, մարմնի վրա եղած բոլոր մազերը կթափվեն: Բայց դրանից պետք է զգուշանալ:

Այս վայրերը այցելելուց հետո, ծովեզերքով նորից դեպի արևելք զնացինք և հասանք Ադիլջևազի բերդը (Արծկե)...

(էջ 134—142)

Ադիլջևազ բերդի բնութագիրը: Հիմնադիրը եղել է Ադրբեջանի պարսկական շահ Թաջեդդին Ալիշանը: Հետագայում բազմաթիվ մելիքների ձեռք է անցել: Վերջապես, 940 (1533) թվականին բերդի մեջ պաշարված աջեմները օսմանցիների հարձակմանը չդիմանալով, բերդի բանալիները անձամբ (սուլթան) Սուլեյման խանին են հանձնել:

Առաջին իշխողը եղել է Ջալ փաշան:

Ադիլջևազ բերդի նկարագիրը: Վանա ծովեզերքին, երկինք սլացած մի ժայռի վրա սրբատաշ քարերով կառուցված ամրակուռ բերդ է: Մինչև զագաթը հետիոտն կարելի է բարձրանալ կես ժամում: Բերդը արևելքից ու հարավից ողողող Վանա ծովը այդ բարձրությունից մի փոքր ծովածոցի նման է: Բերդի բարձր մասը երկվում է միայն կեսօրին մոտ և պարզ եղանակին: Ներքին բերդի շուրջը խրամ չկա և հնարավորություն էլ չկա, քանի որ շրջապատը արծվի բույներով պատված սեպածև և մերկ ժայռեր են, որոնք անգամ ևղունգով բռնելու տեղ չունեն: Բերդը ունի 38 ամուր աշ-

տարակ. ունի մեկը-մյուսի մեջ Խոհհարկ երկաթյա ամրակուռ մի դարպաս: Բերդում առանց այգիների ու պարտեզների 70 նեղ տուն կա, որոնք բոլորն էլ հողով են ծածկված: Բերդում կան՝ Սուլեյման խանի ջամին, ռազմապաշարի մթերանոցներ և հացահատիկի ամբարներ, ջրամբարներ, նվազախմբի աշտարակ և բերդապահի տուն: Ունի բալյեմեզ անունով խոշոր թնդանոթներ, ուրիշ շինություններ չկան: Շրջագծի երկարությունը 4000 քայլ է: Բերդը իշխում է թնդանոթի գնդակի թռիչքի հեռավորության վրա դտնվող մի բարձր սարի: Այդ պատճառով բերդը երկարածովում է դեպի այդ կողմը: Այս կողմից բերդին որևէ վտանգ չի սպառնում, որովհետև թշնամու թնդանոթի գնդակը անցնում է վերևից և ձորն է ընկնում: Դրանից ներքև բերդի ռաբաթն է, որը նմանապես սեպածե ժայռի վրա է, բայց ավելի ցածր է: Մի կողմը ծովեզերքի ժայռի վրա է, որտեղ երեք դարպաս կա: Ախլաթի դարպասը նայում է հարավ, մյուս դարպասը՝ դեպի արևելք և բացվում է Արճեշի ուղղությամբ: Ստորին բերդը նույնպես ամրակուռ է և խոշոր քարերով է կառուցված: Քառակուսի ձև ունի, դեպի հյուսիս՝ ժայռերի վրա է և ավելի բարձր: Այստեղ է Ուրդունի դարպասը, որ միշտ փակված է մնում: Ռաբաթի երկարությունը 6000 քայլ է: Նավահանգիստ նայող աշտարակներում շայիկա անունով խոշոր թնդանոթներ կան. ընդամենը 76 շահանե և բալյեմեզ թնդանոթներ կան: Բերդում առանց այգիների և պարտեզների 300 հին տուն կա, որոնք բոլորը կառուցված են քարուկրից: Աջիմները մի քանի անգամ պաշարել են այս բերդը, սակայն վնասներ կրելով՝ հեռացել են: Այդ պատճառով բոլոր տները քարուկրով են կառուցված: Բերդի արևմտյան կողմը այգիներով ծածկված լեռներ են: Բերդի օդը լավ է, այդ պատճառով էլ բնակիչները առողջակազմ են: Հարավից Վանա ծովն է: Բերդում 1100 մեծ ու փոքր ապարանքներ և ռայանների լավ տներ կան:

Ընդամենը 8 թաղ կա և 7 մեհրաբ: Նշանավոր և բարեշեն է Զալ փաշայի ջամին: Բերդից դուրս գտնվող Զալ փաշայի բաղնիքը առանձնապես լավը չէ. մի բաղնիք էլ քանդվել է: Բերդում մի խան կա, բայց բեդիստան չկա: Կա նաև փոքր շուկա: Այգիների թիվը հասնում է 7000-ի: Արևելյան կողմում գտնվող զբոսավայրը մաքուր ջրի ավազան, շատրվաններ և այգիներ ունի: Նշանավոր է Զալ փաշայի այգի-զբոսավայրը:

Բերդի իշխողները: Բերդը Վանի էյալեթում սանջաքի բեյի կենտրոնն է: Բեյի խասը, Սուլեյման խանի օրենքի համաձայն, 154.036 ազն է: Օրենքով սահմանված տարեկան 8000 դուրուշ եկա-

մուտ է ստացվում և բելը պատերազմի է գնում 600 զինվորով: Ունի ալայի բեյ և շերիբաշի: Զեբելուներով միասին բեյի դրոշակի տակ պատերազմի են գնում 1000 ընտրյալ զինվոր: 150 ակչե աստիճանով շերիֆ կազա է: Կազին տարեկան 1000 ղուրուշ եկամուտ է ստանում: Ունի նաև մյուֆթի, նայիր, մյուհթեսիր, սուբաշի, շահ-բենդեր և մաքսատան էմին: Սակայն իշխանությունը պատկանում է բերդապահին: Բերդը ունի ընտրյալ զինվորներ, որոնք պատրաստ հսկում են գիշեր-ցերեկ: Վանը մոտ լինելով, ենիշերիների աղայի կողմից ամեն անգամ մի շավուշ է գալիս և պատժում հանցագործ ենիշերիներին: 1031 (1621) թվականին այս բերդում 6 օդա կա-փուկուլի ենիշերի, 2 օդա թնդանոթաձիգ, մեկ օդա ջեբեջի... բերդապահներ են եղել: Ներկայումս էլ այս բերդում բալյեմեզ թնդանոթներ և անհաշիվ ռազմամթերք կա, որը այրում է աջեմների սիրտը:

Ադիլջևազի ուխտատեղիները: Երբ Զալ փաշա-զադեն իշխել է այստեղ, Աջեմի շահի 8000 նյութերներ մի գիշեր անսպասելիորեն թակարդ են լարել այգիներում: Զալ փաշա-զադեն իմանալով այդ, 60 մարդով գնում և աջեմներին այնպես է կոտորում, որ 8000 մարդուց միայն 50 մարդ է ազատվում: Մի դազի էլ նահատակվում է: Այդ վայրը ուխտատեղի է... Հետո աջեմները նորից են հարձակվել և Զալ փաշա-զադեին նահատակել են: Գերեզմանը վերոհիշյալ նահատակի գերեզմանի մոտ է: Կա նաև «Քառասուն եղբայրների ուխտատեղի»... այսպես է կոչվել մեկ ժամում 40 զավակ ծնված լինելու պատճառով (։):

Սիփանա սարը (Սուբհան դաղը): Սա Ադիլջևազ բերդի հյուսիսում երկինք խոյացած մի լեռ է: Գիտնական Պտղոմեոսի [Բեթ-լիմիոս] կարծիքով երկրի 148 մեծ լեռներից մեկն է: Ամեն տարի թուրքմեն, խալդի, չեքվանի, զազա, լոլո, զիբարի, փեսանի, քյարքյարի ցեղերը, իրենց հարյուր հազարավոր կենդանիներով բարձրանում են այս լեռան բարձր գագաթը և ամառը այնտեղ անցկացնում... Այս լեռան վրա արածող ոչխարների մեծ մասը երկու գառնուկ է ծնում: Տարօրինակ է, բայց Ադիլջևազի ծերերը վկայում են, որ մի կին մի անգամից յոթ զավակ է ծնել և իրենք տեսել են: Նվաստս դրան չհավատալով առարկեցի և ասացի. «Աստվածային կամքին հակառակ է»: Ի պատասխան՝ Սավուրի-օղլի, Դիզդար-օղլի և Միմինդի-օղլի անունով ծերերը, ինձ դատարան տարան և դատավոր Համիդ էֆենդին մի ղուրուշ տալով ասացին. «Մեր լեֆենդի, սուլթան Սուլեյման խանի ժամանակի Զալ փաշայի մատ-



յանը նայեցեք»։ [Դատավորը] անմիջապես բերեց Ձալ փաշայի մատյանը և գտավ [հետևյալ արձանագրությունը]։ «Այդ դարում Սիփան լեռան յայլայում Մովսէլ Սեջահ անունով կինը, 9 ամիս 10 օր հղիութիւնից հետո, մի ժամում 40 զավակ ծնեց, որոնցից 20-ը աղջիկ և 20-ը տղա էին»։

943 (1536) թվականի մատյանում արձանագրված տեսանք Ձալ փաշայի (սուլթան) Սուլեյման խանին այդ մասին տրված գեկույցը... սրանից առաջ չհավատացի, որ մի կին՝ մի անգամից յոթը զավակ է ծնել, հիմա ստիպված եմ հավատալ քառասուն զավակ ծնելուն։ Սիփանա սարի այդ առանձնահատկությունը անգամ արձանագրված է մատյաններում։ Աստված ամենակարող է!

Սիփանա սարում գալը, վագր, աղվես, շնագայլ և բոլոր տեսակի վայրի գազաններ կան։ Այդ կենդանիները զուգավորվում են լեռան վրա, սակայն երբեք ձագեր չեն ունենում։ Այս լեռան վրա գալլն ու գառնուկը միասին են ապրում և գառան մի մագին անգամ վնաս չի հասնում։ Այդ պատճառով էլ այս լեռան վրա հովիվները առանձին նշանակություն չունեն։ Այստեղ Բաղդատի Սաբուր անունով շան նման ընտանեցված շներ կան։ Վայրի թռչուններն էլ են զուգավորվում այս լեռան վրա, բայց ձագեր չեն ունենում։ Այդ պատճառով էլ նրանք չեն բազմանում։ Սակայն անզղին ցեղակից թռչունները շատ են. նրանց մեջ կան այնպիսիները, որոնք ապրում են հազար տարի։ Այստեղ հավերժ մեծ մասամբ օրական երկու ձու են ածում։

Ախլաթի և Սիփանա սարի միջև մի տեսարժան աղբյուր կա, որը հայտնի է Չեմենի աղբյուր անունով։ Ժայռերից բխելով ժեռ քարերի վրայով հոսում է ցած և նրա ձայնից մարդու ականջը խլանում է։ Նրա ձայնը լսվում է երկու փարսախ հեռավորության վրա։ Այդ աղբյուրը թափվում է մի փոսի մեջ։ Նրա ջուրը վերին աստիճանի աղի է և թունավոր, խմող մարդն ու կենդանին վայրկենաբար մեռնում են։ Մեզ հետ միասին եկող Հաջի Ջարալահ անունով բարեգործ մի անձնավորություն այդ ջրի շուրջը մի ամուր պատ է կառուցել տվել, որպեսզի կենդանիները այդ ջրին չմոտենան։ Աղբյուրի շրջակայքում խոտի նմուշ անգամ չկա։

Այս լեռան հյուսիս-արևելքում, նույնպես լեռների միջև, մի մեծ ջերմուկ կա, որտեղ յայլա գնացողներն են լողանում։ Ավազանը ընդարձակ է, ջուրը տաք, որի բաղադրության մեջ ղառիկ կա։ Այդ ջրում լողացողների մագերն ու բեղերը թափվում են։ Սակայն կանանց համար շատ օգտակար է։ Սրա ցեխը բուժում է լորոտությունը։

Աղիլջևազ բերդի հյուսիսից, Սիփանա սարի ստորոտից սկիզբ առնող մի վճիտ աղբյուր կա, որի երկու կողմում շատ լավ քարեր կան. այս քարերով տներ են կառուցում: Մի քանի ճարտարապետներ տախտակյա հատուկ սնդուկներ են պատրաստում, լցնում են այդ ջրով և ջրի մեջ քիչ աղ են լուծում: Աստծո հրամանով այդ ջրով քար է կտրում, որը մարմար քարի նման է, բայց շատ փափուկ է լինում: Դռների և օջախների կամարներ, սանդուղքների աստիճաններ և այլ բազմաթիվ իրեր պատրաստելու համար, տախտակից կամ ցեխից հատուկ կաղապար են պատրաստում, մեջը լցնում են այդ ջրով և քար են ստանում: Տարօրինակ բան է: Աստված ամենակարող է!

Այսպես, Աղիլջևազը դիտելուց և ուսումնասիրելուց հետո, ծովեզերքով 9 ժամ ճանապարհ զնացինք և եկանք Դելիկլի-թաշ (Մակ-քար) կոչված գյուղը, որը ծովեզերքին ընկած 200 տնից բաղկացած գյուղ է: Այնտեղից զնացինք Դեմիրջի գյուղը: Վանա ծովից բավականին հեռու, Արճեշ բերդի տերիտորիայում գտնվող 300 տնից բաղկացած բարեշեն, քրիստոնյաների գյուղ է, բոլոր բնակիչները երկաթագործներ են: Այստեղից զնացինք Քենզեք գյուղը, որը նույնպես ծովեզերքից հեռու է և Արճեշի տերիտորիայում 200 տնից բաղկացած գյուղ և բարեշեն զեամեթ է: Այստեղ 7 դող բռնվեցին և փաշայի ապարանքի առաջ գլխատվեցին: Ապա շարժվեցինք դեպի արևելք և հասանք Արճեշ բերդը:

Արճեշ բերդի բնութագիրը: Այս վայրը երկար ժամանակ ձեռքից-ձեռք է անցել և վերջապես 521 (1127) թվականին անցել է Կրլըջ Արսլան շահի ձեռքը, որը այստեղ մի բերդ է կառուցել: Հետագայում նորից մի մելիքից անցել է մի այլ մելիքի և վերջապես Կարա Կոյունլի շահերից մեկը՝ Կարա Յուսուֆ շահը, ավելի է բարեշինել: Թիմուրը թեև ուզել է ավերել, բայց չի հաջողվել. միայն Մուշ քաղաքն է ավերակների վերածել: Հետագայում 955 թվականին (սուլթան) Սուլեյման խանը Աղեմի երկրից վերադառնալիս, Արճեշի բերդը խլել է աջեմներին և կարդի բերել:

Ներկայումս Վանի էյալեթում է և սանջաքի բեյի կենտրոնն է: Բեյի խասը 300.000 ափս է, բեյը տարեկան 10 քիսե եկամուտ է ստանում և 1000 զինվորով իշխանություն վարում: 86 թիմար և 14 զեամեթ կա: Ունի ալայի բեյ, շերիֆաշի և յուզբաշի: Օրենքով, չերելունների հետ միասին, 1000 զինված և կանոնավոր ընտիր ռազմիկներ ունի, որոնք պատերազմի են գնում իրենց բեյի հետ միասին:

ԱՐՃԵՂ ԲԵՐՊԻ ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ: Վանա ծովի եզերքին, ցածր ժայռի վրա, քառակուսի ամրակուռ բերդ է, որի ամեն մի քարը փղի մեծությոն ունի. սպիտակ, փայլուն աննման մի բերդ է: Զորս կողմի աշտարակները խիստ ամուր են: Սակայն իր դիրքով իշխող բնրդ չէ և այդ պատճառով պարիսպները այնքան էլ բարձր չեն, բայց այնքան լայն են, որ ձիավորը նրա վրա կարող է ջիւղի դառնալ: Շրջապատում խրամներ չկան: Որոշ տարիներ՝ գարնանը, երբ Վանա ծովը ալեկոծվում ու բարձրանում է, այս բերդը 7—8 ամիս շարունակ մնում է ծովով շրջապատված. մի փոքր ճանապարհ է մնում միայն Ադիլջեազի կողմից: Բերդը երկու դարպաս ունի. մեկը արևմուտք նայող Ադիլջեազի դարպասն է, որը համարվում է մեծը: Բերդում հազարի շափ հողածածկ տներ կան, մեկ էլ Սուլեյման խանի ջամին է, որը նորոգված Յուսուֆ շահի հին ջամին է... Կա մոտ 200 խանութ: Ռազմամթերքը շատ է, 110 մեծ և փոքր թնդանոթ կա, որոնք Ադիլջեազ բերդի թնդանոթներից ավելի լավն են: Բերդի հյուսիսում թնդանոթի արկի թռիչքի հեռավորության վրա գտնվող Ալա-դաղը (Մադկոտն) ամբողջովին այգիներով է ծածկված: Հուլիսին օդը շատ տաք է լինում, այդ պատճառով բնակիչների մեծամասնությունը բռնում է Ալա-դաղի այգիները և մոտ 6 ամիս այնտեղ զվարճանում:

ԲԵՐՊԻ ԻՆՏԵՂՆԵՐԸ: Մեծ իշխողները սանջաքի և ալայի բեյերն են: 150 ակչեով կաղա է, ունի սուբաշի, քաղաքի քեթխուդա և հարկահավաք: Բերդում Դերգյահի Ալի<sup>41</sup> ենիչերիներից նշանակված բերդապահ կա: 300 մարդուց բաղկացած երեք վաշտի զինվորները միշտ պատրաստ են, որովհետև բերդը աջեմի սահմանի վրա է: Մինչև անգամ, եթե բերդակալը բերդի արևմուտքում թնդանոթի արկի թռիչքի հեռավորության վրա գտնվող Արճեղ գետի կամրջով այն կողմն անցնի, իշխողը կզեկուցի Վանի փաշային, որ բերդակալը բերդը թողեց և պաշտոնազուրկ անել կտա:

[Բերդը] մի կողմից թերակղզի է, նավահանգստում հիանալի մի լիման կա, ուր վաճառականները Վանի նավերով ապրանքներ են բերում և մինչև էրզրում տանում: Բերդի բոլոր բնակիչները (սուլթան) Սուլեյման խանի օրոք Բոշնաքից [Բոսնիա] և Արևալուստուրից [Ալբանիա] եկած հավատացյալներ են: Կան շատ ուլեմաներ: Լեռնածանոթ քուրդ ցեղի մարդկանց թույլ չեն տալիս բերդը մտնել: Բոլորը միմյանց ազգական են և իրար հետ հավատարիմ:

ԱՐՃԵՂ ԲԵՐՊԻ ԶԵՐՄՈՒԿԻ ԳԱՏԿԱՆԻՉՆԵՐԸ: Հյուսիսային կողմում, էրզրումի ճանապարհի մոտ մի ջերմուկ կա, որտեղ ամեն ամռանը



Վանից, Բիթլիսից, Ախլաթից և Քուրդիստանից հազարավոր մարդիկ վրաններով, ուտելիքով և խմելիքով գալիս և ամբողջ երեք ամիս այստեղ ժամանակ են անցկացնում և ջերմուկում լողանում: Ջերմուկում հնուց մնացած մեծ շինություններ կան, որոնց մի մասը, ասում են, Ալեքսանդրն է կառուցել: Ջերմուկի ջուրը մի ջրաղաց կարող է աշխատեցնել: Այս վայրի մոտ Խաների աղբյուր անունով մի ջուր կա, որը շատրվանի նման բխում է ժայռից և թափվում մեծ ավազանի մեջ: Շատ վճիտ ջուր է, սակայն բավականաչափ տաք չէ, որովհետև վրան կամարներ չունի: Հին վարպետները այս ժայռի վրա առյուծ են նկարել, որի բերնից ջուրը թափվում է ավազանի մեջ: Ավազանի ջուրը, աստժո կարգադրությամբ, այնքան տաք է, որ կարծես պղնձի մեջ եռացրած լինի: Այստեղ եփում են ոշխարի և այծի դուխն ու խաշը: Տարօրինակ աստվածային գաղտնիք է. այդքան տաք ջրից միայն երեք քայլ հեռավորության վրա, մի ժայռի ճեղքից այնպիսի սառ ջուր է հոսում, որ ներուզի<sup>12</sup> օրն անգամ մարդ իր ձեռքը չի կարող այդ ջրի մեջ մտցնել...

Այստեղից փաշայի հետ միասին դուրս եկանք և անցնելով ծովեզերքով՝ իջևանեցինք Կարա Քյոփրյու անունով վայրում: Այստեղ գտնվող գեղակերտ կամրջի կառուցողը հայտնի չէ: Կամրջի տակով հոսում է Աքսու գետը, որը սկիզբ առնելով Ալա-դաղից և Սիփանա սարից, թափվում է Վանա ծովը: Այս ջրի եզերքին շատ ընդարձակ եղեգնուտներ կան, որոնցից շատ լավ խսիր են պատրաստում: Կամուրջի մոտ 300 տնից բաղկացած Փազար Քյոփրյու քրիստոնյա գյուղն է, որի բոլոր ռայաները խսիրագործներ են: Գյուղը Վանի կուլիի խասն է:

Այստեղից նորից շարժվեցինք դեպի արևելք, անցանք եղեգնուտներով ու ճահճային վայրերով և հասանք Բենդի-Մահի գետին: Այս գետը սկիզբ է առնում Բարգիրի [Բերկրի] լեռներից և հոսում է Բերկրի բերդի ստորոտով: Վերը նշեցինք, որ այստեղ տարին մեկ անգամ խիստ առաս ձուկ է երևում: Այդտեղից տեսանք Բերկրի բերդը: Բերդում գտնվող բանակի և սանջաքի իշխող Շերեֆ խան Մահմուդին իր 5000 զրահավորված և զենքերի մեջ թաղված զինվորներով եկավ փաշային դիմավորելու և մեծ հանդիսավորությամբ հասանք Բերկրի բերդը:

(էջ 142—150)

Թերկրի բերդի նկարագիրը: Բերդը գտնվում է մի ծոցանման երկար ձորի վերջում. այդ ձորը (գետի անունով) կոչվում է Բեն-

դի-Մահի: Բերկրին այդ ջրի արևելքում, սևույ և սև ժայռերի վրա, բավականին բարձրադիր, խոշոր քարերով, հնգանկյունի ձևով կառուցված մի բերդ է:

Բերդը գտնվում է Մահմուդի քրդերի ձեռքը: Բոլոր զինվորները քրդեր են: Փաղիշահի կողմից սահմանված բեյի խասր 200.000 ափս է: Ունի 97 թիմար և 7 զեամեթ: Ունի նաև ալայի բեյ և շերի-բաշի: Նվիրական պատերազմի ժամանակ 3000 զինվոր են կռվի դնում: Ունի նաև բերդապահ և սուբաշի:

Բերդը Բերկրի է կռվում, որովհետև հիմնադիրը՝ Կըլըջ Արսլանը, այստեղ բռնել է շահի վաճառականների բեռները և նրանցից տուրք առել: Քրդերը սրան «Բար-գիր կալասի»<sup>43</sup> են անվանում: Բնակիչները շեհբազի և զազի-մահմուդի ցեղերից են, որոնց հիանալի նժույգներից Քուրդիստանում ոչ մի տեղում չկա:

Բերդում կա Շերեֆ խանի ապարանքը, մի բաղնիք, մի խան, այգիներ ու պարտեզներ և բավականաչափ խանութներ: Հայտնի են ջուրն ու օդը և խաղողը: Այս բերդը Ադրբեջանին է պատկանել և 955 (1548) թվականին բերդում պաշարված քրդերը սուլթան Սուլեյման խանին հպատակություն են հայտնել, բերդը հանձնել են առանց կռվի և այդ պատճառով էլ իշխանությունը նորից իրենց է շնորհվել: Բեյը Մահմուդիներից է:

Այս բերդից դուրս եկանք և շարժվելով դեպի հարավ, Հասան Թափա յայլան մնաց մեր ձախ կողմում: Մահմուդի բոլոր քրդերը յայլա են բարձրանում այս լեռը: Յայլայի գազաթը չբարձրացա, բայց նկատեցի, որ դեպի երկինք խոյացած մի յայլա է: Այս լեռից այն կողմ ճանապարհը բաժանվում է, ձախակողմյան մեծ ճանապարհը տանում է դեպի Վանի բերդը, աջակողմյան ճանապարհը՝ դեպի Ամիկ բերդը: Իջևանեցինք այստեղ, Զոմաքի լեռան ստորոտում գտնվող Փաս գյուղում: Վանի նահիյեներից է. այգիներով և պարտեզներով 100 տուն ունի: Փաշայից իրավունք ստանալով այստեղից գնացի Ամիկ բերդը: Երբեմն քարքարոտներով, երբեմն Վանա ծովի եզերքից դեպի հարավ ընկած բարեշեն և հարուստ գյուղերով անցնելով՝ 4 ժամից հետո հասանք Ամիկ բերդը:

Ամիկ<sup>44</sup> բերդի բնութագիրը: Պատմադիրների վկայությամբ այդ բերդը կառուցել է Ադ ցեղը, որովհետև...<sup>\*</sup> ժայռերի մեջ պահպանվել են Ադ ցեղի քարայրները, որոնց գովերգելու համար լեզուն անգոր է:

\* Բնագրում րաց է թողնված:

Բերդը կառուցված է Վանա ծովի եզերքին, Սուլեյմանիեի<sup>45</sup> մինարեի հինգ բարձրությամբ, դեպի երկինք խոյացած մի սուր ժայռի վրա։ Աստված վկա՝ համարձակություն չունեցա այդտեղ բարձրանալ ու դիտել, որովհետև քարե սանդուղքի մի քանի հազար աստիճաններով գագաթը բարձրանալիս, նախ պետք է անցնեի ժայռին կպած ուղղաձիգ փայտյա սանդուղքներով, ապա՝ մինչև գագաթը հասնելու համար բարձրանալի հինգ քարե սանդուղքներով։ Պաշարման ժամանակ հիշյալ սանդուղքը պարանով վերև են քաշում և որևէ կողմից վերև բարձրանալն անհնարին է դառնում։ Բերդը չի իշխում իր շրջակայքի վրա։ Հարավից և արևմուտքից Վանա ծովն է և բերդը հրվանդանի նման ծովի մեջ խրված մի քարձր ժայռ է։ Տարօրինակն այն է, որ ժայռի ամենաբարձր մասում վճիտ և փոքր մի աղբյուր է հոսում։

Բերդում մի ջամի, մոտ 50 տուն, ամբարներում՝ կորեկ և բլրինձ կա, ունեցել է 6 շահի թնդանոթ։ Բերդը իսկապես որ խիստ ամրակուռ է։ Եթե բերդում պաշար և ջուր լինի՝ գրավելը անհնարին է։ Նվաստս նման բերդ տեսել եմ Ադանայի վիլայեթի Սելեֆ-կեի սանջաքում, Հարենտիի մոտ, գա էրմենաք բերդն է, որն իսկապես արժանի է դիտել։ Սակայն այս Ամիկ բերդը նրանից ավելի բարձր և ավելի ամրակուռ է։ 805 (1402) թվականին Խիմուրը եկել և տեսել է այս բերդը, սակայն ասել է. «Այս բերդը քանի շահերի բանակներ է խայտառակել։ Բերդը սլաշարելու և խայտառակվելու փոխարեն ավելի լավ է թողնել ու անցնել»։ Եվ բոլորովին անուշադրությամբ մատնելով թողել ու հեռացել է։

Վանա լիճը այս բերդի ստորոտում այնքան խորն է, որ մի քանի պարաններ իրար կապած, ուղղահայաց իջեցրել են ջուրը և հատակին չի հասել. այդ պատճառով բերդը կռվել է Ամիկ։ Սակայն քրդերը մեջ աղավաղված ձևով գործածվում է Ամիք։ Ամուֆ էլ են ասում։ Շրջապատում արծիվների, բազանների և այլ թռչունների հազարավոր բներ կան։ Մի անգամ մասվաճառները ներքևում գոմեշ են մորթել և գլուխը մի կողմն են դրել, վերևից մի արծիվ սլացել և գոմեշի գլուխը առնելով բարձրացել է իր բույնը։ Այդ գոմեշի գլուխը մինչև հիմա էլ սպիտակ սնդուկի նման մնում է այդ ուժեղ թռչունի բնում։ Պետք է պատկերացնել, թե արծիվը ինչպիսի ուժ է ունեցել, որ փախցրել է 100 օկկա ծանրություն ունեցող գոմեշի գլուխը։

Բերդը գրավվել է Ռուստեմ փաշայի կողմից։ Ներկայումս Վանի էյալեթում է, Սուլեյման խանի օրոք փաշայի խասն է և վոյե-



վողացությունն է: Վանի կադիի իշխանության ներքո նայիբությունն է [կադիի փոխանորդ]: Ունի բերդակալ և 50 զինվոր: Ներքևի վարոշում այգիներով ու պարտեզներով մոտ 100 տուն, մի ջամի, խան, բաղնիք և փոքր շուկա կա:

Այս բերդը դիտելուց հետո, գնացինք դեպի արևելք և Ջանիկ-լեր գյուղի մոտ անցանք Ջանիկ, հետո Սորաշլի գետակները և հասանք Աբլան գյուղը: Այստեղ փաշային տեսանք և ես նկարագրեցի Ամիկ բերդը: Փաշան առանց տեսնելու՝ հիացավ: Ներկաները նույնպես: Այստեղից նորից շարժվեցինք դեպի արևելք և հասանք Կարա Քասրմ գյուղը: Այնտեղից դուրս եկանք և իջևանեցինք Չայ-բաշի անունով վայրում, որը գետից քիչ հեռու, կանաչադարձ դաշտում ընկած 100 տնից բաղկացած բաբեշեն գյուղ է: Գետը սկիզբ է առնում Չոմաքլի սարից և Վանի արևելքում, թնդանոթի արկի թռիչքի հեռավորության վրա գտնվող Ակքիրփի լեռների մոտ թափվում է Վանա ծովը:

Փաշան այստեղ իջևանեց իր սերափերդեում<sup>46</sup>, որտեղ փաշայի տեսությունն արժանացան Վան քաղաքի բոլոր այաններն ու ալվազանին: Այնքան թանկագին նվերներ մատուցեցին [փաշային], որ նկարագրել անհնարին է: Մինչև հիմա Վան շէր եկել Մելեք Ահմեդ փաշայի նման հայտնի, բարձրաստիճան և փաղիշահին փեսա վեզիր... Փաղիշահի հատուկ և բարձր հրամանով, Վանի բերդը նորոգելու և բարելավելու համար նա մի կափուջի բաշին<sup>47</sup> էր ուղարկել: Այդ օրից սկսած Վանի ժողովուրդը սարսափի մեջ էր: Այդ պատճառով էլ Վանի ամբողջ շրջակայքից, մինչև անգամ Դիար-բեքիրից, Հալեպից, Բիթլիսից եկել էին փաշային դիմավորելու: Փաշայի կողքին էին կանգնած՝ փաղիշահի դերգահից Կաբա կուլաք Մուստաֆա աղա անունով հայտնի կափուջի բաշին՝ իր 40 կափուջիներով, Վանի աղաներից՝ խուսրե փաշան, նրա քոջ որդի՝ Սուլեյման բեյը և Հուսեյին աղայի որդիները: Սրանք աքսորվել էին և կափուջի բաշին նրանց բերել էր Վանում թողնելու համար: Վանի զորաբանակում տեղեկացել էին, որ Վանի այաններից մի քանի հարյուրի մասին սպանելու ֆերմաններ են տրված. այլևս այդ հայտնի էր բոլորին: Այդ պատճառով այաններն ու ավագանին իրենց համար վախենալով, վերոհիշյալ գետի մոտ, մի գիշերվա ընթացքում մեծ քանակությամբ նվերներ էին բերել: Աղաներն ու ենթակաները մեծ շնորհների արժանացան:

Գիտի մոտ առավոտյան կանուխ այս վայրից շուտով Վան մտնելու մասին ֆերման տրվեց:

Ձինվորական շներին նկարագրությունը: Այս վերնագրի տակ էլ. Չելերին շատ մանրամասնությամբ նկարագրում է ի պատիվ փաշայի կազմակերպված մեծ շքերթը:

Շքերթը տեղի է ունեցել 1065 (1654) թվականի ուշեր ամսի վերջին: Շքերթին մասնակցել են բազմաթիվ և բազմապիսի զինվորական մասեր՝ իրենց հատուկ տարազներով և զենքերով: Այնուհետև անցել են տասնյակ հարյուրավոր տարբեր կարգի ու աստիճանի փաշայի ծառայողները և այլն: Հետո 500 հարգելի աղաներ, 300 կափուշի բաշիններ՝ սամույրի մուշտակներ հագած, հետո փաշայի [Վանի փաշայի] աստիճաններն ու զարդերը տանողները, ձիերը՝ միրախորների հետ միասին: Չելերին ասում է, որ, դրանց նկարագրության համար գրիչը անզոր է: Հետո անցնում են 22 աստիճանավոր ներքին աղաները և 400 ներքին ղուլամները, «որոնց մի մասը վրացի և մեծ մասը աբաղաներ էին», հետո փաշայի տարբեր արհեստավորները... Այս մեծ շքերթի աջ ու ձախ կողմերում ողջույնի էին կանգնել փաշայի հատուկ ձիավոր զինվորական մասերը: Հետո Բիթլիսի խանի քեթխուդան իր հազար ընտիր զինվորով, Հեքարիի քեթխուդան՝ 5000 զինվորով, Մահմուդիի խանը՝ 8000 զինվորով, Շիրվանի բեյը՝ 1000 զինվորով, Մեքսի՝ բեյը, Քեսանի բեյը, Բայազիդի բեյը, Հիզանի բեյը, Փինյանիշի բեյը, Փիրեդուսի, Կարկառի, Աղաբիսի, Բենի Կոթորի, Իսփերդի, Քարնի, Հիրունի, Ջրիկի, Մուշի, Ադիլջևազի, Արճեշի, Բերկրիի բեյերի քեթխուդանները հազարական զինվորներով փաշային ողջունելու էին եկել...

Զորս ժամվա ընթացքում գետի ափունքից մինչև Վան փաշային ողջունում են 30 հազար զինվոր: Այնուհետև Ստամբուլից սուրհանդակ է գալիս և փաշային հասցեագրված նամակներ բերում: Պարզվում է, որ Մեծ վեզիր էրբիշ փաշան հեռացվել և փոխարենը Կարա-Մուրադ փաշան է մեծ վեզիր նշանակվել: Հեռացված վեզիրի մասին աստիճանաբար հայտնող կնքապահ Օսման աղային Մելեք Ահմեդ փաշան իր ձեռքով մահացու ծեծ է տալիս...

Երբ մոտենում են Վանի բերդին, թնդանոթի և հրացանի համազարկերով ողջունում են փաշային: Հետո փաշան իրեն դիմավորելու եկող Վանի բնակիչներին, լայ և զեղաներին\*\* ողջունելուց հետո, 1065 թվականի ուշեր ամսի վերջին՝ մտնում է Վան, որտեղ վերին աստիճանի շքեղ խնջույք է տրվում: Այնուհետև փաղիշահի անունով Դիվան է բացվում, որտեղ դատում են 7 մարդու, որոնց ըստ փաղիշահական ֆերմանի պետք է սպանեին: Դրանցից չորսը դիվանից փախչում են, իսկ երեքը ուշաթափվում: Պարզվում է, որ սրանք Վանի նախկին գերիշխող՝ Շեմս փաշա-զադե Մուհամմեդ էմին փաշայի կողմից Վանում կազմակերպած ապստամբության գործակիցներից են: Շարիաթի օրենքով դրանց մահվան են դատապարտում և գլխատում: Հետո Դիվանում կարգացվում է փաղիշահի խաթիբի շերիֆը<sup>48</sup>, որով հրամայվում է 70 մարդու գլխատել և Ստամբուլ ուղարկել: Դրանցից 45-ը ներկա են լինում Դիվանում, որոնց ոճրագործությունները քննում է փաշան և իրեն տրված փաղիշահական լիազորության հիման վրա դրանցից 7-ին ազատում է, իսկ 38-ին հրամայում է գլխատել...

Այնուհետև, փաշան, բաղաբի վերանորոգումը և ամրացումը սկսելու նպատ-

\* Հավանաբար՝ Մոկս:

\*\* Գեղա՝ բառացի նշանակում է աղքատ, մուրացիկ, այստեղ գործածվում է հասարակության ցածր դասի իմաստով, գյաղաւ:

տակով, բոլոր բարձր աստիճանավորների հետ միասին գնում է բերդը ղրտելու՝ նա տեսնում է, որ Վանի հյուսիսային կողմում, ժայռին կից, մեծ քանակությամբ հող է կուտակված։ Փաշան հարցնում է, «Ինչո՞ւ է բերդի մոտ այսքան հող կուտակված։ Այդ պատճառով, Աստված մի արասցե, թշնամին կարող է այս բերդը գրավել»։ Վանի ծերերը պատասխանում են, «Մեր սուլթա՛ն, թիմուրն է նրեք տարվա ընթացքում այս հողը այստեղ կուտակել տվել՝ բայց դարձյալ չկարողանալով բերդը գրավել, թողել ու հեռացել է։ Հետո այս բերդը 7 ամիս շարունակ պաշարել է Քել Ռուստեմ խանը։ Նորից այստեղ հող է կուտակել տվել և քիչ է մնացել բերդը գրավի։ Այդ ժամանակ Ալ-Օսմանի կողմից օգնության են հասնում Դեմիր Կազըք խալիլ և Կարա Մյուրթեզա փաշաները։ Իսկ երբ Քել Ռուստեմը խրամատները թողեց և հեռացավ, մենք էլ առավոտ վաղ Վանի դարպասները բացեցինք, հարձակվեցինք Աջեմի զորքերի վրա և նրանց կոտորեցինք... Այդ հողերը կուտակված են մնացել այն ժամանակից»։ Փաշան ասաց, «Քելխուդա, իմ բոլոր օթաղները այստեղ հաստատիր. իմ բոլոր ղինվորներն իրենց վրանները թող այստեղ կանգնեցնեն։ Ամբողջ էյալեթի և Վանի 27 սանջարի ու օջաքլըքի իշխողները պետք է Վան գան, ծառայության անցնեն փաղիշահին և մասնակցեն այս հողերը ծովը թափելու գործին»։ Բոլոր աղաները սկսում են հող կրել, Մունետիկները քաղաքների բնակիչներին կոչ են արել անցնել աշխատանքի և բոլորը պարկերով ու այլ միջոցներով հողը կրել և ծովն են թափել... Մեկը Ահմեդ փաշան<sup>49</sup> Վանի սանջարների բնիկները գրություններ է ուղարկում, իսկ քուրդ էմիրներին առաջարկում է մասնակցել «փաղիշահական ծառայություններին»։

Այնուհետև էվ. Չելեբին գրում է. «Իսկ ես, նվաստս, որովհետև անձանթ էի այս երկրին, սկսեցի դիտել և ուսումնասիրել Վանի բերդը»։

Դար-ի-իմանի<sup>50</sup>, այսինքն Վանի բերդի գովեր։ Սկզբում այստեղ ապրել են Ադ և Սիմուդ ցեղերը։ Նրանք այս լեռներում մեծ քարայրներ ու խոռոչներ են փորել և բնակվել դրանց մեջ։ Աստվածային իմաստություն շնորհիվ, նրանք կարողացել են օգտագործել ամենակարծր քարերն անդամ։ Հետագայում այս Վանի ժայռը մի շարք պետությունների ձեռքն է անցել։ Մարգարեի ծննդից 1600 տարի առաջ, վեհափառ Դավուդի [Դավիթի] օրոք, Մելիք Ջալուլը<sup>51</sup> այս Վանի ժայռի վրա մի մեծ տաճար (վանք) է կառուցել։ Երբ վեհափառ Դավուդը, Աստված նրա հոգին լուսավորի, սպանում է Մելիք Ջալուլին, այդ եկեղեցին ձեռքից ձեռք է անցնում և վերջապես, Մարգարեի ծննդից 881 տարի առաջ, անցնում է Մեծն Ալեքսանդրի ձեռքը։ Ալեքսանդրը այս տաճարը կոչում է վանք\*, որը տեղացիների կողմից աղոթատեղի իմաստով է գործածվել։ Հետագայում այն աղավաղվում է և Վան ձևը ստանում։ Ալեքսանդրի մահից 882 տարի հետո, աշխարհի պարծանքի [Մարգարեի] օրոք, Վանը անցնում է Նեշիրվանի ձեռքը։ Հետագայում, իսլամու-

\* Վանք, թուրքերեն գրված է **کلیسا** :



Թյան տարածման ժամանակ, Մուհամմեդի զործակիցներից մեկը  
 դեսպանության կարգով զալիս է այստեղ և տեսակցություն ունե-  
 նալով վանքի վարդապետի հետ, նրան և ուրիշներին բնդունել է  
 տալիս իսլամական նվիրական կրոնը՝ Վերոհիշյալի մահից հետո,  
 Քաջէդդինը՝ Յըզդ-Ջըրդի<sup>2</sup> ցեղից մեկը, տիրանում է այս վայրերին,  
 վերակառուցում է Վանի բերդը, կառուցում է նաև ստորին բերդը՝  
 Հետագայում, 811 (1408) թվականին անցնում է Աղբրեջանի շա-  
 հերից մեկի՝ Կարա Կոյունլի Կարա Յուսուֆ Զելայիթի ձեռքը, որը  
 սարսափելով թիմուրից, փախչում է Յըլդըրմ խանի [սուլթան] մոտ  
 Դարձյալ Աղբրեջանի շահերից մեկը՝ Ակ Կոյունլու Ուզուն Հա-  
 սան Բայենդուրին, հպատակվելով թիմուրին, հետիոտն դնում է  
 նրա կողքով, որի համար թիմուրը նրան շնորհում է Աղբրեջանը,  
 Ախլաթ քաղաքը և Վանի բերդը՝ Սակայն հետագայում, 955 (1548)  
 թվականին, Վանը անցնում է Շահ Թահմասբին, 956 (1549) թվա-  
 կանին սուլթան Սուլեյմանի փաղիշահության ժամանակ, Շահ  
 Թահմասբի եղբայր էլկաս Միրզան փախչում և զալիս է սուլթան  
 Սուլեյմանի մոտ ու նրան մղում է Աշեմի երկիրը կողոպտելու և  
 թալանելու

Այդ ժամանակ Մեկթուլ Բերահիմ փաշան մեծ սերդար է լի-  
 նում։ Անատոլիայի, Կարամանի, Մարաշի, Դիարբեքի, Շամի,  
 Հալեպի, Թարաբլուսի, Ուրֆայի և Ադանայի էյալեթների, ինչպես  
 նաև ամբողջ Փուրդիստանի բոլոր զինվորները, էլկաս Միրզայի  
 օժանդակությամբ, շարժվում են և անցնելով մենզիլներով, Վանի  
 բերդի դաշտում, շատ մեծ բանակ են դնում։ Այնտեղ բնակություն  
 են հաստատում և հանգստանում իրենց վրաններում։ Բերդում պա-  
 շարված աշեմները շղիմանալով Ալ-Օսմանի հարձակմանը, վախից  
 ամառով բերդի բանալիները հանձնում են մեծ սերդարին։ Բերդում  
 դաշնակցները թաշվում են Կարնը յարբ բերդը։ Նույն օրը Ամիկ,  
 Մերավան, Ոստան, Կեփան անունով շորս բերդերի բանալիները  
 Մահմուդի իմին բիլը հանձնում է սերդարին։ Այդ բերդերն ու  
 նրանց ճյուղումն ընդհանրապես շնորհվում է նրան։ Դրանից հետո բոլոր քրդերի  
 հետ միասին, հպատակություն ու հնազանդություն են հայտնում և  
 բերդերի բանալիները սերդարին են հանձնում նաև Ջերմ, Բիզդար,  
 Բերկրի, Ռուսենի, Հել և Թենվիզե անունով ամուր բերդերի իշխող-  
 ները։

Մեծ սերդարը Վանի էյալեթը շնորհում է Շամի վեզիր Կոչա  
 հուսրև փաշային։ Սակայն Փուրդիստանի խաներից շատերը, ինչ-  
 պես օրինակ, Բիթլիսի՝ Շերեֆ խանը, թագադրված լինելով Շահ

Քաճմասբի կողմից, երթևեկող իսլամ դավիճներին նեղություն է պատճառել և ճանապարհները կտրել:

Վանի բերդի և այլ 43 բերդերի գրավման լուրը սերդարը Հալեպի ձմեռանոցից շտապ տեղեկացնում է [սուլթան] Սուլեյման խանին: Սուլեյման խանը ուղադրության կենտրոնում ունենալով այս կողմերը՝ պատրաստվում էր գալ: Մյուս կողմից Վանի բերդին նախապես որպես իշխող նշանակված խուսրու փաշան զբաղված է լինում Վանի բարեշինությամբ: Երբ շահր տեղեկանում է, որ Ալ-օսմանները բերդը պրավել են, պատրաստվում է իրանյան և թուրանյան զինվորներով շարժվել Վանի վրա: Սերդար Իբրահիմ փաշան մեծաթիվ զինվորներով անմիջապես շարժվում է Ծահի վրա: Նա Վանից շարժվում է դեպի արևելք և հյուսիս՝ դեպի Սալմաս: Վանի և Սալմասի հեռավորությունը միմյանցից 7 փարսան է: Երբ շահր իմանում է Սերդարի գալու մասին, փախչում է դեպի Սպահան: Սերդարն իր հաղթական բանակով վրաններ է կանգնեցնում Քավրիզի մոտ՝ էսադ Աբադ անունով վայրում: Երբ որ այստեղ, ուրեմաները և ավագանին նվերներով գնում են Իբրահիմ փաշայի մոտ և հպատակություն հայտնում: Քավրիզ քաղաքում բռնություն կողոպուտ տեղի չի ունենում: Սակայն աջեմների ամենից շատ կուտակված վայրը՝ Կըզըլջա յայլան, կողոպուտի և թալանի է ենթարկվում: Այդ պատճառով, Ուլամե փաշային սերդար են նշանակում և 10 հազար զինվորով ուղարկում են այնտեղ: Բայց Ուլամե այնտեղ պարտություն է կրում և փոքրաթիվ զինվորներով գալիս է Քավրիզ՝ սերդարի մոտ: [Օսմանցիները] ավելի մեծ քանակությամբ զինվորներով հարձակվում և թալանելով ու կողոպուտելով Քավրիզի մոտի Ուջան յայլան, խոյը, Հրենդը, Թեսոն, Սալմասը վրեժ են լուծում և անհաշիվ հարստություն ձեռք բերելով՝ մտնում են Քավրիզ: Փսան օր հետո այնտեղից դուրս են գալիս և անցնելով Կոթուրի ձորերով ու Փինյանիշի քրդերի միջով՝ մտնում են Վան և նորից բարեշինում են Վանի բերդը: Չրովհետև Բիթլիսի Շերեֆ խանը փախել էր աջեմների երկիրը, Բիթլիսի էյալեթը իբրև նվեր տրվում է Ուլամե փաշային: Հետո վերոհիշյալ սերդարը անցնելով Բիթլիսով, Հազոյով, Միաֆարկինով, Դիարբերիքով՝ հասնում է Բաղդատի մոտ և տեսնում, որ (սուլթան) Սուլեյման խանը Բաղդատը պաշարել է: Նորին վսեմություն փաղիշահին նա հայտնում է իր հավատարմությունը: Պաշարման 40-րդ օրը, 941 (1542) թվականին փաղիշահը Բաղդատը գրավում է: Վերադարձին տեղեկանում է, որ Ալմանների [Գերմանիայի] թագավորը շարժվել է Բելգրադի

վրա: Շտապ վերադառնում է և Ալմանների երկրում գրավելով էրզուդ, Սելանկմեշ, Դոքին, Վարդին, Օսեք և այլ ընդամենը 76 բերդեր, հաղթական կերպով վերադառնում է իր մայրաքաղաքը: Այդ ժամանակ Վան և Ադիլջևազ բերդերից օգնություն խնդրողներ են գալիս և հայտնում, որ մոլորյալ շահը Վանն ու Ադիլջևազը գրավել է: Սուլթան Սուլեյմանը անմիջապես, երկրորդ անգամ ստիպված է լինում շարժվել Աջեմի վրա:

955 (1548) թվականի սեֆեր ամսի 7-րդ օրը սուլթան Սուլեյմանը, շեհզադե Զիհանգիրի հետ միասին անցնում է Սկյուտար և այնտեղից իր անթիվ զինվորներով ճանապարհ կտրելով՝ գալիս է Սեյդի Ղազի կոչված վայրը: Այստեղ Սարուխանի վալի շեհզադե Սելիմ խանը գալիս է կայսերական բանակ, արժանանում նորին Վսեմություն փադիշահի տեսությունը և նշանակվում Ռումելիի երկրի վարչության թեկնածու: Ապա ուղարկվում է սուլթանության երկրորդ մայրաքաղաքը՝ էդիրնե: Այդտեղից Սուլեյման խանը դուրս է գալիս և իջևանում է Ակ-շեհիրի մոտ: Շեհզադե Բայազիդ խանը իր բանակով գալիս է իր հորը՝ փադիշահին արժանի հարգանքներ փատուցանելու...

...Փադիշահը իր զինվորների հետ միասին վերցնում է շեհզադեին և ուղևորվում դեպի Վան: Գալիս են Սվազ: Ամասիայի իշխող շեհզադե Մուստաֆա խանը գալիս և փադիշահի ձեռքը համբուրում է... Այս շեհզադեին էլ է իր հետ վերցնում և իջևանում է էրզրումի բերդի մոտ: Այստեղ երեք օր հանգստանում, զինվոր է հավաքում և գալիս իջևանում է Ադիլջևազ բերդի մոտ: Աջեմները չեն կարողանում դիմադրություն ցույց տալ, ոմանք նավերով փախչում են Վանի բերդը, ոմանք էլ դեպի Ոստան ու Դատվան: Ադիլջևազ բերդը դատարկ են թողնում: Այս բերդի մոտից փադիշահը Ուլսմե փաշային և Կարամանի բեյլերբեյի Փիրի փաշային 40 հազարանոց բանակով ուղարկում է Վանի բերդը պաշարելու: Սրանք արագ հասնում են Վան, մտնում են խրամատները և Վանի շրջանից հազարավոր զինվորներ են ուղարկում Աջեմի երկիրը կողոպտելու և ավերելու: Իսկ աշխարհակալ փադիշահը 10 օրվա ընթացքում հասնում է Թավրիզի դաշտը, Շահ Թահմասբի եղբայր էլկաս Միրզային նորից սերդար է նշանակում և 40 օրվա ընթացքում Համադան, Դերգեզիր, էրդեբիլ, Նեհավենդ, Քաշան, Կազվին, Մերաշե, էսադ-Աբադ, Շեհրի Ուջան, Սպահան քաղաքների շրջաններում, Իրաքում և Ադրբեջանում 76 քաղաք է գրավում և անսահ-



ման քանակութեամբ ավարով էլկաս Միրզայի հետ վերադառնում է Թավրիզ...

[Սուլթան] Սուլեյման խանը Թավրիզին խնայում է և չի կողոպտում: Նա թույլ չի տալիս, որ ռայաներին և հասարակ ժողովրդին վնաս պատճառեն: Միայն պարզապես հողին է հավասարեցնում շահի Թավրիզի ապարանքը և պարտեզները: Նվաստ այդ ավերակները և քանդված վայրերը նկարագրել են 1058 (1648) թվականին՝ Թավրիզ գնալիս:

[Փաղիշահ] դուրս գալով Թավրիզից և շարժվելով դեպի արևմուտք, հինգ օրից հետո հասնում է Վանի դաշտը: Նա Ուլամե և Փիրի փաշաներին գտնում է Վանի խրամատներում: Սադրազամ Ռուստեմ փաշային, 70 բելլերբեյիների հետ միասին, պարտավորեցնում է գրավել Վանը: Թշնամուն հանգիստ չի տրվում: Առանց ժամանակ կորցնելու, բերդը գրավելու համար ծերերի մասնակցութեամբ խորհրդակցություն է գումարվում: Նախապատրաստվում են բոլոր անհրաժեշտ միջոցները: Անթիվ զինվորներ ամեն կողմից մեղվի նման պաշարում են Վանի բերդը: Պաշարումը տևում է 10 ցերեկ և գիշեր: Բերդում պաշարված աջմենները սովին ու ծարավին չեն դիմանում և աման են խնդրում: Տասներկուերորդ օրը բերդի սիփահասալար<sup>53</sup> Ալի խանը, գիշերով, իր մարդկանց հետ պարաններով իջնում է բերդից, գնում էլկաս Միրզայի վրանը և միջնորդություն խնդրում: Նա էլ դիմում է Սուլթան Սուլեյման խանին և հայտնում բերդում գտնվողների խնդիրը: 955 (1548) թվականի ռեջեբ ամսի 20-րդ օրը, Սուլեյման խանը, վեզիր և բարձր սերդար Ռուստեմ փաշայի միջոցով, երկրորդ անգամ գրավում է Վանի բերդը: Հետո 40 օր մնում է Վանի բերդում և այնպես է վերակառուցում ու բարեկարգում այն, որ նմանը չի կարող լինել: Ներկայումս օսմանցիների ձեռքին ամրակուռ և ուժեղ մի բերդ է:

Վանի ժայռի գովեր: Աղբբեջանի տերիտորիայում է: Հարավից, արևմուտքից և հյուսիսից շրջապատված է Վանա ծովով: Արևելքից, հարավ-արևելքից և հյուսիս-արևելքից ղրախտանման մի դաշտ է: Այդ դաշտի կենտրոնում գտնվում է Վանի բերդը, որը նման է բռնված և ծուռ գավակով ուղտի: Ծուռի մասը դեպի երկինք է խոյացած և գույնզգույն բուկալեմանի է նման: Ծրկու կողմից ուղտի բռնան նման, խոշոր փորով, ներքևը առանց սյունների պարապ ժայռեր են, որի հարավ-արևելքում, ժայռերի ստորոտում, գտնվում է ստորին քաղաքը, սա ցածր պարիսպներով մի վարոշ է: Հյուսիսում գտնվող պարապ ժայռը, որտեղ Թիմուրը հող է կուտակել՝ քաղաքից դուրս է: Այս կողմում եղեգնապատ ճահիճ է:

Ինչպես ասացինք, այս ժայռը ծնկաշոք ուղտի է նման, որի՝ դեպի արևելք երկարած գլուխը, թնդանոթի ազդեցությունից ազատ ժայռեր են։ Ուղտի ետևի մասը դարձած է դեպի Վանա ծովը և նայում է արևմուտք։ Ուղտի ետևին նմանվող վայրից՝ անցնելով 7 աշտարակի և 7 հարկանի դռների վրայով, մի ժամվա ընթացքում սարսափով կարելի է բարձրանալ 3060 քայլաչափ բարձրություն ունեցող ժայռերի վրա։ Ներքևում գտնվում է Արաբ-Ջանի դուռը, որը բերդի ամենացածր պարիսպումն է։ Բերդի ժայռերը զանազան կողմերից շատ տարօրինակ տեսք ունեն։ Շատ տեղերում ժայռերը աժդահայի են նման և թեքված են ներքև՝ քաղաքի վրա։ Պարզ երևում են աժդահայի գլուխը, ոտներն ու վիզը։ Ժայռերից մի քանիսը նման են առյուծի, մի քանիսը՝ կոկորդիլոսի, մի քանիսը՝ նավի, իսկ մի քանի ժայռեր էլ նման են նստած արծվի։ Այս ժայռերը ներքևից կարելի է շրջանցել երեք ժամվա ընթացքում, ժայռի մեջ 600-ի չափ մի քանի հարկանի խոշոր քարայրներ կան, որոնցից ամեն մեկը մի իջևանատան նման է։ Այս քարայրներից մի քանիսում մետաքսագործական արհեստանոցներ կան, որտեղ վարպետները իրենց ճախարակներով մետաքսի, բամբակի և այլ թելեր ու պարաններ են պատրաստում։ Հարյուրավոր քարայրներում թնդանոթի արկեր են պահվում, որոնց հաշիվը միայն աստված գիտե։ Մի քանիսն էլ լիքն են սև վառոդով։ Մի քանի քարայրներում անհաշիվ նետ, աղեղ, հրացան, սուր, վահան, կացին, բրիչ, թիակ, կումբարա<sup>54</sup>, անիվ, կլոր քարեր և այլ բազմաթիվ տեսակի ռազմամթերք և պատերազմական իրեր կան։ 100 քարայր հատկապես լիքն են զարոկ, ցորենով, բրնձով, կորեկով, ոսպով, բակլայով, սիսեռով և այլով։ Քարայրներից մեկն էլ լիքն է կենդանիների ոսկորներով։ Մի քարայրում հազարավոր տարիներից ի վեր մնացած մեծ քանակությամբ շատեր, տրեխներ և նման անպետք իրեր կան։ Քարայրներից մեկի ջրի ավազանում կան քթանի յուղ, մյուսում սուսամի յուղ, մի ուրիշում՝ դեղին յուղ, մեկում՝ կուպր, մյուսում՝ ձյութ և այլ տեսակի յուղեր և ճարպեր։ 7 ավազանի մեջ բրդից ու մազից մաքրված և շերտ-շերտ կտրված կովի և գոմեշի կաշիներ են դարսված, որոնց վրա առատորեն մեղր է լցված և կաշվից հետք անգամ չի մնացել, ստացվել է մի տեսակ հիանալի քաղցրեղեն (ռեշել), որն ուտելով չես կշտանում։ Մի ուրիշ քարայրում աղած ձուկ, մի այլում աղած կովի, գոմեշի, ոչխարի, այծի միս է կուտակված։ Երեք քարայրում աղ կա։ 40 քարայր լիքն են եփած

կորեկի հացով, կարկանդակով, ալյուրով ու ձավարով, սրանց հաշիվը հայտնի է միայն աստծուն: Մի քանի ավագաններում քացախ, մեղր, պանիր, ձիթապտուղի յուղ և մինչև անդամ դինի կա: Գինին գործ են ածում իբրև դեղ կամ իբրև հարդանք տալիս են պաշարված քրիստոնյաներին: Քարայրներից մեկում, աստծո հրամանով, նավթի յուղ կա, որը ժայռից հոսելով լցվում է մեծ ավազանի մեջ: Երբ ավազանը լցվում է նավթով, կառավարությունը, Վանի դեֆթերդարի միջոցով, վաճառում է առևտրականներին: Այս քարայրը միշտ գիշեր-ցերեկ, փակված է մնում: Մի կողմումն էլ մեծ քանակությամբ հող է կուտակված, որպեսզի, աստված մի արասցէ, եթե նավթը բռնկվի վրան հող ածեն ու կրակը մարեն: Մի խոսքով Վանի այս ժայռի մեջ մոտ 600 քարայր կա: Որոնցից ոչ մեկը դատարկ չէ, բոլորը լցված են ռազմամթերքներով և այլ պատերազմական իրերով:

Սուլթան Սուլեյման խանը, — աստված նրա հոգին լուսավորի, — բազմաթիվ հաղթանակներ տանելով և բերդեր գրավելով, լրիվ գաղափար է կազմում ամեն հարցի մասին և իմանում է, թե դեպի բերդը ու բերդից դեպի թշնամին ինչպե՞ս պետք է թնդանոթ արձակել, բերդը ինչպե՞ս ռմբակոծել, բերդից արձակվող թնդանոթները ո՞ր դեպքում կարող են թշնամուն վնաս պատճառել: Նա Վանի բերդի ամենաբարձր գագաթին 20, 30 և 40 թզաչափ<sup>55</sup> բալլեմեզ թնդանոթներ է դնում, այնպես որ, 4 ժամյա հեռավորության վրա գտնվող Արտամեսի այգիներից թշնամու երևալուն պես, այս թնդանոթները, որ 40 մղոն հեռավորության վրա իշխել են Վանի դաշտի և ծովի վրա, մարդու շարժում անգամ թույլ չեն տվել:

Սուլեյման խանը նկատի ունենալով, որ եթե թշնամին մի կերպ կարողանա բերդի տակը հասնել, վերևում գտնվող երկար թնդանոթների գնդակները հեռու տարածության վրա արձակվելով, կարող են թշնամուն չդիպչել, հիշյալ քարայրներից մի քանիսում թնդանոթի անցքեր է բաց անել տալիս և շատ մեծ դժվարությամբ յուրաքանչյուրի մոտ թնդանոթներ է զետեղում: Այդ թնդանոթները տեսնելիս մարդ սարսափում է: Ոգնու փշերի նման բազմաթիվ բալլեմեզ թնդանոթներ են շարված և դրանց համար անհրաժեշտ արկեր և այլ ռազմամթերք պատրաստվել ու դրվել են ամեն մի թնդանոթի մոտ: Սրանցից մի հարկ ներքև գտնվող քարայրները ծակել են և մի մարդ տեղավորվելու չափ լայնություն ունեցող այդ անցքերից քարագնդակ արձակող շայկա թնդանոթներ են գրել: Դրանից էլ ցած, ստորին վարոշի բերդի պարիսպների, աշտարակների և պատ-



նեշների վրա, Յալիի դարպասից մինչև փաշայի աշտարակը, ապա Ռուստեմ և Խուսրե փաշաների աշտարակներից մինչև Օրթա Կափուն և Թավրիզի դարպասի աշտարակները մի-մի կարգ թնդանոթներ են շարված։ Այսպես, Վանի բերդի վրա, ինչպես կալիոն<sup>56</sup> նավի վրա, աջ ու ձախ կողմերից, քառահարկ թնդանոթներ են շարված։

Վանի բերդի նկարագիրը։ Վերևում նկարագրված քարայրների վրա կառուցված, դեպի երկինք խոյացած այս ամրակուռ բերդի արևմտյան կողմում դռներ ունեցող 7 հարկանի աշտարակներ կան, որոնք իրար են նայում։ Դեպի հյուսիս նայող բաժան-բաժան ժայռերի վրա բերդի եռակի պարիսպներն են, որից այն կողմ բնակվում են ազարների զորամասը<sup>57</sup> և այլ ղինվորական մասերը։ Մյուս կողմում ժայռերի միջով մինչև ներքևի ճահճուտները իջնող Սուլուքի ճանապարհն է։ Այդ ուղղության վրա կանգնած աշտարակը ամրացված է բայեմեզ թնդանոթներով։ Հարավ-արևելքից, ստորին քաղաքին նայող մասում, բերդը պարիսպներ չունի, ամբողջապես սեպածե ժայռեր են։ Այստեղ են գտնվում ենիչերիների աղայի, բաշավուշի և նրա քարտուղարի, բերդապահի և նրա քեթխուղայի ապարանքները, ինչպես նաև ենիչերիների, թնդանոթածիզների և ջեբեջիների սենյակների պատերը և պատշգամբները։ Բերդի այս կողմի պարսպից ոչ ոք չի համարձակվի ներքև նայել։ Այս վայրում, դեպի ստորին քաղաքը դարձած ժայռերի մեջ է փորված Սուլուք տանող աշտարակի ճանապարհը, որով վերին բերդի ամենաբարձր գագաթից մինչև Խորխոր գետակի ժայռը հասնելու համար, պետք է իջնել հազար աստիճան ունեցող քարե սանդուղքով։ Կանալ ջուր բերելու առանձին ճանապարհ։

Կլլըջ Արսլան փաշան այդպես է կառուցել, որպեսզի բերդի պաշարման ժամանակ իրարանցում տեղի չունենա։ Վանի բերդի այս ժայռից է հոսում Խորխոր անունով գետակը, որը կարող է ջրաղաց դարձնել։ Այս գետակի հիանալի ջրով են ոռոգվում խաղախորդարանից դուրս գտնվող այգիներն ու պարտեզները, և ապա թափվում ծովը։

Բացի այս բերդից, արևելքում, իմ կողմից ուղտի նմանեցրած վայրում, Քեսիբ անունով մի փոքր բերդ էլ կա, որ կարծես թե ուղտի գլխի վրա կանգնած մի մեծ բերդ է։ Այս բերդը ենիչերիների վերին բերդից ավելի ցածրադիր է։ Սա էլ ունի ջրի առանձին ճանապարհ, բերդակալ զինվորներ ու ռազմամթերքի քարայրներ։ Այն նայում է Թավրիզի դարպասին։ Այս բերդն էլ չի կարելի ոչ մի կերպ գրավել։

Վերին բերդի տարածությունը: Ոչ մի կերպ հնարավոր չեղավ քայլերով շփել այս բերդը, որովհետև ամեն կողմից ժայռեր ու անանցանելի վայրեր են: Շրջապատում խրամներ չկան: Արևելքից դեպի արևմուտք ձգված բարձր և աննման մի բերդ է: Այս թեք բերդը բարձրանալու և ներքին քերդը հասնելու համար, որտեղ արևմուտք նայող երկաթյա եռակի դռներ կան, պետք է անցնել 3000 քայլ և 70 աշտարակ:

Վանի բերդի դարպասների ետևում գիշեր ու ցերեկ, ամառ ու ձմեռ, մշտապես, հերթով պահպանություն են անում մի օր մի օդա ենիչերի, մի օր ազաբները, մի օր էլ պարսպի զինվորները: Նույնիսկ երեխայի ու կնոջ թույլ չեն տալիս ներս մտնել: Պատճառն այն է, որ մի անգամ, մի քանի հարյուր քրդեր կանացի հագուստ հագած բերդն են մտել ու գրավել: Հետո Ահմեդ աղա անունով անվանի մի ղազի, իր կավածքից 3000 Սերդեն զեչլի<sup>58</sup> կտրիճներ հավաքելով, ծովի կողմից նավերով և բազմատեսակ խորամանկություններով ու վարպետությամբ բերդի վրա է հարձակվել, մտել բերդը և այն գրավող քրդերին այնպիսի հարված է հասցրել, որ շատերը բերդից իրենց ցած են գցել և կտոր-կտոր եղել: Շատերին էլ սպանել է և նրանց դիակներով զարդարել բերդի աշտարակներն ու պատերը: Այս դեպքը տեղի է ունեցել (սուլթան) Մուրադ IV-ի օրոք: Դրանից հետո է, որ նույնիսկ երեսաներին ու կանանց ներս չեն թողնում: Այդ ժամանակից սկսած Վանի համար 10 օդա ենիչերի է նշանակված:

Այս դարպասից արևելք, մինչև Քեսիք աշտարակի գլուխը, բերդի երկարությունը՝ 1040 քայլ է: Եթե հաշվի առնենք ներքևի 3060 քայլը, ստացվում է, որ Վանի բերդը ներքևից մինչև ներքին բերդի Քեսիք աշտարակը 4100 քայլ երկարություն ունի: Սակայն կան տեղեր, որոնք միայն 200—300 քայլ լայնություն ունեն:

Վանի ներքին բերդի շինությունները: Ենիչերիների, թուփչիների և ջեբեչիների մոտ 300 տուն կա: Սրանք բոլորը ամուրի են, որովհետև այստեղ ամուսնացածներ չեն կարող լինել: Միայն հյուսիսում, բաժան-բաժան պարիսպների մեջ գտնվող, դեպի դաշտը նայող Սուլուք աշտարակի մոտ ապրում են ամուսնացած մարդիկ: Այստեղ է Սուլեյման խանի ջամին, որը հին վանքից վերածվել է ջամիի և որի մինարեն երկրաշարժից քանդվել է: Ենիչերիների Օմեր աղան այդ մինարեն նորից վերակառուցել է: Այդ ջամիի գլմբեթը և մյուս ապարանքների տանիքները, մինչև կեսօր ամպերի մեջ են և չեն երևում: Ոչ ոք չի կարող այստեղ նետ հասցնել:

(Սուլթան) Մուրադ խան IV-ը Երևանի գրավումից վերադառնալիս, փահլևան Սարի Սուլադին և Հաջի Սուլեյմանին կարգադրեց նետ արձակել և նրանց նետերը բերդից ավելի բարձր թռան:

Բերդում 7 մզկիթ, մեկ թեքիյե, 3 դպրոց և մոտ 10 փոքր խանութներ կան: Տներինց յուրաքանչյուրում մի լողարան կա: Ամեն մարդ իր տան համար ձիով և ջորիով է ներքևից ջուր բերում և հավաքում է ջրամբարներում:

Կարևոր ծանոթություն: Ներքևի բերդի հարավ-արևելյան մասից դեպի քաղաքը նայող Քեսիք Թոփ քարայրի վերևում գտնվող մի բարձր ժայռ հղկել են քառակուսի ձևով, փայլեցրել և այնտեղ մի քանի տող կարևոր գրեր են գրել, որը պատկերներից և տարբեր նշաններից է կազմված. նվաստս չկարողացավ կարդալ:

Ծանոթին բերդը: Վերին բերդից հարավ-արևելք և նրանից ցած, մի ընդարձակ դաշտում կանգնած եռանկյունաձև ամուր մի բերդ է, որի վրա իշխում է միայն ներքին բերդը: Արևմտյան և հյուսիսային կողմից միանալով վերոհիշյալ վերին բերդին՝ վերածվում է քառակուսի ձևի: Ստորին բերդի և վերին բերդի միացման վայրում բոլորովին պարիսպներ չկան, միայն ներքին բերդի ժայռերն են: Ստորին բերդի արևելքից դեպի հարավ և արևմուտք, բերդը պարիսպներ ունի: Մի հարկը խիստ ամուր սրբատաշ քարերով կառուցել է տվել Թաջեդդին շահը: Թեև ցածր է, բայց ամուր: Շրջապատի պարիսպների լայնությունը մոտ 12 արշին է. հաստ և քարուկրից կառուցված պատեր են: Վելեդի աշտարակից մինչև փաշայի ապարանքի այգու մոտ գտնվող Քյոշկի աշտարակի միջև ընկած պարսպի պատերի լայնությունը մոտ 20 արշին է, իսկ դեպի էլմաջի փաշայի աշտարակը, որը մի քանի պաշարումներից հետո քանդվել էր՝ վերակառուցվել է. խիստ ամուր է և քառասուն քայլ լայնությամբ այնպիսի հաստ պատեր ունի, որոնց վրա կարելի է ջրիդ խաղալ: Շրջապատի բոլոր աշտարակների թիվը հասնում է 60-ի: Սուլթան Վելեդի աշտարակը հսկում է բերդի պարիսպների վրա: Բերդի վրա թնդանոթները շարված են ողնու փշերի նման: Յալիի դարպասի մոտ կան մի քանի աշտարակներ, դրանք Շահի փաշայի, Սուլեյման փաշայի, Քեթենչի Օմեր փաշա-զադե Մուհամմեդ փաշայի աշտարակներն են: Վերջինիս կառուցման թվականը այս է. «Ջանք գործագրեց, Վանը նորից վերաշինեց 1055 (1645) թվականին»: Այնուհետև նորոգեց Օրթակափուի, Վանի Ահմեդ աղայի, շերքես Իսրենդեր փաշայի, Ուլեմա փաշայի, Աթլի



փաշայի, Յասնի, Նակըշի, էլմաջի փաշայի և Թավրիզի դարպասի աշտարակները:

Այս Թավրիզի դարպասի աշտարակի կողմում, Քեսիք դեհ-բոյունու (կտրված ուղտի վիզ) բերդից ներքև, սեպածև ժայռերի վրա 38 ամուր, քարուկրից կառուցված մեծ աշտարակներ կան, որոնց չի կարելի լեզվով նկարագրել: Ժայռերի մեջ մի աշտարակից մյուսին օգնության գնալու ճանապարհներ կան, որոնք հայտնի են միայն զինվորներին: Այս դարպասի աշտարակի վրա շատ են թընդանոթները, որովհետև Վանի բերդին այս կողմից է վտանգ սպառնում: Այդ պատճառով ստորին բերդի այս կողմում 5 հարկանի հաստ պատեր են կառուցված, որոնց վրա մի քանի հարկանի 40 քարայր կա: Այս աշտարակների առջև, պարսպի ներսում, վերին աստիճանի հաստ և քարուկրից մի պատ է կառուցված: Սրա վրա բազմաթիվ որմնախորշեր կան: Այս պատի վրա թնդանոթներ չկան: Պատի ներսում դետնահարկ, քարուկրից կառուցված ճանապարհներ են գցված, որոնց նպատակը այն է, որ եթե բերդի պաշարման ժամանակ թշնամին այնտեղ հող լցնի, պաշարվածները այդ ճանապարհներով խրամների մեջ կուտակված հողը դուրս կրեն և այսպիսով բերդը ազատեն հողի մեջ թաղվելուց: Այս պատերի վերջից սկսած, Յալիի դարպասից մինչև Թավրիզի դարպասը, բերդը շրջապատված է խրամներով, որոնց լայնությունը 50—60 քայլաչափ է, բայց խոր չեն: Այս պատճառով պաշարելը դժվար է: Մի արշին խորություն փորելու դեպքում՝ ջուր է դուրս գալիս: Այստեղ խրամատներ փորելը դժվար է: Քել Ռուստեմ խանը Իրանի զինվորներով եկել է այս բերդի տակ, բավականին հեռավորությունից սկսել է հող կուտակել և հասել է խրամի եզերքին: Կուտակված հողաթմբերի օգնությամբ բերդն է մտել:

Թավրիզի դարպասի կողմի խրամը 100 արշին լայնություն և 40 արշին խորություն ունի: Այս կողմի զինվորները թշնամուց բռնություն չեն վախենում: Մինչև անգամ Քել Ռուստեմ խանի պաշարման ժամանակ, 7 ամսվա ընթացքում, ներքին բերդից միայն 7 անգամ են թնդանոթ արձակել: Սուլթան Սուլեյման խանից մնացած քեսիք կոչված այս թնդանոթի բերանի մի մասը կոտրված է: Մի անգամ բերդի ժայռի քարայրից արձակել են այս թնդանոթը և խորհրդակցության մեջ եղող 7 աջեմ խաներից յոթին էլ սպանել:

Ինչ դժվարություն և դժբախտություն պատահի, առաջինը ստորին բերդին է բաժին ընկնում: Վանի կուլերի և բերդի մյուս կուլերի միջև տեղի ունեցած վեճի և առարկության մասին վանեցիները

այսպես են ասում. «Քել Ռուստեմ խանի ժամանակ մեր բերդում սով է եղել և մենք կատվի, հովվի շան, թերաշի (?), շան ձագի միս ենք կերել: Մեր նահատակները կերել են իրենց քույրերի, հորեղբայրների, հորաքույրերի և իրենց զավակների միսը: Վանա բերդի մի քարին հազար և մեկ գլուխ են տվել, բայց Վանի բերդը Քել Ռուստեմին չեն հանձնել»: Նրանք պարծենում են այսպես: Այնուհանդերձ ճիշտ է, որ (Վանի) կուլերը շատ համառ են: 7 ամիս հետո Քել Ռուստեմը անհաջողությունից հուսահատված՝ թողնում է ռազմամթերքը, վառողը, բանակը և փախչում: Վանի կուլերը հետապնդում են Ռուստեմ խանին և հասնելով մինչև Սալմասի և Ուրմիայի դաշտերը, կոտորում են նրա զինվորներին:

Այնուհետև էլ. Ջելեբին տալիս է Մելեք Ահմեդ փաշայի կողմից կառուցված շինությունների նկարագրությունը:

Վանի բերդի դարպասները: Ունի չորս երկաթյա դարպաս, որոնցից ամենամուրը դեպի արևելք բացվող Թավրիզի դարպասն է: Սա հինգ հարկանի, ծուռ ու մուռ ճանապարհի վրա բացվող մի դուռ է: Այս կողմի պարիսպների վրա, դռների առջև, գիշեր ու ցերեկ պահապաններ կան: Այս դարպասից ներս, Դեհ-բոյնու և Քեսիք-կալա ժայռերի տակից մի աղբյուր է բխում, որը կարող է ջրաղացներ աշխատեցնել: Դրախտային ջուր է և ոռոգելով քաղաքի մեջ գտնվող խանի, ջամիի, բաղնիքի և այլ բազմաթիվ շենքերի պարտեզները, դուրս է հոսում բերդից: Մրա ակունքի մոտ մի հին աղոթատեղի կա, որտեղ աղոթում և նրա զուլալ ջուրն են խմում այս դարպասը հսկող պահապանները: Երկրորդ դարպասը Օրթակափուն է, որը բացվում է դեպի հարավ և հարավ-արևելք, դեպի Արտամետի այգիները: Սա եռահարկ երկաթյա դարպաս է, որի պարիսպների միջև ընկած տարածությունը լիքն է զենքերով: Ունի մոտ 200 զինված պահապան: Դարպասի մոտի խրամի վրա մի ամուր կամուրջ է գցված: Երրորդ դարպասը Օղրենի դուռն է, որը ապարանքի պարտեզի անկյունում, դեպի հարավ նայող փոքրիկ երկաթե դուռ է, սա միշտ փակ է լինում և բանալիները փաշայի մոտ են պահվում: Եթե գիշերով սուրհանդակ կամ Աջեմի ու Քուրդիստանի կողմից մարդ է գալիս, դուռը բաց են անում և փաշան ինքն անձամբ եկվորից տեղեկություն է ստանում: Այս դռան մոտի խրամի վրա մի փոքր տախտակյա կամուրջ է գցված: Գիշերները պահապանները հսկում են նաև այստեղ: Զորրորդ դարպասը՝ Յալիի դարպասն է, որը նայում է դեպի արևմուտք: Սա բաղկացած է

քառահարկ երկաթյա դռներից և ամեն մի դարպասի մոտ զինված դռնապաններ են կանգնած: Քանի որ այս դարպասը նայում է նավահանդստին, այդ պատճառով էլ պահապանների թիվը շատ է: Այստեղ մարդիկ կան նաև դեֆեկտարի և մաքստան էմինի կողմից: Ամեն մի դարպասի պատերի միջև այնքան զենք ու ռազմամթերք կա, որը դժվար է նկարագրել: Այս դարպասի մոտի խրամի վրա լայնաբերկյա կամուրջ կա:

Վանի բերդի տաճարային շրջանը՝ Թավրիզի դարպասից դեպի արևմուտք, մինչև Յալիի դարպասը, ստորին բերդի երեք կողմի պարիսպների երկարությունը ընդամենը 5000 քայլ է, իսկ եթե հաշվենք նաև ներքին բերդի ժայռը, ստացվում է 11 հազար քայլ: Ամբողջ պարսպի վրա 4000 ատամ կա. պաշարման ժամանակ պարսպի ատամների միջև երկուական մարդ է կանգնում: Ներկայումս, ամեն գիշեր 73 աշտարակի մեջ մշտապես պահապանություն են անում 500 սպանազինված մարդ: Ամբողջ գիշերը 24 աղա և շավուշ՝ առանց հագուստ հանելու, որպես հսկիչներ ման են գալիս և եթե ռաբաթի պահպանություն անողներից մեկին տեսնեն քնած վիճակում, 200 փայտի հարված են տալիս, այդ մասին հայտնում են փաշային և նրա կեդիբը<sup>59</sup> տալիս են ուրիշի, քանի որ նրանց ապրուստի հիմնական միջոցը սահմանված ուլուֆեն և դիրլիքն է<sup>60</sup>:

4—5 հազարի շափ պանդուխտ կտրիճներ կան, որոնք մագուլի են կոչվում: Սրանք առանց վարձատրության պահպանություն են անում, բայց երբ մի կեդիբ է ազատվում, օրենքով սրանց է տրվում: Եթե մահացողն ունենա երիտասարդ տղա, կեդիբը որդուն է տրվում: Փոքրահասակներին աստիճան և կեդիբ տալը արգելված է: Ամեն գիշեր այս պահապանները զինված հերթապահություն են անում և բերդի պարիսպների ու աշտարակների վրա զբաղվում են զանազան կատակախոսություններով: Իսկ երբ թշնամու մասին մի որևէ լուր է ստացվում, բերդի պատերից երկաթե շղթաներով, սնդուկների մեջ վառվող ջահեր են կախում և խավար գիշերը լուսավորվում է ցերեկվա պես: Երեկոյան և սալավաթի<sup>61</sup> աղոթքից հետո նվազախումբ է նվագում, բայց որովհետև շատ բարձր է, ստորին բերդում վերին բերդի նվագը դժվար է լսվում:

Վանի բերդի իշխողները: (Սուլթան) Սուլեյման խանի օրենսգրքի համաձայն Վանը էյալեթ է: Սկզբում, Սուլեյման խանի օրոք, երբ Իբրահիմ փաշան գրավում է այն՝ որպես երկու թուղով էյալեթ, շնորհվում է Ուլամե փաշային: Այնուհետև 953 (1547) թվականին, երբ աջեմները գրավում են Վանը, Սուլեյման խանը անձամբ գա-



լիս, պաշարում և Սադրազամ Ռուստեմ փաշայի միջոցով գրավում է այն: Սկզբում իբրև արփալըք<sup>62</sup>, վեզիրության աստիճանով շնորհվում է Ստամբուլում միջին դեֆթերդարի պաշտոն վարող Չերքեզ Իսքենդեր փաշային, որը քաջ և հերոս անձնավորություն էր:

Սրա կայսերական խասը 11 անգամ 100 հազար և 32 ակչե էր: Խասի համաձայն 3000 ջերելու զինվորներով գնում էր հայտարարված պատերազմին: Ըստ օրենքի, ոճիրների և մարդասպանությունների դատեր վարելու համար փաշան տարեկան ստացել է 40 հազար ղուրուշ եկամուտ: Իսկ մեր էֆենդի Մելեք Ահմեդ փաշան հազար քիսեից ավելի եկամուտ ստացավ: Փադիշահական Դերգահի ենիչերիների խասեքի<sup>63</sup> հարգելի աղաներից մեկին նշանակեց ենիչերիների աղա: Մեր ժամանակ Դելի Աբդի աղան էր նշանակված, որը երեք օդայի 3000 ենիչերիների իշխողն էր: Չերիբաշին 3 օդայով 1000 ջեբեջի զինվոր ուներ: Թոփչիբաշին 2 օդայով 1000 թընդանոթածիգ ուներ: Ուրպես հարգված անձնավորություններ ուրբաթ օրերը սրանք փաշայի հետ դիվան էին կազմում: Իշխողներ էին նաև փաշայի քեթխուդան, փաշայի մյուսելլիմը և փաշայի քաղաքի սուբաշին: Փադիշահի ֆինանսական դեֆթերդար Շանի էֆենդին նույնպես իշխող էր. սրա խասը 6487 ակչե էր: Սա իր 150 մարդկանցով 7000 իշխողներից փադիշահական տուրքեր էր հավաքում և 70 բերդի կուլերին ու այլ ծառայողների նշանակում էր նախատեսված պաշտոնին: Նա իրավունք ուներ փադիշահական Դիվանին ներկայանալ կաֆթանով:

Չավուշների քեթխուդան, էմինը և քարտուղարը, թիմարի դեֆթերդարը, դեֆթերի էմինը, օրագրողը, հաշվետարը, մուկաթաշին<sup>64</sup> և մեկուֆաթշին<sup>65</sup> փադիշահի կողմից աստիճան ստացած իշխողներ են: Սրանք, թվով իններ, համարվում են դիվանի խալիֆեներ<sup>66</sup>:

Օրենքով գեամեթների խասը 60999 ակչե է: Սրանք էլ փաշայի հետ միասին պատերազմի են գնում: Իշխողներ են համարվում նաև ղեամեթի քեթխուդան, աջ զորաթևի աղան՝ Սուլեյման բեյը, ձախ զորաթևի աղան, պարսպի աղան, մեծ բերդակալը, Դեբոյնուի բերդակալը, ստորին բերդի բերդակալը. մաքսատան էմինը, մյուհթեսիբ աղան, շահբենդեր աղան, սուլաղասին: Այս սուլաղասի Գենջի աղան ջուր է տալիս 9000 թմբերի և ոռոգողներից տասանորդ է ստանում: Սա էլ փաշայի աղաներից է: Իր իշխանության տակ ունի 100 մարդ: Փաշայի համար ստանում է 6 քիսե, իսկ իր համար 3 քիսե եկամուտ: Աղբերի սուբաշին ևս համարվում է

առանձին պաշտոնյա և մաքրում է քաղաքի ճանապարհներն ու խրամները: Արտամետի, Ոստանի, Գավաշի, Սորփի, Ամիկի նահիյեներից կաղին օրենքի համաձայն, տարեկան ստանում է 10 քիսե եկամուտ:

Մեծ իմամների դավանանքով մյուսթի կա: Սա իր ձեռքի տակ ունի նաև շաֆի, հանբելի և մալիքի դավանանքների մյուսթիներ: Նա կարող է բոլոր տեսակի դատերի համար ֆեթվա<sup>67</sup> տալ, ամեն մի ֆեթվայի համար 10 ալլե եկամուտ ունի: Կա նաև նագիր<sup>68</sup>: Քաղաքի նայիր<sup>69</sup> նույնպես ներկա է լինում փաշայի ղեկավարած բոլոր դիվաններին: Նայիր տարին մի անգամ շրջում է գյուղերը և գանձում իր եկամուտները: Վանում ենիչերիների սերդարի և սիփահիների քեթխուդայի պաշտոն չկա: Ենիչերիների աղան իշխում է ենիչերիների վրա, իսկ սիփահիների աղան՝ աջ և ձախ կուլերի աղաների վրա:

Վանի բերդի սիվահիններն ու ծառայողները: Աջ, ձախ, կամավոր, տեղական, պարսպի, ամուրի, թոփչի, ջեբեջի, վերին (բերդի) բերդակալ, Քեսիքի (բերդի) բերդակալ, ստորին (բերդի) բերդակալ, Յաշլի, Հասանի, Հյուսեյինի, շավուշների և այլ աղաներով Վանը 24 աղայություն ունի: Աջ-կուլի զինվորները վերին աստիճանի քաջ են. նրանց աղան խուսրե փաշայի քոռջ որդին է՝ Սուլեյման բեյը: Չախկուլի աղան Դեմիրջի-օղլին է: Դաշլիները ապրում են վերին Դաշ-Կալայում, Յաշլիները՝ ստորին Յաշ պարսպի մեջ: Տարօրինակ է. այս բերդում ապրողները իրար հետ ուժեղ թշնամիներ են, բայց երբ երևում է թշնամին, բոլորը միասնական և միասիրտ են դառնում: Չավուշները, ջեբեջիները և մյուսթահֆիզները<sup>70</sup>, որոնք մշտապես զենք են մաքրում, թոփչիները, ազաբները, պարսպի մարդիկ՝ բոլորը, ուրախ և քաջ տղամարդիկ են:

Ըստ կանոնի, Վանի բերդը 6000 զինվոր ունի: Եթե հաշվենք նաև Ամիկի, Արճեշի, Ադիլջևազի, Ախլաթի, Դատվանի և Ոստանի 6000 զինվորները, կստացվի, որ ընդամենը ծառայության մեջ են 12000 զինվոր: Վանի ղեֆթերդարը Գավաշի խասերից, Բենդիմահիի իլթիզամից, Վանի տուրքերից և մաքսերից, աղհանքերից, բազարների տուրքերից, Մուշի խարաջից, Բիթլիսի արաբների և հայերի խարաջներից, Բիրեջիկի մոտ Մուրադ գետով անցնող նավերի եկամտից, մի խոսքով, 370 արքունի զրասենյակներից տարեկան 600 ուումի քիսե եկամուտ է ստանում և ուճիկ վճարում: Եթե ուճիկը մի ամիս ուշանում է, ղեֆթերդարի, զրասենյակների 40 քարտուղարների և 24 աղաների զիխներին փոթորիկ է բարձրանում. դալիս են փաշայի դիվանը և զանգատ ներկայացնում:

Վանի էյալերի սանջաֆի իշխողները: Օրենքով Վանի սանջաքներում 37 իշխող կա: Սակայն Այ-Օսմանի կողմից սահմանված սանջաքների թիվը 20 է: Դրանք են Արճեշ, Ադիլջևազ, Մուշ, Բերկերի, Կարկառ, Քեսանի, Խիզան, էսփաիրտ (Սպարկերտ), Աղա Քիս, Շերվի, ալսինքն՝ Շերվան, էքրատ, էքրատ բին-Կոթուր, Բայազիդի բերդը, Բերդա, էրեջիք, Քուրլազլը, Չոբանլու, Շորքեր, Դալեկիրտ և Ջրիկի: Վանի սանջաքը փաշայի մայրաքաղաքն է: Լիվաներում եղած բոլոր խասերն ու խարաչները Վանի կուլիին են պատկանում: Հողերը տասանորդ են տալիս: Իբրև զեամեթ և թիմար տրված հարուստ և բարեշեն 700 դյուղ կա:

Վանի հրաժարեցման ենթակա շեղող հյուսիսները: Վանի հարավ-արևելյան կողմում Հեքարիի հյուսիսում են է, որի մեջ մըտնում են Ոստանի, Շատախի բերդի, էշիրի, Ջյուլամերկի բերդի բարձրագիտ խանությունները: Ունի 47 հազար զինվոր: Բոլորը առաջադրած, ահարկու, քաջարի ցեղեր են: Սրանք կզակի վրա ֆելեմենզների (հոլանդացի) նման մի փոքր մորուք ունեն, գլուխները կաթսայի նման է. շատերը ականջներին օղեր են կրում: Բոլորը 40—50-ական դիրհեմի հրացան են արձակում: Այն աստիճան լավ հրացանածիգներ են, որ խփում են լվին անգամ: Կռնակներին կրում են քրդական վահան, ձեռքներին կոփալ (կոպալ) կոշված կոշտ գավազաններ են բռնում, գլխներին գուլնզգուլն փաթթոցներ են կապում: Սրանք իրենց ականջները ծակում են դանակով, արյուն հոսեցնում և այդ ծակերից աքաղաղի, սիրամարգի և բազեի փետուրներ են անցկացնում: Բոլորը հագնում են գուլնզգուլն շալ և բրդե հագուստներ, որոնց փեշերը շերտ-շերտ է. շալվարը նույնպես գուլնզգուլն շալից է: Ոտներին կրում են փոշեփի, փանսեաի, հեզաբի, սիդի կոշված ամուր շտեղ, որոնցից յուրաքանչյուրը երկու օկկա ծանրություն ունի:

Կուլի ժամանակ այս ջելու ցեղի մարդիկ, վահան չունենալու դեպքում, ոտքից հանում են շուստը և բռնում մի ձեռքում, իսկ մյուսով բռնում են զաշույնը կամ սուրյու և հարձակվում. ամեն մեկը կարող է 10 մարդու զեմ գնալ: Երբ Վանի կուլի մի զինվոր հարձակվում է թշնամու վրա, իբրև առած ասում են. «Հեքարիի ջելոյի նման շուստը ձեռքին հագած է գալիս»: Հեքարին այս տիպի 10 հազար հրացանածիգ ունի: Սակայն կուլի ժամանակ 40—50 հազար զինվոր կարող է ունենալ, իսկ այդ 10 հազարը ուլուֆե ունեցող քաջեր են: Սրանց դավանանքը ինձ հայտնի չէ:

Բիրխսի հյուսիսները: Այստեղի բարձր խանը՝ Արդալ խանն



է: Այս քրդերը ռոժեքի են կոչվում: Ինչպես արդեն նկարագրել ենք, սրանք ևս Հեքարիի շափ զինվոր ունեն:

Մահմուդիի հյուսումները: Մահմուդիներն ապրում են Վանի արևելյան կողմում, սեպածե ժայռոտ լեռներում: Սրանց և Աջեմի երկրի միջև ընկած է Շահ Գելդի կոչված լեռը: Արևելքում աջեմների Կոթուրի բերդն է: Ընդամենը 6000 զինվոր ունի: Այստեղի հեծելազորն ամենաքաջն ու անվանին է ամբողջ Քուրդիստանում: Սալմասի, Չորսի և Ուրմիայի դաշտերում շատ անգամ կռվել են Շահի բանակի դեմ և հաղթել: Բեյը նստում է Խոշաբի բերդում: Բեյը՝ Իբրահիմ բեյ անունով, մի կտրիճ երիտասարդ է: Նա շատ անգամներ կռվի կրակի մեջ է մտել և դուրս եկել: Մահմուդիներից են համարվում 120 աշիրեթի բեյեր, որոնք բոլորը ռոճիկ են ստանում Իբրահիմ բեյից: Սրանց հողումն էլ խաս, թիմար, զեամեթ և խարաջ կա: Հարավ-արևելքից սահմանակից են Հեքարիի երկրին և ազգական են նրա Շիրիզդան խանի հետ:

Փինյանիշի հյուսումները: Փինյանիշները ևս մահմուդի են համարվում, սակայն կազմելով առանձին հյուսումներ, ընկած են դեպի արևելք, 6 կոնաք հեռավորության վրա: Բեյը՝ Հասան բեյն է: Կենտրոնը՝ Հասան-Կալասին է: Սրանց երկիրը արևելքից, հարավից և հյուսիսից սահմանակից է աջեմների երկրին՝ Աջեմի Ուրմիայի խանությանը, որի խանը Չուլաք Սուլթանն է: Մշտապես աջեմների հետ կռվի մեջ են: Ընդամենը 6000 զինվոր ունի, որոնք շատ երկարահասակ, առույգ երիտասարդներ են և քանիցս դիմագրավել են Ուրմիայի և Թավրիզի խաների 50 հազարանոց բանակին: Սրանց հողում ևս խարաջ, խաս, թիմար և զեամեթ կա: Աջեմների երկրում սրանց Ղազի-կըրան<sup>71</sup> են ասում, որի պատճառը հետևյալ դեպքն է: Սուլթան Մուրադ խանը երբ Երևանի վրա է գնում, աջեմները պատրաստվում են Երևանին օգնության հասնել. այս ցեղից Չուլոք միր-Ազիզ անունով բեյը 8000 զինվորով Սալմաստի դաշտում կտրում է օգնության գնացողների ճանապարհը և 30 հազար շահ-սեններին սրի է քաշում: Նրանց թնդանոթներն ու ռազմամթերքը խլում և Երևան է ուղարկում: Միաժամանակ մեծ ավար է վերցնում և հարստանում: Ահա այդ ժամանակից սրանց Ղազի-կըրան են կոչում:

Սրանց երկիրն ու բերդերը, եթե աստված կամեցավ, իր տեղում կնկարագրենք: Արևելքում Բենի-կոթուր, Բիրեղուսի, Չուլանի, Դում-Դեմի, Դենբուլի անուններով 5 հյուսումներ կա: Սուլեյման խանի օրենքով բոլորն էլ Վանին են հպատակվում: Սակայն հետա-

գայում Սուլեյման խանի վեզիր Թևաշի Սուլեյման փաշան, երբ գրավեց Թավրիզ քաղաքը և մի մեծ բերդ կառուցեց, այս հինգ հյուքումեթը անջատեց Վանի էյալեթից և միացրեց Թավրիզի էյալեթին: Իսկ երբ աջեմները նորից գրավեցին Թավրիզը, այս հինգ հյուքումեթը նորից վերամիացվեցին Վանի էյալեթին:

Մուրադ խանի մահվան տարին՝ 1049 (1640) թվականին, աջեմները ղինվորներ թողնելով Բենի-կոթուր բերդում, խախտեցին հաշտության պայմանագիրը և այս 5 հյուքումեթները ստիպված հպատակություն հայտնեցին Աջեմին. որովհետև սահմանակից են Աջեմին, նրանց այգիներն ու արտերը անմիջապես կպած են իրար, նրանց բեյերը շահի կողմից չեն նշանակվում. պարզապես բոյբեյեր են: Քանի որ Վանի սանջաքի բեյերի կայսերական խասերը մեր գրքի 1-ին հատորում նշվել է, կարիք չկա այստեղ նորից կրկնելու:

Սուլեյման խանի օրենքով սահմանված Վանի էյալեթի ղեկավարները և թիմարները ևս հիշատակված են մեր գրքի 1-ին հատորում:

[Սուլթան] Սուլեյման խանի կողմից սահմանված կարգով, եթե օսմանյան փաղիշահը Աջեմի վրա արշավանքի գնա, Վանից բանակի առաջապահը լինելու է Վանի բեյլերբեյին: Առջևից որպես շերխեջի<sup>72</sup> գնալու է Հեքարիի խանը, իսկ սրանից առաջ, որպես գլխավոր շերխեջիներ, գտնվելու են մահմուդիները: Այնուհետև, դրանցից առաջ գնում են փինյանիշի քաջերը, որոնք աջ և ձախ կողմերից կազմելով թեթև հսկիչ վաշտեր՝ պարտավորվում են ձեռք բերել գերիներ և գլուխներ: Վանի փաշայի ետևից պետք է շարժվեն օսմանյան վեզիրները, իսկ նրանցից հետո ինքը՝ փաղիշահը և կամ մեծ սերդարը: Հետո գալիս են բոլոր միրմիրանները, իսկ ամենից վերջում՝ իբրև վերջապահ, Բիթլիսի խանը իր բոլոր ղինվորներով, որոնք պետք է հսկեն ետ մնացողներին, հիվանդներին ու դասայիքներին: Այս կարգով շարված հավատացյալների բանակի աջ կողմից գնում են Քուրդիստանի Իսփերտ, Շերվի, Զրիկի, Քյարնի, Հիրուն, Կարկառ, Աղա-Քիս, Քեսան, Մեքես, Բերդա, Լադիք, Օզեջիք, Դալեկիրտ, Չոբանլու, Բենի-կոթուր անուններով 15 սանջաքի բեյերը, որոնց ղինվորները թմբուկ են նվագում և առաջ շարժվում: Իսկ ձախ կողմից գնում են Լամուս, Ադիլչևազ, Արճեշ, Բարկիրի,

\* Հատ. I, էջ 192:

\*\* Հատ. I, էջ 200 (ծանոթ. հրատարակի):

Բայազիդ, Ակչա-կալա, Սուրեգու, Կարաջա-կալա, էքրատի-Մակու, Զիրանդդին, Աբաղա, Շաթաբ (Շատախ) անուններով 15 սանջաքի բեյերի զինվորները:

Օրենքով բերդերի զինվորների կեսը պետք է մնա բերդում, իսկ մյուս կեսը պետք է պատերազմի գնա: Բուն Վանի բերդը 6000 զինվոր ունի, իսկ մյուս բերդերը միասին դարձյալ 6000 զինվոր ունեն: Ուրեմն, օրենքով, այս զինվորներից միայն 6000-ն են պատերազմի գնում: Փաշան, ջեբելունների հետ միասին, 3000 զինվոր ունի. եթե դրան ավելացնենք մյուս սանջաքների զինվորները, ստացվում է 48 հազար ընտիր զինվոր, որոնք վերին աստիճանի խիզախ են և սպառազինված:

Վանի բերդի ջամիների բնութագիրը: Վերևի բերդում կա Վանե-ջամի, որը վեհափառ Դավթի դարում կառուցված հնագույն տաճար է: Հետագայում, երբ վեհափառ էբուբեքիրը եկել է այստեղ, այն մզկիթի է վերածվել: Մի քանի հարյուր մելիքների ձեռքից անցնելուց հետո, որպես ջամի է մնացել: Վերջապես 940 (1533) թվականին սուլթան Սուլեյմանը նորոգել ու ընդարձակել է այն և անվանել սուլթան Սուլեյմանի ջամի: Ջամին բավականին ընդարձակ է, ունի մի դուռ, մի մինարե: Վերջինս խորտակվել է Վանում տեղի ունեցած մեծ երկրաշարժի ժամանակ: Հետագայում ենիչերիների աղա Օմեր-աղան հոյակապ մինարե է կառուցել տվել, որը մինչև կեսօր ամպերի մեջ է լինում: Միջնաբերդում ուրիշ ջամի չկա: Բոլոր պատուհանները նայում են ներքևի քաղաքին և Արտամետի դաշտի այգիներին ու պարտեզներին: Ներքևի բերդում հետագայում կառուցված Ուլու ջամին կառուցվել է Ադրեբջանի իշխող Ակչա-կոյունլի Շահ Զիհանի կողմից: Սրանից ավելի մեծ ջամի չկա: Ջամիի մեջ սյուների վրա հիմնված բարձր գմբեթի խոյանում է դեպի երկինք: Այս ջամիի վարպետ-երկրաշարժի [ճարտարապետը] ջամիի գեղազարդման համար գործադրել է իր ամբողջ շնորհքը: Բարձր գմբեթի բոլոր պատերի վրա, կարմիր և սև աղյուսներով տեսակ-տեսակ գրեր են շարված, որոնք սրբազան այեթներ են: Այս գրությունների նմանը կա նաև Հոմսի բերդի պատերի վրա:

Այս ջամին շատ հին և վսեմ մի աղոթատեղի է, որը կառուցվել է արդար ու ազնիվ միջոցներով և դարձել է նվիրական սրբավայր: Հին ոճի մեհրաբ և մինարե ունի, որոնք նույնպես գեղազարդված են: Ունի նաև գեղեցիկ մինարե: Մի խոսքով, այս ջամին աննման է. նրանում առկա նուրբ արվեստը, շլացուցիչ փարթամությունը ոչ մի ջամի չունի:



Խուսրե փաշայի ջամիի հիմնադիրը եղել է Սուլեյման խանի վե-  
պիր Կոջա-Խուսրե փաշան, որը կառուցել է նաև Բիթլիսի բեղիս-  
տանը, քարուկրով շինված շուկան և Ռահ-Օվայի դաշտում գտնու-  
վող մեծ խանը: Այս գեղեցիկ ջամին կառուցել է տվել, երբ նա  
իշխում էր Վանում: Այս ջամին Օրթա-կափուի ներսում է և մոտ է  
փաշայի ապարանքին. այդ պատճառով ամեն ուրբաթ օր փաշա-  
ները գալիս են այս ջամին: Թավրիզի դարպասի մոտի ջամին նույն-  
ալեւ հին ջամի է. հիմնադիրը ինձ հայտնի չէ...

Այնուհետև, էվ. Չելեբին խոսում է մեղրեսենների, կրոնական դպրոցների, աղ-  
բյուրների և այլի մասին:

[Վանի] մուսուլմանական քաղերը: Նշանավորները Փաշայի,  
Խորխորի, Ուլու ջամիի, Սուլուքի, Իսքելեի, Օրթա-կափուի, Թավրի-  
զի դարպասի թաղերն են:

Փաշայի և այլ ապարանքների նկարագրությունը տալուց հետո, էվ. Չելեբին  
գրում է. «Այս ապարանքներից բացի, ներքևի բերդում ընդամենը 8800 սենյակ  
կա. բոլոր տները ծեփված են կրով ու դաջով և շատ բարեշեն են: Տները հիմնա-  
կանում երկհարկանի են և քարուկրով կառուցված: Փողոցները մաքուր են և սա-  
լահատակված»:

Հայկական երեք թաղ կա. [հայերը] ծառայում են բերդում և  
խարաջի փոխարեն պարտավոր են նորոգել բերդը: Սրանցից բացի  
բերդում քրիստոնյաներ չկան: Հայերը վաճառականներ են և բա-  
րեգործ:

Խաները. Հայտնի են մաքսատան Քուրդ Ահմեդ-աղայի և Կա-  
փուի խաները:

Շուկան և բազարները: Բեղիստանը խիստ բարեշեն է և հա-  
րուստ: Այստեղ էժան կարելի է գնել բոլոր տեսակի թանկագին  
ապրանքներ: Շատ հարուստ են Խուսրե փաշայի, Մեզկիթլի և Կոշ-  
կակարների շուկաները:

Աղբյուրներն ու հոսող ջրերը: Վանի ժայռի տակից աղբյուր-  
ներ են բխում: Խորխոր կոչված վայրում ջրաղաց աշխատեցնող  
վճիտ մի աղբյուր է բխում, որն աննման է իր զուլալությամբ: Մի  
գառնուկ ուտողը, եթե սրա ջրից խմի՝ անմիջապես կմարսի: Սուլու  
աշտարակում էլ կա մի աղբյուր, որը ժայռերի միջով հոսում է ցած:  
Այս Բալա-բուրջ<sup>73</sup> անունով աղբյուրին նայող մի հոյակապ աշտա-  
րակ կա, որտեղից հսկում են ջրի ճանապարհը: Այստեղ ոգնու փշե-  
րի նման շարված են բալյեմեզ թնդանոթները: Վանի բերդի հյու-

սիսում կա մի աղբյուր, որին նայող աշտարակը կոչվում է Սու-կու-լեսի<sup>74</sup>։ Այստեղ ժայռերից ցած իջնող ջրի ճանապարհ կա, որը Բա-լա-բուրջի և Սուլթան-Թյուրքեսի ժայռերի միջով իջնում է դեպի ներքև։ Ջրի աշտարակը հսկելու նպատակով այս ճանապարհներին նայող աշտարակների վրա շարք-շարք բալյեմեզ թնդանոթներ են դրված։ Ոչ ոք չի կարող մոտենալ աշտարակին։ Վանում դրված թնդանոթները ոչ միայն մարդկանց թույլ չեն տա անցնելու այս վայրերով, այլև թռչուններին անգամ թույլ չեն տա այստեղ թա-ռելու։ Վանի վերին և ներքևի բերդերում կա ընդամենը 760 թնդա-նոթ, որոնցից ամենաուժեղները կարճ խողովակով թնդանոթներ են, որոնք 50 օկկա ծանրությու-ն ունեցող երկաթե զնդակներ են արձակում։

Բաղնիքները։ Մեզկիթի շուկայի ծայրում գտնվող Սուլթան-համամին շատ գեղազարդ, հիանալի օդով ու ջրով բաղնիք է։ Նշա-նավոր են նաև Զիֆթե-համամը, Նաքըշի-համամը, Թավոհի դար-պասի մոտ գտնվող Չուբուր համամը։ Քաղաքի ազնվականների վկայությամբ 700 տնային բաղնիք կա։ Որովհետև վանեցիները բարկացկոտ, պատվի ու նամուսի տեր մարդիկ են, նրանց կանայք եթե չեն ուզում տանից դուրս գալ իբրև հանգուցյալներ, հարսանի-քի, խնջույքի և այլ տեղեր բոլորովին չեն գնում։ Այդ պատճառով էլ պատվավոր մարդիկ իրենց տանը բաղնիքներ ունեն։ Քարձրաս-տիճան մարդիկ կեսօրից հետո հասարակական բաղնիքներ չեն գնում։ Այդ ժամանակ լողանում են բաղնիք շունեցող կանայք։ Սա-կայն այդ բաղնիքները գնալու համար հատուկ փողոցներ են հատ-կացված կանանց, և կեսօրից հետո ոչ ոքի չի թույլատրվում անց-նել այդ փողոցներով։ Եթե կանանց ճանապարհին մի տղամարդ նկատվի, խիստ կերպով կպատժվի։ Այս ժողովուրդը այդ աստի-ճան պաշտպանում է կանանց պատիվը։

Ժողովուրդը, դեմքն ու գույնը. մեզ ծանոթ բաբեկամները։ Ընդ-հանրապես, ավագանին չափահաս հասակում ցորենագույն դեմք է ունենում. տարեց մարդիկ բարկացկոտ են և արի։ Երիտասարդ-ները կովի հակամետ են։ Ընդհանուր առմամբ երիտասարդները կլոր դեմքով են, բարեկազմ, վայելչատես և քաղցրախոս։ Աստված լիկա՛, կանանց շտեմա։ Սակայն մեր ծանոթների կանանց վկայու-թյամբ, բոլորը գեղեցիկ, բարեհամբույր, բարեպաշտ և առաքինի կանայք են. նրանց անարատ աղջիկները, բացի իրենց հորից և եղբայրներից, ոչ մի տղամարդու հրես չեն տեսնում...

Այս քաղաքի օդն այնքան հիանալի է, որ բժիշկների կարիք

չի զգացվում: Բնակիչներն այնքան ընդունակ են և արժանավոր, որ նույնիսկ բժիշկներ ունեն: Պուլսի արվեստում աննման է Մեսուտ Ջիլբին: Շեյխ Բայ-Չելեբին այնքան հնարագետ բժիշկ է, որ նույնիսկ Աթենքում նման բժիշկ չի եղել: Վիրաբույժները նույնպես կատարյալ վարպետներ են...

Բանաստեղծները և գրողները: Ժամանակի բանաստեղծների սուլթանը՝ Շանի էֆենդին, հմուտ է բոլոր գիտությունների մեջ... Նշանավոր բանաստեղծներ են Վանի Չելեբին և Միր Սիփեհին:

Վանեցիների հագուստն ու կոշիկները: Ընդհանրապես, Վանի ժողովուրդը հագնում է ասվիից հագուստ և լայն տափատներ: Հագնում են նաև սամույրի մուշտակ: Գոտկատեղին գույնզգույն մետաքսյա գոտի են կապում, որի արանքում անպայման դաշույն են խրում: Դիմերին շատ մեծ թավշյա կավուք<sup>75</sup> են կրում:

Կանանց հագուստները: Բոլոր կանայք դեղին կոշիկներ (ջեզմե) են կրում, գլխերին ոսկյա ու արծաթյա շարքեր կապում և ծածկվում են մետաքսով:

Տղամարդկանց անունները: Փեհլևան-օղլի, Չենտետան-օղլի, Դեմիրչի-օղլի, Բեշարեթ-օղլի, Ալի Շար-օղլի, Կըլըջ-օղլի, Քերեմեդդին-օղլի, Մալլի կիյա, Ռուսթեմ-աղա, Բյուրհան-աղա, Թաղեր-աղա, էսեդ-բեյ, Ղազենֆեր-բեյ:

Կանանց և աղջիկների անունները: Աիշե, Ֆաթմա, Գյուլսում, էսմախան, էմհան, Սելիմե, Սալմե, Քալմե, էսմա-խանում, Փերի Բոյ-խանում, Մեսեք-բայ, Դայե:

Ստրուկների անունները: Օսեֆ, Օրենք, Չըրրգի, Հաք-Վերգի, Չոմեզ, Զալ Իսքենդեր, Կուրադ, Շեֆատ, Սերուր, Խարեմ, Լեննդ, Սիյամի, Փիրվիզ, Շյուքր-Ալլահ, Կասըմ, Շահ-Կըրան:

Ստրկունիների անունները: Դիլ-Ֆիքար, Մերդեջան, Խեթմե, Վերեքե, Շաքիրե, Հինե, Մահիյե, Դերյե, Ջահե, Օհա, Սերդի, Բոյ, Ջան-Բայ, Դիլարամ, Փերջինի, Փերիշան, Ռումայե, Վեսիմե, Խալիսե, Չուլբան, Շահ Խուրան:

Ալի Կուլջիի վկայությամբ այս վայրը [քաղաքը] գտնվում է 8-րդ սովորական կլիմայում, իսկ Բիթլիսի խանի կարծիքով՝ 3-րդ իրական կլիմայի կենտրոնից դեպի արևմուտք:

Եկեղեցիները: Նշանավոր է Իսքելիի [նավամատույցի] գյուղի եկեղեցին: Յուրօրինակ և հիանալի եկեղեցի է Վանա ծովում ընկած Ահդըմ-Վար կղզու [Աղթամար] եկեղեցին [վանք] և Վանի արեւելյան կողմում գտնվող Վարագ եկեղեցին [վանք]:



Այնուհետև Չելերին խոսում է Վանի թուրքական բարբառի մասին և բերում է մի քանի օրինակներ:

Բերեեր: [Վանը] ընդարձակ ու հարուստ երկիր է և բերքերի առատությամբ նմանը չունի: 7 տեսակ ցորեն, 7 տեսակ սև ու յուղալի գարի ունի, իսկ սիսեռի, բակլայի և այլ տեսակի բերքերի քանակը միայն աստված գիտե:

Չարգացած արհեստներ: Այստեղի շենքերը կառուցող վարպետ-ինժեներների նման միայն Սակըզում (Քիոս կղզում) կան: Դերձակները հիանալի ֆիրենզի<sup>76</sup> հագուստներ են կարում: Սափրիչների խալաթները շատ մաքուր են: Շատ լավ վարպետներ են թամբագործները:

Ժողովրդի գրադմունքը և վաստակը: Վանի ժողովուրդը բաժանվում է վեց դասի: Մի մասը փաշայի ծառայողներն են, որոնց պաշտոնը բերդի պահպանությունն է և ոչ մի այլ աշխատանքով չեն զբաղվում. միայն քաղաքում կարող են առևտուր անել: Մի մասը գնում է զանազան քաղաքներ ու երկրներ և ապրանքներ բերում: Մյուսները արհեստավորներ են: Մի մասն էլ ծառայում է դեֆթերդարի գրասենյակներում: Մի մասն էլ ուլեմաներն ու վազըֆի ծառայողներն են, իսկ մնացածը այգեգործներ և սպասավորներ են:

Ուտեիլներ, բանջարեղեններ, պտուղներ և խմիչֆներ: Այստեղի անիսոնով և այլ հոտավետ համեմունքով պատրաստված սպիտակ հացի նման ոչ մի երկրում չկա: Հայտնի են սպիտակ և վարդակարմրավուն լավաշը, բազմաթերթ չորեքը, կաթավի մսով պատրաստված կարկանդակը, մաս թաթա կոչված և այլ տեսակի համեղ սուպերը: Բանջարեղեններից ամենուրեք հայտնի է Վանի կաղամբը, որի երկու գլուխը մի ուղտի բեռ է. թերթերը շատ բարակ են: Հայտնի են նաև կարոսը, քերեիզը [նեխուր], դդումը, սեխը, ձմերուկը, չիրիշ անունով հայտնի կանաչը և այլն: Պտուղներից հայտնի են 12 տեսակ կարմրագույն թեթքանի, ջան գյուլու, սեյլանի, զաֆերանի, շամի և այլ անուններով խնձորները, որոնք շատ համեղ են: Խնձորը այնքան առատ է, որ զվարճասերները խնձորի կոխվներ են սարքում: Հայտնի են նաև խաղողը, աբասի և մալաչա անուններով տանձերը: Խմիչքների մեջ հիանալի է Վարազա սարի մեղրից պատրաստված շերբեթը, որը դարչինի հետ խառնելուց և երեք օր պահելուց հետո, երբ խմում ես՝ հարբեցնում է: Սերբիլ-օղլուի և Շիրեի այգիների շիրան, 3 օր պահելուց հետո, մարդու մեջ ամբողջությամբ արյուն է դառնում: Կան նաև մի քանի տեսակ հիանալի շերբեթներ:

Կենդանիները: Ռումելիում՝ Սերեդի, Անատոլիայում՝ Ադանայի և Քուրդիստանում՝ Վանի գոմեշների նման ուժեղ և սոսկալի գոմեշներ աշխարհում չկան: Այստեղի գոմեշները, մի տարի սնվելուց հետո փղի նման խոշոր են լինում: Վանեցիները ներուզի օրերին կռվեցնում են այգ գոմեշներին, նժույգներին, ուղտերին, խոյերին և տարօրինակ տեսարաններ կազմակերպում:

Վանի զբոսատեղերը: Վանի Արտամեստի այգիներից բացի, հեռու և մոտ վայրերում կա մոտավորապես 20 զբոսավայր, որոնց արժե գիտել: Նախ, Վանի արևելքում, Թնդանոթի արևի թռիչքի հեռավորության վրա են գտնվում Աք Քիրփի Դաշի, Յալի Քյոյի, Էլե, Մելեք, Սարի-Գյուլ, Զայբաշի, Կարակասրմ Զայիրի, Մուրադ խան Սեֆեսի, Արտամեստի այգիները: Հայտնի զբոսավայրեր են՝ Միրի Բենդին, Մահի Բենդին, Խոշաք Կոյադին, Վարագի սարը, Նեքի Բերդիրի այգին և Կյոք-Կետիյի վանքը:

Այգիները: Վանի բերդի հարավ-արևելյան կողմում, խրամից այն կողմը, գերեզմանատան միջով անցնելով մինչև Արտամեստ գյուղը, երկարությամբ և լայնությամբ 8 ժամյա տարածություն գրավող Վանի դաշտը ամբողջությամբ ծածկված է այգիներով, պարտեզներով և կանաչազարդ ծաղկաստաններով, որոնց թիվը, ըստ այգիների կառավարչի դեֆթերի 26 հազարի է հասնում: Կառավարչին, նրա տված ջրի համար, ջրի տուրք են տալիս: Մարդ, երբ մտնում է այս այգիների մեջ՝ կորչում է: Ամեն մի այգում հոսող ջուր, ավազան և շատրվաններ կան...

(էջ 161—188)

էվ. Զելերին Վանի բերդի, քաղաքի և այլի մասին վերահիշյալ տեղեկություններ տալուց հետո, շարունակում է Մելեք Ահմեդ փաշայի գործունեության հետ կապված դեպքերի նկարագրությունը:

...Մեր էֆենդին՝ Մելեք Ահմեդ փաշան, Վան մտնելուց հետո ձեռնարկել էր Թիմուրի կողմից բերդի առաջ կուտակված հողը մաքրելու և ծովը թափելու գործին: Վանի էյալեթի բեյերին ու անկախ իշխողներին բարձր հրամաններ և հրավեր էր ուղարկել: Բոլորը կատարյալ հնազանդությամբ սկսել էին գալ: Քուրդիստանի անթիվ զինվորները, իրենց վրաններով, ուտելիքով, խմելիքով և փաշայի համար իրենց կողմից բերված մեծաքանակ նվերներով իջևանեցին Վանի դաշտում: Բանակը այնքան մեծացավ, որ մի ծայրից մինչև մյուսը կարելի էր գնալ երկու ժամվա ընթացքում: Դաշտում խանութներ և խոհարարների մոտ 3000 վրաններ կային...

Քուրդիստանի զինվորները հետզհետե գալիս և հավաքվում էին: Միայն Հեքարիի խանը անձամբ չէր եկել և փոխարենը՝ թանկարժեք նվերներով և 6000 զինվորով Մուլա Մուհամեդ Շաթարի անունով քեթխուդային ուղարկել էր փաղիշահական ծառայության: Մահմուդի բեյերից ոչ էվլիյա բեյը ինքն էր եկել և ոչ էլ օգնություն էր ուղարկել: Նույնպես և Բիթլիսի Արդալ խանը: Այդ պատճառով փաշան շատ վշտացավ և էրզանացի Ահմեդ աղայի միջոցով խանին նամակ ուղարկեց:

Խանը ստանալով նամակը կարդացել և պատասխանել էր, որ ժմեր ձին վանից ջուր չի խմումս. ապա նամակաբերին անբաղաժավարի վերաբերմունք էր ցույց տվել: Կոստեն ըրանի ճանապարհով աղան Բիթլիսից երկու օր ու գիշերում, առանց պատասխան նամակի — եկել էր փաշայի մոտ: Երբ նա այդ մասին պատմում է փաշային՝ վերջինս բարկանում է և շատ վշտանում:

(էջ 188—190)

## ԲԻԹԼԻՍԻ ԽԱՆԻ ՎՐԱ ԱՐՇԱՎԵԼՈՒ ՊԱՏՃԱՌԸ

Այս վերնագրի տակ էվ. Զեկերին մանրամասնորեն պատմում է Բիթլիսի Արդալ խանի դեմ կազմակերպված արշավանքի հանգամանքները: Փաշան այդ օրը խնջույքի է հրավիրվում ենիչերիների Աբդի աղայի մոտ, որտեղ ներկա են լինում նաև Վանի և Քուրդիստանի բոլոր մեծամեծները և միաբերան զանգատվում են Բիթլիսի խանից: Այդ ժամանակ ստացվում է նաև Ահմեդ փաշային ուղղված էրզրումի վալի Թավաքչի Մուստաֆա փաշայի գրությունը, որով վալին հայտնում է, որ Բիթլիսի ավազակ խանը 10 հազար զինվորով անակնկալ հարձակվել է Մալազկերտի Մուհամմեդ բեյի երկրի վրա, կողոպտել, թալանել է ամբողջ սանջաքը, սպանել է մոտ 300 հավատացյալների և հափշտակել ու բռնի-տարել է 40 հազար ոչխար: [էրզրումի] վալին առաջարկում է արշավանք կազմակերպել Արդալ խանի վրա: Հետո փաշայի մոտ Վանի և էրզրումի ենիչերիների կողմից զանգատի են գալիս նաև մի խումբ մարդիկ և հայտնում են, որ երբ իրենք առևտուր անելու համար մտել են Բիթլիս, խանի մարդիկ նրանց կողոպտել և վիրավորել են: Մեկը Ահմեդ փաշան ավելի է կատաղում և չորս դավանանքների շեյխ-ուլ-իսլամներին ֆեթվաներ է գրել տալիս, որոնց մեջ Բիթլիսի խանին բնութագրում է որպես ավազակ, վիլայեթներ թալանող և հարյուրավոր մարդկանց սպանող:

Մեկը Ահմեդ փաշան նպատակահարմար է համարում հետևյալ բովանդակությամբ մի նամակ գրել Բիթլիսի խանին՝ նրա դեմ պատերազմական գործողություններ սկսելուց առաջ:

Փաշան նամակում մեկ առ մեկ հիշում է Արդալ խանի թե նախկինում և թե վերջերս կատարած չարագործությունները:

Այնուհետև, փաշան հայտնում է, որ ինքը Օսմանյան պետության անունից և շարիաթի սկզբունքներով որոշել է արշավել և դաժանորեն պատժել Արդալ խանին: Սակայն նախքան այդ որոշման իրագործումը, նա առաջարկում է խանին



անմիջապես ներկայանալ Վանի զորահավաքին, վերադարձնել հափշտակված բոլոր կենդանիներն ու իրերը... Հակառակ դեպքում փաշան սպառնում է ոչնչացնել նրան:

Արդալ խանը իր պատասխան նամակում հայտնում է, որ իր մասին ներկայացված ամբաստանությունները ճիշտ չեն, որ նա Մալազկերտում հավաքել է իր օրինական ուխտարի տուրքը և որովհետև բեյը արգելք է հանդիսացել, այդ պատճառով էլ կռիվներ են ծագել: Բիթլիսում նույնպես առևտրականներից օրինական տուրքեր է վերցրել և այլն: Այնուհետև խանը խնդրում է հրաժարվել արշավանքի մտքից:

Միաժամանակ Արդալ խանը անմիջապես պատրաստվում է պատերազմի: Նա նամակներ է ուղարկում քուրդ բեյերին և զինվոր պահանջում: Շրջապատի աշիրևներին 17 հազար հրացանաձիգ է հավաքում, քաղաքի [Բիթլիսի] շրջակայքում խրամատներ է փորել տալիս, իսկ քաղաքում մշտապես 10 հազար զինվոր է պահում և պատրաստվում է կռվի:

Վանի ավագանին և բարձրաստիճան պաշտոնյաները թշնամաբար տրամադրված լինելով Բիթլիսի նկատմամբ՝ փաշային մղում են արշավանք սկսել խանի դեմ:

(Էջ 190—200)

### ԱՅՈՒ 1065 ՏԱՐՎԱ ՆՎԻՐԱԿԱՆ ՌԱՄԱԶԱՆԻ ՍԿԶԻՆ 40 ՀԱԶԱՐԱՆՈՑ ԲԱՆԱԿՈՎ ՎԱՆԻ ԲԵՐԴԻՑ ԲԻԹԼԻՍԻ ԽԱՆԻ ՎՐԱ ԿԱՏԱՐԱԾ ՄԵՐ ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ<sup>77</sup>

Էվ. Չելևերին այս վերնագրի տակ մանրամասնորեն նկարագրում է Արդալ խանի դեմ կազմակերպված արշավանքը: Բանակը շարժվում է Վանա ծովի արևմելյան և հյուսիսային ծովեզերքով՝ Բերկրի-Արճեշ-Ադիլազ-Սորփ-Ախլաթ-Ռաշավա մարշրուտով: Ճանապարհին բազմաթիվ զորամասեր միանում են փաշայի բանակին:

Պատերազմական գործողությունները խիստ մեծ ծավալ են ընդունում: Ըստ գերիների տված տեղեկությունների Բիթլիսի շրջապատի խրամատներում 10 հազար հրացանաձիգ և 10 հազար հեծյալներ են եղել: 50 հազարանոց բանակը պաշտպանել է քաղաքը: Ժողովուրդը քաղաքից փախչում է սարսափից և խանի զինվորների անսահման բռնություններից խույս տալու համար: Ճապաքչուրի և Զմշկածաղի բեյերը խանին օգնության գալու ժամանակ՝ նրանց ճանապարհը կտրում է 'Իհարբեքիրի վալին և բեյերին շղթայակապ անում: Դիարբեքիրի էյալեթից խանին օգնության է գնում Հազո բեյը [խանի փեսան]: Վանի էյալեթի Զրիկի, Սղերտ, Կարկառ և այլ բազմաթիվ վայրերի պետերը արտաքուստ ցույց տալով, որ իրենք հավատարիմ են կառավարությանը, իրենց զինվորներով օգնում են խանին: Փաշան իր 70 հազարանոց բանակով Դատվանից շարժվում է դեպի Բիթլիս:

Սկզբում տեղի են ունենում առաջապահների փոքր մարտեր: Խանը միշտ փորձում է փաշային հանկարծակիի բերել, բայց միշտ էլ անհաջող: Բիթլիսում և խանի բանակում սով է սկսվում. պաշարը սպառվում է: Խանի բանակում սկսվում է դասայրությունը: Խանը քաղաքի ուլեմաներից և այաններից մարդիկ է ուղարկում

փաշայի մոտ, հարյուր քիսե փող խոստանում և ներողություն խնդրում: Փաշան մերժում է և եկողներին ետ ուղարկում:

1065 (1654) թվականի ռամազան ամսի 24-ին, մեծ պատրաստություններից, հանդիսավոր արարողություններից և աղոթքներից հետո, փաշայի անմիջական ղեկավարությամբ և մասնակցությամբ, տեղի է ունենում հարձակումը: Փաշայի զորամասերը պաշարում են Բիթլիսը: Կռիվը վերին աստիճանի կատաղի և դաժան է լինում: Փաշայի զինվորները հարձակվում են քրդերի խրամատների վրա, հազարավորներին սպանում են, իսկ մնացածներին փախուստի մատնում: Էվ. Չելեբին գովաբանում է քրդերի սխրագործությունները:

Աբդալ խանը տեսնելով իր բանակի պարտությունը, վերցնում է իր ընտանիքը, հարստության արժեքավոր մասը ու 5000 հրացանաձիգ և փախչում է Մոտիկի (Մոտկան) լեռները: Այնտեղ թողնելով ընտանիքն ու հարստությունը, ինքն անհետանում լեռների մեջ: Փաշան նրա ետևից ուղարկում է խանի ոխերիմ թշնամուն՝ Մալազկերտի բեյին: Փաշայի բանակը սկսում է կողոպտել ու թալանել Բիթլիսը: Քաղաքի այսաններն ու շենյները դիմում են փաշային և խնդրում դադարեցնել քաղաքի թալանումը, ասելով՝ «Ձեր թշնամին խանն էր, նա էլ, փառք աստծո, պարտվեց և փախավ»: Փաշան կարգադրում է դադարեցնել թալանն ու ավերումները և հափշտակված իրերը վերադարձնել տիրերին: Չելեբին ասում է. «...Այս հրամանից հետո էլ շատ զինվորներ վերցնելով իրենց թալանած իրերը փախան դիպի լեռները»:

Մնում է գրավել Բիթլիսի ամրակուռ բերդը, որտեղ պահվել էին խանի հարուստությունն ու գոհարեղենների մեծ մասը: Երբ պատգամավոր են ուղարկում բերդի պաշտպաններին և առաջարկում հանձնվել, նրանք պատասխանում են. «...Բերդը խանինն է, օսմանցիներն ի՞նչ գործ ունեն այստեղ: Եթե օսմանյան բերդ լիներ, նրա մեջ օսմանցի զինվորներ կլինեին. մենք բոլորս խանի զինվորներն ենք»: Նրանք նույնիսկ ցանկացել են պատգամավորներից մի քանիսին բերդից ցած գցել: Այնուհետև սկսվում է բերդի պաշարումը: Թնդանոթներով ռմբակոծում ու քանդում են բերդը: Պաշարվածները սպիտակ դրոշակ են բարձրացնում և հանձնում են բերդը: Բերդի պաշտպանությունը հանձնվում է Յուսուֆ քեթխուդային, որը խանի պալատի 500 սնդուկները, գանձերի պահեստները կնքում է [Էվ. Չելեբիի կնիքով] և պարսպի դռները փակում:

Էվ. Չելեբիի վկայությամբ այդ պատերազմում խանի կողմից 1065, փաշայի կողմից 200 մարդ են զոհվում:

Փախստական Աբդալ խանին բռնելու համար ուղարկված Մալազկերտի բեյը ետ է գալիս ձեռնունայն:

Այնուհետև փաշայի մոտ են գալիս Շիրվանի, Խիզանի, Քյարնի, Էսփաիրդի, Ջրիկի և Քեսանի քուրդ բեյերը, որոնք իրենք անձամբ շմասնակցելով կռվին, օգնական զորք էին տվել Աբդալ խանին: Վանի ավագանին և աղաները միաբան դիմում են փաշային և խնդրում ոչնչացնել բոլոր քուրդ բեյերին՝ իբրև պետության թշնամիների: Փաշան կարգադրում է ձերբակալել նրանց:

1065 թվականին Բիթլիսում նոր խան է նշանակվում: Դրա համար մեծ Դիվան է գումարվում, որին մասնակցում են Բիթլիսի այսանը, բարձրաստիճան անձավորությունները և աշիրեթի բեյերը: Բոլորի առաջարկությամբ և խնդրանքով խան է նշանակվում Աբդալ խանի որդի Զիաեդդին բեյը, պայմանով, որ նա վճարի Վանի բանակին ունեցած 200 քիսե հոր պարտքը և վերադարձնի Մալազկերտի

բեյից հափշտակած 40 հազար գլուխ ոչխար: Բիթլիսի ներկայացուցիչները առաջարկում են Արդալ խանի հարստությունը վաճառել և մարել այդ պարտքերը:

Խանի իրերի մեջ կային 11 գեղակերտ սնդուկներ, որոնք պարունակում էին նվիրական և գեղարվեստական գրքեր, որոնք փաշայի կարգադրությամբ վերադարձվում են նրա որդուն՝ նոր նշանակված Զիաեդդին խանին, քանի որ նրա սեփականությունն էին:

Հրապարակորեն վաճառքի հանված անթիվ իրերի մեջ, որոնց մասին էլ. Չելեբին խոսում է շատ մանրամասնորեն, աչքի են ընկնում 17 ոսկեկազմ և տարբեր գրերով գրված 17 նվիրական խոսքեր, ամենաբարձր թղթերի վրա գրված 1300 հատոր գեղարվեստական գրքեր, հայտնի իսլամ հեղինակների 70 բեֆսիքներ, 1300 բառարաններ և կարևոր գիտությունների վերաբերյալ այլ գրքեր: 20 հատոր Ֆիրդուսի «Շահնամ», 1000 հատոր հայտնի բանաստեղծների դիվաններ, 260 գեղակազմ ժողովածուներ և այլն: էլ. Չելեբին ամենամեծ հիացմունքով է խոսում խանի գրական հարստության մասին և ավելացնում. «...փառք աստծո, նվաստս էլ [այդ գրքերից] մի քանիսին տիրացա: Այս արվեստի երկերը այնքան էժան վաճառվեցին, որ վճարված փողը նրանց մի տառի արժեքից անգամ պակաս էր»:

«Խանի սեփական կնիքով կնքված 7 ուղտաբեռ սնդուկներից հանված կարևոր գրքերը» վերնագրի տակ էլ. Չելեբին թվարկում է բազմաթիվ, այդ թվում նաև հայտնի թուրք պատմագիրների երկեր, խանի սեփական երկասիրությունները՝ պարսկերեն, արաբերեն և թուրքերեն լեզուներով, եվրոպական տպագրությամբ 200 ատլասներ ու քարտեզներ, բուսաբանական գրքեր և այլն:

«Այս բոլորը վաճառվում էին շատ ցածր գնով» — գրում է Չելեբին և ցասումով, միջանկյալ հիշում մի այսպիսի դեպք. ինչ-որ տգետի մեկը սուլթանական աճուրդից մի անմասն «Շահնամ» է գնում 1600 դուրուշով, տանում է իր վրանը և նկարի հարամ է ասելով՝ ոչնչացնում է գրքում եղած բոլոր նկարները, հաճում է դիմանկարների աչքերը և բոլոր թերթերը ծակծկում: Պատկերների մեջ եղած մարդկանց վիզը կտրելու միտումով՝ դանակով նրանց վիզը կտրում է, գեղարվեստական և նուրբ նկարները իր զգվելի թքովը կեղտոտում: Փաշան իմանալով այս մասին, կարգադրում է այդ կափու-կուլի ենիչերիին հազար զավազանի հարված տալ, Շահնամի արժեքը գանձել և բանակից վռնել...

էլ. Չելեբիի վկայությամբ խանի իրերի աճուրդը չորս օր է տևել: Աճուրդից ստացված գումարով լրիվ վճարվում է Վանի բանակին խանի ունեցած 200 քիսե պարտքը, որից Վանի զորամասը փաշային իբրև վարձ տալիս է 50 քիսե: Մալազկերտի բեյը իր 40 հազար ոչխարի փոխարեն ստանում է 70 քիսե, որից 50 քիսեն տալիս է փաշային, իսկ խանից խլված մնացած հարստության մասին ոչ ոք փաշային ոչինչ չի ասում:

Նոր նշանակված Զիաեդդին խանը, ըստ հին սովորության, Բիթլիսի ժողովրդից 300 քիսեի հարստություն է հավաքում, որից փաշային իբրև ծառայության վարձ տալիս է 100 քիսե փող, 5 ձի, 10 չորի, 10 դուլամ, 5 կույս աղջիկ, մի գունագեղ վրան և 50 անուշաբույր շամամ: Բացի այդ փաղիշահի կողմից իր բերաթր նորոգելու համար խոստանում է 100 քիսե...

Արդալ խանին բռնելու համար ուղարկված Արճեշի, Աղիլչևազի և Մուշի բեյերը վերադառնում են ձեռնունայն, սակայն իրենց հետ բերում են Մալազկերտի լիկից խլված ոչխարների 20 հազարը, որը ցանկացել են վերադարձնել բեյին,



սակայն վերջինս չի ընդունել, քանի որ ուշիարներին համար փաշա ից արդեն ստա-  
նի էր 70 քիսն: Նա փաշային ասում է. «Այս ուշիարները ինձնից քեզ հալալ լինեն»:

Ադիլջևազի, Արճեշի և Մուշի բեյերը հանդիպում են խանի մարդկանց, նրանց հետ կռվի բռնվում, հարյուր մարդ են սպանում և մոտ հարյուրին գերի են վերց-  
նում և փաշային հանձնում: Փաշան դահիճներ է կանչում գերիներին մահապատժի  
ենթարկելու համար: Վանի աղաները բարեխոսում են և գերիներին փրկում մա-  
հապատժից: Փաշան այդ գերիներին սվիճում է աղաներին: Այնուհետև բոլոր ա-  
ղաներին ու բեյերին վարձատրելուց և առատ նվերներ բաժանելուց հետո, նոր խա-  
նից փաղիշահի և սադրազամի համար ստացած 200 քիսն ոսկին Ստամբուլ է  
ուղարկում:

(էջ 200—260)

### ՄԵՐ ՈՒՂԵՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԴԵՊԻ ՎԱՆ 1065 ԹՎԱԿԱՆԻ ՆՎԻՐԱԿԱՆ ՌԱՄՍԱԶԱՆ ԱՄՍԻ 29-ԻՆ

Վերջին պահին նոր խանի խնդրանքով Մելեք Ահմեդ փաշան  
կալանավորված քուրդ բեյերից ազատում է Խիզանի բեյին, որի  
համար տեղնուտեղը փաշայի գանձարանն է մուծվում 13 հազար  
ոսկի, մեկ կանթար արծաթ և 20 զրահ: Մնացած քուրդ բեյերի մա-  
սին փաշան սպառնալից տոնով ասում է. «Աստծով, հենց որ Վան  
հասնեմ, դիվան կկազմեմ և փաղիշահական դիվանում կորոշեմ  
նրանց գլուխները թոցնել, որ մյուսներին էլ խրատ լինի, Վանի  
վալիներին հնազանդություն ու հպատակություն ցույց տան և փա-  
ղիշահական հավաքին ներկա լինեն...»:

Նրանք ուղևորվում են Վանա ծովի հարավային եզերքով: Սկզբում կանգ են  
առնում 300 տնից բաղկացած քրդական լուսնի-դերե գյուղում, որտեղ լինել է  
թափվում համանուն գետը: Այնուհետև իջևանում են Սոր-ի գյուղում: Այս գյուղի  
մասին էլ. Չելեբին գրում է. «...Վանա ծովեզերքից հեռու, Վանի տերիտորիայում  
ընկած 200 տնից բաղկացած բարեշեն գյուղ է. ունի հին վանք, վարդապետները  
նվերներ բերեցին փաշային...»:

Առավոտ վաղ ճանապարհ ընկանք և հասանք Աղթամար կրդ-  
զին. Մելիք Զալութը այստեղ այնպիսի մի վանք է կառուցել, որ  
բոլոր քրիստոնյաների համար նվիրական վանք է համարվում:  
Կղզին Վանա ծովի մեջ երկարություն արեւելքից դեպի արեւմուտք  
ձգված, երկինք խոյացած մի բարձր լեռ է: Շրջագծի երկարու-  
թյունը 7 մղոն է: Միայն հարավային կողմից մի դժվարանցա-  
նելի և մացառոտ ճանապարհ ունի, որը գտնվում է Վանա ծովի  
հարավում, Գավաշի սուբաշիության մեջ ընկած նավահանգստից

3 մղոն հեռավորության վրա: Բարձր լեռան վրա վանքեր կան: Վանքից եկած վարդապետների նվերներն ընդունվեցին (փաշայի կողմից): Նրանք փաշային «Բարի եկաք» ասացին և բերդից 7 շահի թնդանոթներ արձակեցին: Երբ բոլոր վարդապետները նավակներով ետ էին դնում, նվաստս էլ իմ 7 ծառաներով, նույնպես նավակներով, գնացի կղզին դիտելու: 700 քայլաչափ երկարությամբ, ամուր քարերով կառուցված հիանալի մի բերդ է: Արևմուտքում մի փոքր դուռ ունի: Բերդի միջի հիշյալ վանքը (Աղթամարը) հնագույն վանքերից է: Երևանի մոտի Ուլքիլիսեն (էջմիածինը), Նախիջևանի մոտի Եդի-Քիլիսեն և Երուսաղեմի Կամամեի եկեղեցին սրա հետ համեմատած՝ աննշան են: Այս վանքի կառուցվածքը, սենյակները և մնացած շինությունները եթե առանձին-առանձին նկարագրենք, շատ երկար կլինի: 200-ից ավելի վարդապետներ և հոգևորական պետեր ունի, որոնք ժուժկալության, ծոմապահության ու բակլա ուտելու հետևանքով չորացել և կմախքի են վերածվել: Շատ երիտասարդ ծառաներ ունեն, որոնք մեծ հարգանքով հյուրասիրում են. նրանք այնքան բարիքներ ունեն, անգամ թռչունի կաթ. հեռավոր երկրների բույսեր: Մետաքսե վերմակներ և զերբաֆ՝ անկողիններ ունեն, որոնցով սպասարկում են բոլոր հյուրերին: Վանքի ներքևում մեծ քարայրներ կան, որոնք լիքն են ուտելիքներով և խմելիքներով: Աշխարհից հեռացած (ճգնավոր) մոտ 300 դերձակներ կան: Բոլորն ապրում են ուխտավորների նվերների հաշվին: Զուրը չրամբարներումն է:

Դարձյալ նավակներով այստեղից անցանք մյուս կողմը և եկանք կղզուց 5 մղոն հեռավորության վրա ընկած Ակքիրփի: Այստեղ բերդ չկա և գավառիցների ճանապարհը անցնում է այստեղով: Այստեղից փաշայի հետ միասին, Վանա ծովեզերքով գնացինք դեպի արևելք: Մեր ձախ կողմում Վանա ծովը մի փոքր ծոց էր կազմում: Վանա ծովի ալիքներն այնպես են փորել այդ ժայռերի ստորոտը, որ ժայռերի տակ դատարկ տարածություն է ստեղծվել: Բակ մեր աջ կողմում երկինք խոյացած Քեփասի ժայռ անունով բարձր լեռն էր, կայծքարի նման կրակ արձակող կարծր քարից է: Այս երկրում դժվար անցանելի ճանապարհներին լեռնա են ասում: Վանա ծովի եզերքին Կոսկուս Կրքան ճանապարհի վրա ընկած Հեքարի լեռներում գտնվող այս նշանավոր քեփանը նմանը չունի Ռումի, Արաբի և Աջեմի երկրներում: Վերի ժայռերից եթե մարդ մի քար գլորի՝ կարող է ոչնչացնել հազար մարդ: Ներքևում դժխանման անդունդ է. իսկ վերևում սեպ ժայռ է: Խիյաբի Ահմեդ փաշա անունով մի վեզիր

բարի գործ է ձեռնարկել այստեղ. ծովի կողմից, քարուկրից մի սլաք է կառուցել և ճանապարհը լայնացնելու նպատակով սկսել է լեռան ժայռերը փշրել: Աջեմներն ասել են, որ «դեպի մեր երկիրը գալու համար հեշտ ճանապարհ կստեղծվի» և արգելք են հանդիսացել: Խոսքով այդպես են ասել, սակայն այդ խոսքի իմաստը այն է, որ նրանք ցանկացել են իրենց երկիրը պաշտպանել վեզիրից: Այդ միջոցին մի գերեզման տեսանք ու մի մեծ արկած հիշեցինք:

(էջ 261—264)

Վաշտապետ Չոմարի արկածները: Այս վերնագրի տակ էլ. Չելեբին երկարորեն պատմում է նշանավոր թուրք ավազակապետ Չոմարի մասին: Չոմարը սկսած 1055 (1645) թվականից մի շարք կարևոր պաշտոններ է վարել: Հետո սկսել է ավազակություն անել և Գյուրջի նեբի ու Կաթրըջի-օղլի հայտնի ավազակների հետ, Սկյուտարի մոտ, Սադրաղամ Մուրադ փաշայի դեմ մղած պատերազմում պարտվել է և փախել: Այդ կովին ներկա է եղել ինքը՝ էլ. Չելեբին, Լյնուհետե, հատուկ հանձնարարությամբ Շամ գնալիս, ճանապարհին, Ադանայի մոտի անտառում Չելեբին հանդիպել է Չոմարին, նրան Շամ տարել և ծառայության է նշանակել տվել Մյուրթեզա փաշայի մոտ: Այնտեղից Մյուրթեզա փաշան փոխադրվում է Սվազի էյալեթը, Չոմարին տանում է իր հետ և նիկսար քաղաքի սուրաշի նշանակում: Հետագայում այդ պաշտոնից Չոմարը հեռացվում և բանտարկվում է: Բանտից փախչելով, 100 կտրիճներով կողոպտում է իրեն բանտարկող աղայի ագարակը և հափշտակելով նրա ձիերը, մեծ ավարով գնում է Վան՝ Մուհամմեդ էմին փաշայի մոտ, որն այդ ժամանակ Խոշաբի իշխողի՝ Մահմուդի Սուլեյման րևյի հետ թշնամության մեջ լինելով, Չոմարին սերդար է նշանակում: Սա կողոպտելով ու թալանելով Հեքարիի և Մահմուդիի գյուղերը, մեծ ավար է բերում Վան: 1060 թվականին, երբ Մելիք Ահմեդ փաշան մեծ վեզիր է լինում, Վանի Մուհամմեդ էմին փաշան ապստամբում է, բայց պարտվում, գալիս Մելիք Ահմեդ փաշային է ապավինում և ներման է արժանանում: Իսկ Չոմարն ասում է. «էմին փաշայից հետո ինձ համար Վանում մնալը հարամ է» և փախչում է Բիթլիսի խոսնի մոտ, որը նրան ընդունում և մեծ պատիվների է արժանացնում:

Վանի բանակը Չոմարին հրավիրում է Վան: Սա իր 50 ընտիր քաջերով կուսկուն կրրանի ճանապարհով Վան գնալիս, Քեփանում թափարդ մտած և իրեն սպասող Հեքարիի խանի 500—600 մարդկանց հետ կովի է բռնվում: Չոմարը իր թըշնամիներից հարյուրավորներին գետին տապալելուց հետո, ձին քշում, մտնում է ծովը և լողալով՝ բավականին հեռավորության վրա դուրս է գալիս ծովեզերք: Նրան հալածող ձիավորները հասնում են Չոմարին, որը նորից կռվում է Խուսթեսի պիս և հետո մտնում է Սորեն Բաբա անունով ուխտատեղին և շարունակում կռվել պատուհանի անցքից: Ի վերջո նրան սպանում են: Նրան թաղում են այդ ուխտատեղիի մոտ, որը ներկայումս էլ ուխտատեղի է (?):

(էջ 261—271)



1065 (1654) ԹՎԱԿԱՆԻ ԶԻՆԳԱԴԴԵԻ 3-ՐԴ ՕՐԸ  
ԴԵՍՊԱՆՈՒԹՅԱՄԲ ՄԵՐ ՈՒՂԵՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ  
ՎԱՆԻՑ ԴԵՊԻ ԱԶԵՄԻ ԵՐԿԻՐ

ԷՎ. Զեւերին Վանի բերդից 500 զինվորով շարժվում է դեպի արևելք, անցնում է 300 տուն և մի վանք ունեցող Զեքուք (Զեկկ) գյուղով, որի տուրքերը ստացել է Վանի բանակը: Այնուհետև իջևանում է Վարազա վանքում:

Այս երկրում եկեղեցիներին վաճճ են ասում: Այդ եկեղեցին Վարազա սարի ամենաբարձր զագաթից քիչ ցած, մի կանաչագարդ ծաղկաստանի մեջ քարուկրով կառուցված, դմբեթներով, բերդի նման, երկաթյա դարպասներով մի վանք է, որը ոչ մի հին վանքի նման չէ: [Վանքում] 300-ից ավելի վարդապետներ և հոգևորականներ կան, որոնցից յուրաքանչյուրը ունի իր պարտականությունը:

Այդ գիշեր մեր 500 զինվորին այնքան լավ պատվեցին ու հյուրասիրեցին, որ անհնարին է նկարագրել: Առավոտյան մեր ընկերներին և նվաստիս լուսանի մեկական մորթի նվիրեցին: Հազար ու մի ղժվարությամբ Վարազա լեռան ծառաստանները անցնելով, 5 ժամից հետո հասանք Հենդուսթեն (Հասպսթան) գյուղը, որը Վանի նահիյեում 300 տնից բաղկացած մի գյուղ է. խարաջը Վանի կուլիին է պատկանում և գրանցվում է դեֆթերդարի կողմից: Այստեղից դուրս գալով և անցնելով Կուլի շայիրով և Սուլեյման-բեյ շայիրով հինգ ժամից հետո հասանք Խոշաբի բերդը:

Խոշաբի բերդը: Բերդի մոտով հոսում է Խոշաբ գետը, որի համար էլ բերդը այդպես է կոչվում: Հին անունը Արջեքի-բալա է (Վերին Արճակ): Այլ-Աբբասի Հեքարին է կառուցել: 800 (1397) թվականին անցել է Մահմուդիների ձեռքը. ներկայումս էլ Մահմուդի բեյերի կենտրոնն է: Հետագայում, 1060 (1650) թվականին Սուլեյմանի Զեման անունով մի բարձր խան այդ բերդը ընդարձակել է և արևելքից իշխող դիրք ունենալու համար՝ այդ կողմում կառուցել Կալայի-Սուլեյմանիյե բերդը, որի ամեն մի քարը մի փղի մեծություն ունի: Յուրաքանչյուր քարի երկարությունը 20 ոտնաչափ է և ըստ երկարության պատի մեջ դնելով, ծայրերը պատից դուրս է հանել: Թնդանոթի արկերի հարվածներին դիմանալու համար բերդի պատերը կառուցել է կրիայի ետևի մասի ձևով. որքան էլ թնդանոթով գնդակոծեն, ոչ մի ազդեցություն չի ունենում:

1060 (1650) թվականին Շամսի փաշա-օղլի Մուհամմեդ էմին փաշան 29 օր ումբակոծել է բերդը, բայց մի քար անգամ չի կարողացել տեղից շարժել և հուսահատված ետ է վերադարձել:

Օսմանյան երկրում բերդերի դարպասներն, ընդհանրապես, երկաթապատ տախտակե դռներ են, որոնց վրա կրակելիս տախտակը այրվում է, իսկ երկաթային մասերը քանդվում են: Սակայն հռչաբի բերդի դարպասների բոլոր մասերը շինված են 300 կանխար նախիջևանի պողպատից, բոլորովին առանց փայտի: Շենքի վարպետը այս դարպասն այնպես է ծածկել հրկու աշտարակների միջև, որ բոլորովին չի երևում: Բերդում իշխողից՝ Մահմուդի Ռբ-րա՝իմ բելից բացի ոչ ոք չի լինում: Բերդը շատ փոքր է: Շրջադժի հրկարությունը 1200 քայլ է: Բերդի մի անկյունը բեյին է հատկացված: Ունի մի փոքր բաղնիք: Հացահատիկի ամբարները նուկուղներում են, որտեղ առատ ուղմամթերք և 10 շահի թնդանոյ՝ կա: Անձրևի ջուրը հավաքվում է ջրամբարների մեջ: Ժայռերից մեկը փղի կնճիթի նման երկարած է դուրս: Հանգուցյալ Սուլեյման բեյը այդ ժայռերի վրա երկաթե անիվներ է շինել և 100 կուլաջ երկաթյա շղթայով ներքևից հոսող հողաբ գետից վարպետորեն ջուր է քաշել տվել, որը ուսթաթի ժողովուրդը դիտում է շուկայից և զարմանում:

Չորս կողմից անառիկ ժայռեր են, շրջապատում խրամատներ չկան, հյուսիսից մի դարպաս ունի, որի մոտ, ներսից շատ խոր մի խրամ կա: Սրա կամուրջը շինված է թնդանոթի տախտակներից: Խրամը լցված է սահրինջի ջրով:

Ստորին ռաբաբը: Այս երկրում վարոշին ռաբաթ են ասում: Այդ ռաբաթն ընկած է մի ձորի մեջ և չորս կողմից բարձրադիր է: Արևմուտքում հողաբի գետն է: Բերդի պարիսպները ցածր են, ունի 40 աշտարակ, երկու դարպաս: Առանց խրամի շրջագծի երկարությունը 400 քայլ է: Ռաբաթում 800 տուն, մի ջամի, մի խան, մի բաղնիք և մի քանի խանութներ կան: Ուրիշ շինություններ չկան:

Մահմուդի ֆրդերի վիճակը: 955 (1549) թվականին սուլթան Սուլեյմանին հպատակություն հայտնելու և Թավրիզի, նախիջևանի ու Երևանի արշավանքներին մեծ ծառայություն մատուցելու համար Երկիրը իրենց է թողնվել և կառավարվում են յուրթլուքի ու օջաբլըքի կարգով: Ներկայումս Վանի էյալեթում է և դրոշակի ու թմբուկի տեր օջաբ-բեյի ունի: Երկրում աշխարհահամար է կատարվել: Սուլեյմանի օրենքով գեամեթներ և թիմարներ ունի: Բեյի խասը իր երկրի եկամուտն է: Այդպես էլ Վանի վալիի հետ գնում է պատերազմի: Ասիթանեի (Ստամբուլի) կողմից սահմանված 150 ալշեով կադի ունի: 8000 զինվոր է հավաքում: Քանի անգամ դուրս են եկել Աջեմի շահի դեմ: Շատ քաջ, անվեհեր զազիներ են: Բոլորը կար-

միւր, կանաչ, դեղին, ալ ներկերով ներկւած մորուքավոր մարդիկ են, կրօնասեր են և շաֆիի դավանանքին են պատկանում: Եթե նրանցից մեկի սուտը բռնվում է, ասում են դու ստախոս ես և մշտապէս արտաքսում են: Մինչև անգամ չեն խնայում նրանց ընտանիքին ու զավակներին:

Խոշաբի գետը: Այս մաքուր գետը սկիզբ է առնում Հեքարիի լեռներից և Հասենի յայլաններից: Բերդի մօտ Խոշաբ անունն է ստանում: Հոսելով դեպի արևմուտք, անցնում է Վանի դաշտով՝ Արտամետի այգիներով և հետո՝ Ոստան բերդի մօտ, թափվում է Վանա ծովը...

Էրջեֆի (Արնակ) բերդը: Սեպածե մի ժայռի վրա քառակուսի կառուցված բերդ է: Շատ բարձր էր և չկարողացա բարձրանալ ու դիտել: Ներկայումս գտնվում է Մահմուդիի բեյի իշխանության ներքո: Նախկինում այս բերդը Մահմուդիների կենտրոնն է եղել: Հիմա այնքան էլ բարեշեն չէ: Վանի էյալեթումն է և սանջաքի բեյութլուն է համարվում: Ունի 2000 զինվոր: Մահմուդիի լավագույն ձիերը այստեղ են լինում: Տնտեսութունների եկամուտը բեյին օջաքլըք է եղել: Բեյը բերդում է ապրում, իսկ ստորին ռաբաթն ընկած է մի ձորի մեջ և այգիներով ու պարտեզներով 500 տուն ունի...

Բերդը մի փոքրիկ լճակ ունի, որի մեջ ամբողջ Քուրդիստանում հայտնի 10 օկկա ծանրությամբ շատ լավ կարմրախայտ ձկներ կան: Զկնորսները որսում և սրան-նրան նվեր են տալիս: [Այդ ձկները] բոլորովին ձկան հոտ չունեն...

Աբաղայի բերդի բնութագիրը: Աբակայի աղավաղված ձևն է: Կայի նշանակում է փաղիշահ... Վանից 10 ժամյա հեռավորության վրա է: Դեպի արևմուտք տանող մի ճանապարհ ունի: Բերդը հրեղանկյուն է, կառուցված է սեպ ժայռի վրա և ամրակուռ է: Ներկայումս գտնվում է Մահմուդիի բեյի իշխանության ներքո: Այստեղից գնացինք դեպի արևելք և 7 ժամ հետո հասանք Վանի Կարահիսար:

Վանի Կարահիսարը: Քրդերը այդ բերդը Կարաջա կալա են կոչում: Կառուցել է Ալ-Աբբասիներից մեկը՝ Ղիյասէդդին-բին էլ Սուկթեդիրը: Շատ հին շինություն է: Օսմանյան պետության մեջ վեցերորդը այս Կարահիսարի էքրատն է. մյուսներն են Աֆիոն Կարահիսարը, Շիրին Կարահիսարը, Դեհլի Կարահիսարը, Անթալիա Կարահիսարը և Կարահիսարի Սահիբը: Սա ևս մյուս Կարահիսարներից ետ չի մնում: Երկինք խոյացած, մի աննման լեռան վրա կանգնած բարձր բերդ է, բայց փոքր է: Զորս կողմը անդունդներ են և չկարողացա որոշել, թե քանի քայլ է ներկայումս Մահմուդիի



բեյերից մեկի՝ մեզ անվանակից էվլիյա բեյի իշխանության ներքո յուրթլուք ու օջաքլըք է: Ինքը (բեյը) թմբուկի և դրոշակի տեր հարգելի մի բեյ է, որն իր շնորքի շնորհիվ Քուրդիստանի բոլոր բեյերին իր հետ է կապել: Չորս հազար ընտիր և լավ զինված զինվոր ունի...

Այնուհետև էվ. Չելեբին շարունակելով իր ուղևորությունը, անցնում է Փասիք ազալի ու Մելահին գյուղերով և հասնում է Փինյանիշ բերդը:

Փինյանիշ բերդի բնութագիրը: Կառուցված է երկինք խոյացած մի ժայռի վրա և դիտելու արժանի բերդ է, որի բոլոր աշտարակները, ատամները և պատերը ժայռեր են: Մեջը 100 քարայր, 10 տուն և ջրամբարներ կան: Քարայրներում հացահատիկների մեծ պաշար կա: Բերդը իշխող դիրք ունի: 1024 (1615) թվականին Քել Ռուստեմ խանը ամբողջ 8 ամիս այս բերդը պաշարել, թնդանոթներով ռմբակոծել է, սակայն ապարդյուն է անցել և ետ է դարձել:

Հարավից մի դարպաս ունի, դեպի որը միայն սանդուղքներով կարելի է բարձրանալ, իսկ երբ սանդուղքը պարաններով վեր է բարձրացվում, արդեն ոչ մի կողմից չի կարելի վեր ելնել: Շրջապատի լեռներում շատ կան վազր, լուսան և վայրի կենդանիներ: Մի քանի քրդեր այստեղ թակարդներ են դնում և այդ կենդանիներն անցնելիս՝ մեջն են ընկնում. մորթը հարգի է: Այստեղ ձիու մեծություն մեծ վազրեր կան: Բերդից ցած, Բեզտուք ձորի եզերքին, 600 քրդական տուն կա, սակայն շրջապատում ռաբաթ չունի...

Այնուհետև, Չելեբին պատմում է, որ Հալեպի վալի էֆենդի փաշայի գրգռմամբ աշեմները այս ցեղի 40 հազար ոչխարը հափշտակել և քշել են. ինքը գնում է Իրան, այդ ոչխարները ետ վերադարձնելու պարտականությունը:

Փինյանիշ ցեղի վիճակը: 955 (1548) թվականին փինյանիշ ցեղը հպատակվել է սուլթան Սուլեյման խանին, որը նրանց վիլայեթները իրենց է թողել ու օջաքի բեյ է նշանակել: Ունի 600 զինվոր: Սրանք ևս Մահմուդիներ են համարվում: Նրանց տիտղոսը գրվում է «Փինյանիշի էմիրներ» ձևով: Հավատարիմ, աչքաբաց, կրակոտ մարդիկ են, կեղծիք ու խարդախություն չեն սիրում...

Այստեղից էվ. Չելեբին անցնում է մի քանի գյուղերով. անցնում Կութուր բերդը, այնտեղից շարունակելով ճանապարհը՝ հասնում է Ուրմիայի բերդը: Ինչպես արդեն նշվել է, էվ. Չելեբին Մելեք Ահմեդ փաշայի հատուկ հանձնարարությամբ գնում է Ուրմիայի խանի մոտ: Փաշան Ուրմիայի խանին գրած իր նամակում ա-

ռաջարկում է ևս վերադարձնել այն 40 հազար ոչխարը, որ խլվել է ֆինյանիշի քրդերից, այդ քալը համարելով երկու պետությունների միջև գոյություն ունեցող խաղաղության դաշինքի խախտում: Էվ. Չելեբին է-րոդանում է բազմաթիվ ու թանկագին նվերներով և միաժամանակ Մելեք Ահմեդ փաշայի անունից սպառնալիք տալով, ստիպել Ուրմիայի խանին վերադարձնել հափշտակված ոչխարները:

Այնուհետև էվ. Չելեբին ուղևորվում է դեպի Թավրիզ, որովհետև Մելեք Ահմեդ փաշան հատուկ գրությամբ դիմել էր նաև Թավրիզի խանին և առաջարկել պատժել Ուրմիայի խանին: Էվ. Չելեբին գալիս է Թավրիզ, ուր շղթայակապ բերել էին Ուրմիայի խանին: Նա միջնորդում է Ուրմիայի խանին ազատելու համար, քանի որ հափշտակված ոչխարները վերջինս վերադարձրել էր: Էվ. Չելեբիի առաջարկով Թավրիզի խանը, երկու երկրների միջև բարեկամական կապ հաստատելու համար, մեծ նվերներով հատուկ պատգամավորություն է ուղարկում Մելեք Ահմեդ փաշայի մոտ: Էվ. Չելեբիի Թավրիզում գտնվելու ժամանակ Վանից սուրհանդակ է գալիս և հայտնում, որ փախստական Բիթլիսի Աբդալ խանը վերադարձել է և Մելեք Ահմեդ փաշան նրա վրա նոր արշավանք է պատրաստում...

(էջ 271—277)

\* \* \*

Էվ. Չելեբին իր Ուղեգրության IV հատորի մնացած մասում նկարագրում է իր ուղևորությունը Թավրիզից դեպի Սպահան, Համադան, Շեհրի-Ջոր, Մուսուլ և Բաղդատ:

## ՀԱՏՈՐ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ

(1066 ր. = 1655 ր.)

Քաղաքացիացի Մուսուլի Սղերդ—Ոստան—Վան—Էրզրում—Ստամբուլ: Նորից Վան—Բիթլիս—Արճեշ—Մանազկերտ—Խնուս—Բասեն (Հասանաբադ): Հետո Էրզրումից և Նրզնկայից Թոքաթ:

Այս հատորի սկզբում էլ. Չելեբին նկարագրում է իր ճանապարհորդությունը Քաղաքացիացի մինչև Մուսուլ:

Նյունահետև Մուսուլից ուղևորվում է Քուրդիստան, անցնում մի շարք վայրերով ու գյուղերով, ապա կանգ է առնում Սղերդում:

Սղերդ քաղաքի բնութագիրը: Ըստ հին պատմագիրների Եզտ Ջըրտ<sup>1</sup> շահի կողմից հիմնված հին քաղաք է: Մի մեկիքից անցնելով մի այլ մեկիքի, ի վերջո եզիդի ցեղից գրավում է վեհապառ Օմերի որդի Աբդուլլահը: 921 (1515) թվականին Սղերդի խանը, նշանավոր Մուլլա Բորիսի համաձայնությամբ և հանձնարարությամբ, Դիարբեքիի վալի և սուլթան Սելիմ I վեզիր Բըյըքլի Մուհամմեդ փաշային հպատակություն է հայտնում, որով իր երկիրը մշտապես տրվում է իրեն: Հետագայում այս խանի սերունդը վերջանում է և այդ պատճառով ներկայումս դարձել է Դիարբեքիի էյալեթի սանջաքի բեյի կենտրոնը: Բեյի խասը 333.883 ափս է, ունի 7 զեամեթ, 133 թիմար, ալայի բեյ և չերիբաշի: Օրենքով սահմանված՝ ջբեյությունների հետ միասին, ընդամենը 800 զինվոր ունի: Բեյն էլ 500 զինվոր ունի: Պատերազմի են գնում Դիարբեքիի վալիի հետ: Չինվորները ընտիր են և լավ զինված: Գիշեր ժամանակ Քուրդիստանի զինվորների շարքում Սղերդի զինվորների վրանները գտնելու համար՝ Դարձ Սաիդ պետք է կանչել:

Քաղաքի արաբական անունը Դարի Սաիդ է: Այստեղ թեև Քուրդիստան է, սակայն ժողովուրդը արաբերեն է խոսում. գիտեն



նաև քրդերեն, թուրքմեններեն և հայերեն: Շարիաթի դատավորը շեյխ-ուլ-իսլամն է: Չորս դավանանքի<sup>3</sup> մյուսքիներ ունեն: Ասի-թանեի կողմից սահմանված 150 ակչեուլ կազա է: Սիփահիի քեթ-խուդայի փոխարեն ունի ենիշերիի սերդար, մյուսթեսիր, շեհբենդեր և քաղաքի սուբաշի:

Սղերդի արևմտյան կողմում, չորս կոնաք հեռավորության վրա, Դիարբեքիրի բերդն է: Դարձյալ դեպի արևմուտք Մարդինն է՝ երեք կոնաք հեռավորության վրա: Հարավ-արևմուտքում, երկու մենզիլ հեռավորության վրա, Հիսնի Քեֆի բերդն է: Հարավ-յին կողմում, երեք մենզիլ հեռավորության վրա, Ջեզիրե քաղաքն է: Արևելքում գտնվող Քեֆերեի գյուղաքաղաքը մեկ կոնաք հեռավորության վրա է: Մուսուլը արևելքումն է, իսկ Սղերդը Մուսուլի արևմուտքումն է:

Սղերդ ֆաղաֆի տեղն ու նկարագիրը: Այս գեղեցիկ քաղաքը գտնվում է Շաթից [գետ] արևելք: Գետից հեռու է կես մերհալե: Լեռների մեջ, կանաչազարդ վայրում ընկած, դրախտանման այգի-ներով մի քաղաք է: Քաղաքում հազվագեպ են փայտաշեն տներ: Բոլորը քարուկրից, հիանալի կամարներով, բարեկարգ ու գեղեցիկ տներ են: Ինչի ապարանքը իր էնդերունի և բիրունի<sup>4</sup> բազմաթիվ սենյակներով, զարդարված է գեղեցիկ այգիներով և պարտեզներով:

Հայտնի են [այս քաղաքի] ցորենը, բրինձը, բակլան, լոբին և կարմիր ստեպղինը: Լեռները և ժայռերը ծածկված են բազմատեսակ պտուղներով, թուզով, բերում անունով պիստակով և արտահանվում են այլ երկրներ:

Այս քաղաքը դիտելուց հետո, մեր ընկերներով միասին ուղևորվեցինք դեպի հյուսիս և եկանք Քեֆերեի Շիրվան գյուղաքաղաքը: Ժողովուրդը Քեֆերեն է կոչում: Այստեղ Դիարբեքիրի էյալեթի սահմանը վերջանում է և այդ պատճառով Քեֆերեն մտնում է Վանի էյալեթի մեջ և գտնվում է Շիրվանի իշխողի իշխանության ներքո: Ընդարձակ հարթավայրում ընկած, այգիներով և պարտեզներով, հիանալի ջրով, բարեշեն ջամիով և մեդրեսներով, խանով և բաղնիքներով, շուկայով և բազարով հարուստ մի գյուղաքաղաք է: Ամբողջ Քուրդիստանի ժողովրդի հագած կարմրավուն շալն ու ասվի դործվածքները այստեղ են պատրաստվում: Հարուստ ուսանիր, բրիստոնյաներ յակուբի և հայ քյաֆիրներ են:

Այստեղից դարձյալ դեպի հյուսիս գնացինք և հասանք Մադեն գյուղաքաղաքը: Այստեղ հանքեր (մադեն) շատ լինելու պատճա-

ռով քաղաքը Մադեն է կոչվել: Հիմնադիրը հայտնի չէ: Գտնվում է Վանի էյալեթում: Երկրանի բեյի իշխանության ներքո է. մի աշիրեթի բեյ ունի: Ունի պարտեզներ և այգիներ, ջամի և մեդրեսեններ, խան, բաղնիք, շուկա: Այստեղի շալն ու ասվին նմանապես հայտնի են:

Այստեղից դուրս գալով եկանք Վանի դաշտում գտնվող Ոստան բերդը:

Ոստան բերդը: Ընկած է Վանա ծովի եզերքին: Ունի այգիներ և պարտեզներ, ջամի ու մեդրեսեններ: Գտնվում է Հեքարիի իշխողի տիրապետության ներքո: Այս մասին արդեն գրել եմ...

1065 (1655) թվականին էվ. Չելեբին Վանից մեկնում է Ստամբուլ: Ամիկ բերդից անցնում է Բարկիրի, Մալազկերտ, Երզնկա, Նիկհիսար, Մարզվան, Բոսյա, Իզմիր, Գեյզե, Սկյուդար և 13-րդ օրը հասնում է Ստամբուլ: Այնտեղ ներկայանում է Սադրազամ Սուլեյման փաշային և նրան հանձնում Մելեք Ահմեդ փաշայի նամակները: Երբ սադրազամը էվ. Չելեբիին ասում է, որ ինքը մտադիր է Մելեք Ահմեդ փաշային կանչել Ստամբուլ, Չելեբին պատասխանում է. «...Վանի մի կղզի է, այնտեղ իմ էֆենդին ոչինչ չի կարողանում գանձել և հազիվ կարողացավ իր ծախքերը ծածկել: Առանց փողի մարզը եթե Ստամբուլ գա, ի՞նչ հաճույք կարող է ստանալ...»: Սադրազամը Չելեբիին առաջարկում է պատրաստվել Վան մեկնելու համար: Սակայն այդ ժամանակ Ստամբուլում տեղի են ունենում Աթ Մեյզանիի դեպքերը և խռովությունները: Սադրազամ Սուլեյման փաշան պաշտոնազուրկ է լինում: էվ. Չելեբին տեսակցություն է ունենում նոր սադրազամի՝ Սիվալ փաշայի հետ, և նրա հրամանով նորից մեկնում է Վան:

Սադրազամը ասում է. «Շուտով հասիր մեր եղբայր Մելեք Ահմեդ փաշային: Էյալեթում թող գանձի իր ստանալիքը և սպասի իմ կողմից առաջիկայում ուղարկվող փաղիշահական հրամանին և նրա համաձայն գործի»: Ուղևորության 13-րդ օրը նա հասնում է Վան, ներկայանում է փաշային և պատմում բոլոր նորությունները: Մի քանի օր հետո փաշան իր ստանալիքը գանձելու համար, էվ. Չելեբիին հատուկ նամակներով ու նվերներով ուղարկում է Բիթլիսի խանի ու Զրիկի բեյի մոտ: Բիթլիսի խանը էվ. Չելեբիին ընդունում է մեծ հանդիսավորությամբ ու պատիվներով: Հետո Չելեբին գնում է Զրիկի բեյի մոտ՝ Զրիկի բերդը: էվ. Չելեբին գրում է. «Զրիկի ցեղը Վանի էյալեթում ընկած առանձին բնություն է կազմում: 6000 հրացանաձիգ զինվոր և 20 աշիրեթի պետ ունի... Նվիրական պատերազմի ժամանակ առևտրականները 600 զինվոր են տալիս: Ունի շերիքաշի, ալայի բեյ, 150 ակչևով կաղի, սակայն մյուֆթի և նադիր շունի, ուլեմաները շատ են»:

(էվ. Չելեբի, հտ. V, էջ 20)

Այստեղից Չելեբին վերադառնում է Բիթլիս: Խանը մեծ ջանք է թափում և 50 քիսե փող է հավաքում: էվ. Չելեբին այդ գումարը ուղարկում է Վան՝ փաշային: Մնում է, գանձելու ևս 20 քիսե:

Տեղեկություն է ստացվում, որ Մելիք Ահմեդ փաշան պաշտոնազուրկ է արվել և Վանը շնորհվել է Փեհլևի Ահմեդ փաշային: Սակայն ձմեռվա խստության պատճառով Մելիք Ահմեդ փաշան որոշում է ձմեռել Վանում և գանձել իր ստանալիքները:

Այդ ժամանակ անսպասելի կերպով Բիթլիսում երևում է Մոտկանի (Մոտեկի) լեռներում թաքնված փախստական Աբդալ խանը: Քաղաքում մեծ իրադարձություն է: Ոմանք ողջունում են Աբդալ խանի վերադարձը, մյուսները վախենում են նրա վրիժառությունից: Էվ. Չելեբին հարմարվում է պայմաններին և որպես դերվիշ ներկայանում է խանին: Զիաեդդին խանը հոր ոտքն է ընկնում և հայտնում, որ ինքը իր հոր իշխանությունը պահպանելու նպատակով է համաձայնվել խան դառնալ: Աբդալ խանը ձևացնում է, որ ինքը մտադիր չէ իշխանությունը իր ձեռքն առնել, միայն ցանկանում է իր կյանքի վերջին տարիները խաղաղ անցկացնել:

Էվ. Չելեբին արտաքուստ համակերպվում է ստեղծված իրավիճակին, սակայն միշտ զգույշ է լինում: Այդ զգուշությունը ավելի է ուժեղանում, երբ Աբդալ խանի կինը նրան կանացի հագուստ է ուղարկում և առաջարկում ծպտված անմիջապես փախչել Բիթլիսից: Էվ. Չելեբիի դրությունը ավելի է ծանրանում, երբ խանի կրտսեր որդիներն իր ներկայությամբ և դավադիր կերպով սպանում են Մելիք Ահմեդ փաշայի կողմից նշանակված Հեյդար քեթխուդային: Չնայած Աբդալ խանը Չելեբիին շատ լավ վերաբերմունք է ցույց տալիս, նրան անվանում է «իմ որդի» և որդիներին ուսուցիչ նշանակում, նույնիսկ խոստանում է իր աղջիկներից մեկին նրան կնություն տալ, առանձին տուն և այդի նվիրել, սակայն Չելեբին չի հավատում և ծրագրում է փախչել Բիթլիսից: Այդ դրության մեջ Չելեբին Բիթլիսում մնում է երկու ամիս: Սաստկաշունչ ձմեռը դժվարացնում է փախուստը: Բիթլիսում շարունակվում են Մելիք Ահմեդ փաշայի կողմնակիցների դաժանային սպանությունները:

Էվ. Չելեբին խորամանկությամբ վստահություն է ստեղծում իր շուրջը: Զիաեդդին խանը մինչև անգամ էվ. Չելեբիից չի հեռանում և նրա հետ միասին է քնում: Սակայն էվ. Չելեբին այդ ամենին չի հավատում և հաստատ որոշում է փախչել:

...Մի գիշեր դուրս է գալիս դիվանխանից և տեսնում է, որ բոլոր պահակները խոր քնած են. զնում է ախոռ, և իր մարդկանց հետ՝ ձիով ու զինված, դուրս են գալիս դեպի Ռահ օվալի դաշտը և այնտեղից Գատվան: Հասնելով Գատվան, տեղի իշխողից իմանում է, որ Մելիք Ահմեդ փաշային նրանք կհանդիպեն Ադիլչևադում: Այստեղից 10 մարդ է վերցնում և շարունակում ճանապարհը: Ծանապարհին էվ. Չելեբին նկատում է, որ հարյուրից ավելի ձիավորներ հետևում են իրենց, այդ պատճառով շտապում է հասնել Ախլաթի բերդը: Ետ մնացած 10 դատվանցիները կովի են բռնվում հետապնդողների հետ և սպանվում: Էվ. Չելեբին հասնում է Ախլաթի բերդը: Բերդակալը Չելեբիին ճանաչում է և նրան փրկելու նպատակով հալածողների վրա կրակ է բաց անում, շատերին սպանում է, մնացածներին փախուստի մատնում: Այստեղից Չելեբին օգնական զինվորներ է վերցնում և գալիս է



Աղիլջևադի բերդը: Հետո Արճեշի մոտ պատահում է Մելեք Ահմեդ փաշային և պատմում իր արկածները: Երբ Չելեբին իմանում է, որ փաշան մտադիր է Բիթլիսում անցնել, նրան համոզում է հրաժարվել այդ մտքից և գնալ էրզրումով:

(էջ 10—39)

1066 (1655) ԹՎԱԿԱՆԻ ՄԵՐ ՈՒՂԵՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՐՃԵՇԻ  
ԲԵՐԴԻՅ ԴԵՊԻ ՍՏԱՄԲՈՒՎ

Մեր փաշա էֆենդիի հետ միասին, ցրտաշունչ ձմեռվա պայմաններում, Աք Մարայ բերդից դուրս գալով և շարժվելով դեպի հյուսիս, անցանք մի շարք բարեշեն դյուղերով և հասանք Դաշկին գյուղը: Էրզրումի էյալեթի տերիտորիայում ընկած բարեշեն այլակալ գյուղ է: Այստեղից գնացինք Մանազկերտի (Մելազքեբու) բերդը:

Մանազկերտի բերդը: Առաջին հիմնադիրը եղել է Եզդ Ջըրդ շահը: Աջեմի լեզվով այս բերդը կոչվում է Խան Ղազենֆեր Շահի բերդ: Մոնղոլերեն՝ Մելազքերդ, արաբերեն՝ Սուրի-Սեբուա: Վերանորոգել է ադրբեջանցի Կըլըջ Արսլանը: Քրդական որոշ ցեղեր այս բերդը անվանում են Մելազերդ, մյուսները՝ Մելազկերտ: Այս վերջին անունը կապված է բերդի կլորաձևության հետ: Էրզրումի էյալեթում առանձին սանջաքի բեյի կենտրոն է: Բեյի խասը 100.000 ալշե է: Լիվայում 14 ղեամեթ և 282 թիմար կա: Ունի ալայի բեյ, չերիբաշի: Օրենքով սահմանված ջեբելուների հետ միասին 1500 զինվոր ունի: Սրանք մասնակցում էին Բիթլիսի խանի դեմ մեր մղած կռիվին: Մենք գիտենք, որ պետք եղած դեպքում մինչև 3000 զինված զինվոր կարող է տալ: Սրանք ևս վշտացած էին Բիթլիսի Արդալ խանից և նրա բանակին առաջին անգամ պարտության մատնեցին մալազկերտցիները: Մի խոսքով, ընտիր և հատու սրի տեր զինվորներ են: Ասիթանեի կողմից 150 ալշեով նշանակված մի կադի շարիաթի օրենքով այստեղ երկու տարի դատավորություն է արել և տարեկան 2000 ղուրուշ ստացել: Թեև Քուրդիստան է, ալայն բնակիչները շաֆիի դավանանքից են և նվիրական շարիաթին են հպատակվում: Այլ կառավարիչներ չունեն և վարչական գործերը հանձնված են միրլիվային: Արդարադատությունն ու իրավունքը այստեղ ամուր է, որովհետև ժողովուրդը քաջ է և ուժեղ:

Մանազկերտ բերդի տեղն ու նկարագիրը: Բերդը գտնվում է կլորաձև ժայռի վրա և ամբողջովին կառուցված է կտրված քարե-

րով: Ներքին պարիսպը լավ է պահպանվել. տների թիվը ինձ հայտնի չէ: 878 (1473) թվականին Ակ Կոյունլու սուլթան Ուզուն Հաանը ձեռնարկել է բերդի գրավումը, սակայն (սուլթան) Ֆաթիհը նրան պարտության է մատնել և բերդի ժողովուրդը հպատակեցրել է իրեն: Հետագայում, Բայազիդ Վելիի օրոք, աջեմները գրավել են այս բերդը, սակայն 922 (1516) թվականին սուլթան Սելիմ 1-ը Չըլդըրի նվիրական պատերազմում աջեմին պարտության է մատնել և այս բերդը այդ օրից մնացել է օսմանցիների իշխանության տակ:

Բերդը երեք կողմից իշխող դիրք ունի և արևելքում՝ մի դարպաս: Կտրված ժայռերի միջով ձորն իջնող ջրի ճանապարհ կա: Այգիներն ու պարտեզները այնքան էլ լավը չեն: Բերդն էլ գրեթե ամբողջությամբ ավերվել է Թիմուրի կողմից: Քաղաքը նույնպես բարեշեն չէ: Ունի մոտ 2000 տուն, մի ջամի, երկու մեդրեսե, մի փաթր բաղնիք, ուր միայն 5 մարդ կարող է տեղավորվել, մի խան, մոտ 50 խանութ և 7 կրոնական դպրոց: Քաղաքը գտնվում է 18-րդ սովորական կլիմայի կենտրոնում: Էրզրումից երեք մենզիլով հեռու է: Բիթլիսը հարավ արևելքումն է և 2 մենզիլով ավելի մոտ է: Վանի բերդը գտնվում է արևելքում և չորս մենզիլ հեռավորության վրա է: Ախլաթ բերդի և Մանազկերտի միջև ընկած տարածությունը 7 փարսախ է, բարձր լեռներով անցնող ուղիղ ճանապարհներ ունի: Քաղաքի օդն ու ջուրը առողջարար է և այդ պատճառով բնակիչները առողջակազմ են: Ձմեռը խիստ ցրտաշունչ է լինում: Քաղաքի միջով հոսող գետը սկիզբ է առնում Բինգյուլի լեռներից:

Սաստիկ ցրտերի պատճառով մի ամիս փակված մնացինք այս քաղաքում և մեզ հրամայվեց հանգստանալ: Աստծո նախախնամությամբ, մի օր այնպիսի մի կարկուտ տեղաց, որի ամեն մի հատիկը 100 դիրհեմ էր կշռում: Շատ կենդանիներ կոտորվեցին: Մեկ ժամից հետո փաշայի մոտ կարկուտի մի հատիկ բերեցին, որը ճիշտ մեկ օկկա կշռեց, և այդ այն դեպքում, որ մինչև փաշային հասցնելը, հավանաբար 50 դիրհեմի չափ արդեն հալվել էր: Այդ կարկուտի հատիկը վեցանկյունանի էր և նման Սուլեյմանի կնիքին, ուներ սազի հավկթի մեծություն:

Երբ ձմռան սաստիկ ցրտերի պատճառով մենք մնացել էինք այս քաղաքում, մեր փաշային ուղղված բարեկամական նամակներ և նվերներ ստացվեցին Բիթլիսի Աբդալ խանից: Նվաստիս 6 ձի և երկու զամբյուղ հագուստ էր ուղարկել: Այնուհետև, իբրև նվեր, իմ չորս ստրուկի համար տասնական այլոսն ճանապարհածախս և

մի-մի ձեռք հագուստ, իսկ նվաստիս էլ 200 ղուրուշ և երկու ջորա-  
բեռ քաղցրեղեն, հալվա ու այլ ուտելիքներ էր ուղարկել: Իր բարե-  
կամական նամակում նա գրում էր. «Էվլիյա էֆենդի, ինչո՞ւ վա-  
խեցաք և փախաք այն գիշերը: Չգիտե՞ք, որ մեր երկրի վիճակը  
ի սկզբանե այդպես է եղել: Ահա իմ կողմից ձեզ նվիրված ներկա-  
տան եկամտից<sup>6</sup> Ձեր մեծությանը ուղարկում եմ 200 ղուրուշ: Աստծո  
անոսնով խոստանում եմ, որ որքան ժամանակ նվաստս՝ Աբդալ  
խանը, կենդանի է, ամեն տարի ձեր եկամուտը ձեզ կուղարկեմ:  
Բարի աղոթքդ մի մոռանա»...

Այնուհետև Չելեբին նկարագրում է Մանազկերտի բնյի ցույց տված արտա-  
կարգ հյուրասիրությունը և պատիվները: Այստեղից նրանք ուղևորվում են դեպի  
հյուսիս և անցնում Կազ-քյոյի միջով, որը մի լճի եզերքին ընկած, 500 տնից  
բաղկացած մի գյուղ է: Լիճը շատ հարուստ է կարմրախայտ ձկով: Այստեղ սա-  
գեր և բազեռ շատ են լինում, որի համար էլ լիճը կոչվել է Կազ-գյոլի<sup>7</sup>: Ապա  
անցնելով էնբեր-Բաբա սուլթանի ուխտատեղիով՝ իջևանում են հնուսի բերդում:  
Ինչի հրամանով հնուսից 5—6000 ուսյաների ուղարկում են ճանապարհը ձյունից  
մաքրելու: Այնուհետև կանգ են առնում Աղզը-աչըք մաղարած անունով գյու-  
ղում, որն Արաքս գետի ափին ընկած բարեշեն գյուղ է: Գյուղացիների բոլոր կեն-  
դանիները ամառ-ձմեռ պահվում են քարայրներում, որոնք ամռանը հով, իսկ  
ձմռանը տաք են լինում... Ապա անցնում են Ալթուն Հալթալի կամրջով:

Այս հսկա կամուրջը կառուցված է Արաքս գետի վրա և մի  
բարձր ժայռից ձգվում է դեպի մյուս ժայռը: Կամուրջը ծիածանի  
գոտու է նման և շատ հազվագիպ կամուրջ է: Տաղանդավոր վար-  
պետը կամրջի կամարի ամենաբարձր կետից մաքուր ոսկուց մի  
մեծ օղակ (հալքա) է կախել: Այդ օղակի պատճառով էլ կամուրջը  
կոչվում է հալքալի: Նպատակը այն է, որ եթե ժամանակի ընթաց-  
քում կամուրջը քանդվի, այդ ոսկյա օղակի արժեքով վերանորոգվի  
այն: Բազմաթիվ քուրդ ավազակներ փորձել են այս բերդին տիրա-  
նալ, բայց մահացել են: Իսկ կամուրջի մոտի բնակիչները պահպա-  
նում են այդ օղակը:

Այս կամրջի տակով հոսող Արաքս գետը սկիզբ է առնում Բին-  
գյոլի լեռներից և հոսելով Մանազկերտի բերդի մոտով, անցնում  
է հնուսի բերդից 3 ժամյա հեռավորության վրա գտնվող Չոբանի  
կամրջի տակով, ապա հարյուրավոր գյուղերից ու ավաններից հո-  
սելով՝ Երևանի բերդի մոտ խառնվում է Ջանգի գետին, իսկ Ջանգի  
գետը Կուր գետին է խառնվում (?) և թափվում է Խազերի ծովը<sup>8</sup>:

Հետո նրանք անցնում են Բասինի դաշտի գյուղերով և կանգ առնում Հասան  
Սրբադ բերդում: Այդտեղից շարժվում են դեպի արևմուտք և իջևանում Ջաֆեր  
էֆենդի գյուղում:



Տերը՝ Ջաֆեր էֆենդին, էրզրումի գրողներից է: 300 տնից բաղկացած հայկական գյուղ է... Այդ ցրտաշունչ ձմռանը հենց որ մտանք հայերի տները, կարծես թե հավերժական կյանք ստացանք: Էրզրումի բոլոր տների տանիքները շինված են նավի կայմերի նման փայտերից, որոնք գերան են կոչվում: Չամի շատ ծանր փայտեր են. այդ գերաններն իրենց տներում շարում են ծիծեռնակի թևերի նման: Բոլոր ռայաների տները բաղնիքի պես տաք են:

Տան տանիքի կենտրոնում ծխնելույզի նման բաց տեղ կա (երգիկ), իսկ տան մեջտեղում փորված թոնիրներում կենդանիների աթար են վառում և այդ թոնրի մեջ գաթա, հարիսա, քյուլումբի (?), լախշա, կերփալ, ապուր, սխտորով լծարխանայի ապուր, թանապուր են եփում ու բոլոր եկող-գնացողներին առատորեն կերակրում: Այս վայրերը վերին աստիճանի բերքառատ են: Տնամեջի բոլոր կողմերում գոմեշներ և կովեր են կապված: Նրանց շնչառությանից տները բաղնիքի նման տաքանում են:

Այնուհետև, հանդիպում են էրզրում, Երզնկա և անցնելով մի շարք գյուղերով ու քաղաքներով, նրանք կանգ են առնում Թոքաթում:

Թոքաթի բերդը: Արաբ, աջեմ, ոռոմ և հայ պատմագիրներին<sup>10</sup> վկայությամբ Թոքաթի բերդը Ռումի երկրում է: Պատմագիրների կարծիքով առաջին հիմնադիրը Ամալեկե ցեղից մեկը՝ Ամասիայի բերդի կառուցող Դուկ-Ադ անունով անձնավորությունն է: Այստեղի բնակիչները սկզբում ապրել են քարայրներում: Ներկայումս այստեղի քարայրներում մարդ կորչում է: Հետագայում, երբ ժողովուրդը բազմացել է, քարայրներից դուրս են եկել այս բարձր լեռան վրա և սրբատաշ քարերով հնգանկյունի մի պարիսպ են կառուցել, որը Ամասիա բերդի նման ամրակուռ և անառիկ մի բերդ է: Ժամանակի ընթացքում մի պետությունից անցել է մի այլ սլետություն ձեռքը: Հիշրեթի 567 (1171) թվականին Ալ-Սելջուքիներից մեկը՝ էլմեթիք ուլ-Ազիզ Կըլըջ Արսլան Շահ իբն-Մասուդը, այս բերդը սրի ուժով գրավել է կայսրից և ոչնչացրել է այստեղի քյաֆիրների և անհավատների ցեղը:

Այնուհետև, Կոնիայի սուլթան Ալաէդդինի ժամանակ, Սելջուքյան պետության անկումից հետո, ոռոմերը առիթից օգտվելով, նորից գրավում են այս բերդը: Այդ դարում, օսմանցիների երևան գալու ժամանակ, էրթուղրուլին և Օսմանջղին օգնելու համար, Հաջի Բեկթաշ Վելի խորասանին<sup>11</sup>, մեր մեծ նախահայր, թուրքերի թուրք խոջա Ահմեդ Եսկի հրամանով գալիս է Ռումի երկիրը: Երբ մոտե-

նում է Թոքաթի բերդին, բոլոր քյաֆիրները դիմավորում են նրան և քաղաքից դուրս, Սյունբյուլի անունով հայտնի այդու մեջ նրան մեծ պատիվ ու հարգանք են տալիս: Վեհափառ Բեկթաշը քյաֆիրներից պահանջում է բերդը, սակայն նրանք չեն տալիս: Եւ ասում է. «Աստծով, մոտ ժամանակներս Յըլգըրըմի նման մի քաջ անձնավորություն երևան կգա և բերդը կգրավի»\*: Այնուհետև Սյունբյուլի կոչված վայրում թողնում է իր մի խալիֆային, որը ներկայումս հայտնի է Սյունբյուլի բաբա անունով ու բացառիկ արժանիքների տեր անձնավորություն է եղել և ներկայումս թաղված է այնտեղ:

Այստեղից (Բեկթաշը) գնում է Կարամանի երկիրը և այնտեղ տեսակցություն է ունենում Խորասանի անվանի մարդկանց՝ վեհափառ Սուլթան ուլ-Ուլեմայի և վեհափառ Մելանայի հետ: Որոշ ժամանակ անց, երբ Սելջուկյան պետությունը 600 թվականին կործանման եզրին էր, նորից Մելանայի ու Հաջի Բեկթաշի օժանդակությամբ էրթուղրուլի պետությունը կարճ ժամանակամիջոցում ուժեղանում է և մի շարք նվաճումներից հետո, Սեկյուտջիք անունով դավառաքաղաքում նա պետության ղեկավարությունը հանձնում է իր որդուն՝ Օսման խանին, որը փող կտրելու իրավունքով և խուֆեով անկախություն է ձեռք բերում: Հետո Հաջի Վելին Կըր Շեհիրում ուղևորվում է հավիտենական աշխարհ: Ավելի ուշ, նրա մարգարիտի նման խոսքը իրականանում է: (Սուլթան) Յըլգըրըմ խանը Թոքաթ քաղաքը պաշարում, թշնամու ձեռքից գրավում է 795 (1393) թվականին և միացնում Օսմանյան պետության կալվածներին: Դարձյալ նույն ժամանակաշրջանում Ադրբեջանի կարակոյունլի Կարա-Յուսուֆը Թիմուրից փախչում է Յըլգըրըմ խանի մոտ և փակվում Թոքաթի բերդում: Թիմուրը մեծ բանակով գալիս և սկսում է զնդակոծել Թոքաթը, սակայն մի քար անգամ չի կարողանում տեղից շարժել և խայտառակ ու հուսահատված ետ է վերադառնում: Թիմուրը Յըլգըրըմ խանից պահանջում է Յուսուֆ Ջելայիրին, սակայն մերժում է ստանում, որի հետևանքով Յըլգըրըմի և Թիմուրի միջև թշնամություն է ծագում և պատճառը լինում է Յուսուֆ Ջելայիրի Թոքաթում ապաստան գտնելը: Ի վերջո, երբ Թիմուրը Յըլգըրըմ խանին պարտության է մատնում, Յուսուֆը

\* Այս տողերը արհամարհական ժպիտով չպետք է կարդալ: Պետք է նկատի ունենալ այն ժամանակը և այն միջավայրը: Այդ ավանդությունը այսօր էլ շատերի միտքը զբաղեցնում է: Հարգելի ուղևորը իհարկե դրում է այն, ինչ որ լսել է: Այդ պատճառով էլ նրան չպետք է դատապարտել (Ժանոթ, հրատարակչի):

Թոքաթից գնում է Եգիպտոս՝ շերաքեսների մոտ: Իսկ երբ Թիմուրը սատկում է, Յուսուֆ Ջելայիրը նորից սկսում է իշխել, Թիմուրի շեհզադեների մեջ խռովություն է առաջացնում, երեքին էլ սպանում է և այդպիսով իր վրեժը լուծում: Մի խոսքով, Թոքաթի բերդը Թիմուրից սկսած պաշարել են մի քանի հարյուր ջելալիներ և ջեմալիներ, բայց նրա պարիսպների ամրակուռ քարերի մի փոքր մասն անգամ չեն կարողացել պոկել և խայտառակ կերպով ետ են վերադարձել: Ահա այս աստիճան ամուր և անառիկ բերդ է:

Թոքաթի բերդի տեղն ու նկարագիրը: Երբ (սուլթան) Յըլդըրըմ խանը դրավում է այս բերդը, պատմագիրները նրան անվանում են Դար-ուլ Նեսր: Ուսկայն մոնղոլական լեզվով Սուբարո են կոչում (բարո՝ նրանց լեզվով բերդ է նշանակում): Արաբստանում այս բերդը Դուկաթ է կոչվում: Արաբստանում բակլայի նման քերմես անունով մի բանջարեղեն կա, որը ալյուրի վերածելով՝ օգտագործում են որպես օճառ և ձեռքեր են լվանում ու մաքրում: Սա կոչվում է դուկաթ: Աջեմների լեզվով քանջուհ է կոչվում, որ նշանակում է գարու վիլայեթ: Եվ իսկապես, զարին, Կարամանի երկրի գարու նման մաքուր է ու առատ և այդ պատճառով աջեմները Թոքաթի և Սվադի երկրները Արփա-շուբուրի են կոչում: Հայերը այս քաղաքին Թոխաթ են ասում:

Հին և մեծ քաղաք է: Թուրքերը հնում Թոք-աթ (կուշտ ձի) են կոչել: Բերդը կառուցված է մի բարձր ժայռի վրա, ամրակուռ սրբառաջ քարերով, բայց շատ մեծ չէ: Շրջագծի երկարությունը 1060 քայլաչափ է: Ամեն կողմից ամրացված է աշտարակներով, պատնեշներով ու պատերով, բայց շրջապատում խրամներ չունի: Անմատչելի և անառիկ բարձր պարիսպը խոցացած է դեպի երկինք: Չորս կողմում դժոխային անդունդ է և խրամների համար բոլորովին տեղ չունի: Արծվի և բազեի բներով ծածկված ամեն կողմ նայող մի դարպաս ունի: Պարսպի ներսում գտնվում են բերդապահի բնակարանը, քեյխուդայի, իմամի, մյուեզզինի և բերդի նվազախմբի բազմաթիվ սենյակներով տները: Ունի նաև հացահատիկի ամբարներ, ջրի ավազաններ, Ջելլաանի ճանապարհ անտենով ջրի ճանապարհ, որը 362 տաստիճան ունեցող քարե սանդուղքով իջնում է դեպի գետը... Մեկ ժամում քչերը կկարողանան բարձրանալ դեպի երկինք խոցացած այս բերդը: Այդ պատճառով էլ դրոները մշտապես փակ են: Բերդապահները շարունակ պահակություն են անում: Նրանք զինված ու պատրաստի վիճակում են, որովհետև ցածում ապրող քաղաքացիների բոլոր թանկագին ապրանքները



պահվում են բերդում: Թոքաթի բոլոր ոճրապորժներն ու մարդասպանները կալանավորված են այս բերդում, որի բանտը նման է Երուսաղեմի և Աջեմի Քահաֆա բերդերին: ...Թոքաթի բերդում կուտակված ռազմամթերքը ոչ մի բերդում չկա:

Թոֆաթ Բալաֆի իշխողները: (Սուլթան) Սուլեյման խանի աշխարհահամարով Սվազի էյալեթում առանձին սանջաքի բեյություն է եղել: Հետագայում, 1026 (1617) թվականից, Վալիդե սուլթանների<sup>12</sup> կայսերական խասն է եղել և ներկայումս, ամեն տարի, 1000 բևռ ակչեով իլթիզամի է տրվում: Այստեղ իշխում է 500 ձիավորով մի վոյվոդա, որը հավաքում է փաղիշահական եկամուտը և Ստամբուլ ուղարկում: Բարձր հյուբումեթ է և քաղաքացիներն ազատված են բոլոր սովորական տուրքերից: Շարիաթի դատավորը 500 ակչեի աստիճանով մոլլա է, և իր իշխանությունն ենթակա գյուղերից տարեկան շատ մեծ եկամուտ է ստանում: Ունի առանձին մյուֆթի: Ունի նաև նազիր, սիփահիի քեթխուդա, ենիչերիի սերդար, բերդապահ և բերդի պահապաններ, քաղաքի՝ նազիր, քաղաքի մյուհթեսիբ, քաղաքի քեթխուդա, խարաջի աղա, մաքսատան էմին և փողերանոցի էմին: Քանի որ այս քաղաքը լախկինում եղել է սելջուկների կենտրոնը և դանիշմենդների մայրաքաղաք, արժանացել է (սուլթան) Չըլդըրըմ Բայազիդի համակրանքին: Ինձ հայտնի է, որ այստեղ փող է կտրվել այսպիսի դրոշմով—

ع نصره ضرب في توقات  
Այնուհետև, էվ. Չելերին նկարագրելով այս քաղաքի ջամիները, հատկապես կանգ է առնում Չենչիրլի ջամիի վրա, որի մասին գրում է. «...Այս լուսավոր ջամիի տերիտորիայում է թաղված Վրաստանի արքա Մարուլ (կամ Մարալ) խանի աղջիկ փերիխանը, որ եղել է Էրզիր փաշայի կինը և աշխարհի գեղեցկուհիների՝ Չելիխայի, Կիզոֆեի, Բյուլկեսյի և Կլեոպատրայի նման մի փերի է եղել»:

(էջ 39—58)

Փերիխանի մասին էվ. Չելերին հիշատակում է նաև հետևյալ դեպքը: Սուլթան Իբրահիմ խանը Վարզար Ալի փաշայից պահանջում է իրեն տալ այդ գեղեցկուհուն: Փաշան այդ պահանջը համարելով ապօրինի և շարիաթին հակառակ, մերժում է և Փերիխանին բանտարկում է Թոքաթի բերդում: Գեղեցկուհին հավանաբար այնտեղ էլ մահանում է:

Ապա Չելերին մանրամասնորեն նկարագրում է մեսչիդները, մեդրեսները, թեթյանները, աղբյուրները, թաղերը, ապարանքները և այլն:

Առևտրական խաները: Բոլորը քարուկրե կամարներով, բերդի նման ամուր խաներ են: Դյորմեջիների շուկայում է Դալ խանը, ենիչերիների աղա Ֆազլի աղայի խանը, Աթ-բազարում է Աբդյուլ Ռահման-Բիշիի խանը, Վարդան-օղլիի խանը. այս վերջինը կա-

ռուցել է այդ անունով մի հայ, որտեղ իջևանում են բոլոր աջեմ վաճառականները...

Բեդիստանը և խանութները: Գեղեցիկ է աճուրդի բազարը: Այս քաղաքը թեև բլրոտ և ձորոտ մի վայրում է կառուցված, սակայն վերին աստիճանի բարեշեն է և հարուստ: Շուկան ու բազարները խիստ բարեկարգ են և առատ: Աճուրդի շուկան, Հալեայի և Բրուսայի շուկաների նման կառուցված է շատ կանոնավոր և հարմար ձևով: Բերդի մոտի շուկան նույնպես բարեշեն է և բազմամարդ: Սրճարանները այնքան բարեկարգ են, որ վիշտ ունեցողը կփարատի իր վիշտն այս սրճարաններում: Այստեղ լինում են առակախոսներ, ղաղել կարգադրողներ, բանաստեղծներ և երգիչներ...

Էվ. Չելեբին մանրամասնորեն նկարագրելով Թոքաթի բաղնիքները, ավելացնում է, որ ըստ քաղաքի երեսիների, միայն այսանների և ազնվականների համար 1045 բաղնիք կա, որի համար պարծենում են...

...Թեև փոքր քաղաք է, բայց տարածված է ութ բլուրների, ձորերի, հարթությունների ու ժայռերի վրա, և ունի 2—3 հարկանի ապարանքներ և այլ հիանալի տներ, որոնց բոլորի պատշգամբները նայում են դեպի հյուսիս և արևելք: Լեռների վրա մեկը մյուսից բարձր կառուցված օղավետ, քարուկրից, կարմիր կղմինդրով ծածկված բազմաթիվ և գեղեցիկ տները այս քաղաքին տալիս են յուրօրինակ տեսք: Ստորին քաղաքի շուրջը վարոշի պարիսպներ չկան, բայց ամեն կողմից դարպասներ ունի և ջելալիների ու ջեմալիների հարձակումներից ապահովված է:

Թոքաթի կառևոր վայրերը: Այս հնագույն քաղաքում բազմաթիվ հույակապ և դիտելու արժանի շինություններ կան, օրինակ՝ Քերզելիք լճի կամուրջը, որը հույակապ ճարտարապետական մի կառուցվածք է: Թոքաթի բերդի դիմաց Աք Սու-բայիրի անունով մի բարձր ժայռ կա, որի ամենաբարձր գագաթին մի քանի տարի է, ինչ կենարար մի տաք աղբյուր է երևան եկել: Բարեգործ մարդիկ այս ջրի վրա կամուրջներ են գցել և այն դարձել է հիանալի ավազանով ջերմուկ: Քաղաքից դուրս Քեմեր-քյոփրյու անունով մի կամուրջ կա, որը հայտնի մեծ կամուրջ չէ: Տարօրինակն այն է, որ կամրջի տակով այս երկրում Խչմե-սույու անունով հայտնի աղի ջուր է հոսում: Ամեն տարի, հուլիս ամսին հազարավոր հիվանդ մարդիկ սոված վիճակում խմում են այս աղի ջրից և ստամոքսը մաքրում... սիրտ են թափում և 7 օրից հետո մարդու մարմինը բուժվում է բոլոր տեսակի հիվանդություններից: Այնքան օգտա-

կար ջուր է, որ գյուղգյումներով<sup>13</sup> նվեր են տանում գյուղերին և քաղաքներին...

Մերերի և երիտասարդների դեմքն ու գույնը: Ժողովուրդը ընդհանրապես կարմրավուն է: Շատ երկար են ապրում, մինչև 100 տարեկան ապրողներ էլ կան: Անգամ այդ հասակում աշխատում են: Աղջիկները գեղեցիկ են և հաճելի, նրանց խոսակցությունը քաղցրահնչուն է, ատամները մարգարիտի նման: Բոլորը խստորեն ծածկվում են և պարկեշտ ու առաքինի խաթուններ են:

Այս քաղաքը թեև ընկած է 7—8 ձորի մեջ, սակայն հյուսիսային քամու կողմը բաց է և այդ պատճառով օդը շատ հիանալի է, ձմեռը մեղմ, պտուղները շատ առատ, ժողովուրդը շատ առողջակազմ...

Եկեղեցիները: Քաղաքի Դաշ-Ներդիպանի վանքը ունենրին է պատկանում: Բերդի մոտ մի վանք կա, քաղաքում՝ Բյոյուք-Թեփե թաղում՝ Կաթնապուրի վանքն է. կաթով պատրաստված ապուրը հայերեն կոչվում է կաթնապուր: Վերևում հիշված քարի ձեղքից հոսող կաթից այս եկեղեցում կաթով ապուր են եփել և այդ պատճառով եկեղեցին կոչվել է Կաթնապուրի: Շատ հին վանք է: Քաղաքի հարավ արևելքում է գտնվում Հաջ լեռան վանքը, իսկ հյուսիսում Մուհամմեդ էջիբի մոտ ևս մի վանք կա: Քերքուշ անունով՝ քաղաքին նայող վանքանման մի վայր կա, ուր գնում են քյաֆիրները և մի քանի հիմար մուսուլմաններ և ուխտ անում, նվերներ տալիս, որը պարզապես տգիտություն է...: Այս քաղաքում ֆրենգ և կրեգի չկա, սակայն ռայաները բավականին շատ են և բոլորը հայեր ու հրեաներ են, վաճառական աջեմներ էլ կան:

Կառևոր առևեստները: Այստեղի սպիտակ և փափուկ բեզր, ապակու քարերը անգամ Լահուրի երկրում<sup>14</sup> չեն պատրաստվում: Շատ հայտնի են ոսկու նման փայլուն, ծաղկազարդ վերմակի երեսները, վարագույրները, պղնձագործների պատրաստած կաթսաները և սահանները:

Ժողովրդի զբաղմունքը: Մի մասը վոյվոդային ենթակա պաշտոնյաներ են, մյուսները ուլեմա, սյուլեհա և էվկաֆի ծառայողներ, մնացածները հարուստ վաճառականներ են, իսկ ժողովրդի մեծամասնությունը այգեպաններ և երկրագործներ են:

\* էվ. Չելեբիի, այդ ուշիմ ուղևորի, ամենուրեք հանքային ջրերի մասին տված պարզամիտ տեղեկությունները, անգամ ջրերի բաղադրությունը որոշելու համար բավարար համոզեցուցիչ կարող են համարվել, որոնք ներկայումս էլ արժանի են ուշադրության (ծանոթ. հրատարակչի):



**Քերեքեր:** Յոթ տեսակի ցորեն կա: Գարին լավ որակի է և շատ առատ: Բակլան, ոսպր և այլ ընդեղենը նույնպես շատ առատ են: Հայտնի է հյութալի պտուղներից պատրաստված խոշաբը:

Այնուհետև էլ: Չեղերին նկարագրում է Թոքաթի բաղամթիվ զրոսավայրերը:

**Ժողովրդի հատուկ բարբառը:** Թեև ումի երկիր է, սակայն ժողովուրդը և ուսաները իսկական թուրքեր են: Ունեն իրենց հատուկ բարբառը, բայց քաղաքի թե հասակավորները և թե երիտասարդները խոսում են մաքուր թուրքերեն և հայերեն... գիշեր-ցերեկ շփման մեջ են հայ ուսանների հետ: Ուլեմաները ծանոթ են իսլամական իրավունքին, օրենքներին, սակայն պարսկերեն բոլորովին չգիտեն:

**Թոքաթի շրջակայքում հոսող գետերը:** Թոքաթ քաղաքի մոտով հոսում է Թուղանլի գետը, որը սկիզբ առնելով քաղաքի մոտ գտնվող Թուկաթի և Թուղանլի լեռներից, անցնում է բերդի առջևից և հին իյնե բազարից, հետո շրջանցելով Կազի-գյուլը ու Թուրհալ գյուղաքաղաքը և հոսելով Չենկելի-բելով, Դարվի-կարի և Գեյլան կամուրջների միջև խառնվում է Չեքիրկե գետին: Երկու կամուրջն էլ կառուցված են քարուկրով: Այդտեղից անցնում է Ֆիրհատ-բողազիով և մտնում է Ամասիա: Այս նկատի ունենալով, թոքաթցիները ամասիացիներին ծաղրելու համար՝ իբրև ժողովրդական ասացվածք, ասում են. «Թոքաթը ապականում է, Ամասիան խմում է»...

Ամասիայից հետո Թուղանլի գետը ստանում է Չհարշամբա անունը և ոռոգելով մի շարք գյուղերի ու քաղաքների ցանքսերը, Սամսուն բերդից արևելք՝ թափվում է Սև ծովը: Թուղանլին ունի մի շարք վտակներ:

**Թոքաթին սահմանակից բաղամթերը:** Արևելքում ենի Շեհիրն է և մեկ մենզիլ հեռավորության վրա է: Սվազ քաղաքը հեռու է մեկ մերհալեով: Սվազի և Թոքաթի միջև Արա Յաթին է: Զիլե քաղաքը Թոքաթի հյուսիս-արևելքումն է: Թուրհալի և Ամասիայի բերդերը Թոքաթի հյուսիսումն են, որտեղից ճանապարհը գնում է դեպի Արա Յաթի: Մարզվանը և Կյումյուշը նրանցից հեռու են մեկ կոնաքով: Թոքաթի արևմտյան կողմում, Արա Յաթիի տերիտորիայում գտնվող Չորուսի և Կազ-օվա գավառներն են: Թուրհալի բերդից մինչև Զիլեի բերդը մեկ կոնաք է: Իսկ Իսքիլիբ բերդը ավելի հեռու է:

Լրացում Թոքաթի բաղամթի մասին: Այս հիանալի, օղասուն քաղաքի շորս կողմում տարածված ծառազարդ այգիների և բանջա-

րանոցների միջով հոսող հիանալի ջրհորը ոռոգում են դրախտա-  
նման պարտեզներ, որտեղի սոխակների դալլալն ու երզը զմայ-  
լում են մարդու հոգին: Պտուղները խիստ առատ, ընտիր և համեղ  
են, և որպես նվեր ուղարկվում են ամենուրեք: Քաղցրությունը և  
թարմությունը կարծես մշտական են և օրերով նրանց համն ու հոտը  
չի անցնում: Յուրաքանչյուր այգում տեսակ-տեսակ քոշկեր և բխող  
աղբյուրներով ավազաններ կան, որոնք զարդարված են բազմա-  
տեսակ ծառերով: Բնակիչներն ընդհանրապես զբոսասեր, ուրախ,  
օտարասեր, անհոգ, քաղցրալեզու, հանգիստ ու առաքինի մարդիկ  
են և որովհետև վաճառականներ են՝ բոլորին լավ վերաբերմունք  
են ցույց տալիս: Հակամետ են բարեգործական հիմնարկություններ  
կառուցելու և բարեգործությամբ զբաղվելու: Ջամիները, ապարանք-  
ները և մյուս շինությունները շատ ամրակուռ են և գեղեցիկ: Նրանց  
ջամիները մտնելիս մարդ զմայլվում է: Այս քաղաքի շենքերի նման  
մաքուր ու գեղեցիկ են միայն Հալեպի շենքերը: Վարպետ երկրա-  
շափները գործադրել են իրենց ամբողջ կարողությունը և քաղաքի  
շենքերը կառուցել են Ամասիայից ավելի գեղեցիկ և վարպետո-  
րեն: Շենքերի պատերը զարդարել են բուքալեմուն նկարներով:  
Քաղաքի բնակիչները վերին աստիճանի վեհանձն են ու շինարար  
և այդ պատճառով էլ քաղաքը օրեցօր ավելի է բարեշինվում: Քա-  
ղաքի տեղը ընդարձակ է ու բերքառատ և կարծես աշխարհում նը-  
մանը չունի: Վեհափառ Բեկթաշիի բարի աղոթքների շնորհիվ ժո-  
ղովուրդը մշտապես անթիվ բարիքների մեջ է: Այս հին քաղաքը  
ուլեմանների, ֆուզելանների և բանաստեղծների կենտրոնն է ու բնա-  
կավայրը: Ուլեմանները փիլիսոփայության մեջ շատ էլ հմուտ չեն,  
սակայն դիտեն Մուհամմեդի ավանդությունները՝ Իմի-հադիսը<sup>15</sup>,  
իսլամական իրավունքը և կանոնները: Բոլորը շատ կրոնասեր, հա-  
վատացյալ մարդիկ են: Բեյերն ու հասարակ մարդիկ, բոլորը՝ ե-  
կող գնացողներին առատորեն հյուրասիրում են...

Այնուհետև էվ. Չելեբին նկարագրում է Թոքաթի մուսուլմանական ուխտա-  
տեղիները: Թոքաթից նա մեկնում է Ստամբուլ:

## ТУРЕЦКИЕ ИСТОЧНИКИ\*

Книга III.

ЭВЛИЯ ЧЕЛЕБИ

(Р е з ю м е)

В томе приводятся материалы из десяти томника турецкого путешественника XVII в. Эвлия Челеби, касающиеся истории армянского и соседних с ним народов Закавказья.

Во время своего более чем сорокалетнего путешествия Челеби почти всегда находился на государственной службе и имел особые поручения: иногда он действовал как духовное лицо—имам или муэдзин, иногда как сопровождающий высокопоставленных лиц—в качестве секретаря или собеседника, или как секретарь-сборщик налогов, нарочный посланец.

Благодаря этим должностям и поручениям его принимали с почетом как в Турции, так и в соседних странах, что облегчало его путешествие и давало ему доступ во все правительственные учреждения, дворцы высокопоставленных лиц и в крепости, имеющие военное значение. Ему было разрешено знакомиться со всякими документами и памятниками.

В отдельной статье приводятся сведения о жизни и деятельности Эвлия Челеби. Труды этого «известного кругосветного путешественника» в течение многих лет оставались вне поля зрения турецкой историографии и не были напечатаны, в то время как на Западе они были удостоены внимания и изу-

\* III книга сборника «Турецкие источники об Армении, армянах и других народах Закавказья» входит в общую академическую серию «Иностранные источники об Армении и армянах», как четвертый том указанной серии.



чения (Фон-Гаммер и др.). И только в конце XIX—начале XX в. в Турции были опубликованы первые шесть томов книги путешествий Эвлия Челеби, позже—остальные тома. Из советских востоковедов труды Эвлия Челеби были изучены академиком И. Крачковским и В. Бартольдом. Они отметили особое значение этих трудов, их историко-географическую, лингвистическую, этнографическую и археологическую ценность, как источник для изучения жизни, культуры и быта народов Ближнего Востока. В предисловии отмечается также, что некоторые тома Эвлия Челеби были переведены на европейские языки и в последнее время—на русский язык, что во II, III, IV и V томах имеется очень богатый и ценный материал о социально-экономическом положении, жизни и быте армянского и соседних с ним народов Закавказья.



Том I—целиком посвящен Стамбулу. В молодые годы Челеби объезжает Стамбул и его окрестности, изучает достопримечательные места, дворцы, строения, культурные памятники доосманского и османского периодов. От его внимания не ускользают имеющиеся в Стамбуле и в его окрестностях минеральные руды и воды. Особое место он уделяет также административно-военным и экономическим законоположениям султанов Мухамеда II Фатиха и Сулеймана—Законодателя, которые определяли военно-феодальный строй Османской империи, а также условия жизни армянского и других народов Закавказья. В этом томе освещены политические и военные события, связанные с деятельностью султанов Сулеймана, Селмина II, Мурада III, Османа II и Мурада IV. Здесь же говорится о населении Стамбула, его сословиях, ремесленниках, приводятся цифровые данные. Много места уделено всеобщей переписи, проведенной по ферману султана Мурада IV в 1638 г., согласно которому переписи подлежали мечети, церкви, учебные заведения, ханы, бани, карвапсаран, дворцы, источники воды, исламские, христианские и еврейские кварталы, благотворительные учреждения и т. д. На основании упомянутого фермана, в течение трех месяцев в Стамбуле проводилась всеобщая перепись, в результате которой был состав-

сарии, находится благоустроенный и заселенный новый город—Новая Кесария». Челеби описывает улицы, мечети, дворцы, многочисленные лавки, богатые урожаи, благосостоятельность и быт населения... Образованные жители города разговаривают на персидском и арабском языках.

Из Кесарии Челеби прибывает в Сваз (Себастья). Приводя сведения о прошлом этого города, он отмечает: «Сваз перешел к османцам в период правления султана Елдырым-Баязида. Во время похода Тимура город подвергся большому разрушению. Тимур вырезал около семидесяти тысяч жителей и улемов города». Далее Челеби отмечает обилие урожаев и чрезвычайную дешевизну: «1 кила пшеницы приносит 40 кила урожая, 1 ока (1 кг. 225 г.) хлеба и 6 ока корма лошадей стоят 1 акча» и т. д. Город приносит султану доход 1100 киса (киса—500 куруш) в год, доход везира составляет 200 киса.

По пути в Диарбекир Челеби упоминает о городах Диврик, Эгин (Акп), Арабкир и особенно о г. Харберд. Здесь он приводит несколько необоснованных этимологий и легенд о происхождении названия Харберд. В их числе Челеби упоминает следующую легенду: «Несколько христианских народностей имели своим культом осла, почему этот город по-персидски был назван Дари-Харбут». Очень вероятно, что легенда о культе осла берет свое начало со времен тотемизма. Не имея понятия о тотемизме, Челеби культ осла бессознательно приписывает христианским народам. Говоря об озере Харберда, Челеби вновь возвращается к этому вопросу и пишет: «В озере имеется один остров, где построен монастырь, в котором похоронен осел, возведенный в культ. Патриарх и монахи бальзамировали тело осла и мумию его положили в монастыре».

Из Харберда Челеби направляется в Пертек, Чимышказак, Палу, Чапакджур, Гянджу, Атак, в долину города Муш, который в этот период входил в эйалет Вана. Приведя сведения о Муше, он упоминает легенду, касающуюся горы Супан (Сипан). «Здесь закован семиглавый великан, голос которого слышен один раз в 40—50 или 70—80 лет, в течение 5—10 дней показывает свой хвост..., однажды он освободился и съел всех немрутов и уничтожил жителей Муша. По этой причине город был назван Муш (по-персидски муш означает мышь)». Челе-

возвращения Султана-Махмуда IV—в 1045 (1635 г.) аджемы вновь захватывают Реван, «благоустраивают и укрепляют его». В городе имеется «2060 домов с земляными крышами, особенно благоустроен ханский дворец».

Направляясь в Баку, Челеби останавливается в большом городе Гянджа, «потом описывает» города Арш (Ареш), Шаки, Низабад и другие. Челеби упоминает о горе Альберс (Эльбрус), «одной из самых высоких гор, половины высоты которой даже никто не сумел достичь» (стр. 294). Далее приводятся сведения о крепости Шамахи, упоминается, что там имеется сорок ханств, сорок нахие, семьдесят крепостей и около 1300 благоустроенных сел.

Особое внимание уделяется г. Баку и нефти: «около города в семи местах имеются нефтеносные места, в которых нефть разного цвета—желтого, красного, черного... Население нахие (района) употребляет для светильников черную нефть... В нахие Баку имеются такие солончаковые места, где человек и лошадь, ступив на землю, могут обжечь ноги..., погонщики караванов спускают в вырытые ямы котлы и моментально варят пищу... Нефть у моря и в районе Мескета кипит, выходит из-под земли. Добычей нефти занимается особое управление (эманат), которое приносит шаху доход в семьдесят тысяч туманов... Нефть собирают из нефтяных луж в бурдюки и везут в страну аджемов, узбеков, в Индию, Ирак, Курдистан, Грузию, Аласман и в другие страны, где крепости и дворцы освещаются лампадами, наполненными этой нефтью».

Далее описывается крепость Баб-эль-Эбв (Дербент), которая по словам автора «построена Александром Македонским и имеет большое военное значение... Здесь проходит через дагестанские горы до Черного моря трехслойная стена, протяженностью в семь копак (однодневный путь)».

Из Дербента Челеби направляется в Грузию, проезжает Кахетию и останавливается в Тифлисе, где его внимание привлекают крепости и горячие воды такой температуры, «что в них можно сварить баранью голову и ноги... На обоих берегах Куры имеются Большая и Малая крепости, соединенные мостом». Говоря о роде грузинских царей, Челеби приводит легенду о происхождении двенадцати племен, говорящих на раз-



ных языках. Проехав крепость Азгур, Челеби приезжает в Ахалцих, знакомится с крепостью Члдир и Ардаган.

В 1057 г. (1647) Челеби вторично приезжает в Реван (Ереван), по пути останавливается в Карсе, подробно описывает крепость, упоминает о крепости Кахзван, где, по его словам, добывают соль и камень «вире», который используется в медицине и идет на изготовление мельничных жерновов. Из Ревана, Челеби опять направляется в Эрзерум, по пути останавливается в Шорагале, «известном своими музыкантами и задушевыми песнями, именуемом Шорагер». Из Эрзерума Челеби по ферману падишаха направляется в Байбурт, Гюмушхане, Гортум и Акчакала и приводит о них интересные сведения.

Том III. В 1057 г. (1647) возобновив свое путешествие, Эвлия Челеби из Стамбула направляется в Шам (Дамаск). По пути он останавливается в различных городах, в том числе в Адане. Челеби описывает крепость Аданы. Далее он проезжает через шестнадцатinarочный мост р. Сигун и прибывает в г. Мсис, «имеющий тысячу мастерских чоха». Крепость Мсис была разрушена испанскими кораблями.

Проезжая города Искендерун (Александретту), Антакия, Хама, Итам Челеби в 1059 г. (1648) присоединяется к османской армии, идущей в поход на Дурзистан, и прибывает в г. Мараш. Челеби приводит ряд легенд об одном из древних цезарей—Джим-Джиме, который был сказочно богат. Он пишет: «В городах и горах проживают туркменские племена, переселившиеся из Бухары и говорящие на двенадцати языках (наречиях). Из Мараша Челеби приезжает в Зюлкадерне—Карс, являющийся центром санджака (уезда). Отсюда он направляется в яйлу Гексун, где «проживает много туркменских племен». Челеби отмечает, что здесь имеется одно армянское село, именуемое Деирман-Богазы, в котором есть монастырь и пятьсот домов. Далее Челеби направляется в г. Кесария (Кайсари), о котором он дает довольно подробные сведения: «во время халифата Омера царь Херкине занял Кесарию и разрушил его, город и до сих пор находится в разрушенном состоянии. После многократного перехода города из рук в руки, им завладели ал-османы. На расстоянии восьми тысяч шагов от древней Ке-

сарии, находится благоустроенный и заселенный новый город—Новая Кесария». Челеби описывает улицы, мечети, дворцы, многочисленные лавки, богатые урожаи, благосостоятельность и быт населения... Образованные жители города разговаривают на персидском и арабском языках.

Из Кесарии Челеби прибывает в Сваз (Себастья). Приводя сведения о прошлом этого города, он отмечает: «Сваз перешел к османцам в период правления султана Елдырым-Баязида. Во время похода Тимура город подвергся большим разрушениям. Тимур вырезал около семидесяти тысяч жителей и улемов города». Далее Челеби отмечает обилие урожаев и чрезвычайную дешевизну: «1 кила пшеницы приносит 40 кила урожая, 1 ока (1 кг. 225 г.) хлеба и 6 ока корма лошадей стоят 1 акча» и т. д. Город приносит султану доход 1100 киса (киса—500 куруш) в год, доход везира составляет 200 киса.

По пути в Диарбекир Челеби упоминает о городах Диврик, Эгин (Акп), Арабкир и особенно о г. Харберд. Здесь он приводит несколько необоснованных этимологий и легенд о происхождении названия Харберд. В их числе Челеби упоминает следующую легенду: «Несколько христианских народностей имели своим культом осла, почему этот город по-персидски был назван Дари-Харбут». Очень вероятно, что легенда о культе осла берет свое начало со времен тотемизма. Не имея понятия о тотемизме, Челеби культ осла бессознательно приписывает христианским народам. Говоря об озере Харберда, Челеби вновь возвращается к этому вопросу и пишет: «В озере имеется один остров, где построен монастырь, в котором похоронен осел, возведенный в культ. Патриарх и монахи баллампиновали тело осла и мумию его положили в монастыре».

Из Харберда Челеби направляется в Пертек, Чимышкацак, Палу, Чапакджур, Гянджу, Атак, в долину города Муш, который в этот период входил в эйалет Вана. Приведя сведения о Муше, он упоминает легенду, касающуюся горы Супан (Сипан). «Здесь закован семиглавый великан, голос которого слышен один раз в 40—50 или 70—80 лет, в течение 5—10 дней показывает свой хвост..., однажды он освободился и съел всех немрутов и уничтожил жителей Муша. По этой причине город был назван Муш (по-персидски муш означает мыш)». Челе-

би, узнав об этой легенде от народа, истолковал ее по-своему.

Особый интерес представляют приводимые Челеби сведения о паломничестве в монастырь Сурп-Карапет (Чаклик-килисе) Муша. Хотя они несколько и преувеличены, но характерны: «Каждый день в монастыре в тысячах котлов дается обед паломникам, а в праздничные дни закалывают сто овец и пять коров, пекут 50 сомар (16 пудов) пшеничного хлеба. Каждый год из стран Руми, Араби и Арджема сюда приходят на паломничество тысячи людей. Они обедают и молятся здесь об исполнении своих желаний». Говоря об этом, Челеби добавляет, что эта вера бессмысленна.

Из долины Муша через яйла Бингёл Челеби вновь направляется в Сваз. Он пишет, что «эти яйла чрезвычайно богаты и в течение 7 месяцев сюда приезжает много народа, который зимой спускается в низменность». Путешественник приводит много сведений о жителях Бингёля, их хозяйстве, богатстве полезными ископаемыми, в особенности сурьмой, о цветах, растениях. Особо отмечает целебные свойства многочисленных озер и рек. В связи с Бингёлем, Челеби упоминает о многочисленных яйлах Анатолии.

В 1060 г. (1650) Челеби приезжает в Сваз и отсюда направляется в Стамбул.

**Том IV.** В 1065 г. (1654) Челеби начинает путешествие из Скюдара, по пути останавливается в Малатии. Он пишет: «Из-за этого города имели место тысячи боев, из османцев Малатию впервые занял султан Елдырым-Баязид. После него город перешел к Тимуру, который превратил его в свою зимовку. Однако султан Сулейман-Канони окончательно овладевает городом. Малатия имеет укрепленную крепость. Город благоустроен, окружен фруктовыми и цветочными садами. Зернопродукты и урожай очень обильны. Большая часть населения занята садоводством. Душистые яблоки и груши Малатии общеизвестны».

Из Малатии Челеби направляется в Эргани и останавливается в Диарбекире (Кара-Амед). Говоря о Диарбекире, Челеби упоминает о трудностях, созданных курдами в этих краях, вследствие чего султан Селим посылает туда сотысячную армию и занимает город, в котором зимует и чеканит де-



сять тысяч акча, их образцы можно было найти на полях Диарбекира. Далее Челеби упоминает о восьми «ердлуках» и «оджакликах», имеющихся в эйалете Диарбекир и о пяти «укюматах» в эйалете Амед, которые являются полузависимыми «укюметами» в эйалете Амед, которые являются полузависимыми о сильно укрепленной крепости Диарбекир, Челеби говорит: «Крепость подобна китайской стене, каждая ее башня является как бы крепостью». Челеби упоминает также о многочисленных строениях, образе жизни, ремеслах и быте народа.

Из Диарбекира Челеби направляется в Мардин и Сенджар. Он приводит очень интересные сведения о сачлэ (волосатых) курдах. Описывает Миарфакин огромный и великолепный мост Батман.

Следующий город, описываемый путешественником,—это Битлис. На нем он останавливается очень подробно, особенно на событиях, связанных с битлисским курдским ханом Абдалом, типичным вождем курдского племени и крупным феодалом. В пределах своих владений он был полузависимым. Благодаря уму, храбрости и разбойничеству, Абдал-хан приобрел большое богатство и создал для себя цареподобную жизнь, которая мало чем отличалась от жизни стамбульского султанского двора и образа жизни самого султана. Как в эйалете Диарбекира, так и в районе Битлиса курдами созданы свои «укюметы». По словам Челеби, Битлис являлся особым укюметом в пределах Ванского эйалета, «доход, получаемый в Битлисе, дарился бею как хас. В эйалете хан имел ежедневный доход в несколько киса акча. Пошлины и дани, собираемые от караванов, прибывших в город, также принадлежали бею». Очень интересны следующие подробности: «Под своим правлением хан имел 70 аширатов и родов, которые поставляли ему 70 тысяч солдат. По переписи в эйалете Битлиса проживают 43 тысячи христиан райя». Благодаря своему исламскому фанатизму, Челеби не признает, что большинство этих христианских райя являлись армянами и что ремесла и торговля Битлиса находились в руках армян. О быте Битлиса Челеби приводит много интересных сведений, однако подчас сопровождает их баснословными цифрами. Например: «В Битли-

се имеется 10 тысяч садов», и еще: «курдский Абдал-хан Битлиса всячески опекал ученых, людей искусства и поэтому город стал центром науки». Челеби поэтическим языком восхваляет райский сад хана, где произрастают хурма и другие редкие фрукты. Если иметь в виду суровый климат и естественные условия Битлиса, то трудно поверить правдоподобности этих восхвалений. Вряд ли в течение 3—4 веков климатические условия могли бы так сильно измениться.

В 1065 г. (1665) Челеби из Битлиса направляется в Датван, что на берегу озера Ван, и далее в г. Ван. Описания озера, города и крепости приводятся с большими подробностями. Интересны сведения о ловле рыбы тарех: «В год один раз в местности Банди-Маси ловят большое количество тареха, тысячи купцов-аджемов и армян—покупают у правительства эту рыбу и на сотнях верблюдов везут ее в Аджемистан, Азербайджан и Баку. Торговля этой рыбой приносит правительству годовой доход в девять вьюков акча». Любитель легенд и сказок, Челеби вспоминает об одной очень распространенной легенде о Ване. Он пишет: «Согласно легенде, когда Немрут начинал строить искусственную гору, в конце Рахова, люди Немрута привезли туда 70 верблюжьих вьюков камней. По велению всемогущего аллаха верблюды окаменели подобно тем камням. В настоящее время эти верблюды со своими вьюками стоят караваном. В течение трех тысяч лет ни один из них не потерпел никакого изменения. Когда смотришь на них издали, то кажется, что караван движется в направлении Вана».

Говоря об Ахлате, Челеби упоминает о его развалинах, которые до сих пор являются предметом изучения археологов.

Далее Челеби переходит к Адильджевазу. Описывает гору Сипан (Субхан), Арчеш, Беркри, Алик и Ван, который он называет Дариман (местом веры). В описаниях Челеби Ван занимает большое место. Вначале он приводит сказочную историю Вана, от древних времен до того времени, когда после длительной и ожесточенной войны с Ираном Ван был захвачен султаном Сулейманом—в 955 г. (1649). О скале-крепости Ван он пишет: «...что она подобна нагруженному, колесо-преклоненному верблюду. Высота скалы составляет 3600 шагов, на нее можно подняться в течение часа, притом с большим

риском. Во многих местах скала похожа на великанов и наклонена в сторону города. Часть скалы похожа на льва, часть на крокодила, часть на корабль и, наконец, другая часть—на сидячего орла. В скале имеется около 600 многоэтажных больших пещер, в которых размещены склады для пушечных снарядов, пороха, разного оружия и мастерские. Сто пещер заполнены ячменем, горохом и другими зерновыми продуктами, разными маслами и нефтью. Имеются многочисленные пещеры, заполненные разными съедобными продуктами и запасами...». По словам Челеби, на самой высокой части крепости султан Сулейман установил пушки, которые держат под обстрелом территорию в 40 миль. На более низких местах скалы также установлены пушки.

Челеби упоминает также об укюметах Экарни, Махмуди и Битлиса, в составе эйалета Вана. Говоря о городе, он описывает его кварталы, рынок, торговые ряды, протекающие воды, быт народа, ремесла и другие занятия. Упоминает также о писателях и поэтах, подробно рассказывает о вражде бейлербея Вана Мелек Ахмет-паши с битлисским курдским ханом Абдалом. Абдал-хан не захотел подчиниться Мелек Ахмет-паше. Разбойничьи дела Абдал-хана, как-то: нападение на хана Маласкерта Мухамед-бея и кража 40 тысяч голов овец, послужили причиной похода. Абдал-хан набирает 17 тысяч стрелков и готовится к войне. Ахмет-паша с 40-тысячным войском движется на Абдал-хана. Челеби пишет: «Военные действия приобретают большой размах, хан защищает Битлис 10 тысячами стрелков и 10 тысячами всадников. Во время осады в городе начинается голод. Войска наши ломают сопротивление врага. Абдал-хан бежит в Мотканские горы. Победители грабят город. Знатные люди и шейхи города обращаются к Ахмет-паше с просьбой прекратить грабежи и убийства. После занятия города войсками паши, начинается конфискация богатств двора хана. Новым ханом Битлиса назначается сын Абдал-хана—Зиаэддин-хан, который подарками и взятками старается задобрить Ахмет-пашу». По свидетельству Челеби, «в связи с этими событиями, его эфенди—Ахмет-паша добывает очень большое богатство и крупную денежную сумму».



Из Битлиса Челеби снова направляется в Ван. По его просьбе Ахмет-паша освобождает бея Хиджани, за что он получает 13 тысяч золотых и один кантар серебра. Паша грозит-ся по прибытии в Ван наказать непокорных курдских беев.

Продолжая свой путь, Челеби останавливается в Ахтамаре, изучает остров и монастырь. Он пишет: «Этот монастырь имеет более 200 монахов и священников, которые воздержанием, постом высохли и превратились в скелеты. Несмотря на это, монастырь очень богат, имеет все блага. Здесь живут триста портных, отшельников.

После этого Челеби направляется в страну аджемов, но пути останавливается в монастыре Варак, где проживает более 300 монахов. Здесь его одаривают и хорошо угощают. Отсюда Челеби направляется в крепости Хошаб, Абага и Пилиа-миш.

Далее Челеби описывает Тавриз, Сапаган, Амадан, Шех-ридор и Багдад.

В конце тома Челеби упоминает об известном турецком разбойнике—капитане Чомаре.

**Том V.** В этом томе описание своего пути Челеби начинает с Багдада, Мосула и Курдистана, останавливается в Сгерте. По его словам, Сгерт—древний город, который, оставаясь под властью нескольких меликов, во время султана Селима I перешел в руки османцев и в постоянное владение бееклы Мухамед-паши, позднее присоединился к эйалету Диярбекир в качестве санджака. Челеби пишет: «Хотя здесь и Курдистан, но народ разговаривает на арабском языке, а также знает курдский, туркменский и армянский языки». Он упоминает об обилии урожаев в Сгерте. Отсюда Челеби направляется в крепость Востан, на берегу Ванского озера. В это время, в связи с восстанием на Атмейдане Стамбула, друг и покровитель Челеби—Мелек Ахмет-паша—лишается должности. По этой причине Челеби с ним с большими трудностями, в условиях суровой зимы, возвращается в Эрзерум. По пути Челеби останавливается в крепостях Манаскерт и Хнус, описывает их. С большим восторгом описывает мост Халкалы (мост с кольцом) на реке Аракс. На самой высокой точке моста подвешено золотое кольцо. По словам Челеби, «при разрушении моста, стоимостью упомянутого кольца можно восстановить его».

Продолжая путешествие, Челеби останавливается в армянском селе Джафер-Эфенди, имеющем 300 дымов. Внимательный в отношении быта и обычаев народов, Челеби упоминает о маленьком, но характерном обычае. Предварительно отмечая, что крыши домов покрыты толстыми поленами, похожими на мачты корабля и называемыми «геран», Челеби пишет, что в центре крыши имеется отверстие, похожее на дымоход и называется «ертик». В середине дома в земляном полу вырыта яма называемая «тоныром», в котором готовят гату, хариса, суп из мацони (танапур). В качестве топлива используют «атар» (кизяк). Всех пришельцев угощают танапуром.

Отсюда Челеби направляется в Токат, приводит историю крепости и упоминает о том, что крепость сильно укреплена «Несколько сот джелали (повстанцев) осаждали крепость, но ввиду сильного укрепления крепости не смогли нанести ей ни малейшего вреда и позорным образом вернулись обратно».

Говоря о джамии (мечетях) города, Челеби останавливается на интересном факте. В мечети Дзенджирли похоронена красавица—дочь грузинского хана Марул (Марал) по имени Перихан, которая, подобно Клеопатре и Бюлгейс, считалась одной из красавиц мира. О ней Челеби пишет: «Султан Ибрагим требует от Вардар-Али-паши передать ему эту красавицу. Однако паша, считая это требование незаконным и противным шариаду, отказывает султану и прячет красавицу в крепость Токат». Вероятно, она здесь и скончалась.

В окрестностях крепости на вершине горы имеется горячий источник Ак-субайри, который является жизнеутверждающим горячим источником.

Благотворители построили здесь замечательный бассейн. Говоря о монастырях Токата, Челеби пишет: «Здесь греки имеют один монастырь, армяне также имеют монастырь под названием Катнапур. В этом городе райя очень многочисленны и все они армяне и евреи. Имеются также персидские купцы. Хотя турки говорят на особом наречии, но пожилые говорят также на чистом турецком и армянском языках. Турки постоянно находятся в дружеских взаимоотношениях с армянскими райями».

## TURKISH SOURCES\*

III book

Evliya Chelebi

by A. KH. SAFRASTIAN

The third volume of the „Travels“ of Evliya Chelebi, the famous 17th century Turkish traveller, „Turkish sources on Armenia, the Armenians and other Transcaucasian peoples“ deals wholly with his travels in those areas. The materials are versatile and rich; they provide historical, geographic, linguistic, archeological, ethnographic, trade and agricultural, cultural and public life data.

During his travels Evliya Chelebi has covered an extensive area and observed and studied vast regions such as Anatolia, Armenia, the Transcaucasus, Northern Caucasus, Mesopotamia, Syria, Palestine, the Arabian Peninsula, the European part of Turkey, Southern Russia, the Ukraine, Moldavia, Poland, Hungary and other countries.

The fruits of his keen interest and relentless labour are compiled in ten volumes, entitled „Travels“. As academician Krachkovsky points out, the ten volume „Travels“ of Evliya Chelebi is one of the principal documents characteristic of the epoch; it is a most valuable original source for the history of his period. It ranks among the best works in oriental studies and is in all respects an **inexhaustible source** of cultural and historical research.

\* The third volume of the „Turkish Sources on Armenia, the Armenians and other Transcaucasian Peoples“, is included in the general academic series of „Foreign Sources on Armenians“, as the fourth volume of the abovementioned series.



The orientalists of Moscow and Leningrad have undertaken the translation and publication of materials from Evliya Chelebi's work that refer to the history and culture of the peoples of the Soviet Union. The first issue of „Evliya Chelebi's Travel Book“ has come out of print. It treats of notes on the Ukraine and Moldavia.

The present volume of „Turkish sources...“ quotes translations from Evliya Chelebi's statements on Armenia and the neighbouring countries. The data can serve as an important original source for a many-sided study of the mediaeval history of the Armenian people.

The world-wandering traveller has undertaken a number of long journeys in Armenia (Eastern, Western, Cilicia) and he has been almost to every area populated with Armenians. In his 1st, 2nd, 3rd, 4th and 5th volumes of „Travels“ numerous data are produced on almost all the towns of Armenia, often including settlements and villages, the occupation of the people of those areas, their crafts and trade, language, culture, way of life, customs and faiths. He describes fortresses and structures he has seen in various regions of the country, roads and bridges, monasteries and churches, various quarters in urban areas and their houses, vineyards, gardens etc.

According to statements by Turkish, European and Soviet scholars studying Evliya Chelebi's rich historical heritage, he is regarded as a realistic observer and a zealous traveller expressing his views in a sincere way. Therefore we can derive a great deal of valuable information and data from his „Travels“ on the history, social and economic life of Armenia and her neighbouring peoples.

With this aim in mind we translated many quotations by Evliya Chelebi that shed light on the life of Armenia and her neighbours during that period. Those materials make up the third volume of „Turkish sources...“.

The materials included in the volume are supplemented with extensive notes.

## ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

The first part of the paper discusses the importance of the study of the history of the United States. It is a study of the past, and it is a study of the present. It is a study of the future. It is a study of the people of the United States. It is a study of the people of the world. It is a study of the people of the future.

The second part of the paper discusses the importance of the study of the history of the United States. It is a study of the past, and it is a study of the present. It is a study of the future. It is a study of the people of the United States. It is a study of the people of the world. It is a study of the people of the future.

The third part of the paper discusses the importance of the study of the history of the United States. It is a study of the past, and it is a study of the present. It is a study of the future. It is a study of the people of the United States. It is a study of the people of the world. It is a study of the people of the future.

The fourth part of the paper discusses the importance of the study of the history of the United States. It is a study of the past, and it is a study of the present. It is a study of the future. It is a study of the people of the United States. It is a study of the people of the world. It is a study of the people of the future.

The fifth part of the paper discusses the importance of the study of the history of the United States. It is a study of the past, and it is a study of the present. It is a study of the future. It is a study of the people of the United States. It is a study of the people of the world. It is a study of the people of the future.

The sixth part of the paper discusses the importance of the study of the history of the United States. It is a study of the past, and it is a study of the present. It is a study of the future. It is a study of the people of the United States. It is a study of the people of the world. It is a study of the people of the future.



### Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն

1. Իսլամական պրոսոդա արգելվում է դիմականների և արձանների միջոցով հավերժացնել նշանավոր մարդկանց հիշատակը: Ահմետ Միդհադը այդ է ակնարկում:

2. «Թուրքական պատմության էնցլոմենը» գիտական ընկերությունը հիմնվել է Ստամբուլում նախապատերազմյան տարիներին, որի շուրջն են խմբվել ժամանակի նշանավոր թուրք պատմաբանները: Ընկերությունը ունեցել է իր օրգանը՝ «تاریخ، انجمنی محمودی»: Հետագայում, քեմալական Թուրքիայում այդ ընկերությունը վերակազմվում և կոչվում է սկզբում՝ «Թուրքական պատմության ուսումնասիրության ընկերություն», այնուհետև՝ «Թուրքական պատմության ընկերություն» («Türk Tarih Kurumu»):

3. Էվ. Չելեբին նկարագրելով մեծ շքերթը, ուշագրավ ու կարևոր տեղեկություններ է հաղորդում Կոստանդնուպոլսի և առհասարակ Թուրքիայի քաղաքների XVII դարի սոցիալ-տնտեսական կյանքի, կուլտուր-կենցաղային պայմանների, սովորությունների և մասնավորապես ռազմաթիվ արհեստների, նրանց համաբային կազմակերպությունների մասին: Հայ ժողովրդի պատմության համար ևս այդ տեղեկությունները կարևոր են, քանի որ, ինչպես հայտնի է, Կ. Պոլսի հայերը կարևոր տեղ են զբաղեցրել արհեստների, առևտրի և այլ բնագավառներում:

4. Էվ. Չելեբիի «Ուղեգրության» մեջ (հատ. 4, էջ 161—188) Վանի բերդի նկարագրությունը գրավում է 27 էջ: Այդ բերդը և նրա քարաժայռի բնական ու արհեստական քարայրները, բերդի պատմական ու ռազմական նշանակությունը մեծապես հետաքրքրել են նրան: Նա շոքազատել և մեծ հետաքրքրությամբ զիտել ու նկարագրել է բերդի բոլոր մասերը:

Բիթլիսից Վան ուղևորվելիս Էվ. Չելեբին հիշատակում է հուսրև փաշա խանից մինչև Վանա լիճը և այնտեղից մինչև Բիթլիս տանող ճանապարհների վրա կառուցված կամարները, «որսյեսզի ձմռանը բոլոր ճանապարհորդները, վաճառականները և ուխտազնացները ալս կամարների տակով ուղևորվեն, ձմռանը նրանց համար տաք կլինի, իսկ ամռանը՝ զով...» Էվ. Չելեբին նշում է. որ «ներկայումս այդ կամարների շատ մասեր քանդված են, սակայն այս կառույցի հետքերն ու որոշ մասերը պահպանվել են»:

### Հ Ա Տ Ո Ր Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն

1. Այս հատորի թվանդակությունը անմիջականորեն կապ չունի ներկա աշխատության հիմնական ժամանակաշրջանի՝ Հայաստանի և Անդրկովկասի ժողովուրդների պատմություն հետ:

Սակայն նկատի ունենալով, որ այս հատորում էվիյա Չելեբիի կողմից առաջ քաշված հարցերը և Ստամբուլի՝ իբրև Օսմանյան կայսրության մայրաքաղաքի և նրա կուլտուրական կենտրոնի, մանրամասն ուսումնասիրությունը և Օսմանյան կայսրության պետական-վարչական, սոցիալ-տնտեսական կառուցվածքի մասին տրված խիստ հետաքրքիր տեղեկությունները հիանալի ներկայացնում են XVII դարի Թուրքիան և հնարավորություն տալիս ավելի լավ պատկերացնելու այդ երկրում ապրող ժողովուրդների քաղաքական, տնտեսական և կուլտուրական վիճակը, անհրաժեշտ համարեցինք այս հատորից քաղվածաբար թարգմանել և տալ նրա ամենահետաքրքիր մասերը:

2. Էմ. Չելեբին և այլ թուրք պատմագիրներ հաճախ Ստամբուլը անվանում են «Իսլամրուլ» (իսլամը շատ), որն հառնամ զուրկ է որևէ հիմունքից և արդյունք է իսլամական ֆանատիզմի:

3. Օսմանյան պետության XVII դարի վարչական բաժանման միավորներն, վարչական և ղինվորական պաշտոնների մասին այստեղ չըշվառ բառերի բացատրությունը տե՛ս «Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին» աշխատության II հատորի բառարանում:

Կանունի սուլթան Սուլեյմանի ժամանակ գոյություն ունեցող հողային կազմակերպությունը հետևյալ պատկերն էին. ծառայության փոխարեն տրվում էր ոռոգիկ կամ հողամաս՝ խաս, զեամետ և բիմար անուններով (has, zeamet, timar) որոնք կոչվում էին դիրլիք (dirlik):

Թիմար էին կոչվում այն դիրլիքները, որոնց տասանորդի (ösür) տուրքը տարեկան 3000 ալշեից մինչև 20.000 ալշե էր:

Ձեամետ էին կոչվում 20.000 ալշեից 100.000 ալշեով դիրլիքները:

Խաս էին կոչվում 100.000 ալշեից ավելի դիրլիքները:

Թիմարի տերերը իրենց թիմարի յուրաքանչյուր 3000 ալշեի համար պարտավոր էին օբեկու կոչված մի օհնված ղինվոր տալ: Զեամետի տերերը՝ 5000 ալշեի փոխարեն:

Դիրլիքների ամենարարժեք խասերը հատկացված էին փաղիշահներին, նրանց շեյդադեններին, վեզիրներին, բեյլերբեյիններին և սանջաքի բեյերին\*:

4. Ռեհա կամ Ռուհա — ուռճաւո հին անունն է:

5. Իլքիզամ — բառացի նշանակում է վարձակալություն ստանձնել, դա Օսմանյան պետության մեջ շատ հնուց մինչև վերջերս դորժադրվող պետական տուրքերի և եկամուտների տարրեր ճյուղերի (ղլխավորապես գյուղատնտեսական) դանձման հապալառուական սխտեմ էր, կապալառուն (մյուլթեղիմը)՝ նախապես պետության վճարելու և երաշխավորելու պայմանով, կապալով էր վերցնում որոշ հարկերի (դրանց թվում նաև տասանորդի-աշարի) դանձումը: Կապալառուն կոչվում էր իլքիզամի կամ մյուլթեղիմ:

6. Սալանե — հպատակներից տարեկան միանվագ առնված հարկը: Օսմանյան պետության հպատակ որոշ երկրներ (Նդիսլտուսը, Հաբեշտանը և այլն) միանվագ սալանե էին վճարում և այդ պատճառով էլ կոչվում էին սալանեով կառավարվող երկրներ:

\* Օսմանյան պետության վարչական բաժանման և հողերի թիմար-զեամետ-թիմարի՝ բաժանման մասին մանրամասնությունները տրված է «Արևելագիտական ժողովածու» Ա. գրքում տպագրված «Օսմանյան կայսրության վարչական բաժանումը XVI դարում» հոդվածում, Երևան, 1961, էջ 285—303:

7. 10 անգամ  $100.000 = 1.000.000$ , Այս ձևով հաշվումը սովորական էր միջրեն դարերում:

8. ՓԼՖԼ — այսպես էր կոչվում Ղրիմի թերակղզու արևելյան կողմում գտնվող գլխավոր բերդաքաղաք-նավահանդիստը՝ Թեոդոսիան: Հիշքի մի X դարի վերջերին Քեֆեն կազմում էր էյալեթ և ուներ 554 թիմար ու գեամեթ, և իր բնակիչներին:

9. Սուրբե — բառացի նշանակում է աղյուս, փողի քսակ: Սուրբե էին կոչվում սուլթանների կողմից նվիրական Մեքքա և Մեդինա քաղաքներին մեծ հանդիսավորությամբ ամեն տարի ուղարկված թանկարժեք նվերները (մարդարիտներով և ալմաստներով դարդարված խալաթներ և այլն) և մեծ դումարի դրամը: Այս նվիրատվությունը կոչվում էր «սուրբեի-հյուսանում»: Սուրբեն ասելով էր փաղիշահի կողմից նշանակված բարձրաստիճան մի անձնավորություն, որը կոչվում էր Սուրբե էմին: Սուրբեն ուղարկվում էր Հիջազի շերիֆին հատուկ փաղիշահական մեներոով (հրովարտակ):

10. Դեֆթեր ֆեթիուդասի\* — դեֆթեր՝ հաշվեմատյան, ֆեթիուդա կամ քեհյա՝ կառավարիչ: Այդպես էր կոչվում էյալեթի ամրոցը հաշիվների բարձր կառավարիչը:

11. Դեֆթեր էմինի — բոլոր տեսակի հարկերի կառավարիչը, որ ավելի ուշ կոչվում էր վերդի էմինի (հարկերի տեսուչ):

12. Բեմարի ֆեթեռար — թիմարների հաշվետար պաշտոնյա:

13. Չամուշներ ֆեթլուդա և էմին — այդ դարաշրջանում շավուշները սպաների պաշտոն էին կատարում: Չավուշների ֆեթլուդան և պետք ավելի բարձրաստիճան անձնավորություն լինելով, էյալեթի բոլոր շավուշների ղեկավարն էր համարվում:

14. Ալայի բեյ — այդպես էր կոչվում ամբողջ էյալեթի սիփահիների պետը: Պատերազմի ժամանակ էյալեթի ղորքերը հավաքվում էին ալայի բեյի դրոշի տակ և շարժվում նրա հրամանով:

15. Չեհիբադի — շավուշը՝ դործ է անում (այդ դարաշրջանում) սերֆերը, բաշբուլ, սալար տերմիններին համանիշ իմաստով: Ոչ կանոնավոր զինվորական մասերի ղեկավարը, գլխավորը, հրամանատարը: Չերի՝ զինվոր (ասքեր), այս բառից կազմվեց ենիչերի (նոր զինվոր):

16. Վալիդե խասի — վալիդե՝ բառացի նշանակում է մայր: Վալիդե կոչվում էին սուլթանների հարազատ մայրերը, Վալիդե խասին՝ վալիդին հատկացված խասը:

17. Թոյբեյի — այսպես էին կոչվում փոքր աշիրթների (ցեղերի) պետերը:

18. Յուրթլուֆ և օջաֆլըֆ — այդպես էին կոչվում այն հողերը (գլխավորապես պետության սահմանների վրա). որոնք կառավարվում էին պետության կողմից նշանակված հատուկ մարդկանց կողմից: Վերջիններս պարտավոր էին պահպանել երկրի սահմանները և իրենց կողմերում փաղիշահական բանակի ռազմական գործողությունների ղեկավարում միանալ սերասքերի բանակին: Այդ հողերը ժառանգաբար անցնում էին նրանց որդիներին կամ ընտանիքի անդամներին:

19. Ռուզնամեջի — բառացի՝ օրագրություն կազմող. այդպես էին կոչվում ամենօրյա դեպքեր արձանագրողները:

\* Այս և հետագա մի շարք վարչական ու տնտեսական պաշտոնների անունները տալիս ենք թուրքական ձևով, որովհետև թարգմանությունը դժվարհասկանալի չլիներ:



20. Մալ դեֆրեդատը — էյալեթի ելևտական դործերի (ֆինանսների) կառավարչը:

21. Վանը հեղինակն անվանում է սեղդի-իման (հավատքի պարիսպ):

22. Էրզրումի սանջաքների քանակն ու թվարկումը այստեղ ճիշտ չի տրված: Զեյթին իր «Ուղեգրության» 11 հատորում խոսելով այդ մասին, նշում է 12 սանջաք՝ Կարահիսար-ի Շարքի, Քղի, Բասեն (Փասեն), Իսպիր, Խնուս, Մալազկերտ, Թեգման, Կուղիջան, Թորթում, Մժնկերտ, Մամրվան, Էրզրում:

23. Ենիշերիների աղա — ամրոզը ենիշերիական բանակի պետը, որը մեծ հեղինակություն ու իրավունքներ ուներ:

24. Նիշանջի բաշի — ենիշանջիներ կոչվում էին օսմանյան կառավարության այն բարձրաստիճան պաշտոնյաները, որոնք փաղիշահի կողմից տրված ֆերմանների և բերաթների վերևում քուրա (փաղիշահին հատուկ դրոշմ) էին դրոշմում, այս կերպ ասած՝ պետական քարտուղարի պաշտոն ունեին: Դրանց զլխավորը նիշանջի բաշի էր կոչվում:

25. Կափուջի բաշի — կափուջի նշանակում է ղոնապան: Սուլթանի պալատում կափուջիները ավելի բարձր համարում ունեին, նրանք պահում էին փաղիշահի ասպանդակը և արքունական բարապանի պաշտոնն էին վարում: Այս ծառայության պետը կոչվում էր կափուջի բաշի: Կափուջի բաշիությունը արքունական բարձր աստիճաններից էր համարվում:

26. Միրախուր — փաղիշահական ախոռապետ:

27. Ջաշնիգիր բաշի — ջաշնիգիր կոչվում էր փաղիշահական արքունիքի ու տեղեկների որակը և համը ստուգող հատուկ պաշտոնյա: Ջաշնիգիր բաշի՝ այլ պաշտոնյաների պետը:

28. Մյութեֆերիֆա — բառացի նշանակում է տաբեր, զանազան ծախսեր: Արքունիքի զանազան (նախապես տեսակն ու քանակը որոշված) ծախսերի հատուկ պաշտոնյա:

29. Շաբըր բաշի — չաբըր՝ գորշ բազմ. չաբըրջի էին կոչվում պալատական այն ծառայողները, որոնք թռչունների որսի ժամանակ գորշ բազեններ (չաբըր) էին բռնում: Չաբըրջի բաշի՝ դրանց զլխավորը, պետը:

30. Սիլահդար աղա — սիլահդար էին կոչվում սիլահդահի ևսամ մեղվորների զենքերը պահպանողները և կառավարիչները: Դրանց պետը (արքունի պալատում) կոչվում էր սիլահդար աղա:

31. Աջ ուլուֆեջի — ենիշերիական կազմակերպության մեջ ուլուֆեջիները որոշ զինվորական, խումը էին կազմում և պատերազմի ժամանակ մի մասը բանակի աջ, իսկ մյուսը՝ ձախ կողմում գտնվելու պատճառով կոչվում էին աջ ուլուֆեջիներ և ձախ ուլուֆեջիներ:

32. Ձախ դուրեբա աղաներ — զուրերա՝ դարիբ բառից, պանդուխտ՝ զուրերա էին կոչվում ենիշերիական զինվորների այն խմբերը, որոնք հավաքվել էին Ստամբուլից շատ հեռու վայրերից: Սրանք էլ բաժանվում էին աջերի և ձախերի, որոնց պետերը կոչվում էին դուրեբա աղաներ:

33. Սեբբան բաշի — սեբբան կոչվում էին ենիշերիներին կցված հատուկ զորամասերը: Սեբբան բաշի՝ այդ զորքերի պետը, աղան:

34. Յայա բեյի — ենիշերիները հետիոտն զորամասերը կոչվում էին յայա: Յայա բեյի՝ այդ զորամասերի պետը:

35. Ջեբելու (կամ ջերեյի) — ըստ որոշ պանոնների և նորմաների, թիմարի և զեաանթի տերերի կողմից տրված հետեակ և լավ զինված զինվորները կոչվել են ջեբելու:

36. Կըլըջ — բառացի սուր: Կըլըջ էր կոչվում թիմարի և զեամեթի եկամտի յուրաքանչյուր 3000—6000 ափսոս: Կըլըջ հաֆֆը (սրի իրավունք) էր համարվում թիմարի և զեամեթի եկամտի այն մասը, որն անմիջականորեն վերաբերում էր թիմարի և զեամեթի տերերին:

37. Թեզֆերեով և առանց թեզֆերեի — թեզֆերե կոչվում էր այն պաշտոնական թուղթը, որը կառավարության կողմից, իբրև հպատակության փաստաթուղթ (անձնագիր), տրվում էր արհեստավորներին, կալվածատերերին և այլն: Թիմարի տերերը նույնպես ստանում էին այդ պաշտոնական թուղթը:

38. Էշֆինջի — պատերազմի գնացող սիփահի զինվոր:

39. Մեկեյեր — մեծ կաշիի (կաղի) կրօնական աստիճանը և նրա կաղիության շրջանը: Տվյալ ժամանակաշրջանում քաղաքի շարիաթական վարչությունը:

40. Ջամի և մեսչիդ — ջամին ավելի մեծ է լինում, ունի մինարե և մինարե: Այստեղ կատարվում է ուրբաթ օրվա նամազը և խոթբե է կարդացվում: Մեսչիդը ավելի փոքր է և առանց մինարեի:

41. Դար-ուլ-կուրա — նվիրական կուրանի (ղուրան) ընթերցանության վայր, դպրոց: Դար-ուլ-հատիս — նվիրական մարգարեի (Մուհամմեդ) հատիսները՝ խոսքերը, կարդալու և ուսումնասիրելու վայր, դպրոց:

42. Սեբիլխանե — ճանապարհների և հրապարակների վրա հատուկ շենք, որի պատուհաններում անցորդների համար մշտապես խմելու ջուր էր լինում:

43. Ասես բաշի — ոստիկանական գիշերային հսկողության պետը, որն իրավունք ուներ կասկածելի մարդկանց ձերբակալել, տները խուզարկել և շարիաթի օրենքով մահվան դատապարտվածներին սպանել:

44. Սուբաշի, սուբաշիություն — սուբաշիները ջրի և ոռոգման կարիք ունեցող վայրերում հսկում էին խմելու և ոռոգման ջրերի բաժանման և կարգավորման դործը: Օսմանյան պետության սկզբնական շրջանում, սուբաշիները կարգապահությանը հսկող լայն իրավունքներ ունեցող հատուկ պաշտոնյաներ էին: Հետագայում այդ պաշտոնը կոչվեց քաղաքային մյուֆեթիշ (հսկող, քննող): Սուբաշիություն՝ սուբաշիի իշխանությունը և այդ իշխանության վարչական շրջանը:

45. Աջեմի օղլաններ — այն անշափահաս զինվորներն էին, որոնցից պատրաստվում էին ենիչերիական բանակի գլխավոր կադրերը: Աջեմի՝ բառացի նշանակում է անփորձ: Աջեմի օղլանների մեծամասնությունը կրթություն ստանալով կազմում էր ենիչերիական բանակի հիմնական մասը: Մյուսներն, աշխատում էին նավերում, դղյակներում և իբրև որակյալ բանվորներ՝ ջամիների կառույցներում:

46. Լաղըմջիներ — պատերազմի ժամանակ բերդերի տակ ստորերկրյա անցքեր փորողներ և պայթեցնողներ:

47. Չիֆթջի — հողամշակությամբ զբաղվող, երկրագործ:

#### ՀԱՏՈՐ ԵՐԿՐՈՐԴ

1. Էյրի (հունդարերեն՝ Eger, գերմաներեն՝ Erlau) — էյրին գավառական կենտրոն է և ամուր բերդաքաղաք Ավստրիայում: Այս բերդը դրավել է սուլթան Մուհամմեդ III-ը 1005 (1596) թվականին: Սուլթանը ավստրիացիների հաթվան բերդի վերագրավման ժամանակ իսլամական զինվորների լրիվ բնաջնջման փոխարեն, սրի է քաշում էյրիում դտնվող բոլոր ավստրիական զինվորներին:

Օսմանցիների իշխանության շրջանում էյրին առանձին էյալեթի կենտրոնն է եղել: էյրի սուլու՝ էյրիի միջով հոսող գետ:

2. Սուլթան Ուզուն Հասան — իսկական անունը էբու-ուլ- Նեսր Մուզաֆերեդդին է: Իրանի և Քուրդիստանի իշխողներից էր և պատկանում էր Ակ կոյունլի թուրքմենական ցեղին: 857 (1453) թվականին կարա կոյունլիներին դերիշխող Ջանգիրի գեմ մղված պատերազմում նրան պարտության է մատնել և գրավելով նրա երկրի մեծ մասը՝ Դիարբեքիրում սուլթանություն հայտարարել: Սուլթան Ուզուն Հասանը վենետիկցիների և Կարամանի էմիրի զորքումով պատերազմում է օսմանյան երկրի գեմ և գրավում էրզրումը, Բայրուրը և Երզնկան: Սակայն սուլթան Մուհամմեդ II Ֆաթիհը 878 (1473) թվականին հարյուր հազարանոց բանակով ջախջախում է Ուզուն Հասանի բանակը: Ուզուն Հասանը ստիպված հաշտություն է կնքում: Հետագայում Ուզուն Հասանը գրավում է Վրաստանը: Մահացել է 883 (1478) թվականին:

3. Ֆարին, էբու-էլ-Ֆեթհ, բառացի նշանակում է գրավող, նվաճող: Այս տիտղոսը տրվել է Ստամբուլը գրավող սուլթան Մուհամմեդ II-ին:

4. էվ. Չելեբիի այս և նման բազմաթիվ «ստուգաբանությունները» բռնազբոսիկ են և անհիմն:

5. Բարեգործական էվկաֆը — (էվկաֆը վակֆի հոգնակին է): Վակֆ էին կոչվում այն հողերն ու անշարժ կալվածները, որոնք իրենց տերերի ցանկությանը և շարիաթական կարգով հատկացվում էին բարեգործական նպատակներին: Ջամիների և մզկիթների վակֆերը շատ մեծ էին: Վակֆերը հատկացվում էին նաև մեդրեսեներին: էվկաֆի հյուսմայուն էին կոչվում փաղիշահների կողմից տրված և հատկացված հողերն ու կալվածները: էվկաֆ նեզաբեթի կոչվում էր այն մինիստրությունը, որը հսկում էր փաղիշահական վակֆերին և բարեգործ մարդկանց կողմից ջամիներին ու մեդրեսեներին հատկացված վակֆերի դործերի վրա:

6. Ներկայումս Ակչե Աբազ կադայի (գավառ), կենտրոնն է Փոլթա նավահանգիստը:

7. Խաբեթի էֆզուն — ըստ էվ. Չելեբիի բռնազբոսիկ ստուգաբանության թարեր՝ ուրախություն, հրճվանք, էֆզուն՝ առատ, շատ: Այստեղից էլ՝ ուրախության և հրճվանքի վայր:

8. Թաբեթի-գեն — բառացի՝ կանացի ուրախություն:

9. Նրկու թուղ — թուղ կոչվում էր այն հատուկ նշանը, որը պատրաստվում էր ձիու պոչի մազերից: Հնում օսմանյան վեզիրներին և փաշաներին, ըստ իրենց աստիճանի, տրվում էին 1, 2 և 3 թուղ, որի համար էլ նրանք կոչվում էին՝ մեկ, երկու և երեք թուղով փաշաներ:

10. Արփալըֆ — ուկմաններին և բարձր պաշտոնյաներին փողով կամ մթերքով տրված թոշակ, հատկացում: Որոշ էյալեթներ և երկրներ «արփալըբի կարգով» տրվում, շնորհվում էին վեզիրներին և փաշաներին:

11. Ընկույզի եկամուտ — Տրապիզոնի և առհասարակ Սև ծովի այդ շրջանում կաղինի և ընկույզի մշակությունը տարածված և դարգացած լինելով, Տրապիզոնի իշխողների եկամտի մեջ ընկույզի (և կաղինի) եկամուտը կարևոր տեղ էր գրավում: էվ. Չելեբիի այդ ականարկը ցույց է տալիս, որ Տրապիզոնի էյալեթում այդ մշակությունը կարևոր նշանակություն է ունեցել նաև XVII դարում:

12. Գրանցում (թահրիր) — օսմանյան կայսրության մեջ քանդակի (աշխարհահամարի) կարգը գոյություն է ունեցել վաղ ժամանակներից: Մանսուրի Զադի



Մուսթաֆա Նուրի փաշան իր հայանի «Նեթաիջ-ուլ-վուկուաթ»\* զրքում նշում է, որ «Նոր երկրներ և շրջաններ գրավելուց անմիջապես հետո, տեղի էր ունենում գրանցում (թահիր), որով որոշվում էր ամեն գյուղի տասանորդի եկամուտը և բնակչությանը, ըստ տների (խանե), ինչպես նաև ամեն կաղայի առանձին, կամ կոլեկտիվ օգտագործված անտառների և արոտատեղիների քանակը: Այսպես, եթե մի սանջաք հարյուր բեռ ակշի տասանորդի եկամուտ ունենար, նկատի առնելով, որ տվյալ շրջանը ունի դիրլիմների բոլոր տեսակները, վերոհիշյալ հարյուր բեռից 20 բեռը համարվում էր խաս, 10-ը՝ զեամեր, 40-ը՝ բիմար, 20-ը՝ էվկաֆ, 10-ը՝ օջաֆլըֆ և յուրբլում: Նման գրանցում տեղի է ունեցել նաև 1003 (1624—26) թվականին Վրաստանի վիլայեթում, որի հիման վրա կաղավել է Վրաստանի վիլայեթի մանրամասն դեֆթեր»\*\* ասունով պատմական փաստաթուղթը, որը պահվում է Թրիխսիի պետական թանգարանում:

13. Բոյրեյի — տե՛ս հատ. I, ծանոթ. 17:

14. Մյուհրեսիբ — քաղաք ներմուծվող ու վաճառվող մթերքներից, իրերից չրինական տուրք ստացող պաշտոնյա: Մյուհրեսիբ աղա՝ այդ պաշտոնյաների պետք, գլխավորը: Արրասյանների ժամանակ քաղաքի կարգապահության, կշիռների և չափերի ճշտությանը հսկող պաշտոնյան կոչվում էր նաև իհթիսարջի:

15. Լազգի, լազ — ըստ էվ. Չելեբիի Տրապիզոնի արևելքում, Գեզգի լեռան շուրջը ապրող ժողովուրդը գեզգի, կամ աղավաղված ձևով լազգի (լազ) է կոչվում: Սակայն, ինչպես հայտնի է, ընդունված է այդ ցեղը լազ անվանել: Սև ծովի հարավ-արևելյան ափին Ճորոխ գետի և Տրապիզոնի միջև ընկած երկրամասը կոչվում է Լազիստան:

16. Կլիմա (իլիմ) — հնագույն աշխարհագրական կարգով երկրագնդի բնակեցված քառորդ մասը, հասարակածից մինչև հյուսիսային բևեռ, բաժանվում էր 7 կլիմայական գոտիների: էվ. Չելեբին առանձին երկրների, վայրերի և քաղաքների կլիման որոշելիս նկատի ունի վերոհիշյալ բաժանումը:

17. Սիջիլ — այն հիմնական դեֆթերն է, որի մեջ արձանագրում են դատարանի կողմից հաստատված որոշումները և պայմանագրերը:

18. Ոսկեդրոշմի արհեստ — իրերի վրա ոսկյա թելերով գեղազարդելու արհեստ:

19. Դրոշմ — (բնագրում՝ Սիքքե) վոդերի և դիրհեմների (կշռաքարերի) վրա խփված կնիք (դամդա):

20. Դեաք կամ դևիք — թանաք և դրիշ տեղավորելու հատուկ սարք — որ կրել են մեջքին՝ ղուտկատեղում:

21. Ռիֆդան — դրության վրա թանաքը շորսցնելու համար գործածվող և մի կողմում մանր անցքեր ունեցող տուփ, որի մեջ կա հատուկ ավազափոշի:

22. Կարանֆիլե — խմիչք պատրաստված մեխակից:

23. Միսֆեր — մուսկաթ, մշկահոտ խմիչք:

24. Նազիլի — Թուրքիայի քաղաքներից՝ Իզմիրի էյալեթում:

25. Քեֆե — տե՛ս հատ. I, ծանոթ. 8:

26. Խամսին — բառացի՝ հիսուն: Ըստ հնում ընդունված կարգի, ձմռան 40 օրյա (էրրային) ժամանակամիջոցին հետևում էր 50 օրյա շրջանը, որը խամսին էր կոչվում:

منصوری زاده مصطفیٰ، باشا، نثار علیج الرفوعات  
دفتر مفصل ولایت کورجیستان

27. Զիրիտ — ջյունտելի անունով հայտնի զինվորական խաղերից մեկը, որն օսմանյան բանակում գոյություն է ունեցել գեոևս սուլթան Յըլգըրըմ Բայազիդի ժամանակից: Զիրիտի խաղին մասնակցող զինվորները, ընդարձակ տարածության վրա, կատաղի ու չվարժեցված ձիեր էին հեծնում և սովորում սուր ու տեղ գործածել: Ավելի ուշ այդ խաղերը տարածվեցին Ստամբուլի տարբեր շրջաններում:

Քուրբական պատմագիրների ասելով, այդ խաղերով զբաղվող զինվորներն էլ հառնում են օսմանյան հեծելազորի հիմքը:

Հետագայում, ջիրիտի խաղը տարածվում է նաև քաղաքների կառավարական բարձրաստիճան պաշտոնյաների և ժողովրդի բարձր դասերի շրջանում: Քաղաքներում ջիրիտի համար կային հատուկ հրապարակներ, որոնք հարմարեցված էին այդ խաղին:

28. Զորբաջի — ենիչերիական բանակի վաշտապետը (յուզբաշի) կոչվում էր շորբաջի: Ամեն մի ենիչերիական վաշտում՝ հրամանատարի իրավունքով, մի շորբաջի կար: Զորբաջիները ունեին իրենց հատուկ տարազը:

Զորբաջին այլ իմաստներ էլ ունի. քրիստոնյա վաճառականները և երեւելի անձնավորություններն էլ էին շորբաջի կոչվում: Գյուղերում շորբաջի էին կոչվում հյուրեր ընդունող մուխթարները և արքակալները (ծերերը):

29. Ազաֆի աշավանֆը — Աղաք (Աղով) բերդի վերագրավման համար 1052 (1641) թվականին տեղի ունեցած պատերազմը էվ. Չելեբին անվանում է սրբազան պատերազմ (ղազա): Մասնակցելով այս պատերազմին էվ. Չելեբին մանրամասնորեն նկարագրում է այն:

Աղաքը (Աղով) գտնվում է Ազովի ծովի հյուսիս-արևելյան ափին, Դոն գետի հետարերանից 10 կիլոմետր դեպի հյուսիս: Բերդը գրավել էր սուլթան Ֆաթիհը: Աղաքը 162 տարի օսմանցիների իշխանության ներքո մնալուց հետո, 1042 (1632) թվականին օգտվելով Ղրիմում տեղի ունեցած խառնակությունից Դոնի կազակները գրավում են Ազովը: Ավելի ուշ՝ 1052 (1642) թվականին օսմանցիները Ազովը վերագրավելու առաջին անհաջող փորձից հետո, կազակները գրավում են բերդաքաղաքը, վերաշինում և Ազովում պահպան զինվորներ են նշանակում:

30. Ֆաշե — թուրքերը Ռիոն գետը անվանում էին Ֆաշե:

31. Օսմանյան պատմության մեջ Աբխազիան կոչվում է Աբազա: Այդպես են կոչվում նաև Աբխազիայում ապրող բազմաթիվ ցեղերը:

32. Կուրեյշական ցեղ — Արարական թերակղզում, Հիջազի շրջանում ապրող և իշխող հնագույն ցեղը կոչվել է կուրեյշական ցեղ, այդ ցեղին պատկանողները՝ կուրեյշիներ: Մինչև իսլամի ծագումը Հիջազի զլխավոր քաղաք Մեքքան կուրեյշական ցեղի ձեռքումն է եղել: Մուհամմեդը նմանապես եղել է կուրեյշիներից:

33. Քանի որ էվ. Չելեբին և այլ թուրք պատմագիրներ իրենց երկերում, ընդհանրապես գործ են ածում լուսնային տարվա ամիսները, այստեղ բերում ենք այդ ամիսները.

1. Մուհարրեմ

2. Սաֆեր

3. Ռեբի-ուլ էվվել

4. Ռեբի-ուլ ախրը

5. Զեմազիյե-էվվել

6. Զեմազիյե-ախրը

7. Ռեջեբ

8. Շարան

9. Ռամազան

10. Շեվվալ

11. Զիլգատե

12. Զիլհիջե:



էվ. Չելերին և թուրք պատմագիրները գործ են ածում հիշրեթի թվականները և իսլամական լուսնային ամիսները: Ներկա աշխատության մեջ մենք գրեթե միշտ հիշրեթի թվականների կողքին նշում ենք նաև համապատասխան եվրոպական տարեթվերը: Քանի որ դժվար է (տեխնիկական տեսակետից) հիշրեթի տարեթվերի հետ միասին նշել նաև իսլամական լուսնային ամիսներին համապատասխանող եվրոպական ամիսները և ամսաթվերը, խորհուրդ ենք տալիս անհրաժեշտության դեպքում օգտվել այդ նպատակով կազմված և 1940 թվականին Հ. Ա. Օրբելու խմբագրությամբ լույս տեսած շատ արժեքավոր աշխատությունից:

Иосиф Орбели. Синхронические таблицы для перевода исторических дат по хиджре на европейское летоисчисление.

1961 թվականին լույս տեսավ նաև երկրորդ հրատարակությունը\*:

34. Ամալեֆե կամ Ամլաֆ ցեղը արարական հնագույն ցեղերից է: Վերին աստիճանի կատաղի, բարոյապես քայքայված և ավազակարար ցեղ է եղել: Նմանից արտաքսվելով տարածվել են զանազան վայրեր: Սրանցից սերվել են Բահրեյնում, Օմանում ու Մեդինայում ապրողները և կոչվել ջասիմներ: Ամալեթե ցեղի մի քանի խմբեր մեր թվականությունից երկու հազար տարի առաջ գաղթել են Եգիպտոս, որտեղ իշխել են մի քանի հարյուր տարի: Իշխել են նաև Ասորիայում: Հետագայում, մի շարք խռովությունների և պատերազմների հետևանքով, Ամալեթե ցեղը տարրալուծվել է այլ արաբական ցեղերի մեջ:

35. Դար-ուլ-մելիֆ, դար՝ արաբերեն նշանակում է վայր, տեղ, հիմնարկություն, մելիթ՝ վեհապետ, արքա: Դար-ուլ-մելիթ՝ արքայանիստ վայր, մայրաքաղաք:

36. Խուրթե կառդալ և փոզ կտրել — ուրբաթ օրվա և բայրամի (իսլամական տոն) նամազների ժամանակ ջամիում խաթիրի կարդացած աղոթքը, որը կազմված է Ղուրանի որոշ այբթներից և հադեսներից: Խուրթում հիշվում է նաև իսլամական խալիֆայի (սուլթանի) անունը: Իր անունով խուրթե կարդալ տալը և փոզ կտրելը համարվում էր սուլթանության և գերիշխանության հիմնական արտահայտություններից մեկը:

37. Խաս սաուայ, արքայական պալատ:

38. Այան, էրաֆ, ուլեմա, սյուլեհա — էվ. Չելերին հաճախ հիշատակում է քաղաքների բարձր դասերի վերահիշյալ ներկայացուցիչներին:

Այան — բառացի նշանակում է երևելի, հայտնի: Այան էին կոչվում քաղաքների ավազանիները (ոչ հոգևորական և ոչ զինվորական դասերից): Այան նշանակում է նաև ծերակուտական: Մեջլիսի այան ծերակույտ, սենատ:

Էրաֆ — շերիֆ բառից, ազնվացեղ, ազնվական:

Ուլեմա (հոգ. ալիմի) — իսլամի աստվածաբանության և իրավագիտության գիտնականներ, որոնք ունեին իրենց հատուկ տարազն ու աստիճանը:

Սյուլեհա — սալիհ բառից, երկյուղած, առաքինի և բարեպաշտ, աղոթքով և ծոմապահությամբ ապրող հավատացյալ անձինք:

39. Ջելալի — բառացի նշանակում է ապստամբ, ըմբոստ, ավազակ: XV

\* Հիշրեթի թվականներին համապատասխան եվրոպական տարեթվերը տվել ենք մեր «Թուրքական աղբյուրները...» աշխատության I հատորում, էջ 339—348.



դարում Թուրքիայում լայնորեն տարածված գյուղացիական ապստամբական շարժում։ Այդ շարժման ղեկավարներից էին Կարա Յաղըչին և Դելի Հասանը\*։

40. Այս գետը ներկայումս կոչվում է Քիլվեթի գետ, որը հոսում է Կարահիսար-ի Շարքիի կողմից։

41. Բեդիսուան (կամ բեզիստան) — ծածկված ու պարսպապատված հատուկ շուկա, որտեղ թանկարժեք իրեր, ղենքեր ու գոհարեղեններ են վաճառվում։

42. Քանլի փունար — արյունոտ աղբյուր։

43. Լոմա — բառացի՝ պատառ։ Մահացածների հիշատակին բաժանված փոքրիկ թխվածքը կոչվում է լոմա։

44. Հուրա — Իլիջայի աղավաղված ձևը, որ նշանակում է տաք աղբյուր, ջերմուկ։

45. Նեդիմ — բարձրաստիճան պաշտոնյաներին, ինչպես նաև փաղիշահին ղվարթ պատմություններով զրադեցնողը կոչվում էր նեդիմ, իսկ պաշտոնը՝ նեդիմություն։

46. Ակչակոյունլու — կամ Ակ կոյունլի և Կարա կոյունլի։ Թուրքմենական աշիրեթական իշխանությունների գերդաստաններ են, որոնք XV դարում ստեղծել էին րավականաշափ ուժեղ պետություններ։ Կարա կոյունլի էին կոչվում, որովհետև սրանց զորակալի վրա սև ուխարի (կարա կոյուն) պատկեր կար։ Ակ կոյունլիները հայտնի էին նաև Բայենտուրյան անունով։ Կարա կոյունլիները 819 (1407) թ. զրավեցին Աջեմիստանը (Իրանը), սակայն 50 տարի հետո նրանց իշխանությունը խորտակվեց Ակ կոյունլիների ձեռքով։ Ակ կոյունլիների իշխողներից ամենահայտնին է եղել սուլթան Սուլուն Հասանը (տե՛ս «Ուղեգրության» II հատորի երկրորդ ծանոթագրությունը)։

47. Աբազա փաշա — Աբազա Մուհամմեդ փաշայի մասին է խոսքը, որը վեդիրության աստիճանով էրզրումի վալի եղած ժամանակ, երբ իմանում է Ստամբուլում ենիչերիների անկարգությունների և ապստամբության մասին, ոչնչացնում է էրզրումում եղած բոլոր ենիչերիներին, ապստամբություն բարձրացնում և մեծ բանակով շարժվում է Ստամբուլի վրա, լուծելու համար ենիչերիների ձեռքով նահատակված սուլթան Օսմանի արյան վրեժը։ Անկարայում Աբազա փաշայի դեմ դուրս է գալիս Ջալե Ջադե Մուհամմեդ փաշան, որը թեև Աբազա փաշային վերջնական պարտության չի մատնում, սակայն խոչընդոտում է նրա տուաջխաղացումը Ատամբուլի վրա։ Երկու տարի հետո, 1032 (1622) թվականին Կեսարիայում Աբազա փաշան ներման է արժանանում և այգալիսով նրա ապստամբական շարժումը լիկվիդացվում է։ (Մանրամասնությունները տե՛ս «Թուրքական աղբյուրները...», հատ., I, էջ 82—85)։

48. Սմիսար — ներկա անունը Սամսատ է։

49. Կալայի-Լի-Ռումի — Ուրֆայի սանջաքին ենթակա Ռում-կալասին է Հալեպի վիլայեթում։

50. Ջեննեք-փունարի — զրախտի աղբյուր։

51. Քիլե — հացահատիկի քանակության չափ Անատոլիայում, որը շրջաններին համապատասխան փոփոխության էր ենթարկվում։

\* Ջելալիների ապստամբական շարժման մասին մանրամասնությունները տե՛ս «Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի... մասին» աշխատության I հատորում, էջ 82—85։

52. Ներուզ — բառացի նշանակում է նոր օր: Հին Արևելյան օրացույցներում Ներուզը, այսինքն, հին առնարկով մարտի 9-ը համարվում էր նոր տարվան և զարնան սկիզբը:

53. Սաղամանդր — թուրքերեն՝ Սեմենտեր, իրանական առասպելի համաձայն Սաղամանդրը կրակի մեջ ապրող մի առասպելական կենդանի է:

54. Չոբան Քյոփրյուսի — հայտնի Հովիվի կամուրջ:

55. Այստեղ է՛վ. Չելեբին թույլ է տալիս աշխարհադրական անճշտություն, փոխանակ նշելու, որ Ջանդուն թափվում է Արաքսի մեջ, դրում է, թե Արաքսն է թափվում Ջանդուի մեջ և բացի այդ անճշտորեն Ջանդուն՝ հիշատակում է Քուռ դետի հետ միասին: Ուղեգրության խմբագրի և հրատարակչի ուշադրությունից և՛ վրիպել են այդ անճշտությունները:

56. Ուլֆիլիսե — էջմիածինն է:

57. Բախթ Նասաբ — Նաբուգոդոնոսորն է:

58. Տե՛ս այս գլխի 55-րդ ծանոթագրությունը:

59. Ջերի, Ջաֆերի, Կադերի — իսլամական կրոնի աղանդավորներ, որոնք հիմնել են նույն անուններով հայտնի աղանդները: Այսպես, Ջաֆերիները հետևում են շիի դավանանքի այն աղանդին, որ հիմնել էր Իմամ Ջաֆերը: Ջերիները պատկանում էին մարդկային կամքը ուրացող Ջերրիյե աղանդին: Կադերի աղանդի հիմնադիրը՝ Աբդյուլ Կադեր Իլիանին է եղել: Այս աղանդին հետևողները ջերրիներին հակառակ տեսակետներ ունեին: Այս և մի շարք այլ աղանդներ տարածված էին Իրանի շիիների դավանանքին հետևողների մեջ:

60. Նաֆշի ջիհան — բառացի նշանակում է աշխարհի նկար:

61. Բուխլեմուն — արաբերեն՝ քամելիոն: է՛վ. Չելեբին գործ է ածում բազմադույն, գունագեղ իմաստով:

62. Մյունշի — մատենագիր:

63. Շահ-էֆրասյաբ — Փիշգադյան թուրք իշխանավորներից է: Հարձակվել է Իրանում իշխող Մենուշեհի վրա և նրան փախուստի մատնել: Սակայն, հետագայում հաշտություն է կնքել Ջիհուն գետից այն կողմը գտնվող երկրներն իրեն մնալու պայմանով: Ավելի ուշ, Իրանի վրա է հարձակվել և մեծ ավերումների և կոտորածների պատճառ դարձել: Ի վերջո էֆրասյաբը Ջալ-իբնի Սամ խանի կողմից պարտության է մատնվել և փախուստի դիմել:

64. Մոլուրյալ շահ (Շահ-գյումրահ) — թուրք պատմագիրները իսլամական երկրորդ հիմնական՝ շիի դավանանքին պատկանողներին (իսլամական կրոնի տեսակետից) մոլորված են համարում: Այդ պատճառով, երբ խոսում կամ գրում են Իրանի շահերի մասին, առհասարակ գործ են ածում մոլորյալ ածականը:

65. Շաֆիի — իսլամական դավանանքներից մեկը:

66. Փեշե — մանուկ, ձագ:

67. է՛վ. Չելեբին Կուր գետը միացնելով Թերեբին թույլ է տալիս աշխարհադրական կոպիտ սխալ:

68. է՛վ. Չելեբին Թավրիդի և պարսկական քաղաքների վարչական պաշտոնների անունները տալիս է պարսկական ձևով, որոնք հաճախ տարբերվում են թուրքականից: Այսպես, պաշտոնների շարքում հիշվում է շեյխ-ուլ-սադաթ, սեյիդների շեյխ, որն համապատասխանում է թուրքականի շեյխ-ուլ-իսլամին: Այնուհետև՝ քալանթար, մունշի՝ բարձրագույն, զարուղա՝ ոստիկանապետ, կափուջի՝ բաշի՝ կարգապահությանը հսկող պաշտոնյաների պետը, յասաուլ-աղա՝ խանի թիկնապահների պետ և այլն:

69. Բեֆյար-խան — ամուրիների պանդոկ:



70. Նշանակում է ջանք է գործադրում երկու կարևոր խնդիր իրագործելու ուղղությամբ:

71. Էսֆի շեֆիր — հին քաղաք:

72. Զանգի, Արագ և Կուր գետերի մասին — ինչպես ծանոթագրություններում նշել ենք, այս գետերի մասին էվ. Չելեբիի պատկերացումները ճիշտ չեն: Թե էվ. Չելեբին և թե այլ թուրք պատմագիրներ Զանգին համարում են «մեծ և զրծ-վարանցանելի» գետ: Այդ որոշ չափով կարող է ճիշտ համարվել, երբ նկատի առնենք XVII դարի տեխնիկան (ոազմական և առհասարակ): Իսկ, երբ էվ. Չելեբին Արաքսը (Արագը) թափում է Զանգի գետի մեջ, կամ հիշում է Զանգի-Կուր գետերը միասին, դա անշուշտ կոպիտ աշխարհադրական սխալ է: Թե ինչպես այդ սխալները վրիպել են էվ. Չելեբիի «Ուղեգրության» խմբագրի և հրատարակչի ուղեգրությունից, որոնք հաճախ տալիս են որոշ ծանոթություններ և ուղղումներ, դա անհասկանալի է:

73. Հավանաբար Մինգեշաուրի աղավաղված անունն է:

74. Այս և հաջորդ երկիր (ulke) բառերը գործ են ածվում գյուղ, վայր իմաստով:

75. Ֆարիճեն — հանգուցյալների համար կարգացված հոգեհանդիստի իսլամական աղոթքը:

76. Կասաբա — գյուղաքաղաք:

77. Մահանի երկիրը — Իրանի Կերման էյալեթի մի գյուղաքաղաքի անունն է: Ըստ թուրքական [օսմանյան] ավանդությունների, օսմանցիների նախնիներից մեկը՝ էրթուղուլի հայրը՝ Սուլեյման Շահը, Անատոլիա գաղթելուց առաջ իշխել է Մահան անունով երկրում:

78. Հեյնաթի դաշտը — Ռուսաստանի հարավում, Վոլգա և Դոն գետերի միջև ընկած դաշտավայրը թուրքական աղբյուրներում կոչվում է Հեյհաթի դաշտ: Այստեղ ապրող թուրքական ցեղերը XI—XII դարերում հիմնեցին Կրիչաքների պետությունը:

79. Խարալ — Չինաստանում, Դեղին գետի հյուսիսում ընկած երկիր է, որտեղ թուրքական ցեղեր են բնակվում: Արևելյան թաթարներից յուրիները, այս երկիրը նվաճելով մի խանություն են կազմել, որի հետևանքով Չինաստանը երկու մասի է բաժանվել, հարավային մասը կոչվել է Չին, հյուսիսային՝ Խաթայ:

80. Խուրեն, Խարն կամ Խուրուն — Չինական Թուրքեստանի հնագույն անունն է, որը ընկած է Տիբեթի հյուսիսում և արևելքում: Սրա գլխավոր քաղաքներն են Քաշգարը և Ակ-սուն:

81. Ֆուդֆուր — հնում Չինաստանի կայսրին տրված տիտղոսներից է: Չինական ազնիվ հախճապակիից ամանները ևս Ֆադֆուրի են կոչվել: Ֆադֆուրի երկիր գործ է ածվել Չինաստան իմաստով:

82. Մոսկոլունե — նաև Մոսկո, այսինքն Մոսկվա, մոսկվացի: Թուրքական պատմագիրները մոսկոլուն, ընդհանրապես գործ են ածում ռուս իմաստով:

83. Թելարին — կաշի:

84. Այստեղ, ինչպես նաև մի շարք տեղերում աշխարհի կողմերը սխալ են նշված, որը կարծում ենք, դալիս է ոչ այնքան էվ. Չելեբիից, որքան արտագրողներից և հրատարակիչներից: Դժվար է ենթադրել, որ էվ. Չելեբին չի կարողացել որոշել, թե Կուր գետը ծովն է թափվում ոչ թե Բաքվի հյուսիսից, այլ հարավից:

85. Էմաներ — Կասովարական առանձին վարչություն. օրինակ՝ մաքսի էմանեթ, քաղաքային էմանեթ և այլն: Էմին — կառավարիչ:



86. Նեճենգ փիլ գյուղի — փղի ականջով կոկորդիլոս:

87. Այստեղ, հավանաբար, տպագրական սխալի հետևանքով 2 անգամը դարձել է 20 անգամ:

88. էվ. Չելեբին իր «Ուղեգրության» մեջ բաղմիցս նկարագրում է Սև և Կասպից ծովերը: Այս ծովերը ստորերկրյա կապով միացած լինելու ավանդությունը, որ պահպանվել է մինչև մեր օրերը, այդ ժամանակաշրջանում չէր կարող չգրավել էվ. Չելեբիի ուշադրությունը: Նա իր «Ուղեգրության» I հատորում առանձին հատված է նվիրել Սև ծովին, նշելով, որ ջրհեղեղից առաջ Սև ծովը Ստամբուլի մոտ միացած չի եղել Միջերկրական ծովին: Նա նշում է նաև Սև ծովի այն ժամանակի զրաված ընդարձակ տարածության, նրա և հաղերի ծովի կամ Գիլանի և Դեմիր Կափուի ծովերի հետ միացած լինելու մասին: Ավելի հետաքրքիր տեղեկությունների շարքում նշում է, որ ինքը մասնակցելով Մոսկվայի արշավանքին, տեսել է, ինչպես թաթարական զինվորները Հեյհաթի դաշտում (տե՛ս ծանոթագ. 78) և որոշ վայրերում հողը փորելիս, ծովային կենդանիների մնացորդներ են դուրս բերել: Այս և նման խիստ արժեքավոր մտքերի և փաստերի հետ միաժամանակ էվ. Չելեբին հիշում և ձգձգված պատմում է մի շարք առասպելական դեպքերի և մարդկանց մասին, որը, — բնականաբար, բացատրվում է իր ժամանակի գիտական մտքի և գիտելիքների զարգացման ցածր մակարդակով:

89. Էջուլի պարիսպը — նկատի ունի շինական պարիսպը:

90. Ֆայի գետ — տե՛ս հատ. II, ծանոթ. 30:

91. Էմիհներ — առաջին շորս խալիֆաներից հետո, Շամի-Շերիֆում (Դամասկոս) հիշրեթի 41 թվականին կազմակերպված առաջին իսլամական պետությունը կոչվեց Էմիհների պետություն: Այս պետությունը գոյություն է ունեցել 91 տարի, որին կառավարել են 14 փաղիշահներ: Կործանվել է 132 թվականին Աբբասյանների կողմից: Էմեի Աբդյուլ Մելեթի կողմից էնտելուսում (Անդալուզիա) հիմնած էմեիների մի այլ պետությունը իր գոյությունը շարունակել է մինչև հիշրեթի 423 (1031) թվականը:

92. Նեշիրվան — Իրանի Սասանյան շահերից է: Սա իր հոր՝ Կուբատի, և հռոմեացիների միջև տեղի ունեցած երկարատև պատերազմների հետևանքով քայքայված ևրկիրը վերաշինում է և 523 թվականին խաղաղության դաշնագիր կնքում: Սակայն, շատ չանցած, պատերազմական գործողություններ է սկսում և գրավում է Սիրիան, Կապադովկիան, Միջագետքը ու Հռոմեական կայսրության որոշ երկրամասերը և ստիպում է կայսրին տարեկան 30 հազար ոսկի տուրք վճարել: Առաջանալով դեպի Արևելք մի քանի երկրամասեր է գրավում Հնդկաստանից, ձեռք է գցում Դադստանը ու հաղերի ծովեզերքը և Դեմիր Կափուի շրջանում մի մեծ պարիսպ է կառուցում:

93. Միշին Մաջարիստան — Հունդարիան է:

94. Խոսքը Շերեֆ խան Բիթլիսի երկասիրության՝ «Շերեֆնամե»-ի մասին է: Այդ գիրքը, որ ավարտվել է 1005/1596 թվականին, ընդգրկում է Քուրդիստանի պատմությունը: Շերեֆ խան Բիթլիսին սերում է քրդական ուղեքի ցեղի պետների ընտանիքից: Հայրը՝ էմիր Շեմսեդդին խանը, Քուրդիայից գաղթում է Իրան և ծառայության մտնում շահի մոտ: Շերեֆ խանը կրթություն է ստանում շահ Թահմասրի արքունիքում: Հետագայում նա Շահ Իսմայիլ III-ի կողմից նշանակվում է որպես Իրանի բոլոր քրդերի էմիր-ուլ-ումերա: 1578—1590 թվականների թուրք-իրանական պատերազմի ժամանակ Շերեֆ խանը անցնում է Քուրդիա: Սուլթան Մուրադ III-ը ժառանգական կարգով նրան խան տնտղոսով տալիս է Բիթլիսի սանջաքը:

«Շերեֆնամեն» երկու հատոր է և գրված է պարսկերեն: Քարվանվել է ֆրանսերեն և թուրքերեն: Ֆրանսերենը՝ Chéref-nameh ou histoire des Kourdes, par Cheref, prince de Bidlis: Հրատարակվել է երկու անգամ՝ Պետերբուրգում 1860 թվականին և Կահիրեում՝ 1931 թվականին:

95. Այստեղ աղավաղված է: Հավանաբար խոսքը վերաբերում է ավերված բերդերից բերված 170 թնդանոթներին:

96. Խուդա-խուր — Խուդա՝ աստված, խուր՝ բարի:

97. Հանեֆի (حنفي) և Շաֆիի (شافعي) դավանանքները — իսլամական հիմնական դավանանքներից առաջին և երկրորդն են, որոնք կոչվել են իրենց հիմնադիրների անունով (Իմամ էրու Հանիֆե և Իմամ Շաֆի):

98. Նայիրություն — նայիր՝ բառացի նշանակում է փոխանորդ, տեղակալ: Նայիր էր կոչվում կադիի փոխանորդը, այսինքն մի կադա (գավառ) արփալըքի կարգով (տե՛ս ծանոթ. 10) վերցրած կադիին փոխարինող անձը, որ կոչվում էր նայիր-ի կադա: Նայիրները, ինչպես և կադին, շարիաթական դատավորներ էին:

Նայիրություն՝ այդ պաշտոնը և նրա ընդգրկած շրջանն է:

99. Նեւրուդ՝ Ներուվդ — ըստ ավանդության Բաբելոնը նվաճող և այնտեղ իշխող արքաներից առաջինն է, որը կառուցել է Բաբելոնի աշտարակը: Ինչպես նգիպտոսի վեհապետներն են ստացել Փարավոն ընդհանուր անունը, այնպես էլ Բաբելոնում իշխողները կոչվել են Նեւրուդ: Բառացի նշանակում է կարծրասիրտ, դաժան և դժնադեմ անձնավորություն:

100. Կարա կոյունլի — տե՛ս հատ. II, ծանոթ. 46:

101. Դար-ուլ-քեդրիս, Դար-ուլ-հադիս և Դար-ուլ-կուրա — դար՝ վայր—տեղ, ուսումնարան: Սրանք իսլամական կրոնական ուսումնական հիմնարկություններ են, որտեղ սովորում և ուսումնասիրում էին ղուրանը, հադիսները՝ մարգարեի խոսքեր և ավանդություններ, և առհասարակ պատրաստվում էին կրոնական գործունեության: Այդպիսիները կոչվում էին Դար-ուլ-քեդրիս (ուսուցման վայր, դպրոց), դար-ուլ-հադիս (հադիսների ուսուցման վայր) և դար-ուլ-կուրա (Ղուրանի ընթերցանության ուսուցման վայր):

102. Դեֆթերի խաֆանի — արքունական մատյան: Պետական մատյան, որի մեջ արձանագրվում էին կալվածներն ու նրանց վերաբերող տեղեկությունները:

103. Նակշբենդի — իսլամական աղանդավորական միաբանություն է:

104. Դուդման — բառացի նշանակում է օջախ, զերդաստան, մեծ և պատվավոր ընտանիք: Չելերին և այլ թուրք պատմագիրներ ու գրողներ, ըստ արևելյան սովորության, հատուկ և հասարակ անուններին (հնչմանը ներդաշնակ) ավելացնում են ածականներ: Օրինակ, Քեչկվանի-դուդման, Նախիջևանի—Նակշի Զի-հան, Վանի—սեդդի իման և այլն:

105. Մերհեմ — սպեղանի, դեղ:

106. Սուլթան Հյուսեին Բայկարա — Թուրքեստանի սուլթաններից է, սերվել է Թիմուր Լենգի և մասամբ Զինդիդի ղերդաստանից: Հիշրեթի 875 (1470) թվականին պատերազմելով իր հոր դահր հափշտակողների դեմ և ետ խլելով՝ իշխել է 33 տարի: Վերոհիշյալ սուլթանը, պատմագիրների վկայությամբ, վերին աստիճանի արդարասեր, գիտությունն ու արվեստը հովանավորող անձնավորություն լինելով, Արևելքում մեծ հռչակ է վայելել: Հայտնի բանաստեղծ Միր Ալիշերի Նավոյր սուլթանի վեգիրն է եղել, իսկ Արդուլ Ռահման Զամին՝ նրա բանաստեղծը:

107. Շորագեր — Շորագյալ բերդի կառուցման պատմության մասին խոսելիս

էվ. Չելեբին հիշում է մի ավանդություն, որով այդ բերդի կառուցումը կապում է Թուրքեստանի սուլթան Հյուսեին Բայկարայի հետ: Իբր թե Բայկարան այդ բերդը կառուցել է հայտնի երաժշտագետ և դիտնական Շորագերի խորհրդով: Էվ. Չելեբին այս ավանդությանը ավելացնում է արաբ պատմագիր Թոհթեի մի վկայությունը այն մասին, որ Արևելքում հայտնի այդ երաժշտագետն է հորինել երաժշտական դիտության 48 բարդություններից մեկն՝ իր անունով հայտնի շորագերը: Հեղինակի և նրա հորինած երաժշտական բարդության, այսինքն շորագերի անունով քաղաքը կոչվել է Շորագյալ:

Թե էվ. Չելեբիի Շորագյալ անվան ստուգաբանությունը որքանով է համապատասխանում իրականության, դժվար է ասել՝ անհրաժեշտ պատմական տեղեկություններ չլինելու պատճառով, սակայն, այնուամենայնիվ արժանի է ուշադրության:

108. Սոֆա — տան տարբեր սենյակների միջև ընկած միջանցքի կամ դռների առջևից անցնող աղբյուրների եզրերին պատրաստված նստելու տեղ:

109. Էբու-Լի-Ֆեթի — ա.ե.ս հատ. II, ծանոթ. 3:

110. Սխալ է, հավանաբար 6000 զինվոր պետք է լինի:

111. Տաբթե — բառացի նշանակում է կենդանի: Տաբթե-ուլ-արգ՝ առասպելական կենդանի, որը պետք է երևա դատաստանի օրը՝ սեռի հետ միասին:

112. Էվլիյա Չելեբին իր այս և նախորդ մի շարք նկարագրություններում բոլորովին «անկեղծորեն» բերում է բազմաթիվ փաստեր, որոնք ցույց են տալիս սուլթանական Թուրքիայում տիրող բարքերը: Սկսած փաղիշահից, այսինքն իսլամական խալիֆայից, սագրազամներից — վեզիրներից, սերասքերներից և այլ բարձրաստիճանավորներից մինչև շարքային զինվորները ծայր աստիճան բարոյական անկում են ապրել: Մեզրելիստանում կատարված հակամարդկային արարքների «նկարագրությունը» դրա պերճախոս ապացույցներից մեկն է:

Էվ. Չելեբիի սույն վկայությունը (Քեֆթան փաշայի կույս աղջիկների գնումը) մի անգամ ևս դալիս է ապացուցելու, որ XVII դարի երկրորդ կեսին ևս, օսմանյան արքունիքում, քաղաքներում և բանակում «ստրուկները» ու «ստրկուհիները» (այսինքն՝ պատանիները և կույս աղջիկները) դարձել են նորին վսեմություն սուլթանի, վեզիրների և փաշաների վավաշոտության զոհերը, նվեր են տրվել և ստացվել, վաճառվել են... Եվ տարօրինակն այն է, որ էվ. Չելեբին ոչ միայն չի խորշել նկարագրել այդպիսի հրեշային վարքն ու բարքը, այլև ինքն ևս ստացել է իր «համեստ» բաժինը:

Ժամանակակից թուրք պատմաբանները և այլ հեղինակներ պարծենում են իրենց միջնադարով, այն անվանելով «բարձր կուլտուրայի, գիտության և արվեստի դար»: Նրանք «պնդում են», որ սուլթանական Թուրքիայում առհասարակ «ճորտատիրություն գոյություն չի ունեցել»:

Հասկա ի՞նչ անուն տալ մաքրարյուն թուրք, հավատացյալ էվ. Չելեբիի կողմից յազմիցս հիշված և գովաբանված գարշելի արարքներին, ճորտությունից ավելի վատթար բարբարոսական ստրկատիրությունը հիշեցնող, դեպի մարդն ունեցած անմարդկային վերաբերմունքին, երբ «ղուլամներն» ու «շարիյեները» (գեղեցիկ տղաներն ու ստրուկ աղջիկները) նվերի առարկա են եղել: Դեռ ավելին, միջնադարի թուրքական պատմության մեջ կան փաստեր, երբ սուլթանին հարկատու իշխողները (օր. Մեզրելիայի իշխողները) այլ հարկերի հետ միասին, իբրև «հարկ» ամեն տարի պետք է սուլթանական արքունիք ուղարկեին որոշ թվով կույս աղջիկներ ու գեղեցիկ պատանիներ: Ավելացնենք նաև, որ մինչև XIX դարի սկզբին Օս-



մանյան կայսրության մայրաքաղաքում՝ Ստամբուլում, քաղաքի կենտրոնում դեռևս գոյություն է ունեցել «ստրուկների շուկա»՝ որտեղ գնվել ու վաճառվել են երիտասարդ տղաներ ու աղջիկներ:

113. Դարի-Ֆելլան — դար՝ վայր, տեղ, ֆելլահ՝ երկրագործ, մշակ: Դարի-Ֆելլահ նշանակում է երկրագործների վայր:

114. Կրզլար աղասի — Կրզլար աղասի էր կոչվում սուլթանի հարեմի կառավարիչը, Կրզլար աղասի՝ այսինքն աղջիկների աղա:

#### ՀԱՏՈՐ ԵՐՐՈՐԴ

1. Էվ. Չելեբիի կենսագրականում արդեն ասվել է նրա շափազանցությունների և առասպելներին հավատալու մասին: Մարաշ քաղաքի և Ջեմիշիմե կայսեր առասպելական հարստության ու «կաթի ավազանի» մասին ևս նա անհավատալի շափազանցությունների է հասնում: Այստեղ ուշագրավն այն է, որ Մարաշի բարեշինության ու հարստության մասին հորինված առասպելները էվ. Չելեբին, ըստ իր սովորության, գրի է առել նույնությամբ: Կասկած չկա, որ նման առասպելները բոլորովին անհիմն չեն:

2. Մավերա էլ ճեհր (արաբ.) — մավերա՝ անդր, այն կողմ: Օրինակ, Մավերա-ի Կովկաս՝ Անդրկովկաս: Մավերա էլ ճեհր՝ գետի այն կողմը: Այդպես էր կոչվում Սիսուն գետի այն կողմում գտնվող երկրամասը, որը Միջին Ասիայի պատմության մեջ կարևոր դեր է կատարել:

3. Քենդ — հրատարակչի ծանոթագրության մեջ ասված է, որ քենդ քաղաք է նշանակում: Ժամանակակից ադրբեջաներենում գործ է ածվում զյուդ իմաստով: Հետ բառարանագետ Շեմսեդդին Սամիի թուրքերեն ծագումով քենդ բառը գործածվում է նաև պարսկերենում: Բուն իմաստը բերդ, պարիսպ է, սակայն ներկայումս այդ իմաստը չի պահպանվել: Հնում մի շարք մեծ քաղաքների անունները քենդ բարդությամբ են կազմվել, օրինակ՝ Տաշքենդ, Սեմերքենդ, Խոթենդ և այլն: Նոր թուրքերենում փորձեր են արվում վերականգնել քենդ-ի հին իմաստը. այսպես, բաշքենդ բառը գործ է ածվում մայրաքաղաք իմաստով (Բաշքենդ):

4. Էրջիսը ներկայումս կոչվում է էրջիաս լեռ և գտնվում է քաղաքի ոչ թե հյուսիսային, այլ հարավային կողմում:

5. Ալ-Դանիշմենդ — Ալ՝ գերդաստան, դինաստիա: Օրինակ՝ Ալ-Օսման՝ օսմանյան դինաստիայի սուլթաններ: Դանիշմենդների իշխանությունը Անատոլիայում սկսվել է 1071 թվականից և շարունակվել մինչև 1177 թվականը (1660—1763): Հիմնադիրը Ալփ. Ասլանի թուրքմեն բեյերից մեկն է, Մելիք Դանիշմենդ Ահմեդ Ղազին: Պետության կենտրոնը եղել է Սվադը:

6. Բոյաջի կափուսի — ներկարարի գուռ:

7. Քեչի կափուսի — այծի դուռ:

8. Միմար Սինան — Սուլթան Սուլեյման Կանունիի ժամանակաշրջանի թուրք ճարտարապետ, որ հայտնի է Միմար Սինան կամ Կոջա Սինան անուններով: Միմար Սինանը կառուցել է լազմաթիվ ջամիներ, կամուրջներ և այլ շինություններ, որոնցից ամենահայտնին Ստամբուլում Սյուլեյմանիյեի ջամին է:

9. Քիսե — դրամի քսակ:

اسیر مازاری \*

10. Մյուսթէսիք — տե՛ս հատ. II, ծանոթ. 14:

11. Մէլեի — դերվիշական միաբանություն, որը հիմնել է Ջելալեդդին Ռումին:

12. Քէյմուրաւ — Շահ, Իրանի առասպելական պատմության համաձայն Քեյմուրասը ապրել է մեր թվարկությունից երեք հազար տարի առաջ և հայտնի է Գյուլշահ անունով: Ըստ իրանական ավանդությունների Ադամի որդիներից է: Իշխել է 30 տարի: Հիմնել է Դիմավենտ, Բելխ և այլ քաղաքները:

13. Ջենակ — ըստ Իրանի առասպելների՝ Փիշտատյան շահերից է և ապրել է մեր թվարկությունից ևրկու հազար տարի առաջ:

14. Չելեբի սուլթան Մուհամմեդ — 816—824 թ. (1413—1421):

15. Բայազիդ — սուլթան Բայազիդ II-ն է (1481—1512 թ.):

16. Սիր — հավանաբար սուրբ բառի աղավաղումն է: Պետք է լինի սուրբ նշան:

17. Դար-ուլ-քելբիս (սուրբ.) — Դար — վայր, տեղ: Դործ է ածվում շատ բարդություններում, ինչպես օրինակ՝ դար-ուլ-հարբ՝ պատերազմավայր, դար-ուլ-խելաֆե՝ խալիֆայի վայր, դար-ուլ-շեֆեկա՝ որբանոց, դար-ուլ-ֆինուն՝ համալսարան, դար-ուլ-մուալիմին՝ ուսուցչանոց և այլն: Այստեղ գործածված դար-ուլ-թեդրիսը նշանակում է դպրոց, ուսումնարան, մեդրեսե:

18. Թեֆիյե — իսլամական աղոթավայր, մենաստան: Թեքիյե էին կոչվում իսլամական շեյխերի, դերվիշների հովանավորության տակ գտնվող նրանց աղոթավայրերը և բնակավայրերը: Թեքիյեում ապրող դերվիշները կոչվում էին Թեքիյե-նիշին, այսինքն մենաստանավոր, մենաստանում բնակվող:

19. Քիլե — գրիվ, հացահատիկների չափ, որը հավասար է 45 լիտրի:

20. Օկևա — ծանրության չափ, հավասար է 1 կգ. 282 գր.:

21. էվ. Չելեբին փոխանակ նշելու ջամիի կառուցման համար ծախսված դու-մարր, այն արտահայտում է Սելջուկյան սուլթան Ալանդդինի ումիդով, այսինքն՝ Սվադից ստացած «Յոթ ումի խարաջով»: Խաբաքը, ինչպես հայտնի է, շարիաթական այն գլխահարկն է, որ գրեթե բոլոր իսլամական երկրներում գանձվել է ոչ-իսլամ հպատակներից: էվ. Չելեբին նշում է, որ ջամիի պատի վրա պատմութ-յան ձևով է գրված նրա կառուցման թվականը: Այստեղ, պատմությունը պետք է հասկանալ գաղտնագիր արձանագրության ձևը: Հնում կարևոր դեպքերի, նշանա-վոր անձանց գործերի և մահվան, մեծ շենքերի և կառուցումների տարեթիվը նշվել է գաղտնագիր ոտանավորներով (բեյթ), որոնց մեջ օգտագործվել են արա-բական տառերի թվական արժեքը: Թաւիլի կամ րեջնիս կոչված այս ձևը միջնա-դարյան գրականության տարածված ձևերից է: Միջնադարյան հայ գրողներն էլ գործածել են րաւիլի և րեջնիս գրելաձևը, օրինակ՝ մեծ գուսան-բանաստեղծ Սա-յաթ-նովան: Միջնադարյան թուրք պատմագիրների երկերում, այդ թվում նաև էվ. Չելեբիի «Ուղեգրության» մեջ հաճախ կարելի է հանդիպել այդպիսի րաւիլի-ներ:

22. Մինբեր — ջամիների այն աստիճանավոր ամբիոնը, որտեղ բարձրանում է խաթիբը և խութբե (մաղթանք, աղոթք) կարդում:

23. էբու-էլ-ֆեթհ — տե՛ս հատ. II, ծանոթ. 3:

24. Բուդին (Բուդուն, Բուդա) — Մաշարիստանի (Հունդարիայի) մայրաքա-ղաքը և օսմանյան հին բլլերբեյություն կենտրոնը: Բուդին քաղաքի դիմաց գտնվող Փեշրե քաղաքը հետադայում միացել է նրան և կազմվել է Հունդարիայի ներկա մայրաքաղաք Բուզափեշին (Բուզապեշտը):



25. Ռերայա (եզ. բերիյե) — բառացի նշանակում է մարդիկ, Գործ է ածվում սովորական հպատակներին ուսանելից տարբերելու համար:

26. Սովորական հարկեր (թեքալիֆի էորֆիյե) — էվ. Չելեբին հաճախ է հիշատակում այն ժամանակ Թուրքիայում գոյություն ունեցող հարկերը: Այդ մասին որոշակի պատկերացում կազմելու համար, ընդհանուր ծանոթություն ենք տալիս հարկերի մասին:

Օսմանյան պետության մեջ և Արևմտյան Հայաստանում հարկերը ունեցել են հետևյալ պատկերը:

Բազմատեսակ հարկերը բաժանվել են երկու հիմնական կատեգորիայի՝ շարիաթական հարկեր (թեքալիֆի շերիյե) և սովորական հարկեր (թեքալիֆի էորֆիյե):

Շարիաթական հարկերի հիմնական տեսակները, որոնք հայտնի էին զեֆար, աշար, խարաջ և ջիզիյե անուններով, շարիաթի համաձայն նշանակված հարկերն էին: Դրանց հիման վրա անձնական սեփականության և տնտեսության տարբեր ճյուղերի համար, երկրի տարբեր մասերում և տարբեր ժամանակաշրջանում նշանակվել են 80 տեսակ բազմապիսի հարկեր:

Օրենքով սահմանված հարկերը մուսուլմանների և ոչ-մուսուլմանների համար տարբերվել են ըստ տեսակի և քանակի: Օրինակ՝ իսվիլեջ անունով անձնական հարկը մուսուլմանների համար սահմանվել է 22 ալշև, իսկ ոչ մուսուլմանների համար՝ 25 ալշև:

Այդ հիսնական համարվող բազմաթիվ հարկերից բացի, պետության եկամրտի գլխավոր աղբյուրը կազմել են նաև տարբեր տուրֆեր անունով 350-ից ավելի՝ գլխավորապես անհրաժեշտ կարիքների և մթերքների վրա նշանակված տուրքերը: Այս տուրքերը շարունակվել են մինչև Թանզիմաթը:

Սովորական հարկեր անունով 97 տեսակի տուրքերը երկրի պատերազմական կարիքների, բանակի, նավատորմի, ճանապարհների, սուլթանական արքունիքի բազմատեսակ կարիքների համար, նշանակվել են թե կենտրոնական կառավարության և թե վիլայեթների վարչության կողմից:

27. էվ. Չելեբին Արաբկիրը ստուգաբանում է բոնադեոսիկ կերպով: Նախ Արաբկիրը վերածում է «Արաբգեր»-ի (արաբ և գեր): Գիր կամ գեր ածանցը պարսկերենում կատարող, անող իմաստն ունի, օրինակ՝ զեր-գեր՝ ոսկերիչ: Արաբ-գերը ստուգաբանում է Արաբի կառուցած իմաստով:

28. Մուկադդեսի (կամ Մակդիսի) պատմություն — X դարի երկրորդ կեսի արաբ ուղեգիր և աշխարհագրագետ Մուկադդեսին, ծնվել է Երուսաղեմում: Մոտ 20 տարի ճանապարհորդել է Արևմտյան Ասիայում և Հյուսիսային Աֆրիկայում: Իր հավաքած նյութերի, ինչպես նաև նախորդ արաբ աշխարհագրագետների աշխատություններից քաղած տեղեկությունների հիման վրա Մուկադդեսին կազմում է երկրագնդի կլիմայական գոտիների մասին աշխատությունը, որը կոչվում է «Կլիմաների ճանաչման ամենալավ հրահանգը»: Միջնադարի արաբ և պարսիկ աշխարհագրագետները, ինչպես նաև էվ. Չելեբին լայնորեն օգտագործել են Մուկադդեսի կազմած «Կլիմայական գոտիները», որը վերաբերում է երկրագնդի այն ժամանակ հայտնի արևելյան կիսագնդի հյուսիսային կեսին:

29. Բախտ-ուլ-Նասր — Նաբուգոդոնոսորն է:

30. Դար-ի Խարփուր — բառացի՝ էշի կուռքի վայր: Էշի պաշտամունքի մասին խոսելիս, էվ. Չելեբին, հավանաբար, առանց լրիվ պատկերացում ունենալու, նկատի է ունեցել կենդանիների թոթմական պաշտամունքը:



Վաղ տոհմային հասարակության դարաշրջանում թոթեմիզմ է կոչվել այն կրոնական հավատալիքը, որի համաձայն մարդկանց որոշ խումբ (հաճախ ամբողջ տոհմը) որևէ կենդանու, բույսի կամ բնական երևույթի հետ ունեցել է տոհմային կապ: Այդ կենդանին կամ բույսը համարվել է այդ տոհմի քոթեմը (պաշտամունքի առարկան): Թոթեմին չէր կարելի սպանել կամ գործածել իբրև ուտելիք: Պետք է լինթադրել, որ էվ. Չելեբիի նշած էջի պաշտամունքի ավանդությունը կապված է թոթեմիզմի հետ:

31. Խաւրքիտ — խար պարսկերեն նշանակում է փուշ: Խար-բիթ (հավանաբար բիթթ) — փշի տեղ, փշավայր:

32. Հասան Զիյադ էոլֆեսի — Հասան Զիյադի երկիր:

33. Աուսլ — բուսր տեսակի կեղտոտություններից մաքրելու համար՝ շարիաթի կարգով ամբողջ մարմնի լվացումը:

34. Զեմ — տիտղոս է, վարպետ, մելիք, շահ իմաստով: Իրանական առասպելներին մեկում գինու և խրախճանքի վեհապետի անունն է:

35. Այս թիվը աղավաղված է: Հավանաբար պետք է լինի հազար:

36. Վոյվոդա — ռուսական (ВОЕВОДА) բառից: Քաղաքի կամ ավելի մեծ վարչական միավորի կարգ ու կանոնը հսկող պաշտոնյա: Ավելի շատ գործածվում է հվրոպական մասում՝ Սերբիայում, էֆլաքում, Բոզդանում և այլն:

37. Էրզանեն (Արդնին) Փալուի ոչ թե արևմուտքում է, այլ հարավում, իսկ Խարբերդը՝ ոչ թե հյուսիսում է, այլ արևմուտքում:

38. Խսֆենդեր-Ջուլկարենյն — Ալեքսանդր Մեծին տրվել են այս անունները՝ Խսֆենդեր-ի Ռումի, Խսֆենդեր-ի Յունան, Խսֆենդեր-ի Զյուլկարենյն: Այս վերջինը հիմնականում գործածվում է արաբական պատմագիրների և գրողների կողմից: Զյուլկարենյն նշանակում է երկու կոտորավոր: Այս առասպելը էվ. Չելեբին իր «Ուղեգրության» մեջ հիշատակում է մի քանի աղիթներով:

39. Նեդիմ — այն անձինք, որոնք իրենց զվարճախոսություններով զբաղեցնում են սուլթանին:

40. Ջըլդըրի նվիրական պատերազմը — Ջըլդըրը Կարսի վիլայեթի Ջըլդըր կազայի (պավառ) կենտրոնն է եղել, որը 17-րդ դարում առանձին էյալեթ է կազմել: Այստեղ հիշատակված Ջըլդըրի նվիրական պատերազմը տեղի է ունեցել 935 (1578) թվականին օսմանցիների և սաֆևիների միջև: Թուրքական բանակի հրամանատարը եղել է Օսման փաշան: Իրանյան բանակը պարտության է մատնվել: Վրացական բազմաթիվ բերդեր ստիպված հպատակություն են հայտնել օսմանցիներին: Քարթլիի թագավոր Դավիթը, դատարկելով իր մայրաքաղաք Թիֆլիսը, փախել է: Թիֆլիսը գրավվել է օսմանցիների կողմից առանց կռիվի: Դրանից հետո օսմանցիները գրավում են Քարթլին և այն վերածում օսմանյան էյալեթի՝ փաշայության աստիճանով. իբրև բեյլերբեյի նշանակում են Կասթեմունի սանջաքի Մեհմեդ բեյին:

41. Մերհալե — մեկօրյա ճանապարհ:

42. Շերեֆնամե — տե՛ս հատ. II, ծանոթ. 94:

43. Նեմրուդ — Բաբելոնի առասպելական աշտարակը կառուցող արքան: Ընդհանրապես գործ է ածվում վեհապետ, արքա իմաստով:

44. Մուշ — պարսկերեն նշանակում է մուկ:

45. Չանլի Քիլիսե — բառացի նշանակում է զանգակավոր եկեղեցի: Թուրքերեն այդպիս ևն կոչում Մուշի սուրբ Կարապետի վանքը:

46. Մյուսեղիմ — միջին աստիճան ունեցող քաղաքային վարչության պաշտոնյա:

47. Հավանաբար եպիսկոպոս պետք է լինի:

48. Քաֆիրիստան — Քյաֆիր՝ անհավատ: Իսլամական կրոնի համաձայն քոլոր ոչ-մուսուլմանները համարվում են անհավատներ՝ քյաֆիր: Քաֆիրիստան՝ քյաֆիրների երկիր, ոչ-մուսուլմանական երկիր: Հնդկաստանի հյուսիս-արևմուտքում գտնվող լեռնոտ երկիրը նույնպես կոչվել է Քաֆիրիստան:

49. Պետք է լինի Երևանի մոտ:

50. Հյուսեին Բայկարա — տե՛ս հատ. II, ծանոթ. 106:

51. Պետք է լինի սուրբ Կարապետ:

52. Վեհափառ Յանյա — Հովհաննես Մկրտիչ:

53. Չոբանյաններ — խոսքը XIV դարում էրզրումում իշխող հայտնի Չոբանյան զինաստիայի մասին է, որի նշանավոր ներկայացուցիչն է եղել Թիմուր-Դաշը: Այս զինաստիան իշխել է մինչև XV դարի սկիզբը: Այնուհետև իշխանությունը անցել է Ակ-կոյունլի թուրքմենների ձեռքը:

#### Հ Ա Տ Ո Ր Չ Ո Ր Ր Ո Ր Դ

1. Վեհափառ Յունիս — հայտնի է Ջյուլնուն անունով. ծագումով ասորի է, իսրայելացի: Քրիստոսից 770 տարի առաջ ապրած նվիրական անձնավորություն է:

2. Դեյրի-Մեսին — բառացի նշանակում է Մեսիայի վանք:

3. Մեսին — Մեսիա՝ Քրիստոս:

4. Կիյա — ծանրության չափ է և հավասար է 1 կգ. 282 գրամի:

5. Կայսերական դեֆերիսանե — Դեֆերիսանե էր կոչվում պետական այն վարչությունը, որտեղ արձանագրվում էին հանրային հողերն ու կալվածները և նրանց վերաբերյալ առուծախի և փոխանցման գործողությունները:

6. Վեհափառ էբուբեֆիր — Մուհամմեդից հետո, առաջին Ռաշիդյան խալիֆան է:

7. Զիզիյե — կոչվել է նաև Զիզիեի-շերիյե (շարիաթական գլխահարկ): Այժմ հարկը Օսմանյան պետության հիմնադրումից սկսած վերցվել է քրիստոնյա հպատակներից և երկրներից (օրինակ՝ Վենետիկի և Սերբիայի կառավարություններից): Սկզբում քրիստոնյա հպատակները չիզիե են վճարել այսպես. բարձր դասը՝ 30 ալլե, միջակ դասը՝ 20 ալլե, ցածր դասը՝ 10 ալլե: Սուլթան Մուրադ III-ի ժամանակ (1574—1595) խմիչքների վրա նշանակված տուրքը ավելացվում է չիզիեի վրա, որից հետո այդ հարկը ըստ դասերի բարձրացվում է 45, 30 և 15 ալլեի: Այդ դարաշրջանում մեկ ալլեն 30—40 փարայի էր հավասար: Հետագայում այս հարկի գումարը նորից փոփոխությունների է ենթարկվում: Այսպես, Քյուրբոջուլու Մուստաֆա փաշայի սահրազամության ժամանակ այս հարկը վերցվել է 48, 24 և 12 դիրհեմ արծաթով: 1855 թվականից չիզիեի հարկը վերանվանվում է «Բեդել-ի ասքերիյեի», այսինքն գինվորական ծառայության փոխարեն վճարված հարկ: Քրիստոնյաները դինվորական ծառայության չէին կանչվում և փոխարենը վճարում էին 50, 30 և 15 դուրուշ: Այս հարկից ազատված էին հոգևորականները, կառավարական պաշտոնյաները, անշավահասները, ծերերը, սուլթանական բերաթներով և վեզիրների հրամաններով ներվածները: 1908 թվականին օսմանյան

սահմանադրության հրապարակումից հետո վերոհիշյալ զինվորական հարկը վերացվեց և քրիստոնյաներն էլ զինվորական ծառայության կանչվեցին:

8. Յարլիդ — փաղիշահական ֆերման:

9. Գրքում րիմարը սխալմամբ րյուջար է տպագրվել: Այդ սխալը կրկնվում է մի քանի տեղերում:

10. Դիվանխանե — ընդարձակ սրահ:

11. Սելսերիլ — դրախտում հոսող ականակիտ ջուրը:

12. Սումար — հացահատիկի կշռման չափ, հավասար է 16 փթի:

13. Ղեղդարե — Լրկու կողմից հատող ծանր սուր:

14. Կանքար — հայերեն կենդինար: Ծանր ապրանքներ կշռելու հատուկ կշեռք: Մեկ կանթարը հավասար է 44 օկկայի: Նոր կանթարը՝ 100 կիլոգրամի:

15. Չերգիս կամ Ջերջիս — քրիստոնեական ավանդությունների համաձայն՝ քրիստոնեական 91 թվականին Մուսուլ քաղաքում Ջերջիսը քրիստոնեական կրոն է քարոզել ու տարածել և տեղի իշխողի՝ Չազանի կողմից, անասելի և դաժան շարշարանքների է ենթարկվել և նահատակվել: Նրա հետևորդները՝ 34 հազար մարդ, բոլորը ոչնչացվել են:

Պաղեստինի Քանանի երկրում Ջերգիս անունով մի ցեղ է ապրել:

16. Շաֆիի (شافعي) դավանանք — իսլամական չորս հիմնական դավանանքներից երկրորդն է: Հիմնադիրը եղել է Մեքքայում և Մեդինայում իսլամական կրոնի ոգով կրթված իմամ Շաֆին: Մահացել է հիջրեթի 197 թվականին Եգիպտոսում և թաղված է այնտեղ:

17. Էվ. Չելեբիե քրդական լեզուներ լսելով նկատի ունի քրդական բարբառները:

18. Թախթգյահ — մայրաքաղաք, գահավայր:

19. Դադլանի լեռները գտնվում են Վանա լճի արևմտյան եզերքին:

20. Թախթի Վան — Դադլանն է:

21. Քևուր — հավանաբար Սուրբ Դևորգ:

22. Շեհբենդեր — ընդհանրապես գործ է ածվում հյուպատոս իմաստով, այստեղ ունի առևտրական գործերի գործակալի իմաստ:

23. Կափանդար — շուկայի մեծ կշեռքով՝ կափանով կշռող:

24. Բոյա էմինի — ներկի էմին:

25. Նաֆշբենդի, գյուլշենի և բեկրաշի — աղանդներ են:

26. «Խըյաբան-ի գէր» — ոսկյա ծառուղի:

27. Քյաշի — Իրանի Քյաշան քաղաքում պատրաստված ընտիր հախճապակի:

28. Թելաթին է կոչվել Ռուսաստանում ձիու կաշիից պատրաստվող ամուր և փափուկ կաշին:

29. Էվ. Չելեբիի «Ուղեգրության» մեջ սխալմամբ տպված է 1605 թ., պետք է լինի 1065 (1654) թվական:

30. Դեբենդ — կիրճ, կապան:

31. Էվ. Չելեբիե սխալվում է: Նախ կղզիները երկուսը չեն, այլ չորսը: Կղզիների անունները նույնպես ճիշտ չեն: «Ահտըմ վար» անունը աղավաղված է, պետք է լինի Ախթամար: Այս կղզին ունի ամրակուռ բերդ և հնագույն վանք: Այդ վանքը Ախթամարի հայկական կաթողիկոսության կենտրոնն է եղել: Հետևաբար Ախթամար անունը սխալմամբ հիշվում է երկու անգամ: Մնացած երեք կղզիներին



լիմում և կտուցում մենաստաններ կան, իսկ շորրորդը՝ Աստեր կղզին, անբնակ է:

32. Կուլաջ — խորության չափ է և հավասար է 1895 մետրի:

33. էվ. Չելեբին կարմիր ձկներ է անվանում տառեխ անունով հայտնի ձկներին:

34. Շելխ Մուսաաֆա Ախլարի — էվ. Չելեբին «Ախլաթի ավերակներ» հատվածում գրում է, որ Շելխ Մուսաաֆա Ախլաթին հանելֆի դավանանքին պատկանող բարեպաշտ անձնավորություն է եղել:

35. Աղ ցեղը (اغلانلار) — Աստվածաշնչական ավանդությամբ Հաբեթի որդի Ագի ցեղն է, որն ըստ ավանդության ապրել է մեր թվականությունից երեք հազար տարի առաջ:

36. Մահանի փաղիշահը — Մահանի երկրի մասին տե՛ս հատ. II, ծանոթ. 77:

37. Բոյբեյի — տե՛ս հատ. I, ծանոթ. 17:

38. Ջելի — արաբական տառերով այն խոշոր գրերը, որոնք պարզ են, խոշոր և հեռվից կարելի է հեշտությամբ կարդալ:

39. Մեհրաբ — ջամիների, մզկիթների բեմը: Մեհրաբից իմամը նամազ է անում և քարոզ կարդում:

40. Սխալ է, կարող է լինել հարյուր արշին կամ քալաչափ:

41. Դերգյահ-ի ալի-դերգյահ (պարսկերեն) — բառացի նշանակում է դուռ, դռան ճակատ. ալի՝ բառացի նշանակում է բարձր, բարձրագույն, օրինակ՝ Բաբի Ալի նշանակում է բարձրագույն Դուռ, օսմանյան կառավարության կենտրոնական շենք, որը գործ է ածվում կենտրոնական կառավարության իմաստով: Դերգյահի Ալի՝ փաղիշահական, սուլթանական Բարձր Դուռ:

42. Ներուզ — տե՛ս հատ. II, ծանոթ. 52:

43. Բաբլիբ կալասի — բերդ Վանի շրջանում:

44. Ամիկ — (արաբ, ամիք) բառացի նշանակում է խոր:

45. Սուլեյմանիյե — սուլթան Սուլեյմանի կողմից կառուցված հայտնի ջամի Ստամբուլում:

46. Սերափերգե — նշանակում է արքունի տաղավար:

47. Կափուջի բաշի — տե՛ս հատ. I, ծանոթ. 25:

48. Խաբբ-ի Շերիֆ — Խաբթ՝ փաղիշահական հրովարտակ, ֆերման, շերիֆ նվիրական, բարձր, վսեմ: Խաբբ-ի շերիֆ կամ Խաբբ-ի հյումայուն կոչվում էին պետական կարևոր հարցի մասին սուլթանների ձեռքով գրված և պաշտոնապես կարգացված ֆերմանները:

49. Մելեֆ Ահմեդ փաշա — էվ. Չելեբին բոլոր առիթներով գովաբանում և դրվատում է իր հովանավոր և մեկնաա Մելեք Ահմեդ փաշային, իբրև կարող, իմաստուն և արդարասեր պետական գործիչի: Սակայն փաստերը չեն հաստատում այդ: Մելեք Ահմեդ փաշան եղել է միջնադարյան ռազմաֆեոդալական Թուրքիայի տիպիկ պետական գործիչ, որն իր մեջ մարմնավորել է սուլթանական ռեժիմի բոլոր բացասական գծերը, — կողոպուտով, թալանով, հափշտակությամբ, սպանություններով, կաշառքներով և նման միջոցներով անչափ հարստանալու, շռայլ ցոփ կյանքով ապրելու անհագ ցանկությամբ:

Մելեք Ահմեդ փաշան Անատոլիայի մի քանի էյալեթներում (էրզրում, Բաղդատ, Վան և այլն) վալի է եղել: Լինելով սուլթան Մուրադ IV-ի փեսան նշանակվել է նաև որպես սադրազամ: Սադրազամության պաշտոնում մնացել է մեկ տարուց քիչ ավելի: Հրաժարականի պատճառը եղել է այն, որ պետության ֆի-

նանսական ծանր վիճակը թեթևացնելու համար, նա փորձել է շրջանառության մեջ դնել կեղծ դրամ, և ենիշերիններին ոռճիկ վճարել այդ դրամով, իսկ կեղծ դրամի փոխարեն հավաքել է ոսկեդրամը: Պատմագիր Ի. Հ. Դանիշմենդի վկայությամբ Ահմեդ փաշայի այս «միջոցառումը» էսնաֆների ոտքի կանգնելու և ժողովրդական ապստամբության պատճառ է դարձել:

Այս փաշայի Վսնի վալիության շրջանի մասին էվ. Չելեբիի հաղորդած տեղեկությունները և փաստերը, Բիթլիսի քուրդ Աբդալ խանի հետ ունեցած հարաբերությունները պերճախոս կերպով բնորոշում են Մելիք Ահմեդ փաշային: Այդպիսին է եղել Օսմանյան կայսրության միջնադարյան ռազմաֆեոդալական իշխանությունը, սկսած փաղիշահ-խալիֆայից, սադրազամներից, վեզիրներից, փաշաներից մինչև վիլայեթների, սանջաքների և գավառների իշխանավորները, որոնք բոլորը Աստծո, շարիաթի և Մարգարեի անունից դաժանորեն հալածել ու տանջել են իրենց բարբարոսական ռեժիմի դեմ ամենափոքր հակառակություն ցույց տվողներին, անխնա շահագործել են ժողովրդական միջին և ցածր խավերին, անհազարեն ծծել են գյուղացիության արյունը:

50. Բար-ի իման — բառացի նշանակում է հավատքի վայր:

51. Ջալուր (Մելեֆ Ջալուր) — Պաղեստինի վեհապետներից մեկի կողմից իսրայելցիների վրա ուղարկված բանակի հրամանատարը, որն իր քաջազործությամբ հայտնի առասպելական անձնավորություն է:

52. Յըզդ Ջըրդ — Սասանյան արքաներից է, որը իշխել է V դարի սկզբին: Հայտնի է եղել իր բռնությամբ և կոպտությամբ:

53. Սիփահսալար — զինվորական հրամանատար, սերդար, սերասքեր:

54. Կումբարա — պայթուցիկ նյութով լցված ռումբ, նռնակ:

55. Թզաշափր կամ թիզը հավասար է 0,233 մետրի:

56. Կալիոն — հին պատերազմական նավի մի տեսակ:

57. Ազաբենբի զորամաս — ազաբ բառացի նշանակում է ամուրի:

Ազաբների զորամաս էր կոչվում օսմանյան բանակի միավորումներից մեկը, որի զինվորները ամուրի էին և ամուսնանալու իրավունք չունեին: Այդ զորամասը մտնում էր էյալեթի զինվորների կազմի մեջ:

58. Սերդեն գեշդի էին կոչվում օսմանյան բանակի փոքր զինվորական խմբերը, որոնք ունեին հատուկ զինվորական պարտականություն: Նրանք անսպասելիորեն մխրճվում էին թշնամու բանակի խորքերը կամ պաշարված բերդը: Սերդեն գեշդի զինվորները հարձակումները ընդհանրապես վերջանում էին հաջողությամբ: Երբ պաշարված բերդի գրավումը ուշանում էր, այդ դեպքում դալ կըլըշ (սուսերամերկ) զինվորները, գիշերով, աննկատելիորեն, սանդուղքներով մտնում էին թշնամու բերդը և հակառակորդի բանակում շփոթություն առաջացնելով՝ հեշտացնում էին բերդի գրավումը:

Սերդեն գեշդի և Դալ կըլըշ զինվորական խմբերը օսմանյան բանակում խոշոր դեր են խաղացել և սարսափ տարածել:

59. Կեդիֆ — որևէ մեկին մշտական ծառայության կամ պաշտոնի նշանակումը. կեդիք ունեցողը կոչվում է կեդիֆի:

60. Դիրիֆ — ապրուստի միջոց: Թուրքական ավատական սիստեմում դիրիֆ

\* I. H. Danişmend, *Izahlı Osmanlı tarihi Kronolojisi*, cild III, s. 509.



էին կոչվում թիմարի և զեամեթի սիփահիններին իրենց տարեկան եկամտի շա-  
փով տրված հողաբաժինները: Մանրամասնությունները տե՛ս հատ. I, ծանոթ. 3:

61. Սալավար — (եզ. սալվե կամ սելաթ), բառացի նշանակում է աղոթք,  
նամազ: Վտանգի պահին կարդացված հատուկ աղոթք:

62. Արփալըֆ — տե՛ս հատ. II, ծանոթ. 10:

63. Խասեֆի — փաղիշահի պալատում ծառայող այգեպանների հատուկ դա-  
սը և նրանց սպաները:

64. Մուկաթաա, մուկաթաաջի — մուկաթաա էին կոչվում այն հողերը, որոնց  
տասանորդի հարկը տրվում էր որոշ մարդկանց, առանց այդ հողերը ծախելու իրա-  
վունքի: Այդ հողերը կոչվում էին մուկաթաալի հողեր: Մուկաթաաջի՝ մուկա-  
թաալի գործերին հսկող պաշտոնյա:

65. Մեկուֆաթի — վակֆներին հսկող պաշտոնյա:

66. Դիվանի խալիֆեներ — դիվանը փաղիշահի և վեզիրների հատուկ դի-  
վանատուն է: Խալիֆե կամ քալիֆե նշանակում է քարտուղար:

67. Ֆեթվա — շարիաթական սկզբունքների համաձայն մյուֆթիի կողմից  
որևէ հարցի մասին (առանց անունը հիշելու) զրի առնված և տրված վճիռ: Հա-  
ճախ կոչվում է ֆեթվայի շերիֆ (նվիրական ֆեթվա):

68. Նագիր — որևէ ցեղի կամ աշիրեթի ղեկավար կամ փոխանորդ: Նագիր  
էին կոչվում այն թեթիյեում շեյխին օգնող և նրան փոխարինող ստաժավոր դեր-  
վիշները:

69. Նայիր — փոխանորդ, կադիի՝ դատավորի փոխանորդը:

70. Մյուսթաֆեզ էին կոչվում զինվորական ծառայությունը ավարտած, պա-  
հեստի դասից հետո միայն երկրի պահպանության ծառայող զինվորները:

71. Ղազի-Արբան — ղազիններին ջարդող:

72. Չերխեշի — բանակի առջևից շարժվող թեթև զորամաս, առաջապահ:

73. Բալա բուրջ — բարձր աշտարակ:

74. Սու-կուլեսի — ջրի աշտարակ:

75. Կավուֆ — խույր, հին ձևի գլխարկ, որը պատրաստվում էր բամբակից,  
բավականին բարձր էր և վրան փաթթոցներ էին փաթաթում:

76. Ֆիրենզի — եվրոպական տարազ:

77. XVI—XVII դարերի թուրք և օտար պատմիչների վկայությամբ Օսմանյան  
կայսրությունը բաժանված է եղել ոչ-միատեսակ հիմունքներով վարչական միա-  
վորների: Ասիական մասի հարավ-արևելքում, սահմանամերձ շրջաններում և, մաս-  
նավորապես, քրդական ցեղերով բնակեցված շրջաններում եղել են մի շարք կիսա-  
անկախ վարչական միավորներ: Դրանք էին հյուսնումբները, յուրթլուֆները և  
օջաֆլըֆները:

Օսմանյան ռազմա-ֆեոդալական պայմաններում խոսք անգամ չէր կարող լի-  
նել ինֆեոդալության, ազգությունների և ցեղերի ինֆեոդալման մասին: Այդ հյուս-  
քումեթների և օջաբլըքների առկայությունը կարելի է բացատրել սուլթանական  
Թուրքիայի ֆեոդալական մասնատվածությամբ, կենտրոնական իշխանության թու-  
լությամբ և մասամբ նաև սահմանային շրջանները տեղական ուժերով պաշտպա-  
նելու քաղաքականությամբ: Ինչպես ցույց են տալիս փաստերը, այդպիսի կիսաան-  
կախ վարչական միավորներ են եղել քրդական տարբեր ցեղերով բնակված շրջան-  
ները: Թուրքական սուլթանները անկարող լինելով, երբեմն նաև ձեռնտու շահա-  
րելով, քրդական ցեղերի (աշիրեթ) լրիվ հպատակեցում կենտրոնական իշխանու-



թյանը, նրանց շնորհում էին վերահիշյալ անուններով կիսաանկախ իշխանություններ, որոնցից, հարկավճարում էին քրդական ցեղապետները (աշիրեթապետները)։ և ստեղծում էին իրենց շահերին համապատասխան մեծ և փոքր իշխանապետություններ։

Այս առումով թուրքական կենտրոնական իշխանության և քրդական տեղական ցեղապետների շահերը մասամբ համընկնում էին։ Սակայն երբեմն այդ հյուքումեթները, ի վնաս կենտրոնական կառավարության, ուժեղանալով՝ վերածվում էին կենտրոնախույս, անկախ շրջանների՝ իրենց բանակով, ներքին կազմակերպությամբ և հաճախ Ստամբուլի սուլթանական արքունիքը հիշեցնող սեփական արքունիքով և շքեղությամբ։ Սրա ամենատիպիկ օրինակը Բիթլիսի հյուսիսարևելյան իշխող քուրդ Աբդալ խանն է։

էվ. Չելեբիի «Ուղեգրության» մեջ և այլ թուրքական աղբյուրներում հիշատակվում են 16—17-րդ դարերում գոյություն ունեցող հյուքումեթները և օջաքլըքները։

ա) Դիարբեկիի էյալերը ունեցել է հետևյալ հյուքումեթները. Փալու, Գիլեխ, Ջեզիրե, էզիլ, Հեզգո, Թերշիլ, Սարու (կամ Սափուր)։ Իսկ իբրև յուրքլուֆ է օջաքլըք՝ Սեղման, Կուլեր, Փերբեքեր, Չեպաֆջուր, Ջերմիկ, Մեհրանիե, Թերշեյ, Արաֆ։

բ) Վանի էյալերում կային Հեֆարիի, Բիթլիսի, Խիզանի, Խոջաբի (այլ անունով Մահմուդիյե) հյուքումեթները և Բարկիի օջաքլըքը։

գ) Մի շարք աղբյուրներում նշվում են, որ օջաքլըքներ ունեցել են նաև Չըլդըրի, Բաղդատի էյալները և այլն։

Վերահիշյալ վարչական միավորները տարբերվում էին իրենց քաղաքական-վարչական իրավասություններով։ Նրանցում ընդհանուրն այն էր, որ Ստամբուլի կենտրոնական իշխանությունը անմիջապես չէր միջամտում նրանց ներքին կառավարման գործերին։ Բոլորը, այս կամ այն չափով, հարկային և զինվորական որոշ պարտավորություններ ունեին սուլթանական կառավարության հանդեպ։

Այս ընդհանուր բնութագրմանը բնորոշ օրինակ կարող է ծառայել Բիթլիսի Աբդալ խանի քրդական ճյուղումերը։ Նախապես պետք է նշել, որ էվ. Չելեբին, ըստ իր սովորության, չափազանցություններ է անում և փորձում է Աբդալ խանին ներկայացնել իբրև տաղանդավոր զինվորական, գրականագետ, լեզվաբան, հարուստ և ուժեղ մի իշխանավոր։

Աբդալ խանը իսկապես իր հյուքումեթի սահմաններում իշխել է գրեթե անկասորեն, հսկայական հարստություն է դիզել ի հաշիվ քրդական ցեղերի անխնա շահագործման և կողոպտման։ Աբդալ խանը լինելով մի ավազակաբարո անձնավորություն, միժմանակ անխնա կողոպտել ու թալանել է թուրք, հայ և այլ ազգությունների իշխողներին, վաճառականներին և աշխատավոր տարրերին։

Թեև էվ. Չելեբին լուրջամբ է անցնում, սակայն պատմությունից հայտնի է, որ այդ դարաշրջանում, Բիթլիսի հայ վաճառականները Փոքր Ասիայի և Եվրոպայի շուկաներում լայն առևտրական գործունեություն են ծավալել։ Կասկած չի կարող լինել, որ Աբդալ խանի համար հարուստ հայ վաճառականները եկամտի կարևոր աղբյուր են հանդիսացել։ էվ. Չելեբիի հիացմունքով նկարագրած Բիթլիս քաղաքի բարձր կուլտուրական կյանքը, նրա շքեղություններն ու ճոխությունները, անտարակույս, մեծ չափով եղիլ են հայ վաճառականների կուտակած հարստությունների արդյունք։ էվ. Չելեբին գտնում է, որ Բիթլիսի բարգավաճման գոր-

ծում մեծ դեր է կատարել Աբղալ խանը, որն անկասկած ճիշտ չէ և արդյունք է էվ. Չելեբիի դեպի ոչ-խսլամները ունեցած անբարձրացական վերաբերմունքի և իր իսլամական ֆանատիզմի:

Եթե քուրդ Աբղալ խանը հանդիսանում է XVII դարի Թուրքիայի ռազմա-ֆեոդալական վարչական-կառավարական սիստեմի՝ հյուքումեթների տիպիկ ներկայացուցիչը, ապա սադրազամ Մելեք Ահմեդ փաշան իր մեջ մարմնավորում է այդ դարաշրջանի (և հաջորդ դարերի) սուլթանական ռեժիմի պետական բարձր պաշտոնյաների (վեզիր, սադրազամ, բեյլերբեյի և այլն) տիպարը: Վանի էյալեթի տիրակալ Մելեք Ահմեդ փաշան եղել է այդ ընդարձակ ու կարևոր էյալեթի բացարձակ տերն ու տնօրենը, ունեցել է վարչական-քաղաքական, ռազմական անսահմանափակ իրավունքներ և այդ ամենը օգտագործել է իր անսահման հափըռտակությունների, կողոպուտների և կաշառակերությունների համար: Նա վայելելով սուլթանի համակրանքն (անշուշտ կարճատև) ու վստահությունը՝ դարձել է էյալեթի բացարձակ տիրակալը: Շատ հատկանշական է Աբղալ խանի դեմ Մելեք Ահմեդ փաշայի կազմակերպած արշավանքը, որը ոչնչով չէր տարբերվում երկու պետությունների միջև մղվող պատերազմական գործողություններից: Այդ պատերազմը էվլիյա Չելեբին նկարագրել է իր բոլոր մանրամասնություններով: Աբղալ խանի պարտությունը և փախուստով սկսում է խանի աբֆունիի և նրա անբավ հարստությունների թալանումը, որի մեջ Մելեք Ահմեդ փաշան ստանում է իր առյուծի բաժինը:

Մելեք Ահմեդ փաշայի և Աբղալ խանի հարաբերությունները բնորոշ են միջնադարյան սուլթանական Թուրքիայի ռազմաֆեոդալական կարգերի համար և հետևաբար, որպես պատմական փաստ արժանի ուշադրության (Տե՛ս նաև առ հատորի 49-րդ ծանոթագրությունը):

78. Խեֆսիւր — ղուրանի որոշ խոսքերը մեկնաբանելու և բացատրելու, ինչպես նաև անհրաժեշտ մանրամասնություններ տալու համար գրված գրքեր:

79. Ձերքաֆ — ոսկեհուռ դիպակ:

#### ՀԱՏՈՐ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ

1. Եզտ Զըրտ — տե՛ս հատոր IV, ծանոթագրություն 52:

2. Օսմանյան բանակի մեջ տարբեր վիլայեթների կամ գավառների զինվորները տարբեր անուններով էին կոչվում:

3. Չուրս դավանանք — Մուհամմեդ մարգարեի հիմնած իսլամական կրոնը. ափոփոխ և անաղարտ չի մնացել: Ժամանակի ընթացքում երևան են եկել տարբեր դավանանքներ, ինչպես Հաննֆի, Մալիքի, Շաֆիի և Հանբելի, և աղանդներ, ինչպես Շիի:

4. Էնդերուն և բիրուն — Էնդերուն (պարսկ.) բառացի նշանակում է ներս, ներքին: Էնգերուն է կոչվել սուլթանական արքունիքի ներքին մասը, այսինքն հարեմը՝ իր բազմաթիվ աղաներով, ներքինիներով և ծառայողներով: Բիրուն (պարսկ.) բառացի նշանակում է դուրս, արտաքին: Սուլթանական արքունիքի արտաքին մասը, որը համեմատաբար ավելի բաց էր և որտեղ գտնվում էր արքունիքի գրասենյակը, իր բոլոր հարակից մասերով: Այստեղ սուլթանը ընդունում էր իր վեզիրներին, բարձրաստիճան պաշտոնյաներին, ինչպես նաև օտար ղեսպան-

ներին և հյուրերին, էնդերունի և բիրունի ծառայողների՝ սկայական բանակներն ունեն իրենց հատուկ վարչական կարգը և սովորությունները: Էնդերունի ղեկավարները կոչվում էին ներֆին աղաներ (իշ աղալարը), իսկ բիրունինը՝ դրսի աղաներ (դըշ աղալարը):

5. Աթ-մեյդանիի դեպքերը — Աթ-մեյդանին (բառացի՝ ձիու հրապարակ) Ստամբուլի սուլթան Ահմեդի հրապարակի հին անունն է: Աթ-մեյդանիի դեպքերը տեղի են ունեցել 1066 (1651) թվականի մարտի 4-ին: Պատճառը եղել է այն, որ սիփահինների և ենիչերիների ռոճիկը կառավարության կողմից վճարվել է ոչ-լիարժեք փողերով (ակչե): Այդ փողերը սարքաֆները վերցրել են շատ պակաս արժեքով:

Նախապես պլանավորված սիփահինները և ենիչերիները հավաքվում են Աթ-մեյդանիում և պահանջում են սուլթանից 30 մարդու գլուխներ (կառավարության ղեկավարների և արքունիքի աղաների): Երիտասարդ փադիշահ սուլթան Մուհամմեդ IV-ը ստիպված է լինում բավարարել ապստամբների պահանջները: Ապստամբներն ամեն օր (իրենց ցուցակով) մի քանի մարդիկ էին գտնում, սպանում և նրանց դիակները գլխիվայր կախում էին սուլթան Ահմեդի (Աթ-մեյդանի) հրապարակում և ցուցադրում ժողովրդին: Այդ դեպքերի կապակցությամբ Ստամբուլում 5 օր կյանքը կանգ է առնում:

6. Էվ. Չելեբիի Բիթլիսում եղած ժամանակ Աբդալ խանը նրան մի ներկատուն է նվիրել:

7. Կազ-գյուլի — սագի լիճ:

8. Աղղը-աշըֆ մաղաբա — բերանը բաց քարայր:

9. Էվ. Չելեբիի այս սխալի մասին տե՛ս հատոր II, ծանոթագրություն 72:

10. Էվ. Չելեբին օգտվելով բազմաթիվ արաբ, պարսիկ, հույն, հայ և այլ պատմագիրներից, իր նկարագրած և ուսումնասիրած գրեթե բոլոր քաղաքների մասին տալիս է պատմական տեղեկություններ: Այդ պատմական տեղեկությունները և ստուգաբանությունները հաճախ ավանդական, նույնիսկ առասպելական բնույթ ունեն: Սակայն, այնուհանդերձ, Չելեբիի կողմից օգտագործված պատմական աղբյուրները, այն էլ XVII դարի պայմաններում, երբ նա գրեթե անընդմեջ մոտ շորս տասնամյակ շարունակ ճանապարհորդել է զանազան երկրներ, անպայման դժվարացել է ուսումնասիրել այդքան բազմաթիվ և բազմալեզու աղբյուրները: Էվ. Չելեբին իր օգտագործած պատմական բազմաթիվ աղբյուրների մասին ոչ մի լրացուցիչ տեղեկություն չի տալիս, չի նշում այդ պատմագիրների երկերի անունները, օգտագործված էջերը և այլն: Այս հանգամանքը շատ է դժվարացնում նրա կողմից օգտագործված աղբյուրների հայտնաբերումը: Հավանաբար այդ աղբյուրների մի մասը մեզ չի հասել, գուցե և չեն տպագրվել: Այս պատճառներով միշտ չէ որ մենք հնարավորություն ենք ունեցել այդ աղբյուրների մասին տալ կոնկրետ ծանոթություններ: Այսպես, Էվ. Չելեբին Թոթաթի բերդի մասին հատվածում իր օգտագործած արաբ, աջեմ, հույն աղբյուրների հետ հիշում է նաև հայկական աղբյուրների մասին, առանց նշելու, թե ո՞ր աղբյուրներն են եղել իր ձեռքի տակ: Չենք կասկածում, որ Էվ. Չելեբին իսկապես ուղղակի կամ անուղղակի կերպով ծանոթ է եղել միջնադարյան հայ պատմագիրների աշխատություններին: Նրա «Ուղեգրության» մեջ կան որոշ նյութեր, որոնք ցույց են տալիս, որ Էվ. Չելեբին ծանոթ է եղել նաև հայերեն լեզվին (դժվար է ասել, թե ինչ չափով): Նա հաճախ հիշում է հայերեն բառեր և արտահայտություններ, տալով նրանց ճիշտ իմաստը



(օրինակ՝ վանք, գերան, վարդապետ, մշակ, մեռոն, կաթնապուր, հայկական հագուստներ, կոշիկներ և այլն): Առհասարակ բոլոր մեծ և փոքր լեզուների մասին էլ. Չևերիի հետաքրքրությունը, այդ լեզուներից բերված բառերի, խոսակցությունների, առածների շատ հարուստ նմուշները, ցույց են տալիս նրա առանձին հետաքրքրությունն ու վերաբերմունքը դեպի մուսուլման և ոչ-մուսուլման ժողովուրդների լեզուները:

11. Հաջի Բեկրաչ Վելի հորասանի — իր ուսումը ստացել է հորասանում հայտնի Շեյխ Լոկմանի հորասանիի մոտ: Ինկթաշ Վելին այցելել է մուսուլմանական բոլոր նվիրական վայրերը և գալով Հունաստան, շարունակել է կրթել և պատրաստել իր նմաններին: Մահացել է 738 (1337) թվականին:

12. Վալիդե սուլթան — վալիդե (արաբ.) նշանակում է մայր: Վալիդե սուլթան էին կոչվում օսմանյան սուլթանների հարազատ մայրերը, որոնք թե փաղիշահական արքունիքում և թե կառավարության գործերում լայն իրավունքներ ունեին: Վալիդե սուլթանները բացարձակ հեղինակություն ունեին հարեմում: Սուլթանները հաճախ պարտավոր էին լսել և հաշվի առնել Վալիդե սուլթանների ցանկությունները և առաջարկները: Վալիդե սուլթանները հաճախ մասնակցել կամ կազմակերպել են պալատական դավադրություններ: Վալիդե սուլթանները ունեին շատ ընդարձակ հոգեր, որոնցից հսկայական եկամուտ էին ստանում: Այդ եկամտի որոշ մասը նրանք հատկացնում էին վակֆներին կամ այլ բարեգործական հիմնարկներին:

13. Գյուզում — երկուրաձև նեղ բերանով ջրի պղնձյա սափոր:

14. Լահուրի երկիր — Հեղկաստանում, Ռայ գետի եզերքին ընկած Լահուրի էյալեթի կենտրոնը կոչվում է Լահուր: Անցյալում խիստ բարեշեն է եղել, բայց հետագայում ավերվել է: Լահուրում պատրաստվել են շատ հայտնի զենքեր և մասնավորապես մետաքսյա գործվածքներ:

Լահուրը երկար ժամանակ եղել է մոնղոլական փաղիշահների կենտրոնը:

15. Իլմ-ի հադիս — իլմ (արաբ.)՝ գիտություն, հադիս նշանակում է Մուհամմեդի խոսքեր և գործեր: Իլմ-ի հադիսը Մուհամմեդի գործունեությունն ուսումնասիրող գիտություններից է: Այդ գիտության կարևոր մասերից է շարիաթական օրենքների և կանոնների վերաբերյալ գիտությունը, որը կոչվում է Իլմ-ի ֆըկս: Մուսուլմանական արդարադատությունն ու դատավարությունը հիմնված է ֆըկհի վրա:

## Ա Ն Ձ Ն Ա Ն Ո Ւ Ն Ն Ե Ր Ի Յ Ա Ն Կ

- Աբաղա Մուհամմեդ փաշա, *էրզրումի վա-*  
*լի* — 58, 59, 67, 135, 290
- Աբդալ խան, *Բիթլիսի թուրք խան* — 163,  
166, 194, 195, 197, 199, 202—204,  
243, 252—255, 263, 267—270, 303,  
305—307
- Աբդյուլ Կադեր Գիլանի, *իսլամական կա-*  
*դեր աղանդի հիմնադիր* — 291
- Աբդյուլ Մերալիբ — 158, 159
- Աբդուլլահ, *վեհափառ Օմերի որդին* — 264
- Աբդուլ Ռահման Զամի, *բանաստեղծ* —  
294
- Աբրահամ — 209, 212
- Ադամ — 297
- Ալա ադա — 57
- Ալաշա Աքի Հասան ադա — 73
- Ալեքսանդր խան-օղլի, *վրացի զինվորա-*  
*կան ղեկավար* — 129
- Ալեքսանդր Մակեդոնացի — 39, 88, 99—  
101, 104, 107, 125, 165, 168, 170,  
191, 196, 199, 210, 223, 228, 299
- Ալեքսանդր Մեծ — *տե՛ս Ալեքսանդր Մա-*  
*կեդոնացի*
- Ալ-Ջուլկադեր Ալա-Ուղղելե — 142
- Ալի Ադա — 88
- Ալի Ադա, *Կարսի ղիզդար* — 123
- Ալի Բեյ, *Գենջի իշխող* — 168
- Ալի Բեյ, *Մուտիկի իշխող* — 198
- Ալի խան, *Թավրիզի իշխող* — 74
- Ալի խան, *Վանի խան* — 232
- Ալիխան-օղլի Գենջալի, *երևանի խան* —  
65
- Ալի Կուլչի, *թուրք գրող* — 249
- Ալի Ջավադ — 147
- Ալփ Ասլան — 296
- Ակ-բաշ-Ադա — 147
- Անմեդ ադա — 236
- Անմեդ ադա, *էրզանացի* — 252
- Անմեդ Մըդհատ, *թուրք գրականագետ* —  
8, 9, 281
- Անմեդ Ջեդեր, *թուրք հրատարակիչ* — 9
- Արխտո (Արխտոտել) — 72, 78
- Աֆասերետեն — 162
- Բաբարթին Հինդի (Էբու-Ջենդ Հինդի) —  
148, 149
- Բախր Նասար (Բախտ-ու-Նասր) —  
*տե՛ս Նաբուգոդոնոսոր*
- Բակը փաշա — 130
- Բահրամ Յուրի — 72
- Բահրամ փաշա — 118
- Բայազիդ խան, *Սուլեյման Կանունիի շեհ-*  
*զադե* — 231
- Բայազիդ-Վելի — *տե՛ս Սուլթան Բայազիդ*  
*խան II*
- Բայենդուր խան — 213
- Բայրամ փաշա, *Ստամբուլի մեծ վեզիր* —  
33, 82, 83
- Բարթոլդ Վ., *սովետական ակադեմիկոս,*  
*արևելագետ* — 10, 11
- Բաֆի — 6
- Բերլեմյոս *տե՛ս Պաղոմենոս*
- Բելամ իրն Բաուր — 173
- Բեյդիվան, *վրացական առասպելական իշ-*  
*խանազուն* — 108
- Բրյրլի Մուհամմեդ փաշա, *Սելիմ 1-ի*  
*մեծ վեզիր* — 132, 159, 162—164,  
167, 181, 184, 190, 264

- Յիբլիս (Բիդլիս), Ալեքսանդր Մակեդոնացու գանձապահ — 104, 106, 166, 196, 199
- Բլանկի Ալի փաշա — 116
- Բյուզնյսե — 155, 274
- Գենչի աղա — 241
- Գյունդուգ-բայ խան, Ակ կոյունլի շահ-րից — 122
- Գյուրջի Մուհամմեդ փաշա, Անատոլիայի վեզիր — 83
- Գյուրջի Նեբի, ավազակ — 258
- Դաբանի Յասը Մուհամմեդ փաշա, սադ-րազամ — 71, 83, 84
- Դադիանի, վրացի իշխանազուն — 108
- Դանիշմենդ Ի. Հ., պատմագիր — 303
- Դավիթ խան, Վրաստանի թագավոր — 104, 299
- Դավիթ (Մարգարե) — 108, 228, 246
- Դաբա շահ, Թաթվի բերդի կառուցողը — 94
- Դելի Աբդի աղա, Վանի ենիշերինների աղա — 241, 252
- Դելի Հասան, Թուրքիայում գյուղացիական ապստամբական շարժման ղեկավարներ — 290
- Դելի Հյուսեյին փաշա, ծովակալ — 83
- Դեմիրչի-օղլի — 242
- Դեսքե խանի — 72
- Դերվիշ-աղա, Սեֆեր փաշայի թեթևուղան — 112, 136
- Դեֆերդար-զադե Մուհամմեդ փաշա, էվլիա Չելեբիի ուղեկիցը էրզրում գնալիս — 52, 74, 94, 129, 137
- Դիզլար-օղլի — 219
- Դիլավեր փաշա-զադե Մուրադ փաշա — 147
- Դիշենկ Հյուսեյին փաշա — 58
- Դուկ-Աղ — 271
- Դելեթ Միրզա խան — 72
- Եզդան Բեհրամ — 168
- Եզդ Ջիրտ (Նաև Յըզդ Ջըրդ) — 90, 92, 101, 106, 264, 268, 303, 306
- Ջալ-Իբնի Սամ խան — 291
- Ջալ փաշա-զադե — 201, 208, 214, 217, 219, 220
- Ջեբիդե, Հարուն էլ-Ռաշիդի տիկնան-ցից — 75
- Ջելիսա — 274
- Ջենակ Մարի — 149, 297
- Ջեմերիա, իսլամական նվիրական անձ-144, 149, 155, 159
- Ջիանդղին բեյ, Բիթլիսի Աբդալ խանի որդին — 254, 255, 267
- Ջյուլֆիմար խան — 71
- Ջուլաֆ Սուլթան խան, Ուրմիայի խանի որդին — 244
- Էբշիր փաշա, Հալեպի վալի — 262, 274
- Էբուբեֆիր, խալիֆա — 180, 246, 300
- Էբու-Էլ-Ֆերհ — տե՛ս Սուլթան Ֆաթի՝ Մուհամմեդ II Ղազի
- Էբու-ուլ Նեսր Մուզաֆերեզդին — տե՛ս Սուլթան Ուզուն Հասան
- Էզին — 157
- Էլ Մելիֆ Լեզդին — 115
- Էլմելիֆ ուլ-Ազիզ Կըլը՝ Արսլան Շահ Իբն-Մասուդ — տե՛ս Կըլը՝ Արսլան
- Էլմելիֆ-ուլ-Մուզաֆֆեր, սուլթան, Դիար-բեքիրի իշխող — 180
- Էլմուրեմիդ Բաալլահ, Կուլեբ բերդի հիմնադիր — 168
- Էլմյուրեմեֆիլ-Ուլալահ, Աբասյան, իս-լիֆա — 75
- Էլ-Մյուսթիֆի Բաալլահ — 213
- Էլ-Մուսթենսեր Բաալլահ — 115, 116
- Էմին բեյ, Մահմուդի բեյերից — 229
- Էմին Օմեր բին-Լոկման, վեհափառ Օմերի որդին — 157
- Էմիր-Գյունե խան, Երևանի խան — 82, 85
- Էմիր Թիմուր — 81
- Էմիր Կայըն — 215
- Էմիր Ումրան-Լոկման — 155
- Էոզդեմիր-զադե Օսման փաշա (Նաև Էոզդեմիր-օղլի Օսման փաշա) — 75, 76, 87—89, 93, 95, 98—101
- Էսփոզան, Ռաբբե կայսրի աղջիկը — 177
- Էսֆիլի Ռամազան էֆենդի — 111



էվլիյա բեյ, Մահմուդի բեյերից — 252, 262

էրբիշ փաշա, մեծ վեզիր — 227

էրզեն Բայ բին-Սոկրար-բին Կյունդուզ բայ, Ակ Կոյունլի փադիշահներից — 57

էրրուդուզ, Ալ-օսմանների նախահայրը — 57, 213, 271, 272, 292

էրջիշնե, կայսր — 144, 149

Թակիանոս — 163

Թաշեդդին Ալիշան, պարսկական շահ — 217, 229, 237

Թավաֆի Մուստաֆա փաշա, էրզրումի վալի — 252

Թեմեր Սերխան — 26

Թեմրեդ — 108

Թեմրիս խան-օղլի, Վրաստանի խաներից — 82, 102, 103, 129, 130

Թեփան Ահմեդ Աղա — 136, 137

Թիմուր-ղաշ, Չոբանյան ղինաստիայի ներկայացուցիչ — 300

Թիմուր — տե՛ս Լենդ Թեմուր

Թիմուր Կազրի հալիլ փաշա — 58

Թոնֆե, պատմագիր — 100, 123, 295

Թոփալ Մունամմեդ փաշա-զադե Հասան փաշա — 116

Թոֆմաֆ խան, սերդար — 81, 82, 85

Թևաշի Սուլեյման փաշա, Սուլեյման կանունի վեզիր — 245

Իբն-ի Բաքուրա — 5, 8, 12

Իբն-ի Իսհակ — 100

Իբրահիմ Բեյ, հոշաբի իշխոզ — 244, 260

Իբրահիմ բեյ, Փալուի իշխոզ — 164, 165

Իբրահիմ էֆենդի, շեյխ — 115

Իզգեր Ռիսեյ — 189

Իմամ Ալի Ռիզա — 70

Իմամ Կուլի խան — 105

Իմամ էրու Հանիֆե, Հանեֆի դավանանքի հիմնադիր — 294

Իմամ Շաֆի, Շաֆիի դավանանքի հիմնադիր — 72, 294, 301

Իմամ Զաֆեր — 291

Ինվան, պատմագիր — 155, 196

Իսա Չելեբի, Յըլդըմ Բայազիդի շահադե — 52, 134

Իսֆենդեր Ջյուլկարենյն — տե՛ս Ալեքսանդր Մակեդոնացի

Իսֆենդեր շահ — 98

Իուտերայ խան — 104

Լալա կամ Լալա Մուսրաֆա փաշա — տե՛ս Լալա Կարա Մուսթաֆա փաշա  
Լալա Կարա Մուսրաֆա փաշա, Սուլթան Մուրադ III-ի վեզիր, սերդար — 87—89, 93, 112—114, 116, 118

Լալա Ֆերհադ փաշա — տե՛ս Ֆերհադ փաշա

Լենդ Թեմուր — 40, 52, 53, 70, 109, 116, 122, 123, 132, 134, 149—153, 157—160, 164, 170, 177, 190, 191, 194, 214, 221, 225, 228, 229, 232, 251, 269, 272, 273, 294

Լեկնտ խան-օղլի էրֆելադ բեյ — 88, 114, 129

Խալիդ իբնի Վելիդ, Երուսաղեմի սերդար — 144, 162, 163

Խալիա, մեծ սերդար — 180

Խալիֆ Իդրիս — 163

Խանրմ Սուլթան, Բիթլիսի Աբդալ խանի կինը — 201

Խերասան բեյ — 115

Խիյաբի Ահմեդ փաշա, վեզիր — 257

Խոշ-Աղա — 49

Խոշա Ահմեդ Եսեի, թուրքերի նախահայրերից — 271

Խոշա-խան Լեհազանի — 81

Խոշա Սատիխան — 97

Խուսրև փաշա, սուլթան Մուրադ IV-ի ժամանակակից — 59

Խուսրև փաշա, Սուլեյման Կանունի վեզիր, Վանի էյալեթի իշխոզ — 207, 226, 229, 230, 242, 247

Կաբա Կուլաֆ Մուստաֆա աղա — 226

Կազրի հալիլ — 228

Կաբրըլի-օղլի, ավադակասիտ — 253

Կայա Ալբ-բայ — 213  
 Կայա Սուլթան, սուլթան Մուրադ IV-ի  
 որդին — 69  
 Կասրոսին, Կայսր — 157  
 Կարա Անմեղ, Դիարբեքիրի ձեռիք — 163  
 Կարա Մուսրաֆա փաշա, Մուրադ IV-ի  
 ենիչերիների աղա — 83  
 Կարա Մուրադ փաշա — 227  
 Կարա Մուրթազա փաշա — 26, 228  
 Կարա Յազըչի — 53  
 Կարտ Յուսուֆ, քուրդ ցեղապետ — 66  
 Կարա Յուսուֆ-բին Ջելայիր. Ադրբեջանի  
 Կարա Կոյունլի շահերից — 109, 116,  
 123, 134, 214, 221, 229, 272, 273  
 Կարա Յուսուֆ խան, Կարա Կոյունլի  
 խաններից — 194  
 Կարա Սայիդ. Ջելալիների ապստամբու-  
 թյան պարագլուխներից — 53  
 Կարշաշայ խան — 102  
 Կրլը Արսլան — 153, 221, 224, 235, 268,  
 271  
 Կըյթասի բեյ — 87  
 Կիամեյեր — 136  
 Կիդոֆե — 274  
 Կլեուպտրա — 274  
 Կոչս Զալ փաշա — տե՛ս Զալ փաշա-զադե  
 Կոչա Խուսրև փաշա — տե՛ս Խուսրև փաշա  
 Կոչա Սեֆեր փաշա, վեզիր, Ախալցխայի  
 իշխող — 26, 112, 129, 130, 136  
 Կոչա Ֆերհաա փաշա — տե՛ս Ֆերհադ  
 փաշա  
 Կոստանդին Կայսր — 21, 38, 40  
 Կրաշկովսկի Ի., սովետական ակադեմի-  
 կոս, արևելագետ — 10—12  
 Կուբաք փաշա — 95  
 Կուրատ — 293

Հաբեր, դիցաբանական — 302  
 Հագո բեյ — 253  
 Հաբեմ դայի — 158, 159  
 Համիդ էֆենդի — 5, 219  
 Հայդար փաշա — 79  
 Հանտիկ Մելիֆ — 189  
 Հաջի Քեկբաշ Վելի Խորասանի — 271,  
 272, 278, 308

Հաջի Ջարալլահ — 220  
 Հաջի Սուլեյման, լարախաղաց — 237  
 Հասան — 242  
 Հասան բեյ — 244  
 Հասան-դադե, ծովակալ — 69  
 Հասան Շան — 196  
 Հարուն-էլ Ռաշիդ, Բաղդատի խալիֆա —  
 75, 149 157, 176  
 Հելաֆու խան — 75, 98, 116, 190  
 Հեյդար — 267  
 Հեշամ-բին Աբդյուլ Մելիֆ — 109  
 Հերսեֆ Զադե Անմեղ փաշա — 48  
 Հեֆարի, Ալ-Աբասիներից — 259  
 Հյուսեյին — 242  
 Հյուսեյին Աղա-զադե, էրզրումի ալայի  
 բեյ — 58  
 Հյուսեյին Բայկարա — տե՛ս Սուլթան  
 Հյուսեյին Բայկարա  
 Հյուսնի փաշա — 105  
 Հուսեյին աղա, Վանի աղաներից — 226

Ղիյասեդդին-բին էլ Սուլթեդիր — 261

Մահմուդ III — 70  
 Մահմուդ փաշա — 116  
 Մահմուդ փաշա-Աթիկ, Ֆաթիհի վե-  
 ղիրը — 38, 126  
 Մանսուր Զադե Մուսրաֆա. Նուրի փա-  
 շա — 286, 287  
 Մարալե — Վրաստանի առասպելական  
 իշխանագուն — 108  
 Մարկո Պոլո — 8, 9  
 Մարուլ (Մարալ) խան, Վրաստանի ար-  
 բա — 127, 274  
 Մելեֆ Անմեղ փաշա, վեզիր, էվ. Չելերիի  
 էֆենդին — 34, 66, 69, 187, 195, 204,  
 206, 207, 226—228, 239, 241, 251,  
 252, 256, 258, 262, 263, 266, 267,  
 302, 303, 306  
 Մելիֆ Դանիշմենդ Անմեղ Ղազի — 296  
 Մելիֆ Զալուր — 228, 256, 303  
 Մելիֆ Քուրդոմ — 192  
 Մեկթուլ Իֆրահիմ փաշա, Սուլեյման Կա-  
 նունիի ձեռ սերդարը — 229, 230, 240  
 Մեհմեդ բեյ — 299

- Մենմիդ-բին Ռիշար, իմամ — 141  
 Մեմենգան, փաղիշահ — 213  
 Մեմուն, հալիֆա — 75  
 Մեհգեր Բարա — 164  
 Մենուշեն — 70, 291  
 Մեջենդի խան — 122  
 Մեսուտ Չիլերի, տե՛ս Շեյխ Բայ-Չիլերի — 249  
 Միլալ Շահ — 99  
 Միմար Սինան, ճարտարապետ — 146—148, 296  
 Միմինդի-օղլի — 219  
 Միր Աբի — 202  
 Միր Ալիշերի Նավոյի — 294  
 Միր Սիփեհեր — 249  
 Միրվան-էլ-Համար — 73  
 Միր Ֆերրահ — 84  
 Մյուրբեգա բեյ, Հազոյի իշխող, Բիթլիսի Աբդալ խանի փեսան — 195  
 Մյուրբեգա փաշա, Շամի, հետազայում Սվադի իշխող — 152, 172, 258  
 Մյուրբեգա փաշա, Սուլթան Մուրադ IV-ի ժամանակակից, Երևանի իշխող — 84  
 Մյուֆթի Լֆենդի — 147  
 Մուլա Իդրիսի Բիթլիսի — 162, 163, 181, 264  
 Մուլա Մուհամմեդ Շաֆար — 252  
 Մոնլա Կուրբեղդին — 73  
 Մոմսես, նվիրական անձ — 184  
 Մուավիյե — 144  
 Մուկադդես, պատմաբան — 159, 165, 166, 192, 208, 212, 298  
 Մուհամմեդ բեյ — 252  
 Մուհամմեդ բին Դանիշմենդ բին-Մելիֆ Ղազի — 176  
 Մուհամմեդ փաշա, Գենջի իշխող, Ֆերհադ փաշայի ժամանակակից — 86  
 Մուհամմեդ փաշա, Էրզրումի վալի, Էվ-Չելեբիի ժամանակակից — 131  
 Մուհամմեդ փաշա, Հալեպի վալի, Սուլթան Մուրադ III-ի ժամանակակից — 89  
 Մուհամմեդ, մարգարե — 78, 84, 100, 127, 176, 229, 278, 285, 288, 300, 306, 308  
 Մուղազ խան — 120  
 Մուսա, Յրլըբմ Բայազիդի շահագահ — 134  
 Մուստաֆա խան, Ամասիայի իշխող, Սուլթան Կանունիի շահագահ — 231  
 Մուսթաֆա փաշա, Էրզրումի վալի — 105  
 Մուսթաֆա փաշա, Մարաշի էյալեթի մյուսթասարիֆ, Մուրադ III-ի ժամանակակից — 89  
 Մուրադ փաշա, սադրազամ — 258  
 Մելանա, նվիրական անձ — 272  
 Յահյա, նվիրական անձ — 149, 300  
 Յաշլի — 242  
 Յեգիտ-բին Արդել Մելեֆ — 100, 293  
 Յըզդան Կուլի — 71  
 Յրլըբմ Բայազիդ — տե՛ս Սուլթան Յրլըբմ Բայազիդ խան  
 Յունիս (նաև Ջյուլնուն), նվիրական անձ — 176, 179, 182, 300  
 Յուսուֆ, քեթխուդա — 254  
 Յուսուֆ Ջելալի, Աղբեջանի իշխող, Կարա Կոյունլի շահերից — 196  
 Նարուզոդոնոսուր — 69, 159, 190, 291, 298  
 Նաշիր էֆենդի — 147  
 Նասրեղդին Խոջա — 150  
 Նեմրուդ — 108, 170, 208, 209, 211, 212, 294, 299  
 Նեջարի — 6  
 Նեշիր Ասրմ, թուրք պատմագիր — 8, 9  
 Նեո — 295  
 Նոյ — 99, 192  
 Նեշիրվան-Աղիլ — 57, 68, 69, 101, 103, 104, 107, 109, 119, 120, 158, 159, 176, 180, 228, 293  
 Շահ Աբրաս — 76, 78, 92  
 Շահ էլկաս Միրզա — 75, 92, 93, 229—232  
 Շահ էֆրասյար 71, 291  
 Շահ Թահմասը խան — 86, 92, 93, 208, 229—231, 293



- Շահ Խամալիլ — 81, 92, 101, 103, 109, 110, 119, 120, 132, 134, 168, 181, 214, 293  
 Շահ-Մեֆի — 72  
 Շահ-Շափուր — 68  
 Շահ-Ջիռան, Ակ Կոյունլի իշխողներից — 246  
 Շահի էֆենդի — 241, 249  
 Շեմսեդդին Սամի, թուրք բառարանագետ — 296  
 Շեմս փաշա-զադե Մուհամմեդ էմին փաշա, Վանի իշխող — 227, 258, 259  
 Շեյխ Բայ-Չելբերի — 249  
 Շեյխ Լոնմանի Խորասանի — 308  
 Շեյխ Մուստաֆա Ախլաբի — 212, 216, 302  
 Շեյխ Սեֆի, Շահ Խամալիլի հայրը — 79, 109  
 Շերեֆ խան, Բիթլիսի խան, «Շերեֆնամեի» հեղինակը — 163, 210, 229, 230, 293  
 Շերեֆ խան Մահմուդի — 223  
 Շիրե — 250  
 Շիրիզդան խան — 244  
 Շիրին — 56  
 Շորազեր — 123, 294, 295  
 Չաղան — 361  
 Չալբ Եֆի աղա — 123  
 Չելբերի էվլիյա — 5—17, 21, 22, 32—37, 44, 46, 51, 52, 55—57, 61, 63, 65, 68, 70, 73, 74, 76—79, 90, 94, 100, 103, 108, 117—119, 124—129, 131, 133, 135, 138, 140—143, 146, 148, 149, 153—155, 160, 175, 179, 185—187, 192, 195, 196, 199, 201—204, 206, 207, 213, 216, 217, 227, 228, 239, 247, 250—256, 258, 259, 262—264, 266, 267, 270, 274—278, 281, 282, 284, 286—289, 291—299, 301—303, 305—308  
 Չելբերի Սուլթան Մուհամմեդ — տե՛ս Սուլթան Չելբերի Մուհամմեդ խան  
 Չեմափուր — 169  
 Չերչիս Բեն (Չերչիս) — 189, 190, 301  
 Չերքեզ Խաֆենդեր փաշա — 241  
 Չերքեզ Մուհամմեդ փաշա, սերդար — 58  
 Չոլոֆ Միր-Ազիզ — 244  
 Չոմար, հայտնի ավազակապետը — 258  
 Չրսդ խան — 100  
 Չնելի-զադե — 147  
 Պտղոմեոս — 147, 219  
 Ջալուր — տե՛ս Մելիք Ջալուր  
 Ջահանգիր, Կարա Կոյունլի իշխողներից — 286  
 Ջանփուլադ-զադե Մուստաֆա փաշա — 83  
 Ջաֆեր էլ Մեսուր — 141  
 Ջաֆեր էֆենդի, էրզրումի գրող — 124, 271  
 Ջաֆեր փաշա — 76, 116  
 Ջելալեդդին Ռումի — 297  
 Ջեմիլիմե, կայսր — 142, 149, 296  
 Ջեմշիդ — 163  
 Ջիհանգիր, Սուլթան Կանունիի շեհզադե — 231  
 Ջինգիզ խան — 213, 294  
 Ջղալե Ջադե Մուհամմեդ փաշա — 290  
 Ջղալե-զադե Յուսուֆ փաշա — 76, 82  
 Ռակբե, կայսր — 176, 177  
 Ռեշատ էֆենդ Կոչուն, թուրք պատմագիր — 12  
 Ռեվան Կուլի խան — 81  
 Ռիզա-էդդին խան — 72  
 Ռուժի — 6  
 Ռուհի — 185  
 Ռում-օղլի Խերդիլիե, կայսր — 37, 144  
 Ռուսթեմ — 258  
 Ռուստեմ փաշա — 225, 232, 241  
 Սադման, քուրդ ղեկ — 163  
 Սայաթ-Նովա — 297  
 Սավուրի-օղլի — 219  
 Սարի Սուլադ — 237  
 Սեհրան խան — 167  
 Սեյդ Ջաֆեր Բաթալ Ղազի — 149, 157  
 Սեյդի Ահմեդ փաշա — 127—131  
 Սեյֆ-ու-Դիլե Իբն-Սեմզան — 190

- Սերիլ-օղլու — 250  
Սեֆեր փաշա — տե՛ս Կոշա Սեֆեր փաշա  
Սիմոն — 108  
Սինան — տե՛ս Միմար Սինան  
Սիվալ փաշա — 266  
Սյունբյուլի Բաբա — 272  
Սուլաք Զադե, պատմագիր — 34  
Սուլաք Ֆիրհատ փաշա-զադե Մունամմեդ փաշա — 105  
Սուլեյման, նվիրական անձ — 155  
Սուլեյման բայ, էրթուղրուլի հայրը — 213  
Սուլեյման բեյ, մահմուդի, հոշարի իշխող — 260  
Սուլեյման բեյ, Վանի աղաներից — 226, 241, 242  
Սուլեյման Զեման — 259  
Սուլեյման շահ — 57, 68, 292  
Սուլեյման Չելեբի, Յըլդըրմ Բայադիդի շահզադեն — 134  
Սուլեյման փաշա, սադրադամ — 266  
Սուլթան Ալանդդին Քեյկուբադ Սելչուկի — 37, 152, 156, 157, 176, 271, 297  
Սուլթան Անմեդ Զելայիր — 32, 134  
Սուլթան Բայադիդ խան II — 40, 45, 54, 125, 134, 141, 150, 155, 269, 297  
Սուլթան Բերկոկ — 134  
Սուլթան Զահրեդդին — 133, 134  
Սուլթան էվհադուլլան — 166, 180, 196, 199  
Սուլթան Իբրահիմ խան — 40, 130, 206, 274  
Սուլթան Կալալան — 184  
Սուլթան Հյուսեյին Բայկարա — 122, 171, 294, 295, 300  
Սուլթան Մելիֆ-Իդեդդին Իյդուլլան — 116  
Սուլթան Մելիֆ Ղադի, Ալ-Դանիշմենդենբերից — 52, 149  
Սուլթան Ֆարիհ Մունամմեդ II Ղադի — 21, 22, 38, 40, 42, 48, 52, 54, 58, 65, 125—127, 134, 136, 214, 269, 286, 288, 295  
Սուլթան Մունամմեդ խան III, էյրիֆ Ֆաթիհ — 71, 73, 86, 285  
Սուլթան Մունամմեդ IV — 26, 307  
Սուլթան Մունամմեդ Շահ-Ղազան — 75  
Սուլթան Մուսթաֆա խան — 87, 88, 106  
Սուլթան Մուրադ I — 40  
Սուլթան Մուրադ III — 75, 81, 87, 88, 90, 93, 98, 100, 104, 106, 116, 293, 300  
Սուլթան Մուրադ IV — 5, 10, 26, 31—34, 40, 59, 66, 69, 71, 72, 74, 76, 80, 82—85, 98, 111, 123, 198, 204, 206, 236, 237, 244, 245, 302  
Սուլթան Յըլդըրմ Բայադիդ խան — 37, 52, 109, 133, 134, 138, 149, 150, 176, 214, 229, 272—274, 288  
Սուլթան Չելեբի Մունամմեդ խան — 134, 150, 152, 155, 157, 158, 297  
Սուլթան Զելայիր — 213  
Սուլթան Սելիմ խան I — 25, 39, 40, 45, 103, 109, 110, 112—114, 132—134, 136, 155, 159, 162—164, 167, 168, 180, 181, 184, 190, 194, 196, 214, 264, 269  
Սուլթան Սելիմ II — 32, 231  
Սուլթան Սուլեյման Կանունի — 10, 22, 27, 30, 32, 40, 41, 58, 66, 69, 70, 75, 81, 82, 92, 93, 116, 119, 120, 123, 126, 127, 132, 135, 144, 146, 147, 150, 157, 158, 162, 167, 177, 190, 194, 201, 208, 214, 217—222, 224, 225, 229—232, 234, 238, 240, 244—247, 260, 262, 269, 274, 282, 296, 302  
Սուլթան Ուզուն Հասան — 38—40, 48, 58, 65, 68, 109, 119, 122, 125—127, 132, 134, 194, 196, 214, 229, 269, 286, 290  
Սուլթան ուլ-Ուլեմա — 272  
Սուլթան Քերիմ-էդդին — 116  
Սուլթան Օսման II — 32, 290  
Վանի Չելեբի, Վանի բանաստեղծներից — 249  
Վարդար Ալի փաշա — 274  
Ուլամե փաշա — 92, 125, 230, 231, Ուլար խան — 122

փենկէի Ահմէդ փաշա — 266  
փերքէ փաշա — 9, 93  
փերիխան — 274  
փիւր Գետէ — Սուլթան — 138  
փիւր փաշա — 92, 231, 232

Քերենջի Օմեր փաշա, Տրապիզոնի իշխող — 39, 47  
Քերֆուջ փաշա — 130  
Քել Ռուստէմ խան — 228, 238, 239, 262  
Քեյմուրաս շահ (Գյուլշահ), Իրանի շահերից — 87, 149, 297  
Քեյֆավուս — 108  
Քեսրիֆան — 156  
Քեֆրան փաշա — 295  
Քյոփրըյուլու Մուստաֆա փաշա — 300  
Քյուշլուկ Ահմէդ փաշա — 83  
Բյուրդան Զ. — 14, 15

Օրֆիբայ խան, Ակ-Կոյունլի խաներից — 122  
Օկչի Զադէ — 43  
Օմեր աղա. Վանի Լնիշերինների աղա — 236, 246  
Օմեր աղա, Քեթենջի Օմեր փաշայի թեթխուղան Տրապիզոնում — 47

Օմեր (Վեհափառ), Նվիրական անձ — 142, 144, 155, 157, 180, 264  
Օսման աղա — 227  
Օսման խան, Հաջի Բեկթաշի որդին — 272  
Օսմանջըղ — 271  
Օսման փաշա, Զըլդըրի ճակատամարտում Բանակի հրամանատար — 105, 299  
Օրբելի Լ. Ա. — 289

Ֆարիհ — տե՛ս Սուլթան Ֆաթիհ Խուհամ-մեդ II  
Ֆելասեկէ — 149  
Ֆերհադ — 56  
Ֆերհադ, առասպելական հերոս — 52, 166  
Ֆերհադ փաշա, Սուլթան Մուրադ III-ի մեծ սերգարբ 79, 81, 82, 85, 86, 90, 93, 103, 104, 112  
Ֆիզուլի. պարսիկ բանաստեղծ — 6, 185, 204  
Ֆիլկու-Յունանի, Ալեքսանդր մեծի իմաստուն, բժիշկ — 125, 166, 170  
Ֆիրաբի Մուստաֆա փաշա, Դիարբեքիրի վալի — 195  
Ֆիրդուսի — 255  
Ֆիրուզ Աղայ — 116  
Ֆոն Համմեր, գերմանացի արևելագետ — 9, 14



# Տ Ե Ղ Ա Ն Ո Ւ Ն Ն Ե Ր Ի Յ Ա Ն Կ

- Արսզա, նաև Շահնագե (Արխաղիա) — 40, 45, 49—51, 288
- Աբստիստան — տե՛ս Աբազա
- Աբաղա, գավառ Վանի էյալեթում — 74, 209, 246, 261
- Աբարան (Ապարան), գյուղ — 122
- Արդալլուր, գյուղ — 122
- Աբլան, գյուղ, — 226
- Աբխազիա — տե՛ս Աբազա
- Աբյուր — 59
- Ադանա — 15, 23, 25, 54, 110, 141, 142, 174, 225, 229, 251, 258
- Ադիլբազ (Արծկե) — 15, 26, 30, 32, 169, 176, 208, 217, 219, 221, 222, 227, 231, 242, 243, 245, 253, 255, 256, 267
- Ադրբեջան — 15, 39, 40, 57, 58, 65, 68, 71, 73, 74, 76, 79, 81, 85, 93, 103, 109, 110, 119, 125, 169, 194, 196, 210, 213, 217, 224, 229, 231, 232, 246, 272
- Ազաֆ (Ազով), բերդ — 45, 49, 51, 64, 100, 288
- Ազգիրխան (Աստրախան) — 94
- Ազդուր (Ալեքսանդրի Ղուր) — 37, 106, 107, 109, 123
- Ազգաֆ, գյուղ Ախլաթի սանջարում — 212
- Ազովի ծով — 288
- Արաֆ, բերդ Դիարբեքիլի էյալեթում — 25, 29, 141, 168—170, 172, 182, 305
- Արենֆ — 157, 216, 249
- Արինա — տե՛ս Աթենք
- Ալա-դաղ (Ծաղկոտն) — 222, 223
- Ալ, բերդ Ախալցխայի մոտ — 112
- Ալբերգ — տե՛ս Էլբրուս
- Ալեքսանդրեք — 141, 142
- Ալրուն Կալասի — 112
- Ալման — տե՛ս Գերմանիա
- Ալ-Օսմանի Երկիր — տե՛ս Թուրքիա
- Ախալցխա — 15, 26, 29, 37, 82, 106, 107, 109—113, 117, 118, 124, 129, 130, 136
- Ախալքալաֆ — 31, 112,
- Ախար, բերդ Վրաստանում — 130
- Ախարխա, բերդ Արդահանի մոտ — 113
- Ախրամար — 12, 16, 209, 249, 256, 257, 301
- Ախլար — 26, 32, 57, 64, 176, 198, 208, 212—217, 220, 223, 229, 242, 253, 267, 269
- Ակ-դաղ — 52, 53
- Ակարա (դաշտ) — 56
- Ակ շենի — 231
- Ակչա Կալա — 25, 29, 37, 124, 125, 127, 131, 181, 182, 246
- Ակչե Արաղ — 286
- Ակ սարայ — 149, 268
- Աղաչ Բաշի, լեռ Տրապիզոնի մոտ — 47
- Աղաֆիս, սանջաք Վանի էյալեթում — 26, 30, 227, 243, 245
- Աղզը-աչըֆ մադարա, գյուղ — 270
- Աղրի-դաղ — տե՛ս Արարատ
- Ամաղիե — 192
- Ամասիա — 15, 25, 28, 31, 37, 38,

- 52—56, 133, 138, 139, 151, 154, 176, 177, 231, 271, 277, 278
- Ամեդ — տե՛ս Դիարբեքի
- Ամիկ (Ամիկ), բերդ Բերկրիի շրջանում — 176, 209, 224—226, 229, 242, 266, 302
- Այասուր — 216
- Այդրնշրֆ — 155, 216
- Այնթափ — 28, 31, 109, 139, 142, 143, 154, 187
- Այնի-Հայաթ-գյուլի, լիճ Բինգյուլում — 174
- Ան (Անի), բերդ — 120
- Անտ — 59
- Անաաա — 51
- Անատոլիա 7, 14—16, 22, 23, 30, 32, 37, 42, 82, 83, 116, 121, 124, 125, 129, 132, 134, 136, 138, 154, 171, 174, 176, 185, 193, 216, 229, 251, 257, 271, 290, 292, 296, 302
- Անատոլի Հիսար, բերդ Բոսֆորում — 34
- Անդրկովկաս — 5, 13, 15—17, 281, 296
- Անթաիա Կարահիսար — 134, 261
- Անթափա — 141, 142, 216
- Աշերդ — 127
- Աշրֆ-բաշի — տե՛ս Քութաիսի
- Աշարա, բերդ — 26, 110, 113
- Աջեմ, Աշենի երկիր. Աշեմիսաան — տե՛ս Իրան
- Առտեր, կղզի — 302
- Ասափան — 216
- Ասիա — 13, 298, 305
- Ասիքանե — տե՛ս Ստամբուլ
- Ասրեզ, գետ — 65
- Ասուրիա — 289
- Ավարի երկիր — 98, 103
- Ավիսթի, բերդ — 113
- Ավստրիա — 285
- Ատալիա — տե՛ս Անթաիա
- Արաբական բերակղզի — 288
- Արաբիկ — 25, 28, 31, 151, 156, 158, 159, 173, 298
- Արաբիա, Արաբի երկիր — 7, 154, 171, 186, 217, 257, 273
- Արաբստան — տե՛ս Արաբիա
- Արագ (Արաֆս) — 67, 70, 73, 74, 80, 84, 111, 119, 120, 122—124, 194, 270, 291, 292
- Արա Յարին — 277
- Արարատ, լիռ — 119, 172, 175
- Արդալան — 192
- Արդահան — 26, 29, 32, 37, 82, 106, 110, 112, 113
- Արդենիշ — տե՛ս Արտանուշ
- Արեշ (նաև Արս) — 37, 87—90, 103, 107
- Արբեֆ, հայկական գյուղ — 67
- Արդնի — տե՛ս Էրզրանի
- Արենշ (նաև Արշիշ) — 15, 26, 30, 32, 176, 212, 218, 221, 222, 227, 242, 243, 245, 253, 255, 256, 264, 267, 268
- Արևավուտուր (Ալբանիա) — 222
- Արտանուշ (Արդանուշ) — 26, 29, 32, 110, 113
- Արտամետ, գյուղ Վանա ծովեզերքում — 209, 234, 239, 242, 246, 251, 261
- Արփա-չայ — 119, 120, 122, 123
- Արփա Չուֆուրի — տե՛ս Սվազ
- Արֆաթե, լեռներ — 143
- Աֆար — 125
- Աֆ-սու (նաև Գիլան-չայի), գետ — 89—92, 143, 223, 292
- Աֆ-սու, գյուղաքաղաք — 92
- Աֆ-սու բայի, ժայռ — 275
- Աֆ-Քերփի, լիռ — 209, 226, 257
- Անադեն-գյուլի, լիճ Բինգյուլում — 173
- Աֆիոն Կարահիսար — 136, 261
- Աֆրիկա — 298
- Բաբելոն — 197, 294, 299
- Բաբ-էլ-էրվաթ — տե՛ս Դերբենդ
- Բարա — 59
- Բարման (նաև Բեթման), գետ — 166, 176, 189, 191—194
- Բարումի — 29, 31, 37, 40, 41, 48, 129
- Բալա-բուրշ, ժայռ — 248
- Բալիս (ներկայումս՝ Մեսքենե) — 59
- Բալլի-գյուլի, լիճ Բինգյուլում — 174
- Բահրեյն — 289

- Բաղդատ — 23, 24, 32, 34, 72, 75, 78, 84, 134, 137, 149, 165, 181, 188, 189, 191, 192, 204, 206, 216, 220, 230, 263, 264, 302, 305  
 Բաղեն — 165  
 Բաղք — 108  
 Բաղինկ — 159  
 Բայազիդ, բերդ — 26, 30, 32, 84, 124, 227, 243, 246  
 Բայբուրդ — 37, 47, 49, 124, 126, 127, 132, 180, 286  
 Բասեն — 26—28, 32, 58, 65—67, 115, 124, 264, 270, 284  
 Բասենֆա, գետ — 191  
 Բասրա — 23, 24, 59, 165, 166, 188, 189, 192, 216  
 Բատելչանլի — 115  
 Բարկի, Կալասի — տե՛ս Բերկրի  
 Բարդուզ, բերդ — 115  
 Բաֆու — 15, 37, 81, 85, 94—98, 101, 102, 106, 210, 292  
 Բաֆրա — 147  
 Բեգսուֆ, ձոր — 262  
 Բեթալին — 60  
 Բելադ — 216  
 Բելամ — գյուղ, լիճ Բինգյուլուշ — 173  
 Բելգրադ — 230  
 Բելիս — 124, 297  
 Բենիստուն — 80  
 Բեյ-Բազար — 53  
 Բեյք-Էլլենմ (Բեքղենմ) — 171  
 Բենդեր-բաք (Բաք-Էլ-Էֆվաք) — տե՛ս Դերբենդ  
 Բենդի Մահի, գետ, նաև վայր — 210, 212, 223, 224, 242  
 Բենի Կոքուր — 26, 30, 227, 230, 244, 245, 262  
 Բեչեն — 130  
 Բերդա — 26, 30, 243, 245  
 Բերկրի (Բարդիր) — 26, 30, 32, 176, 209, 210, 223, 224, 227, 229, 243, 245, 253, 266, 302, 305  
 Բեֆեմ, գյուղ — 122  
 Բիդգուր, բերդ — 229  
 Բիրլիս — 11, 15, 26, 104, 163, 166, 168—170, 176, 193—203, 205—207, 223, 226, 227, 229, 230, 242, 243, 245, 247, 249, 252—255, 258, 263, 264, 266—269, 281, 293, 303, 305, 307  
 Բինգյուլ — 59, 67, 68, 119, 125, 132, 141, 143, 165, 167, 172—175, 207, 269, 270  
 Բիրեդուս — 244  
 Բիրեջիկ, բերդ — 59, 117, 242  
 Բյոյուֆ շայիր — 175  
 Բյուսուրֆ — 26  
 Բոզդան — 299  
 Բոզավուր — 25  
 Բոզ-քեփե — 43, 45  
 Բոզոֆ — 28  
 Բոլու — 52  
 Բոնթան — 186  
 Բողազֆեսեն — 54  
 Բողտա, դաշտ — 130  
 Բոսնիա (նաև Բոշնաք) — 24, 125, 138, 222  
 Բուր, քաղաք — 149  
 Բուրխստան — 86  
 Բուսա — 55, 87, 146, 175, 176, 194, 200, 275  
 Բուղապեշա (Բուղին, Բուղա) — 24, 157, 297  
 Բուլաֆ, գյուղ — 123  
 Բուլուկ — 52  
 Բուխարա — 124  
 Գահիրե — տե՛ս Կահիրե  
 Գանավարիզ, գետ Սամսունով — 38  
 Գավաշ, վանի գավառներից, նաև գետ — 209, 242, 256  
 Գեզգի, լեռ — 42, 287  
 Գեղերլեր-սուլու, գետ — 145  
 Գելիյե, բերդ — 39  
 Գեյբղե — 266  
 Գենչ, քրդական հյուսիսային Դիարբեքիրի էլալեթում — 14, 25, 167, 168, 182  
 Դեռեֆ շայ — 209  
 Դերգեզ, գյուղ — 74  
 Դերմանիս — 7, 230, 231



- Գիլան — 95, 96, 98, 101, 102, 106  
 Գիլանի ծով — տե՛ս Կասպից ծով  
 Գիլեսի — 305  
 Գյանջա (Նաև Գենջե) — 15, 37, 76, 81, 82, 86, 87, 93, 107, 112, 214  
 Գյուլի շիսար, բերդ — 56  
 Գյոլյուլաֆ, գյուղ — 122, 210  
 Գյոֆսու — 91, 143  
 Գյուզել Դերե — 208, 209, 254  
 Գյումյուշ — 52, 139, 277  
 Գյումուշխանե — 26, 125, 126  
 Գյուրջիսուս — տե՛ս Վրաստան  
 Գուրիլ — 26, 39  
 Գունիա — 26, 41, 48—50, 127—129, 131, 137  
 Գուրնի — 91  
 Գուրնա — 165
- Դադիանի — 26, 91  
 Դալեկիրտ — 243, 245  
 Դադստան — 50, 87—91, 96 98—103, 109, 123, 293  
 Դամասկոս — 15, 22, 23, 109, 116, 125, 130, 141, 142, 144, 158, 161, 178, 184, 192, 229, 258, 293  
 Դանիա — 7  
 Դանուբ — 50, 96  
 Դաշկին, գյուղ — 268  
 Դատանլի — 127, 128  
 Դատվան — 169, 176, 197, 198, 208, 211, 231, 242, 253, 267, 301  
 Դար-ի Իման — տե՛ս Վան  
 Դարհեմա, բերդ — 141  
 Դար-ու-Սեադեթ — տե՛ս Ստամբուլ  
 Դարյան (Դարյալ) — 100  
 Դելիկի-թաշ (Ծակ քար), գյուղ — 221  
 Դենլիզի Զերե — 23  
 Դեղին գետ — 292  
 Դեմիր. Դեմիր Կափու — տե՛ս Դերբենդ  
 Դեմիրչի Հասան, գյուղ Երևանի մոտ — 86  
 Դեմիրչի, գյուղ Վանի մոտ — 221  
 Դելիբան-Բողազ — 144
- Դելիբան Դերե, Նավահանգիստ — 48, 203  
 Դելրի Մեսիե, գետ — 177  
 Դենբուլ — 244  
 Դեշան, լեռ — 139  
 Դերանիյե — 129  
 Դերբենդ — 50, 76, 93, 95, 97—101, 103, 165, 293  
 Դերգեզիր — 231  
 Դերքենկ — 192  
 Դերեն — 192  
 Դիալե, գետ — 165  
 Դիարբեհիր — 16, 23—25, 29, 31, 34, 60, 109, 152, 155, 159, 160, 162—166, 168, 172, 174, 176, 179—187, 189—191, 193—195, 198, 206, 226, 229, 230, 253, 264, 265, 286, 305  
 Դիմավենտ — 297  
 Դիվան, լեռ — 197  
 Դիվանե Դերեսի, բերդ Թորթումի մոտ — 127  
 Դիվրիկ — 25, 28, 31, 141, 151, 155—157  
 Դոն — 288, 292  
 Դոֆին — 231  
 Դուբլիշե, գյուղ — 159  
 Դում-Դեմի — 244  
 Դումլի բաբա — 59  
 Դուշ Կիյա — 123  
 Դուրգիստան — 142  
 Դեև Բոյուն — 65, 239, 241  
 Դեելի Կարահիսար — 261
- Եավիսեն, Նավահանգիստ — 50  
 Եգիպտոս — 7, 23, 24, 40, 125, 134, 184, 213, 216, 273, 282, 289, 294, 301  
 Եմեն — 289  
 Ենի Շենիր — 277  
 Եվրոպա — 9, 13, 105  
 Երզնկա — 14, 15, 37, 64, 128, 132—135, 264, 266, 271, 286  
 Երս, գետ — 74  
 Երուսղեմ — 142, 144, 171, 184, 257, 274, 298

նվազան — 59, 60, 114, 117, 125, 132  
155—159, 165, 172, 177, 179, 186,  
190, 191, 213

Նրեան — 14, 15, 17, 32, 37, 60, 65—  
67, 71, 74, 76, 79—85, 93, 96, 101,  
111, 112, 115, 118, 120, 122,  
123, 125, 170, 172, 175, 198, 206,  
214, 237, 244, 257, 260, 270, 282,  
300

Չանգի (Չանգու) — 67, 70, 73, 81, 83,  
85, 122, 123, 172, 270, 291, 292

Չարեշատ — 26, 29, 37, 117, 120

Չար-չայիր — 129

Չեն — 171

Չեյբուն — 52

Չենուն-Աբադ — 52

Չերենկ-գյուլի, լին Բինգուլում — 174

Չեֆեմ, բերդ — 104, 105

Չեֆուֆ (Չեֆի), գյուղ — 259

Չիանդիլին, բերդ — 68, 246

Չիլե — 25, 277

Չինխան, բերդ — 124

Չինուս, գյուղ — 74

Չղանոս, լեռ — 43

Չուլկադերիե — 28, 141, 143

Չո, լեռներ — 194

Չրիկ (նաև Չիրիկ) — 26, 195, 198,  
227, 243, 245, 253, 254, 266

Էգիլ — տե՛ս Էգին

Էգին (նաև Ակին) — 25, 29, 141, 156—  
158, 165, 167, 182, 183, 305

Էգիրեն — 93, 146, 231

Էլբիստան — 143, 149

Էլբուր, գետ — 200

Էլբուս (Էլբիգ) — 50, 51, 91, 99, 100,  
103, 123, 172, 216

Էլ Հասե — 24

Էլնեջար Վան, բերդ — 73

Էլ Ջեգիրե — 25, 186, 187

Էլֆիշ, բերդ — 213

Էմիր-Ախուր — 127

Էյդ, գյուղ — 114

Էյերլի, լեռ — 59, 173

Էյրի — 24, 38, 73, 86, 285, 286

Էյրի սուլու — 286

Էյուր — 33, 34

Էնգյուրի (Անկարա) — 140

Էնտելուս (Անտաուտա) — 293

Էնտեր, գյուղ — 56

Էշիր — 243

Էոգբեկ — 98

Էոզի — 24

Էշմիաժին — տե՛ս Ուշթիլիսե

Էսադ Աբադ — 230, 231

Էսբերգան — 157

Էսփաիրտ (Սպարսբերտ) — 30, 243, 254

Էսփոզան, լեռ Մալաթիայի մոտ — 177—  
179

Էսֆի շենիր — 85

Էվեջիֆ — 30

Էր գյուլի, լիճ Բինգուլում — 173

Էրզանե — տե՛ս Արդնի

Էրանդ — 231

Էրդեբիլ — 78, 79, 231

Էրեջիֆ — 243

Էրզրում (Էրզենի Ռում) — 7, 14—16, 23,  
25—28, 31, 37, 43, 46, 47, 51, 52,  
57—66, 68, 74, 79, 82, 83, 94, 105,  
109, 110, 113—115, 117—119,  
122—129, 131—136, 143, 150, 154,  
165, 172, 173, 175, 192, 193, 198,  
206, 207, 222, 231, 252, 264, 268,  
269, 271, 284, 286, 290, 300, 302

Էրթեֆ, բերդ — 67

Էրզանի — 25, 31, 165, 176, 179, 181—  
183, 299

Էրզուն, բերդ — 111

Էրմենաֆ — 225

Էրջեֆ (Արնակ), բերդ — 261

Էրջիշ — տե՛ս Արճեշ

Էրջիս (Էրջիաս), լեռ — 144, 147, 1  
296

Էրս-տե՛ս Արեշ

Էֆրատ — 26, 30, 243

Էֆրատ Բենի Կորուր — 243

Էֆրատի-Մակու — 246

Էֆլաֆ — 299

Էֆրեսյար — 115

Ըլըջա, գյուղ — 57, 132

Թաթարիստան — 131, 138

Թալը, գյուղ — 120

Թախրի Մեշան — 165

Թախրի վան — տե՛ս Դատվան

Թակուկ — 59

Թաման, թերակղզի — 51, 91

Թավրիզ — 15, 32, 37, 74—76, 78—  
80, 89, 93, 94, 98, 108, 203, 214,  
230—232, 244, 245, 260, 263—291

Թարաբլուս-ի Շամ — 23, 24, 229

Թարսուս — 25, 216

Թեբրիսքան — 216

Թեղման — 284

Թել, գետ — 178

Թեմշիվար — 24

Թենվիդե — 229

Թեսոն — 230

Թեովի — 74

Թերեֆ, գետ, նաև բերդ — 74, 98, 102,  
175, 291

Թերկոս, բերդ — 21

Թերջան — 40, 56, 58, 125, 180, 196,  
214,

Թերջանլի Ալի Աղա, գյուղ — 57

Թերջիլ, բերդ նաև գետ — 25, 29, 31,  
60, 169, 182, 198, 305

Թեֆեյի, գյուղ — 120

Թեֆհիս — 127

Թեֆման — 28, 32, 58

Թեֆրիս — 60

Թիզ, գետ — 171

Թիլ-չայի — տե՛ս Գյոթ-սու

Թիրե — 126, 175

Թիֆլիս — 15, 37, 76, 78, 91, 103—107,  
109, 112, 287, 299

Թոխմա, գետ — 178

Թոսյա — 266

Թորքում — 27, 28, 32, 37, 58, 64, 113,  
124, 125, 127, 128, 284

Թոփխանե — 213

Թոֆար — 15, 25, 38, 54, 150, 154,  
155, 264, 271—275, 277, 278, 307

Թուզանլի — 53, 54, 56, 277

Թուզ-Ասար, լեռ — 151

Թուր-Ալիմ — 80

Թուկար, լեռ — 277

Թումանիս — 76

Թունիս — 23, 24

Թուրան — 76, 100

Թուրհալ — 277

Թուրֆեստան — 292, 294, 295

Թուրֆիա — 7, 12, 14, 23, 32, 52, 54,  
58, 59, 93, 96, 106, 109, 116, 119,  
121, 125, 143, 144, 152, 155, 159,  
170, 228, 229, 243, 260, 281, 282,  
287, 290, 293, 295, 298, 302, 304,  
306

Թուրֆմենիստան — 132, 138

Թեաշ — 245

Ժան, գետակ — 74

Իզմիր — 22, 63, 266, 287

Իզվիլի — 165

Իզուլի ֆուդեր — 59

Իլյաս-գյուլի, լիճ Բինգյուլում — 173

Իյնե-փազարի — 52, 53, 277

Ինեֆի, բերդ — 114

Իշիվան — 159

Իշմե-գյուլի, լիճ Բինգյուլում — 174

Իսկյուբ — 125

Իսպիր — 27, 28, 32, 37, 58, 64, 110,  
124, 128, 284

Իսփերդ — 227, 245

Իսֆել — 249

Իսֆենդեր, գետ, ձոր — 197, 200

Իսֆենդերիե — 216

Իսֆենդերուն — տե՛ս Ալեքսանդրեթ

Իսֆիլիբ — 277

Իսֆահան (Իսպահան) — 78, 168

Իրան — 8, 15, 37, 55, 65, 66, 68, 71,  
73, 74, 76, 79, 81, 82, 84—87, 89—  
94, 96, 98, 100, 101, 103, 104, 105,  
107, 109—111, 115, 117, 119—122,  
124, 132, 139, 150, 155, 171, 172,  
180, 192, 205, 210, 214, 216, 217,  
219, 221, 228, 229, 231, 238, 239,



244, 245, 257, 259, 260, 262, 274,  
286, 290—293, 297, 301  
Իրանի Աղբեջան — 52  
Իրաֆ — 60, 96, 192, 216, 231  
Իրաֆ-Դարան — 216  
Իրիւսար. լեռ — 112  
Իրդանտ. գետ — 194  
Իֆի-Նեխի, լեռ — 120

Լադիկ (Նաև Լատիք) — 37, 52, 138,  
139, 154, 245  
Լադիստան — 129, 287  
Լանուրի երկիր — 276, 308  
Լամուս — 245  
Լատիֆ, լիճ — 138  
Լարենտի — 225  
Լեխիջան — 210  
Լեհաստան — 7  
Լեսան — 29  
Լիւֆ. կղզի — 302  
Լիյան, լեռ — 75  
Լիվանե — 26, 29, 110  
Լնասա — 188  
Լոգի — 32  
Լոնդոն — 10, 14, 154  
Լորի, բերդ Գուգարքում — 107, 110  
Լորի — 89  
Լեւնտի երկիր — 88

Խաբուր — 25, 181  
Խաղերի ծով — տե՛ս Կասպից ծով  
Խաթայ — 95, 292  
Խարլե — 110  
Խարվան — 285  
Խարուն-գյուլի, լիճ Բիեգյուլում — 174  
Խարունիյե — 187  
Խայար — 98  
Խանի, սանջաք Վանի էյալեթում — 26  
Խանի ձոր — 115  
Խանջա — 41, 180  
Խանջաֆ, խառն Դիարբեքիլի էյալեթում —  
29, 122  
Խաս չաիր — 194  
Խարան, լեռ — 70  
Խարբեր, բերդ — 113

Խարփուր (Խարբերդ) — 25—29, 31, 141,  
159—162, 165, 181, 183, 299  
Խաֆիշ — 29  
Խեզո — 167  
Խերենի երկիր — 103  
Խելի. Քուֆե — 59  
Խերվիս (Խրքիշ) — 26, 32, 110, 112  
Խերփուր — 29:  
Խրզր-գյուլի, լիճ Բիեգյուլում — 173  
Խիզան — 198, 227, 243, 254, 256, 305  
Խնուս — 27, 28, 32, 37, 58, 67, 68,  
132, 264, 270, 248  
Խոյ — 79, 80, 214, 230  
Խոյաբ, գետ և բերդ — 209, 244, 258—  
261, 305  
Խոշ օռան, գետ — 47  
Խոշա-բալի, գյուղ — 85  
Խոջուջան — 117  
Խորասան — 272, 308  
Խորխոր, գետ Վանում — 235, 247  
Խոֆենդ — 296  
Խրու — 25  
Խուբան — 48  
Խուրեն (Խարեն) — 95, 98, 292,  
Խուսեհե — 192

Կարարբա — 50  
Կարոտ, գետ — 88  
Կազան — 89, 102  
Կազաֆ (Կազակի երկիր) — 45, 98  
Կազ-գյուլի, լիճ — 270, 277, 307,  
Կազի օզլի — 56  
Կազվին — 231  
Կազ-ֆյոյ, գյուղ — 270  
Կադ-օվա — 277  
Կալա Թիմանի, գետակ — 39  
Կալայի-էլ Ռում (Ռում Կալտսի) — 59,  
290  
Կալայի-Սուլեյմանի, բերդ — 259  
Կալմախ (Կալմիկ) — 95, 98, 102  
Կախեր — 103, 105, 107  
Կանիրե — 75, 184, 213, 294  
Կադզվան (Նաև Կադզման) — 26, 29,  
37, 82, 118, 119, 125  
Կամշի, բերդ — 79

- Կալրաւ-խան, հրվանդան — 101  
 Կանժա — 24  
 Կաշե — 103  
 Կապաղովկիա — 293  
 Կասարա, գյուղաքաղաք — 292  
 Կասրմ օղլու, շայիր — 209  
 Կասրեմունի — 105, 299  
 Կասպից ծով — 50, 51, 67, 70, 74, 81, 91, 94, 97—101, 106, 123, 270, 293  
 Կավալա — 216  
 Կավզե — 139  
 Կարա Ամեդ — տե՛ս Դիարբեքիր  
 Կարա Արոսան — տե՛ս Արդահան  
 Կարաբաղ — 37, 73, 74, 76, 89  
 Կարաբաղլար — 70  
 Կարա Դյունեմ, գյուղ — 114  
 Կարադաղներ — 76, 183  
 Կարսդաշ — 25  
 Կարա Դաշլըֆի Կարս — 116, 143  
 Կարա-Թիրի, գյուղ — 121  
 Կարաքովե — 125  
 Կարա-Կայա, լեռ — 209  
 Կարահիսար էֆրատ — 261  
 Կարահիսար-ի Շարֆի — տե՛ս Շարին Կարահիսար  
 Կարահիսար-ի Սահիբ — տե՛ս Աֆրոն Կարահիսար  
 Կարաման — 22, 23, 92, 174, 229, 231, 272, 273  
 Կարա Շեյխլեր — 209  
 Կարա-չալ, գետ — 209  
 Կարաչալար, գյուղ Շարին Կարահիսարի մոտ — 56  
 Կարաչա-Կալա — 246  
 Կարա-Քասրմ, գյուղ — 226  
 Կարա-Քյոփրյու — 165, 223  
 Կարբ-Նիսիբին — 181  
 Կարկառ — 26, 30, 227, 243, 245, 253  
 Կարնա — 137  
 Կարնը յարրի, բերդ — 229  
 Կարս — 14, 23—26, 28, 31, 37, 82—84, 112, 113, 115—120, 122—124, 141, 143, 299  
 Կարսի Մարաշ — տե՛ս Զրուկադերիյե  
 Կեզան, բերդ — 113  
 Կեմրեմ — 49  
 Կեզվան — 26, 29  
 Կեսարիա — 15, 83, 141, 144, 174, 290  
 Կերման — 216, 292  
 Կերջաս, լեռ — 132  
 Կերմյոն, գետ — 54  
 Կեփան — 229  
 Կեֆոզե — 52  
 Կեֆալե — 52  
 Կրգրլ րումաֆ, գետ — 147  
 Կրճուար Կալասի, բերդ — 112  
 Կրճ-Կալասի, լեռ — 182  
 Կրքբայ — 213  
 Կրլլի-գյուլ, լիճ Բինգյուլում — 173  
 Կրկիսա — 59  
 Կրչեհիր — 132, 272  
 Կիլիկիա — 14, 15  
 Կիւրոս — 69, 70  
 Կիրասուն, բերդ — 37—39  
 Կյումյուշ — տե՛ս Գյումյուշ  
 Կնուր, գետ — 88  
 Կոբուր — տե՛ս Բենի Կոթուր  
 Կոմի-դամի, գյուղ — 124  
 Կոմուֆի երկիր — 100  
 Կոնիա — 83, 143, 271  
 Կոչունջա, կիրճ — 87  
 Կոչա-Կալափի — 139  
 Կոչա-էլ — 161  
 Կոսկուն կրան — 209, 252, 257, 258  
 Կոստանդնուքիյե — տե՛ս Ստամբուլ  
 Կոստանդնուպոլիս — տե՛ս Ստամբուլ  
 Կովկաս — 7, 36, 296  
 Կտուց, կղզի — 302  
 Կուրան, գետ — 91  
 Կուդիջան, սանջաք Էրզրումի էյալեթում — 27, 28, 58, 284  
 Կուզուլի-բաբա, գյուղ — 67  
 Կուլեր (Կալեբ) — 25, 29, 31, 168, 182, 305  
 Կուլի շայիր — 259  
 Կումլե — 130  
 Կուլ-գյուլի, լիճ Բինգյուլում — 173  
 Կուր — 67, 74, 85—87, 89, 91—93, 96, 103, 104, 106, 107, 270, 291, 293

- Կուրնի, բերդ — 59, 91  
 Կուրու-շայ — 132  
 Կուֆալ, գյուղ — 80  
 Կփչաֆ — 64, 100—102
- Հաբել (Հաբելստան) — 7, 24, 282  
 Հաբուս, գյուղ — 161  
 Հազմե — 182  
 Հազո (նաև Հեզո) — 176, 183, 191, 195, 198, 230, 305  
 Հալեպ — 15, 23—25, 77, 89, 109, 117, 137, 142, 159, 175, 178, 184, 195, 205, 226, 229, 230, 262, 275, 278, 290  
 Համա — 54, 142  
 Համադան — 32, 78, 231, 263  
 Հայաստան — 5, 7, 13—17, 22, 281, 282, 290, 297  
 Հաչի Հաբամի, գյուղ — 79  
 Հաջի Մուրադ, բերդ — 138  
 Հաջրեֆ (նաև Հեջրեֆ) — 26, 32, 110, 112  
 Հասան Աբադ — տե՛ս Հասան Կալա  
 Հասան Զիյադ էոլֆեսի (Հասան Զիյադի երկիր) — 299  
 Հասան Քափա — 224  
 Հասան Կալա — 37, 43, 58, 65, 66, 83, 115, 124, 194, 244, 264, 270  
 Հատիշե — 59  
 Հաբեմե-գյուլի, լիճ Բինգյուլում — 173  
 Հաբիր — 192  
 Հեբսի — 57  
 Հեզեֆ Ալի, գետ — 165  
 Հել — 229  
 Հեմազար, բերդ — 113  
 Հեմեշդեֆ — 94  
 Հեյնար — 92, 292, 293  
 Հենդուսթեն (Հասպարան), գյուղ — 259  
 Հերսեֆի — 193  
 Հեմարի — 26, 125, 192, 198, 208 209, 227, 243—245 252, 257, 258, 261, 266, 305  
 Հիդան — տե՛ս Խիդան  
 Հիյե — 59  
 Հիչազ — 283, 288
- Հիսսի Վեֆ — 25, 29, 31, 60, 181, 182, 191, 192, 265  
 Հիրունի — 227, 245  
 Հեղկաստան — 45, 59, 96, 149, 293, 300, 308  
 Հոլանդիա — 7  
 Հոմս — 142, 246  
 Հոջոջան — 26, 28  
 Հորան — 216  
 Հրենդ — 230  
 Հունաստան — 144, 154, 157, 308  
 Հունգարիա — 7, 9, 103, 171, 292, 297  
 Հուսուլ, գետ — 200
- Զիրդեխան — 199  
 Զոխուրիե, գյուղ — 103
- Ղազի Սեֆեր փաշա, բերդ — 113  
 Ղազվին — 32  
 Ղալաթա — 33, 34  
 Ղեման — 192  
 Ղրիմ — 7, 24, 36, 45, 46, 100—102, 139, 216, 283, 288
- Դորուխ (նաև Զորուխ), գետ — 46, 49, 50, 129, 131, 287
- Մադեն — 201, 265, 266  
 Մազանդարան — 84, 206  
 Մալազկերտ (Մանազկերտ) — 27, 28, 32, 37, 58, 67, 120, 198, 252—255, 264, 266, 268—270, 284  
 Մալաթիա (նաև Հսփոդան, Ռակրե) — 28, 59, 109, 155, 157, 158, 174, 176—179, 190  
 Մալթա — 51  
 Մալթեփե — 54  
 Մախչա (Մաչկա) — 26  
 Մախչիլ, սանջաք Զուլգերի էյալեթում — 26, 29, 110, 113  
 Մակեդոնիտ — 154  
 Մակու — 62, 155  
 Մահանի երկիր — 57, 90, 126, 139, 213, 292, 302  
 Մանուկ Աբադ — 89, 90, 93



- Մանուկի — 26, 209, 227, 229, 244, 258, 261
- Մանուկ — 48
- Մաղազերդ — տե՛ս Մալազկերտ
- Մաղնիսա — 175
- Մամա-Խարուն — 37, 57, 132
- Մամրվան — 27, 58, 113, 114, 284
- Մաջարիստան — տե՛ս Հունգարիա
- Մավերա Լի ճեհր — 143, 296
- Մարաշ — 15, 22, 24, 31, 89, 109, 110, 141—144, 149, 154, 174, 176, 177, 229, 296
- Մարաշի Կարս — 116
- Մարդին, բերդ — 89, 155, 176, 181, 184, 187, 188
- Մարզվան (նաև Մերզիֆուն) — 37, 52, 125, 138—140, 154, 266, 277
- Մեգրեկիստան — 26, 37, 40, 41, 46—50, 91, 99, 128—131, 295
- Մեդինե — 158, 283, 289, 301
- Մեդիտիսան — 79
- Մեդիրեր, գյուղ — 158
- Մելախի — 216
- Մելահին, գյուղ — 262
- Մելլիի Ռիվան, գյուղ — 80
- Մեծ Արդահան — տե՛ս Արդահան
- Մեծ Արբեֆ, գյուղ — 67
- Մեծ Վալե — 112, 113
- Մեծ Փելունայի երկիր — 88
- Մեհրանիե — 25, 169, 182, 305
- Մեյտանջեֆ — 115
- Մենարմր-գյուղի, լիճ Բինգյուլում — 174
- Մենբեթ, գյուղ — 117
- Մենգեր Բաբա — Ազիզ, Կենեկ — 164
- Մեղնուն Զար, գետ — 60
- Մեսենե — տե՛ս Բալիս
- Մետադե, քաղաք — 79
- Մերաշե — 231
- Մերենե — 74, 76
- Մերվե, բերդ — 130
- Մեֆես — 245
- Մեֆսի (Հավանարար՝ Մոկս) — 227
- Մեֆրեֆ — 45
- Մեֆուրուտ — 86, 87
- Մեֆա — 24, 158, 283, 288, 301
- Մուսուր — տե՛ս Եփեսոս
- Մժեկերտ — 27, 28, 58, 115, 284
- Միաֆարկին (նաև Միդարկին, Միֆարկին) — 25, 29, 60, 168, 176, 181, 183, 189—194, 216, 230
- Միհնեք-գյուղի, լիճ Բինգյուլում — 174
- Միջագետք — 7, 11, 40, 213, 293
- Միջերկրական ծով — 293
- Միշին Ասիա — 296
- Միսկին-գյուղի, լիճ Բինգյուլում — 173, 174
- Միսֆեր (Մեսֆեր) — 95—97, 99, 102
- Մյուրարեֆ, գյուղ — 133
- Մուղավիա — 7, 13
- Մոհնադի, բերդ — 83
- Մոսկվա, Մոսկովի երկիր — տե՛ս Ռուսաստան
- Մոտիկ (Մոտկան) — 198, 199, 254, 267
- Մսիս — 141
- Մսրա — 24
- Մուան-օղլի, լեռ — 125
- Մուդան — 89
- Մուշ — 12, 16, 26, 30, 141, 165, 166, 168—170, 172, 196, 198, 205—207, 211, 215, 221, 227, 242, 243, 255, 256, 299
- Մուսուլ — 23, 24, 60, 176, 179, 189, 191, 192, 216, 263—265, 301
- Մուրադ գետ (նաև Մուրադ շալ) — 59, 159, 162—169, 172, 190, 242
- Յակուտ — 202
- Յեմեն — 204
- Յուլան Մեսքիդ, լեռ — 47
- Յուվանե — 128
- Նագիլի — 45
- Նախաջ — 131
- Նախիջևան — 37, 68—74, 76, 80, 81, 84, 89, 93, 94, 116, 121, 123, 171, 203, 206, 214, 257, 260
- Նակեֆան, ժայռ — 202
- Նամերվան — 28, 32, 198
- Նեգերբար, բերդ — 113

- Նեհավենդ — 78, 231  
 Նեղալս — 127  
 Նոսֆ-կիվանե — 26, 110  
 Նիյազաբադ — 37, 90  
 Նիսիբին — 25, 29, 31, 181  
 Նիֆերդ — 127, 131  
 Նիֆիսար (նաև Նիքսար — 37, 54, 56, 138, 149, 154, 258, 266  
 Նովեբոգդեն — 125, 126  
  
 Շաբին Կարահիսար — 14, 27, 28, 32, 37, 49, 56, 58, 135—137, 261, 284, 290  
 Շաբուրան — 37, 95, 98  
 Շաք, գյուղ — 184  
 Շաք (Շաք-էլ Լևաթ), գետ — 59, 60, 165, 166, 169, 182—184, 186, 189—191, 265  
 Շահ զելդի, լեռ — 244  
 Շամախի — 15, 37, 76, 81, 91—93, 95, 97, 102  
 Շամի Շերիֆ — տե՛ս Դամասկոս  
 Շայի, գյուղ — 88  
 Շանա, գյուղ — 48  
 Շատախ — 243, 246  
 Շարափ-խանե, գյուղ — 80, 122  
 Շելուն, լեռ — 70  
 Շեհեր, նահիյե՝ էրզրումում — 132  
 Շեհիր, միր՝ դիարբեքիրի էյալեթում — 182  
 Շեհրաբի — 216  
 Շեհրի Զոր — 23, 24, 193, 263  
 Շեհրի Ուջան — 231  
 Շեյքանի, բերդ — 112  
 Շեֆի — 88—90, 103  
 Շին — 155  
 Շիրի, լեռ — 142, 143  
 Շիրվան — 50, 76, 81, 82, 87, 88, 90, 92—95, 98, 101, 104, 198, 201, 227, 243, 245, 254, 265, 266.  
 Շորաղյալ — 37, 80, 82, 120, 122, 294, 295  
 Շոր-դյուլի, լիճ Բինգյուլում — 174  
 Շորֆեր — 243  
 Շուշալե — 88  
 Շուշառ — 91  
  
 Շուշիկ, բերդ — 37, 65, 68  
 Շևերկեր — 32  
 Շեչատ — 26, 29, 110, 112, 113  
  
 Ոստան — 198, 209, 229, 231, 242, 243, 261, 264, 266  
  
 Չար — 156, 159, 165  
 Չաղիսման, բերդ — 113  
 Չաղնի Գյուլի-Հիսար — 49  
 Չալբաշի — 226  
 Չարշամբա, Թուզանլի գետի մի հատվածը — 38, 54, 277  
 Չաֆլեֆ — 110  
 Չեբաֆչուր (նաև Ճապաղչուր, Ճաբաբչուր) — 25, 29, 31, 141, 165—167, 182, 198, 253, 305  
 Չեմենտիր — 195  
 Չենկելի-բել — 277  
 Չերգե, գետ — 165  
 Չերգ, գյուղ — 99  
 Չերֆեզիստան (Չերֆեզի երկիր) — 45, 50, 101, 102  
 Չեֆիրկե, գետ — 277  
 Չըլդըր — 23, 24, 26, 29, 32, 37, 40, 103, 104, 106, 109—114, 129, 155, 159, 167, 180, 190, 194, 269, 299, 305  
 Չինաստան — 95, 292  
 Չինարլի — 165  
 Չիֆ — 131  
 Չմշկածագ (Չմշկեզեֆ) — 29, 31, 141, 156, 159, 163, 181, 182, 253  
 Չյուլ-թեփե — 189  
 Չոբանլի (Չոբանլու) — 32, 243, 245  
 Չոմաֆլի, լեռ — 209, 224, 226  
 Չորս, բերդ — 80, 244  
 Չորում — 25, 28, 31, 140, 151, 277  
  
 Պաղեստին — 7, 14, 15, 301, 303  
 Պարսկաստան — տե՛ս Իրան  
 Պետերբուրգ — 294  
  
 Ջարբեր — 59  
 Ջարջա — տե՛ս Գյումրի-Ջախանկ  
 Ջադ, գետ — 112

Զանիկ — 25, 28, 31, 38, 151, 209, 226  
 Զանիկյւն. գյուղ — 226  
 Զանչա — 27, 124  
 Զավդար. գյուղ — 138  
 Զաֆեր Լ.Ֆենդի. գյուղ — 270  
 Զեբբար-դյուլի. լիճ Բինգյուլում — 174  
 Զեբլ-Լիբնան — 125  
 Զեդիդի Սեյդա — 23  
 Զեզայիր (Ալժիր) — 23, 24  
 Զեզիրե. հյուսիսային Դիարբեքիրի էյալ-  
 լեթում — 60, 167, 182, 190—192,  
 199, 265, 305  
 Զեզն — 182  
 Զերլե — 32  
 Զենովա — 38  
 Զեսկե — 168  
 Զերմ. բերդ — 229  
 Զերմիկ. սանջաք Դիարբեքիրի էյալ-  
 թում — 25, 29, 31, 182, 183, 305  
 Զիհան. գետ — 291  
 Զյուլամբերկ, գավառ Վանի էյալեթում —  
 209, 243  
 Զուլան — 244

Ռաբշե — 50  
 Ռակա — 24  
 Ռակրե — տե՛ս Մալաթիա  
 Ռան-օվա — 205, 211, 247, 253, 267  
 Ռայ. գետ — 308  
 Ռանաշուհ. լեռ — 87  
 Ռաֆվա — 59  
 Ռաֆֆա — 60  
 Ռեհա կամ Ռումա — տե՛ս Ուրֆա  
 Ռիզե — 26, 48  
 Ռինեբ — 95  
 Ռուլնիր-գյուլի լիճ Բինգյուլում — 173  
 Ռումբան. լեռ — 194  
 Ռումբեյե — 59  
 Ռում, Ռումի Լեկիր — տե՛ս Անատոլիա  
 Ռումելի — 22, 23, 30, 32, 82, 83, 116,  
 125, 138, 216, 231, 251  
 Ռուսաստան — 7, 94—96, 98, 292, 293,  
 301  
 Ռուսեն — 229

Սաատի. գյուղ — 189  
 Սալբաշ-գյուլի. լիճ Բինգյուլում — 174  
 Սալմաս — 80, 230, 239, 244  
 Սակգ (Քիոս կղզի) — 250  
 Սամսուն — 37, 38, 54, 139, 277  
 Սաշլի-դադ. լեռ — 187  
 Սաոին — 110  
 Սարալ — 94  
 Սարիզեյե — 56  
 Սարու կամ Սավուր — 305  
 Սարուխան — 231  
 Սեբաստիա — տե՛ս Սվադ  
 Սեբավսն — 229  
 Սեդան — 95  
 Սեդերկ. գյուղ — 70  
 Սելանիկ — 126  
 Սելանկմեշ — 231  
 Սելեֆկե — 25, 116, 143, 174, 225  
 Սելյուտզիֆ — 272  
 Սեմլան. լեռ — 75  
 Սեդման. բերդ — 25, 163, 182, 305  
 Սեմարգե — 130  
 Սեմերֆենդ — 296  
 Սեմսեմատ — 28  
 Սեմրե. կաղա Ամասիայի սանջաքում —  
 52  
 Սեմրեֆ. խաս Չըլդըրի էյալեթում — 29  
 Սեյդի Ղազի — 231  
 Սեյֆեդդին. գյուղ — 80  
 Սենդրան-գյուլի. լիճ Բինգյուլում — 174  
 Սենջակ — 125  
 Սենջան. լեռ — 75  
 Սենջար. սանջաք Դիարբեքիրի էյալ-  
 թում — 25, 31, 181, 187, 188, 205  
 Սետեշե — 50  
 Սերան — 73  
 Սերբիա — 299—300  
 Սերե — 39  
 Սերեբրենիչե — 125  
 Սերեզ — 251  
 Սերիր Էլլան. քաղաք — 91, 103  
 Սեֆաք — 29  
 Սեֆաֆե — 115  
 Սեֆեր ադա. գյուղ — 67  
 Սեֆյան. գյուղ — 79



- p>
- Սիյ-նիշան, լէո — 151  
Սիլիսբրե — 51  
Սիլիվր — 21  
Սիլվան — 189  
Սինուն, գետ — 141  
Սինոպ — 37, 139, 157  
Սիս — 25  
Սիվրի-Խսկէլէ — 50  
Սիտերկիփաի — 126  
Սիրիա — 7, 14, 293  
Սիփան (Սուփհան) — 169, 175, 176, 190, 212, 213, 219—221, 223  
Սկյուդար — 15, 33, 34, 52, 82, 83, 141, 176, 231, 258, 266  
Սղերտ (նաև Դարի Սահդ) — 26, 29, 181, 182, 253, 264, 265  
Սմիսար (Սամսաա) — 59, 290  
Սյուրմենե — 48  
Սեղանլի-բելի — 124  
Սորաշլի, գետ — 226  
Սոր-ի, գյուղ Վանա լճի ափին — 256  
Սորփ, Վանի գավառներից — 242, 253  
Սոսո-Մարուն (նաև Սոսի — Միւրվան) — 73  
Սպահան — 199, 203, 206, 230, 231, 263  
Սվազ — 15, 16, 23—25, 28, 31, 83, 109, 110, 138, 141, 144, 145, 149—155, 157, 158, 172, 175, 176, 231, 258, 273, 274, 277, 296, 297  
Ստամբուլ — 5, 6, 9, 10, 12, 14—16, 21, 22, 33—38, 40, 42, 50—52, 58, 63, 69, 76, 82, 83, 87, 92, 93, 113, 131, 140, 141, 148, 161, 175, 178, 184, 204, 214, 215, 227, 241, 256, 260, 264—266, 268, 274, 278, 281, 282, 284, 286, 288, 290, 293, 296, 302, 305, 307  
Ստորին Զար, գետ — 60  
Սրուջ, գյուղ — 117  
Սուլեյման բէյ, շայիբ — 259  
Սուրան-Թյուրքեսի, ժաֆ — 248  
Սուլթան Կալայի — 208  
Սուլթան Մելիք Ղազի, թեքիյե Քեմախի բերդի մոտ — 132  
Սուլթանշիք, գյուղ — 88  
Սուլու — 53  
Սուկարի, նավահանգիստ — 50  
Սուրան (Սուրամ), բերդ — 107  
Սուրեզու — 246  
Սեերեկ կամ Սիւրիկ — 25, 29, 31, 181, 182  
Սև ծով — 21, 33, 35, 37—39, 42, 43, 45, 47, 49—51, 54, 91, 97, 99, 100, 127, 128, 136, 147, 277, 286, 287, 293  
Վալախիա — 7  
Վալդար — 113  
Վան — 11, 12, 15, 16, 23, 24, 26, 30, 32, 73, 74, 93, 104, 117, 124, 155, 169—172, 174, 176, 186, 189, 192, 193, 198, 199, 206—208, 210—212, 214, 215, 218, 219, 221—232, 234—240, 242—256, 258—261, 263, 264, 266, 269, 281, 284, 302, 303, 305, 306  
Վանա լիւն (նաև Վանա ծով) — 11, 15, 57, 161, 169, 175, 176, 190, 198, 207—212, 214, 217, 218, 221—226, 232, 234, 249, 253, 256, 257, 261, 266, 281, 301  
Վանի Կարահիսար — 261  
Վարազ — 12, 16, 171, 174, 175, 250, 251, 259  
Վարդին — 231  
Վեդանե — 32  
Վենետիկ — 300  
Վերալ — 52, 53  
Վերին Զար, գետ — 60  
Վերնիշան — 124  
Վիեննա — 10  
Վոլգա — 292  
Վրաստան — 15, 23, 26, 36, 40, 41, 48—50, 59, 82, 88, 91, 96, 102—105, 107—110, 112, 114, 120, 123, 125, 127, 129, 131, 201, 205, 274, 286, 287  
Վրիշան — 117

Տաշենդ — 296  
 Տիրեր — 292  
 Տիգրիս — 60, 186  
 Տրապիզոն (նաև Թերեբի Էֆզուն) — 23,  
 24, 26, 29, 31, 37—49, 54, 58, 109,  
 125, 127, 129, 131, 132, 134, 136,  
 286, 287

Ուգրեկստան — 96  
 Ուխ, գետ — 200  
 Ուկրաինա — 13  
 Ուման — 51  
 Ումուտու-դետե — 114, 115  
 Ունիյա, բերդ — 38  
 Ուլիլիսե — 12, 16, 37, 68, 70, 121,  
 171, 257, 291  
 Ուչան — 75, 79  
 Ուրմիա — 239, 244, 262, 263  
 Ուրֆա — 15, 23, 229, 282, 290

Փագար Քյոփրու, գյուղ — 223  
 Փալաս — 182  
 Փալու — 25, 141, 164, 165, 167, 183,  
 187, 299, 305  
 Փաս, գյուղ — 224  
 Փասիֆ աղա, գյուղ — 262  
 Փերեֆ — 32, 110  
 Փենեֆ — 26, 29  
 Փեսփան — 182  
 Փերթեֆ — 25, 29, 32, 113, 141, 162,  
 182  
 Փերթեֆերֆ — 26, 29, 110, 305  
 Փերնաֆ — 130  
 Փերշեթեն — 125  
 Փերփոլում, բերդ — 39  
 Փերֆանի, բերդ — 112  
 Փիթանդի, լեռներ — 73, 74  
 Փիժեն — 115  
 Փիլեազդի, լեռ — 119  
 Փիյաս — 142, 175  
 Փինյանիշ — 26, 227, 230, 244, 262,  
 263  
 Փիր-Դեղե — 139  
 Փիրեդուս — 227  
 Փոգան — 182

Փոգրան — 29  
 Փոլքա, նավահանգիստ — 39, 286  
 Փոլքա-բազար — 39  
 Փոսխով — 26, 29, 32, 110, 112  
 Փորոգ — 39  
 Փոփով — 39  
 Փոֆր Ասիա — 7, 11  
 Փոֆր Արդահան — 26, 28, 117

Քահֆահա — 274  
 Քան, գյուղ — 59  
 Քանան — 301  
 Քանլի-գյուլի, լիճ Բինգյոլում — 174  
 Քաշան — 231, 301  
 Քաշար — 292  
 Քասիմ-գյուլի, լիճ Բինգյոլում — 174  
 Քարբի — 299  
 Քաֆիրստան — 390  
 Քեղշի — 123  
 Քերուր — 132  
 Քելեֆ Հեզար Ահմեդ, գյուղ — 86  
 Քեմախ (Խարի-Ֆելլահ) — 37, 59, 132,  
 133, 150, 180  
 Քենդերե, գյուղ — 87  
 Քենգեի, բերդ — 113  
 Քենգեֆ, գյուղ — 221  
 Քեսան — 26, 227, 243, 245, 254  
 Քեսրիֆան, բերդ — 156  
 Քեսիֆ, բերդ — 235, 238, 242  
 Քեսիֆ կալա, ժայռ — 239  
 Քեսիֆենդ, գյուղ — 73  
 Քեսկին — 25  
 Քերեֆտե — 47  
 Քերեմիլ — 79  
 Քերիմ, բերդ — 105  
 Քերմի — 56  
 Քերթաս — 132  
 Քեզկվան — Դուլման, բերդ — 115  
 Քեզվան — 117  
 Քերֆես-գյուլի, լիճ Բինգյոլում — 174  
 Քերֆերան — 139  
 Քերֆեազ — 52  
 Քեփան — 258  
 Քեփաս, ժայռ — 257  
 Քեֆե (Թեոդոսիա) — 24, 46, 51, 92, 283

- Քեֆլենդեր, բերդ, գետ — 166, 195  
 Քեֆերեն — 265  
 Քիլվերի, գետ — 290  
 Քիյավին — 208  
 Քինավա, բերդ — 113  
 Քիս — 51  
 Քիֆի — տե՛ս Քդի  
 Քիֆի (Քդի) լեռներ — 172  
 Քդի — 28, 32, 58, 125, 284  
 Քյարնի — 227, 245, 254  
 Քյոմուր, գյուղ, գետ — 132  
 Քյոփրյու — 52, 139  
 Քյոֆսեն, յայլա — 142  
 Քյուչյուֆ-Ակչե — 127  
 Քյուչյուֆ-Կալա — 131  
 Քոլե, բերդ — 113  
 Քոյուն-Դեշիս — 88, 89  
 Քոսսեթ (Կվիշխեթ), բերդ — 107, 111  
 Քոսովա — 40  
 Քուրլատեֆ — 32  
 Քուրաշիսի — 26, 91, 108, 109, 112, 130  
 Քուտ — տե՛ս Կուտ  
 Քուրդիստան — 7, 15, 25, 65, 96, 132, 160, 165, 167, 171, 178, 180, 190, 199—201, 214, 223, 224, 229, 239, 244, 245, 251, 252, 261, 262, 264, 265, 268, 286  
 Քուրլադրֆ — 243  
 Քուֆե — 216  
 Քնաշ — 199  
 Քնուր — 199  
 Օաչրֆ — 164  
 Օբիխ, լեռ — 197  
 Օբուր — 50  
 Օդե, լեռ — 111  
 Օդուրիս — 112  
 Օգեջիֆ — 245  
 Օլրի — 26, 29, 32, 110, 113  
 Օղչե — 32  
 Օդուգ, գյուղ — 90  
 Օման — 289  
 Օնեչ, ձոր — 166  
 Օշարի, գյուղ — 80  
 Օսեֆ — 231  
 Օսմանյան երկիր — տե՛ս Թուրքիա  
 Օսմանջրֆ — 52, 139  
 Օվա — 53  
 Օանտի, բերդ — 103  
 Ֆադվուրի երկիր — 95, 97, 98, 292  
 Ֆաշե, Ռիոն գետը — 50, 51, 99, 100, 228, 293  
 Ֆենի վերելի, գյուղաքաղաք — 48  
 Ֆերեն-գաւր — 91  
 Ֆերհադի լեռներ — 56  
 Ֆիրհաս-Իոդագի — 277  
 Ֆրանգստան (Ֆրանսիա) — 68, 69, 121, 171, 205, 217



## ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

	Էջ
Առաջաբան . . . . .	5
Հատուր առաջին	
(1041—1050 թթ. — 1631—1640 թթ.) . . . . .	21
Հատուր երկրորդ	
(1050—1058 թթ. — 1640—1648 թթ.) . . . . .	37
Հատուր երրորդ	
(1057—1060 թթ. — 1647—1650 թթ.) . . . . .	141
Հատուր չորրորդ	
(1065 թ. = 1654 թ.) . . . . .	176
Հատուր հինգերորդ	
(1066 թ. — 1655 թ.) . . . . .	264
Резюме . . . . .	279
Ամփոփում (անգլերեն) . . . . .	291
Ծանոթագրություններ . . . . .	293
Անձնանունների ցանկ . . . . .	323
Տեղանունների ցանկ . . . . .	331

**ԹՈՒՐԲԱԿԱՆ ԱՂՔՅՈՒՐՆԵՐ**

**Գ**

**ԷՎԼԻՅԱ ՉԵԼԵՔԻ**

Տպագրվում է Հայկական ՍՍՀ ԴԱ  
արևելագիտության սեկտորի գիտական խորհրդի  
որոշմամբ

Պատ. խմբագիր՝ Տ. Ա. ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ  
Հրատ. խմբագիր՝ Ս. Ա. ԱՆԱՍՏԱՍՅԱՆ  
Նկարչական ձևավորումը՝ Կ. Կ. ՂԱՖԱԴԱՐՅԱՆԻ  
Տեխ. խմբագիր՝ Մ. Ա. ԿԱՓԼԱՆՅԱՆ  
Սրբագիշ՝ Ա. Հ. ՉՈԼԱԽՅԱՆ

---

ՎՋ 05376, հրատ. № 2583, հշհ № 976, պատվեր 70, տպաքանակ 3000

Հանձնված է արտադրության 18/II 1966 թ., ստորագրված է տպագրության  
18/II 1967 թ., տպագր. 21,75 մամուլ, հրատ. 19,23 մամուլ, թուղթ № 1, 60×92<sup>1</sup>/<sub>16</sub>,  
Գինը 1 ռ. 40 կ.:

---

Հայկական ՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի հրատարակչության տպարան,  
Երևան, Բարեկամության № 24